

HU ISSN 1219-543X

PUBLICATIONES
UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

SECTIO PHILOSOPHICA
TOMUS XIV. – FASCICULUS 2.

E TYPOGRAPHEO UNIVERSITATIS

MISKOLC 2009

HU ISSN 1219-543X

PUBLICATIONES
UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

SECTIO PHILOSOPHICA
TOMUS XIV. – FASCICULUS 2.

E TYPOGRAPHEO UNIVERSITATIS

MISKOLC 2009

PUBLICATIONES UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS
SECTIO PHILOSOPHICA

REDEGIT CONSILIUM MODERATORUM FACULTATIS
PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

PRAESES CONSILII MODERATORUM:
ZITA HORVÁTH

SECRETARIUS CONSILII MODERATORUM:
JÁNOS UGRAI

SOCII CONSILII MODERATORUM:

ATTILA DÓSA
JUDIT HELL
GÁBOR KECSKEMÉTI

Kiadja a Miskolci Egyetem
A kiadásért felelős: Dr. Dobróka Mihály rektorhelyettes
Miskolc-Egyetemváros, 2009
Megjelent a Miskolci Egyetemi Kiadó gondozásában
Felelős vezető: Dr. Péter József

A közleményt készítette: Nagy Krisztina
Példányszám: 250
Készült

Miskolci Egyetem Sokszorosító Üzeme
A sokszorosításért felelős: Kovács Tiborné üzemvezető
TU – 2009 – **780** – ME

RENEZÁNSZ TANULMÁNYOK

TARTALOMJEGYZÉK

Süttő Szilárd: Idegen kereskedőkből magyar hadvezérek (Ozori Pipo és a Tallóci fivérek a magyar medievisztikában)	7
Bilkei Irén: Adatok Zala megye Mátyás-kori történetéhez	23
Gyulai Éva: Mátyás-emblémák a 16–17. századi emblémás könyvekben	41
Gál-Mlakár Zsófia: Verancsics Antal korának humanista hálózatában. Vázlat egy kapcsolati háló modellezéséhez	115
Rausch Petra: „ <i>Igy kele az kincses Buda az Szolimán terek császár kezében</i> ” – Verancsics Antal tanulmánya Buda ostromáról és elfoglalásáról (1541)	145
Kasza Péter: A szó elszáll. Az írás megmarad? Brodarics István levélírói tevékenységéről	193
Ekler Péter: „Grammaticam Latinam phrasi continua scriptam interrogandi sale condire voluit.” Quintilianus, Valla, Erasmus és Linacre egy Priscianus-kompendiumban (1537)	217
Maczák Ibolya: István a koronát, Mátyás a palástot. Hunyadi Mátyás mint szent király Telek József prédikációiban	235
S. Sárdi Margit: Petrőczy Kata Szidónia imádsága szebeni fogságában	243
Pajorin Klára: Hunyadi Mátyás és Bonfini barátja, Prospero Caffarelli	253
Juhász János: Adalékok Lackner Kristóf szellemi műveltségéhez	263
Horváth Júlia Borbála: A reneszánsz emberek és a XXI. századi nők	287
Csukovits Enikő (szerk.): Mátyás és a humanizmus. Budapest, Osiris, 2008. (Recenzió.)	295
Szerzőinknek	303

IDEGEN KERESKEDŐKBŐL MAGYAR HADVEZÉREK (OZORAI PIPO ÉS A TALLÓCI FIVÉREK A MAGYAR MEDIEVISZTIKÁBAN)

SÜTTŐ SZILÁRD

A reneszánsz mai értelemben vett fogalmát megformáló Jacob Burckhardt szerint a kor alapvető, a középkorival homlokegyenest ellenkező vonása volt a rendi különbségek erodálódása.¹ Ebből kiindulva Magyarországon a reneszánsz politika- vagy társadalomtörténeti értelemben vett nyitányának is nevezhető a címben jelzett két karriertörténet, minthogy hazánkban lényegében ezekkel kezdődött a XV. században – XIII. századi kezdetek után – éppen csak kialakuló rendiség kereteinek feszegetése.

Ha történt ugyanis ezen a téren nagyobb csoda a Zsigmond–kori Magyarországon Ozorai Pipo² üstököszerű karrierjénél, akkor annak csakis e csoda egy generáción belüli megismétlődését nevezhetjük, ez pedig a Tallóci fivérek nevéhez fűződik. A két jelenség feltétlenül összetartozik, és így indokolt Pipo és a Tallóciak magyar medievisztikán belüli értékelését is együtt tárgyalni.

Mi a rendkívüli ebben a két karrierben? Az ugyanis szinte történetírói toposznak tekinthető, hogy nagy, vagy legalábbis nagyra értékelt uralkodók nemcsak a trónralépésükkor adott arisztokráciából válogatják bizalmasaikat, hanem felemelnek kevésbé előkelőket is. Ez természetes is, hiszen az efféle személyi döntésekhez szükséges önállóság és emberismeret alig nélkülözhető tulajdonságai minden valóban jelentős politikusnak. Zsigmond király elődei közül I. Károlyról köztudott, hogy – részben a körülmények kényszerítő hatása alatt – csaknem teljesen új arisztokráciát épített ki, fiáról, Nagy Lajosról pedig a Magyarországon Monaci Lőrinc-ként emlegetett Lorenzo de Monacis velencei államférfi és poéta jegyezte fel hexameteres művében,³ hogy „közrendűeket ő nagy tisztségekre segített.”⁴

Kik voltak azonban e közrendű, vagy – helyesebben – alacsony sorból való személyek? Monaci Palisnai János vránai perjelt említi köznépből valóként, akit az

¹ „...der allgemeine Zug der Zeit war offenbar die Verschmelzung der Stände im Sinn der neuern Welt.” BURCKHARDT 1920, 205.

² Eredetileg Filippo Scolari, olasz nyelvterületen a keresztnevéből és magyarországi temesi ispáni méltóságából összegyűrt Pippo Spano néven híresült el. Róla a legutóbbi, magyarra még le nem fordított monográfia: NEMETH PAPO – PAPO 2006.

³ DE MONACIS 1758, 321–338. Szép, de sokszor értelemzavaróan pontatlan fordítása: DE MONACIS – MÁRKI 1910, 129–153.

⁴ DE MONACIS – MÁRKI 1910, 138., az eredetiben: „*Regnicolas humiles hic surgere fecit in altum.*” (DE MONACIS 1758, 326., a mű 37. hexameter.)

ismeretlenségéből, paraszti kunyhóból emelt volna föl a király,⁵ és akinek származásáról valóban nem sokat tudunk – csakhogy a régebbi fantáziadús és alaptalan eredeztetéssel⁶ szemben őt az újabb kutatás köznemesi család sarjának tartja.⁷ Még sokkal jellemzőbb, amit e tekintetben Horváti Jánosról és testvéreiről ír a velencei: szerinte „közepes vérből”⁸ valók voltak. A valóságban viszont az igencsak előkelő, Árpád-kori várbirtokos Bánca nemzetségből származtak, amely két XIII. századi egyháznagyról: Istvánról, az első magyar bíborosról, korábbi esztergomi érsekről, és unokaöccséről, a szintén István nevű kalocsai érsekről nevezetes.⁹ A tényleg nagyon alulról induló Pipo és a Tallóciak felemelkedése tehát nem rokonítható Palisnaiéval vagy a Horvátiakéval.

A firenzei kereskedőségét Ozorai Pipo (1369–1426) karrierje azonban tudvalevőleg nemcsak a magyar nemességétől különbözött lényegileg, hanem minőségileg eltért az eme városból érkező, részben általa támogatott más kereskedők¹⁰ magyarországi pályafutásától is. Nem csupán anyagi haszonra tett szert, ahogy ez általában történt, nemcsak diplomáciai ügyekben szolgálta a királyt, ami ugyan rendkívüli, de nem magában álló jelenség volt,¹¹ hanem – első ízben a magyar történelemben – idegen kalmárségből az egyik legbefolyásosabb magyar báróvá, a király bizalmi emberévé, ráadásul egyik legjobb, a legfontosabb hadszíntereken bevetett hadvezérévé vált. Úgyszólván lehetetlen pusztán a véletlen művének tekinteni, hogy ez a korábban elképzelhetetlen, fantasztikus karrier alig három évvel Pipo halála után újraindult, még hozzá részletekbe menő hasonlósággal. Egy pillantás ezen életpályákra¹² elég, hogy meglepő egybeesések sorozata tűnjön fel.

Ezen új történet hőseinek, az akkor még kevert, dalmát–horvát lakosságú Curzola (ma: Korčula, Horvátország) szigetéről származó Tallóci fivéreknek etnikai hovatartozása ugyan – többnyire szláv hangzású keresztneveik¹³ dacára – nem teljesen tisztázott, de annyi biztos, hogy kereskedői pályafutásuk az akkor még olasz kultúrterületnek számító Ragusa (ma: Dubrovnik, Horvátország) városából indult, és később is mindkét nyelvet beszélve, mind olasz, mind délszláv környe-

⁵ „...*quem rex Ludovicus agresti / De tuguro, partem vulgi, tenebrisque jacentem / Sustulit*”. DE MONACIS 1758, 327., 105–107. hexameterek.

⁶ Ld. WILCZEK 1896. (617–633., 705–715., 804–822.), 621–622.

⁷ Ld. MÁLYUSZ – KRISTÓ 1988. II. 208; ZsO. I. 528. szám

⁸ „...*medio...de sanguine*”: DE MONACIS 1758, 327., 98. hexameter.

⁹ KARÁCSONYI 1995. 216–220.; ALMÁSI 1994; ENGEL 2001., Bánca nem.

¹⁰ Firenzei kereskedők magyarországi ügyleteihez ld. TEKE 1984; TEKE 1995; DRASKÓCZY 1996; ARANY 2007.

¹¹ TEKE 1995, 202.

¹² A rájuk vonatkozó irodalomra az alábbiakban térünk ki.

¹³ Máté / Matko (†1445.), Frank / Franko (†1448.), János / Jovan (†1445.) és Péter / Perko (†1453., esetleg előtte; ez utóbbi időponthoz vö. ENGEL 2001 és PÁLOSFALVI 2001, 436.

zetben remekül boldogultak. Más szempontokból azonban sorsuk feltűnően hasonlított Pipóéhoz.

Őket is, csakúgy mint annak idején Filippo Scolari, a kereskedelem területéről emelte ki Zsigmond és tette hadviselő arisztokratává. Fölöttébb érdekes, hogy katonai feladatuk lényegében megegyezett Pipo hajdani fő hadi kötelezettségével, vagyis az ország déli határának védelmében, a török veszedelem elhárításában állt.¹⁴ Jellemző módon a tehetséges hajdani üzletemberek – mind a firenzei, mind a ragusaiak – nem hagyatkoztak kizárólag a hadiszerecsére, hanem igen jelentős erődítési munkálatokat is végeztek: Pipo számos új várat épített illetve újíttott fel a Duna mentén, Nándorfehérvár (ma Beograd, Szerbia) vára pedig a Tallóci testvérek kapitánysága alatt nemcsak építészetiileg erődített meg, hanem tüzérsége is olyan fejlettséget ért el, hogy azt még a Burgundiából érkezett lovag, Bertrandon de la Broquière is dicsérőleg emlegette 1433-ban. Ismert leírása szerint különösen nagy hatást gyakorolt rá három bronzlöveg, melyeknek egyike, bár öblösségéhez képest rövid, mégis akkora volt, amekkorát ő még nem látott.¹⁵ Pipo és a Tallóciak azonban nemcsak az építkezésben, hanem a nyílt harcban is kitűntették magukat, bizonyítva katonai erényeiket. Az előbbi győzedelmesen küzdött a királyért Friaulban, több hadjáratot vezetett a törökök valamint szövetségeseik ellen, még-hozzá úgy, hogy számottevő vereséget csak a huszitáktól szenvedett el, a Tallóci fivérek tettei közül pedig mindenekelőtt Nándorfehérvár kevésbé dokumentált, ám annál jelentősebb 1440-es védelmét, illetve Frank hősi halálát a második rigómezei csatában (1448) vagy korábbi török fogságát¹⁶ lehet kiemelni.

Magától értetődik, hogy az új, valószínűleg a legtehetségesebbek közé tartozó arisztokraták diplomáciai feladatokat is kaptak. E tekintetben különösképp Pipo és utóbb Tallóci Matkó sikeres itáliai tárgyalásait kell megemlíteni; azt pedig, hogy efféle feladatokra nemcsak olasz nyelvismeretük kvalifikálta őket, jelzi az az ügyesség, amellyel Pipo – egy királyi oklevél szerint – 1403-ban a Zsigmond–

¹⁴ Hogy a Tallóciak – rövid megszakítás után – nagyjából Pipo örökébe léptek, már egy évtizeddel Pipo-életrajza megírása előtt hangsúlyozta ENGEL 1977, 78–81.

¹⁵ E kijelentésnek különös súlyt kölcsönöz egyrészt az a tény, hogy a bronzágyúk modernebbek voltak a hagyományos, kovácsolt vasból készített lövegeknél (vö.: SCHMIDTCHEN 1990, 194–197), másrészt pedig a szerző származása: Burgundia a XV. században ugyanis a legfejlettebb államok közé tartozott, már Félelemnélküli János (1404–1419) és Jó Fülöp (1419–1467) idejében is rendelkezett óriáslövegekkel, Merész Károly (1467–1477) alatt pedig Európa legjobb tüzérségét vonultatta fel (vö. CONTAMINE 1990 142; SCHMIDTCHEN 1990, 19–20, 205).

¹⁶ Engel Pál véleménye szerint Tallóci Frank 1440-ben, vagy 1441 elején esett fogságba, ld.: ENGEL 2003a, 520–521. Engel cikke eredetileg 1997-ben jelent meg, azóta PÁLOSFALVI Tamásnak sikerült az esemény körülményeit és idejét (1442 eleje) közelebbről is meghatározni, ld.: PÁLOSFALVI 2000, 61. 94. jegyzet.

ellenes magyar lázadókkal tárgyalt, a fenyegetést, érvelést, ígéretést és nyers megvesztegetést felváltva alkalmazva.¹⁷

Igazi újdonság volt, hogy Pipo – úttörőként a magyar középkor világában – temesi ispánként is megtartotta királyi sókamaraispáni hivatalát (*comes camerarum salium regalium*), azaz a legfontosabb országbárók közé emelkedve egyszerre mind a pénzügyigazgatásban is jelentős szerepet töltött be. Tudjuk, hogy kettős pozíciója nem magában álló kuriózum, hanem e tekintetben egy új korszak nyitánya volt; a sójövedelem kezelése és az ország legfenyegetettebb, délkeleti határszakaszának védelme Pipo halála – és egy arra következő, rövid életű dezintegráció – után is összetartozott, méghozzá a hírneves ősoktól eredő, régi, vagy a háborúban született, újabb arisztokrácia esetében is. Témánk szempontjából lényeges, hogy Pipo után először a Tallóciak egyesítették ismét ezt a két funkciót, 1429-től a nándorfehérvári kapitányság, 1434-től pedig a – korábban átmenetileg elkülönítetten igazgalt – sókamarák összességének élén is állva.

Figyelemre méltó továbbá, hogy mindkét karriertörténet főszereplői, jóllehet hatalmi állás tekintetében a többi országos főméltósággal legalábbis egyenrangúak voltak, azoknál mégis szerényebb birtoktömeeggel rendelkeztek. E jelenség értékelésére, illetve feltételezett és feltételezhető okaira az alábbiakban térünk ki.

Végezetül érdemes megjegyezni, hogy az – övéiknek történő megszerzés, esetleg elfoglalás vagy vagyionkezelés révén – érdekkörükbe vont egyházi javadalmak is jelentős részben azonosak voltak Pipo és a Tallóciak esetében.

Ami e rendkívüli személyiségeknek a hazai történetírásban elfoglalt helyét illeti, szembetűnő, hogy szakirodalmi utóéletük igen szoros összefüggésben áll Zsigmondéval. Ahogy életükben a király döntő szerepet játszott, úgy holtukban is az ő árnyéka esett és esik rájuk. Oly egyértelmű volt, hogy felemelkedésüket kizárólag Zsigmondnak köszönhették, és magyar feleségeik dacára e nagyon mélyről felemelkedett jövevények királyukkal együtt olyannyira idegenek maradtak a született nemesség által dominált nemzetben, hogy – valószínűleg a kortársakhoz hasonlóan – az utókor is hajlamos volt értékelésüket az uralkodóéhoz igazítani. Látni fogjuk, hogy ez szinte a mai napig így maradt.

Zsigmond azonban meglehetősen népszerűtlen volt Magyarországon már kortársai körében is, és ez az alapvetően negatív beállítódás vele szemben nagyjából változatlanul fennmaradt a XX. század második feléig. Luxemburgi ősei és

¹⁷ „...*alios minis terrens, aliosque consiliis inductivis et promissis fovens uberrimis, alios etiam irrefrenati spiritus aspiritate correptele perdomavit*” (Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár 87 808). A szöveg pontatlan kiadása: WENZEL 1884, 21.; magyar fordítása: ENGEL 1987. (újabb kiadása: ENGEL 2003b) 59.

császári atyja ellenére kezdettől fogva utálták benne a csehet, pontosabban a „cseh disznót”. A Nagy Lajos utódlása körüli belviszályokat leíró Monaci egykorú híradása szerint már koronázása előtt is ezzel a jelszóval léptek fel ellene,¹⁸ egy évszázaddal később pedig Thuróczy János a Zsigmondtól kivégeztetett Hédervári Kont István könnyekben kitörő – és a király által vigasztalásul szolgálattal megkínált – ifjú kardhordozója szájába adja a nemesség, tehát a politikai értelemben vett nemzet többségének érzéseit kifejező dacos választ: „Én neked, cseh disznó, sohasem szolgállok!”¹⁹ Uralkodása alatt sem nőtt népszerűsége, és az alapvetően elönytelen Zsigmond-kép tükröződik abban a középkor végére hazánkban elterjedt elképzelésben, miszerint Magyarország szent királyai Mária királynőben haltak volna ki²⁰ – tehát a magyar nemesség, a nőuralommal szembeni minden averziója és a valós történések ellenére, az ország Anjou-kori virágzása és későbbi nyomorúsága közti törést egyáltalán nem egy kiskorú leány és hataloméhes anyja szerencsétlen regnálásában, hanem egyértelműen Zsigmond trónra lépésében látta.²¹

Jóllehet Zsigmond király országlásának részletekbe menő értékelése nem tartozik témánkhoz, annyit azonban el kell mondani, hogy teljesítményének ezen – mint mondtuk, a XX. század közepéig többé-kevésbé általánosnak mondható – lebecsülése nem volt alaptalan. Igaz ugyan, hogy fél évszázados magyarországi uralmát a Zsigmondkori oklevéltár²² előrehaladtával – és korábbi kötetek esetleges kiegészítésével – az eddigieknél mélyebben lehet és kell majd megismerni, és igaz az is, hogy az utóbbi évtizedek kutatása cselekedeteiben és főleg törekvéseiben több pozitív vonást tárt fel, mégis szembeötlő, és már a kortársak számára is

¹⁸ „Ámde amaz nem akar csehet a trónon”, DE MONACIS – MÁRKI 1910, 139., a kiemelés a fordítótól. Az eredetiben: „*Hungariam negat hic parere Bohemo*”, DE MONACIS 1758, 327., a mű 84. hexametera.

¹⁹ „*Ego, inquit, tibi velut scrophe Bohemicali serviturus ero nunquam.*” THURÓCZY 1985, 212.

²⁰ Vö.: „*In hac regina Maria tandem defecit semen utriusque sexus sanctorum regum regni hungarie.*” (*Chronica Hungarorum*. Budapest, 1973. oldalszám nélkül; így a Dubnici Krónikában is: FLORIANUS 1884. 194.) Pontatlan fordítása a Budai Krónika említett facsimile-kiadásában HORVÁTH Jánostól, 130.: „Ebben a Mária királynében kihalt Magyarország szent királyainak törzse mindkét nemben.” Bonfini szerint Szilágyi Mihály a következőképp érvelt Mátyás megválasztása mellett: „*Postquam illa sanctorum regum fausta propago in Maria defecit et alienos reges mendicare coacti sumus, que mala pertulimus, omnes iam diu novistis.*” (DE BONFINIS 1936, 208–209.) Magyarul: „Régóta jól tudjátok mindannyian, mennyi bajt szenvedtünk el, amióta a szent királyok áldott nemzetsége Máriában kiveszett, és idegen uralkodókat kellett kunyerálnunk.” (BONFINI 1995, 698.)

²¹ Vö.: DEÉR 1934. 103–104.; SÜTTŐ 2005, 321–322; SÜTTŐ 2006, 87.

²² ZsO.

egyértelmű lehetett uralkodói teljesítményének kétarcúsága. Zsigmond ugyanis Európából nézve összehasonlíthatatlanul sikeresebb volt, mint tisztán magyar aspektusból. Röviden úgy lehetne mondani, hogy egyházi és világi ügyekben nyugat-európai porondon elért sikerei mellett Magyarország védelmében és erősítésében nem jeleskedett, és egy mind kifelé, mind befelé meggyengült és megcsonkított *regnumot*²³ hagyott hátra. Az ország fontos területeket veszített el, és, ami még vészterhesebb volt, Zsigmond szétforgácsolta a magyar Anjouk szinte korlátlan királyi hatalmának anyagi – s ezzel együtt bizonyos mértékig eszmei – alapjait. Törökellenes hadjáratai csúfos kudarccal végződtek, olykor szabadjára engedte kegyetlenkedő hajlamait, az országot pedig többször hosszú évekre elhagyta. Nem csoda, hogy mindezek által elidegenítette az országlakosok többségét, akik aztán a török ellen fáradhatatlan makacssággal küzdő Hunyadi Jánosban, illetve ennek fiában látták meg az óhajtott uralkodót.

Aligha véletlen tehát, hogy Ozorai Pipo és a Tallóci fivérek ma használatos életrajzai azon két történésznek köszönhetők, akik messze a legtöbbet tették Zsigmond átértékeléséért. A szakirodalomban korábban méltatlanul elhanyagolt Tallóciak életét az a Mályusz Elemér (1898–1989) írta meg számottevő előzmények nélkül is igen nagy adatgazdagsággal 1980-ban,²⁴ akinek a Zsigmond-kor forrásainak feltárásában,²⁵ illetve ezek feldolgozásában²⁶ amúgy is oroszlánrésze volt; Pipo modern biográfiája pedig – szerzőjének más munkáival együtt – a Mályusz itt említett munkásságát számos adalékkal kiegészítő és folytató Engel Pál (1938–2001) párját ritkító erudíciójáról tanúskodik.²⁷ Ez utóbbi esetben a szerzőnek azt a fajta úttörő tevékenységet nem kellett elvégeznie, mint Mályusznak a Tallóciakkal kapcsolatban, mivel Pipo személyisége, leginkább a XV. századra visszanyúló olasz életrajzoknak köszönhetően, nem merült a feledés homályába, és róla már a XIX. században kisebb monográfiát, majd terjedelmes okmánytárat is publikált Wenzel Gusztáv²⁸ – mindazonáltal az elérhető forrásanyag megszaporodása és természetesen az újabb kutatási eredmények miatt Wenzel munkája 1987-re teljesen elavult és nagyon is megérett az idő Engel művének megírására.²⁹

²³ A *regnum* hármas – a németektől használt *Reich* vagy *imperium* szavaknak sokban megfelelő – értelméről ld.: ECKHART 1941, 68–72.

²⁴ MÁLYUSZ 1980

²⁵ A Zsigmondkori oklevéltár eddigi tíz kötete közül hét vagy közvetlenül az ő szerkesztésében, vagy az ő kézírata alapján jelent meg.

²⁶ E tekintetben különösen fontos monográfiája: MÁLYUSZ 1984.

²⁷ ENGEL 1987. Művei bibliográfiáját ld.: ENGEL: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Vál., szerk, a jegyzeteket gondozta: Csukovits Enikő. Budapest, 2003, 688–701.

²⁸ WENZEL 1863, ill. WENZEL 1884.

²⁹ Maga Wenzel Pipo-életrajzához eredetileg csak kisebb „Okmányi Függelék”-et csatolt

Ezek a hézagpótló munkák azonban bizonyos mértékig magukon viselik azon nem mindig szerencsés vitának jegyeit, amelybe szerzőik a korábbi magyar történetírással bonyolódtak Zsigmond és kora kapcsán. Különösképp Engel esetében volt éles a polémia az övétől eltérő felfogással szemben, éspedig nemcsak a korszak kérdéseit illetően. Egyéb okok mellett talán az őt megelőző magyar medievisztika legnevesebb személyiségeivel és általánosan elfogadott vélekedéseivel szembeni averziója készíthette arra, hogy a magyar középkor hagyományosan megbecsült értékeit és generációk sora által tisztelt személyiségeit is kikezdje.³⁰ E negatív elfogultságból nőhetett ki a tulajdon hősökkel szembeni különös előszereget, aminek révén aztán Ozorai Pipo és a Tallóci fivérek esetében a korábbi méltatlan elhanyagoltságot egy kissé túlzott idealizálás váltotta fel.

Ez utóbbi elsősorban a birtok- és vagyonszerzés kapcsán nekik tulajdonított szerénység vagy önmérséklet kérdésében figyelhető meg. Az a fent említett körülmény, miszerint vár- és földbirtok dolgában vagyonuk elmaradt a rangjukbéliétől, illusztrálni látszik Mályusz Elemértől következőképp összefoglalt lelki diszpozíciójukat: „A Tallóciak, így tűnik, nem törték magukat, hogy Magyarországon birtokot szerezzenek, s ha rajtuk áll, megmaradnak ragusai-belgrádi kereskedővállalkozóknak. Magyarországra kerülve vágyaik ellenére nagybirtokos bárókká kell lenniök, mert ezek környezetében a korábbinál sikeresebben tudják képességeiket kifejteni. A királynak szintén ilyenekké kell tennie őket a maga és

(WENZEL 1863, 75–101.), aminek többszörösét tette ki évtizedekkel későbbi okmánytárra, ám ez utóbbi kapcsán nem látta szükségesnek, hogy átdolgozza korábbi összefoglalását, megelégedett néhány kisebb kiegészítéssel. Vö.: WENZEL 1884, 1–5.

³⁰ Így kritizálta például Hunyadi Jánost, nemcsak politikai, hanem katonai tudását és eredményeit is megkérdőjelezve: „Még a legtisztább fejű kortárs kritikusan is azt hitték, hogy [Hunyadi – S. Sz.] katonai teljesítményei kizárólag vezetői képességeinek voltak köszönhetőek.” („Even the most clearheaded contemporary critics believed that his military achievements were due exclusively to his great leadership.” ENGEL 1982, 114.) Hunyadi kudarcai egyoldalúan összegyűjtve, tényleges sikereinek említése nélkül: uo. 119–120. Engel ugyan joggal hangsúlyozza, hogy a törökverő 1443–1444-es győzedelmes balkáni hadjárata, az ún. hosszú hadjárat semmiféle területi veszteséget nem okozott az oszmánoknak (uo. 107.), győzelmeinek relativizálása mellett elmulasztja azonban megemlíteni, hogy Hunyadi két nagy vereségét (Várnánál, 1444-ben és a második rigómezei csatában, 1448-ban) támadó seregek élén, messze – az akkori! – Magyarországtól és anélkül szenvedte el, hogy a győztes törökök magyar területeket foglalhattak volna el. A nándorfehérvári diadalról: „Hunyadi győzelmében hívei korábbi győzelmeinek természetes folytatását látták, semmint képességeinek és szerencsájének újjáéledését.” („Hunyadi’s victory appeared to his supporters as the natural continuation of his earlier victories rather than a revival of his ability and luck.” Uo. 120.) Ezt az igazságtalan egyoldalúságot Kubinyi András korrigálta: KUBINYI 2007, 28–29.

állama érdekében, még ha másképp inkább tudná is őket foglalkoztatni. De ez még mindig nem elég. A társadalom szintén elvárja, hogy a jövevények nagybirtokosok legyenek. Ha ezt megteszik, természetesnek tekinti hatalmi helyzetüket, engedelmeskedik nekik, tiszteletét kéretlenül kifejezi irántuk, végül mindennek betetőzésül a bárók atyafiaikká, rokonaikká fogadják őket.”³¹ Egészen hasonló értelemben ír Engel Pál is Pipóról.³²

Óvatosan kell azonban ehhez a talán túlon túl nagy empátiával ábrázolt önmegtartóztatáshoz közelednünk. Először is éppen Engel Pál kutatásaiból tudjuk, hogy a hajdani királyi várbirtokok több mint fele Zsigmond felelőtlen adományozási gyakorlatának következtében legkésőbb 1397-re veszendőbe ment, és ezt a tékozlást később a király csak nagyon szerény mértékben volt képes korrigálni. Pipó királyi szolgálatba állásakor, 1399-ben, vagy a Tallóciak karrierjének indulásakor, 1429-ben Zsigmondnak már jóval körültekintőbbnek kellett lennie a donációk, főleg a várak osztogatásának terén, és az is volt.³³ Jellemző, hogy még Maróti János, akiben Engel Pál Pipó visszafogottságának az ellentétét látatja,³⁴ és aki nemcsak előkelő, Gútkeled nembéli származással dicsekedhetett, hanem már abban az időben nagy méltóságra emelkedett, amikor Pipó még királyi szolgálatról sem álmodhatott, nemhogy a bárók közé kerülésről³⁵ – ez a Maróti János tehát váradományok tekintetében nyomába sem léphetett a Zsigmond első éveiben adódó „pri-

³¹ MÁLYUSZ 1980, 574–575.

³² „A szokás századokra visszamenően úgy kívánta, hogy az ország sorsát irányító nagyok egyúttal a nemesség legelőkelőbbjei, azaz kimagaslóan gazdag birtokosok legyenek, hogy politikai funkciójuk és társadalmi státuszuk ily módon összhangban legyen. Az uralkodók ennél fogva vagy mindjárt a legnagyobb birtokú családokból válogatták ki báróikat, vagy – éppily gyakran – szerényebb származású kegyeltjeiket ők maguk ruházták fel rangjukhoz illő vagyonnal. Pipóval is ez történt.” (ENGEL 1987, 73.) „Annyi mindenestre bizonyos, hogy vagyona nem volt rendkívüli. Nemcsak kormánytársai, Garai, Cillei vagy Stibor birtokszerzeményeihez nem mérhetők, hanem eltörpülnek még mellett is, amit például a vele egy időben felemelkedő Maróti János macsói bán szedett össze magának 1403-ban és az azt követő években. Hozzá mérve Pipót egyáltalán nem tekinthetjük kapzsinak, és csaknem bizonyos, hogy sokkal–sokkal többet szerezhettek volna, ha a vagyonszerzés áll törekvései középpontjában. Ő azonban a jelek szerint beérte azzal, amit a királyi kegy időről–időre juttatott neki.” (Uo. 74.)

³³ ENGEL 1977 30–31., 38.

³⁴ Ld. feljebb: ENGEL 1987, 74.

³⁵ 1393-ban, hat évvel Pipó körmöci kamaraispánsága előtt Maróti már udvari lovag, 1397-ben pedig macsói bánként az ország akkor még egyik legfontosabb tisztségét bírta, míg Pipó a Kanizsaiak szolgálatában legfeljebb simontornyai várnagyságig juthatott, vö.: ENGEL 2001, Gútkeled nem, Maróti; ENGEL 1996. I. 491., I. 29.; ENGEL 1987, 55–56.; ENGEL 1996. I. 410.

vatizációs lehetőségekből” profitáló keveseknek.³⁶ Az sem tekinthető véletlennek, hogy a Tallóciak 1437-ig feltételezhetően egyáltalán nem bírtak örök jogon várat, és ekkor, közvetlenül Zsigmond halálát megelőzően is csak az Alsáni János magszakadása révén a koronára háramlott és a királytól nekik adott javak közt tettek szert egy várra, két, váltakozva *castrum* és *castellum* néven emlegetett objektumra, egy kastélyra és egy másíknak valószínűleg csak helyére, míg 1438–1439-ben rögtön három várról és egy kastélyról nyernek adományt.³⁷

A megkésve jelentkező uralkodói takarékoságnál azonban tényleg fontosabb lehetett az, hogy nagy valószínűséggel hiányzott Pipóból és talán a Tallóciakból is a kortársaikat alapvetően motiváló vár- és földbirtok utáni sóvárgás – ámde ezt aligha lehet egyszerűen szerénységnek, lemondásnak vagy önmegtartóztatásnak minősíteni. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy esetükben hajdani kereskedőkről, professzionális pénzemberekről van szó, akik a késő középkorban, a korábbi világ- és értékrend felbomlásának idején éltek, és nagyon is tisztában voltak a pénz egyre növekvő hatalmával. Megírhatta fél évezreddel később Oswald Spengler, hogy „a megszerzett javak földbirtokra váltására irányuló hajlam mindig jóféle emberre vall”,³⁸ de semmi okunk sincs feltételezni, hogy ők ebben az értelemben „jóféle” emberek lettek volna.

Sőt. Pipo 1403–1404-es viselkedése inkább ennek ellenkezőjét valószínűsíti. Engel Pál fontosnak tartotta kiemelni, hogy a Zsigmond elleni sikertelen 1403-as felkelés után, amikor – okleveles adatok és egy meglehetősen hiteles elbeszélő forrás szerint is – Pipo a meghódolt felkelőkkel szembeni, szigorúnak éppen nem

³⁶ Úgy tűnik, Maróti egyértelműen *castrum*-nak mondott várait maga építtette (ld. ENGEL 1996. I. 324., 365., 454., Gyula, Marót és a Körös megyei Valpó váraknál), míg a királytól inkább csak kastélynak (*castellum*) nevezett, valószínűleg szerényebb erősségeket kapott (a hol *castrum*-ként, hol *castellum*-ként előforduló Atyát 1398-ban, illetve Bodolyát 1424-ben és a Körös megyei Velikét 1427-ben, vö.: ENGEL 1996. I. 270., 283., 456. és II. 155.; ENGEL 1977, 212.). Ehhez kell mérni egyrészt Pipo adományát (a *castrum*-ként emlegetett Sárvárt, valószínűleg 1409-ben, ld. ENGEL 1987, 75. és 86. 208. jegyzet), másrészt azt a körülményt, hogy Engel számítása szerint Zsigmond első éveiben a Garaiak például legalább öt, a Losonciak hat, a Kanizsaiak három, a Bebekék három vagy négy várat szereztek a királytól, ezeket a javakat a koronától túlnyomórészt végleg elszakítva (ENGEL 1977, 32–33.).

³⁷ Ld. PÁLOSFALVI 2000, 48.; MÁLYUSZ 1980, 564.; ENGEL 1996. I. 352., 266., 457., 455., 327., 433., 426., 342–343., 411. Az itt tárgyalt várak és kastélyok: Kővár (Pozsega megye), Alsán, Vervár, Váralja (Valkó megye), Hermanvára, Szobocsina, Szentgyörgy (Körös megye), Klissza és Sinj.

³⁸ „... ist ... der Trieb, Erworbenes in Grund und Boden zu verwandeln, immer das Zeugnis für Menschen von gutem Schlage.” (SPENGLER 1963, 983–984. Magyarul kissé eltérő fordításban: II. 486.)

nevezhető királyi gesztusokra döntő befolyással bírt, ő maga „az elkobzott javakból semmit, egyetlen jobbágytelket sem kapott. Mint a kegyelmi ügyek »kormánybiztos« csakis így járhatott el tiszta kézzel”.³⁹ Jóllehet ez az állítás így aligha felel meg a valóságnak,⁴⁰ annyi igazság azért van benne, hogy felvesse a kérdést: a tisztakezű Pipo mekkora pénz- és kapcsolati tőkét kovácsolhatott magának ebben az időben a levert felkelők megszorultságából? Természetesen nem a kompromittáltak, hanem rokonaik és barátai közvetlen vagy közvetett pártfogásának megszerzéséről lehetett szó. Nem számított ritkaságnak ugyanis, hogy belviszályok idején a nemesi atyafiság egyes tagjai más-más csoportosuláshoz csatlakoztak, és így a harc eldőltével a győztes oldalán állók segítséget nyújthattak a hűtlenségbe esetteknek.⁴¹ Valamiféle széleskörű konfiskáció szorgalmazásával Pipo gyűlöltté tette volna magát az egész országban, különösképp, ha ez személyes vagyonának túlzott gyarapodásával jár, tehát mindenképp okosabbnak, vagy legalábbis számára lukratívabbnak tűnhetett barátokra szert tenni a hamis mammonból.⁴² A király – pénzzel vagy kapcsolatok útján készséggé tett – egyéb bizalmasaitól várható támogatás ugyanis összehasonlíthatatlanul értékesebbnek ígérkezhetett, mint némi ingatlan egyes felkelők elkobzott javaiból. Aligha lehet tehát véletlen, hogy Pipo a felkelésre következő évben, 1404-ben, viszonylagos háborús tapasztalatlanságának dacára Temes és más délkeleti megyék ispánjává neveztetett ki, s így egyszerre a török elleni védelem legfőbb felelősei, valamint – örök jogon bírt óriási birtokok nélkül is – az ország leghatalmasabb urai közé emelkedett.⁴³

³⁹ ENGEL 1987, 60.

⁴⁰ Mályusz Elemér – éppen Engeltől névmutatóval ellátott könyvében – ismertetette azt a fenti kijelentéssel nehezen összeegyeztethető tény, hogy Újlaki Imre például csak horribilis összegért, 12 000 aranyforintért nyert kegyelmet, miután pedig készpénzben csak 3000 aranyforintot fizetett meg, a többi 9000 fejében a királynak átadott birtokait (négyet Tolna, egyet Somogy megyében) Zsigmond Pipónak adományozta (MÁLYUSZ 1984, 55–56., ZSO II. 4374. szám). – Nem birtokügy, de Pipo altruizmusának csillogását kissé tompítja az a Mályusztól és Engeltől is említett körülmény, hogy a király olykor csak azzal a feltétellel tekint el a felkelésben résztvettek örökölt – de nem tőle, Zsigmondtól kapott – birtokainak elkobzásától, hogy e nemesek fegyveres szolgálatra jelentkeznek Pipónál (vö. MÁLYUSZ 1984, 56.; ENGEL 1987, 72.; ZSO II. 6924., 6941. és 6942. számok).

⁴¹ Ld. pl.: SÜTTŐ 2003, I. 90. 431. jegyzet; ZsO II. 4607. szám; ÉRSZEGI 2000, 65.

⁴² Vö. Szt. Lukács evangéliuma 16, 1–9.

⁴³ Pipo valószínűleg nem egyedül húzott hasznot a felkelés bukása után sokak kiszolgáltatott helyzetéből. Szintén nyerhetett a helyzeten Eberhard zágrábi püspök és főkancellár, Zsigmond német bizalmasa, akinek pénzhűségére nézve talán jellemző lehet, hogy főkancellári minőségében az elnöklete alatt álló különös királyi jelenlét bíróságát – és így részben őt magát – illető bírságok behajtását Szatmár megyében gyaníthatóan oly kíméltlenül végezte, hogy e pénzek beszedését a király 1406-ban leállítani rendelte (vö. ZsO

Harmadjára és végül – túl uralkodójuk kényszerű takarékoságán, illetve Pipo és a Tallóciak birtokhalmozást meghaladó aspirációin – meggondolásra érdemes, hogy egyáltalában jellemző volt-e rájuk valamiféle szerénység?⁴⁴ Ez utóbbit meglehetősen relatívnak tűnheti fel magában az a körülmény is, hogy Pipónak, a hajdani kereskedősegédnek 1425-ben már nem felelt meg, hogy az ozorai plébánia-templomba temetkezzen, hanem a székesfehérvári Boldogságos Szűz Mária-bazilikába, a magyar királyok szomszédságába vágyott, és ezt el is érte. Úgy tűnik, összességében ő volt a harmadik, akinek ez királyi vagy fejedelmi származás nélkül sikerült.⁴⁵ A Tallóciak esetében még kérdésesebb a szerénység és önmegtartóztatás feltételezése, és pedig a leghagyományosabb és legközönségesebb középkori, mondhatni „földhözragadt”, azaz birtokgyűjtési szempontból is. Feljebb már láttuk, hogy a Zsigmond halálával megnyílt várszerzési lehetőséget éppen nem hagyták kihasználatlanul, a család befolyásának hanyatlását bőséges okleveles anyag felhasználásával feldolgozó Pálosfalvi Tamás kutatásaiból pedig egyértelműen kiviláglik, hogy az Albert király halála utáni, belviszályokkal terhes időkben a született arisztokráciától semmiben nem maradtak el sem birtok-, sem cím-, sem hatalomgyarapítási ambíciók terén. Mindezt elégségesen illusztrálja a korábban, 1436-ban a Frangepánoktól valóságos hadjáratban elragadott és a király számára lefoglalt Nelipčić-hagyaték adományként való megszerzése a cetinai grófi címmel együtt 1442-ben, illetve az az erőszakosság, amivel a zágrábi püspökség élére kísérelték meg jelöltjüket állítani 1444–1445-ben, az egyházi és világi jogot súlyosan sértve, elsősorban fegyveres erőre támaszkodva.⁴⁶

Elmondhatni tehát, hogy e rendkívüli, csaknem párhuzamos életpályákról mintegy negyedszázada a korszak legjobb szakértőitől származó, csaknem párhuzamos

II. 4924. szám). Feltételezhetően ő, Eberhard állt azon királyi rendelet háttérében, amely 1405 Szt. György napjától számított egy éven belül megerősíteni rendelt minden Nagy Lajos titkospecsétje, illetve Erzsébet, Mária és Zsigmond nevében kiadott birtokjogi oklevelet. A magas kancelláriai díjak miatt ez a rendelet a főkancellár számára még a Zsigmond mellett kitartó alattvalók esetében is igen jelentős bevételt hozhatott, nem is beszélve azokról, akiknek királyhűsége esetleg nem bizonyult rendíthetetlennek (vö. MÁLYUSZ 1984, 56–58.; SÜTTŐ – ENGEL 1995, 34.).

⁴⁴ A „szerény önmegtartóztatás” kifejezést – Pipo birtokügyeivel kapcsolatban – kifejezetten használja Engel Pál (ENGEL 1987, 60.).

⁴⁵ ENGEL 1987, 75–77. és 87. 219a számú jegyzet.

⁴⁶ PÁLOSFALVI 2000, 47., 62., 70–74. és MÁLYUSZ 1980, 554., 564. Pálosfalvi adatokkal kellőképp alátámasztott megállapítása szerint „Tallóci Matkó családja pozíciójának megerősítése érdekében ugyanúgy nem válogatott az eszközökben, mint riválisai, a Cilleiek”. (PÁLOSFALVI 2000, 48. 13. jegyzet.)

életrajzok állnak rendelkezésre, melyek azonban a mindenkori hőseik iránti elfogultságban is pontosan megfeleltethetők egymásnak. Reálisabb kép az utóbbi években – a korszak forrásainak behatóbb ismerete alapján – a Tallóciakról kezd kirajzolódni, ismét igazolva késő középkorunk számos vitatott kérdésével kapcsolatban a lehetőségekhez képest teljeskörű forrásfeltárás szükségességét.

BIBLIOGRÁFIA

ALMÁSI 1994

ALMÁSI Tibor: „István” szócikkek közül a 8. In: *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Főszerkesztő: KRISTÓ Gyula, Budapest, 1994. 294.

ARANY 2007

ARANY Krisztina: Siker és kudarc. Két firenzei kereskedőcsalád, a Melanesi-k és Corsini-k Budán Luxemburgi Zsigmond uralkodása (1387–1427) alatt. *Századok* 2007. 943–966.

BONFINI 1995

BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Fordította KULCSÁR Péter. Budapest, 1995.

DE BONFINIS 1936

DE BONFINIS Antonius: *Rerum Ungaricarum decades*. Ediderunt I. Fögel et B. IVÁNYI et L. JUHÁSZ. Tomus III. Decas III. Lipsiae, 1936.

BURCKHARDT 1920

BURCKHARDT, Jacob: *Die Kultur der Renaissance in Italien*. (Grosse illustrierte Phaidon–Ausgabe) Wien, 1920.

Chronica Hungarorum. 1973

Chronica Hungarorum. Finita Bude Anno Domini MCCCCLXXIII in uigilia penthecostes per Andream HESS (facsimile: Budapest, 1973.)

CONTAMINE 1990

CONTAMINE, Philippe: *War in the Middle Ages*. Oxford – Cambridge/Massachusetts 1990⁶ [eredetileg: *La Guerre au moyen âge*. Paris 1980]

DE MONACIS

DE MONACIS, Laurentius: Carmen, seu historia de Carolo II. cognomento Parvo rege Hungariae. In: *Laurentii de Monacis Veneti Cretae cancellarii chronicon de rebus Venetis etc.*, kiadta: Flaminius Cornelius senator Venetus, Venetiis, 1758. 321–338.

DE MONACIS – MÁRKI 1910

Monaci Lőrinc krónikája Kis Károlyról. Fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta MÁRKI Sándor. In: *Középkori krónikások*. Szerk. GOMBOS Ferenc Albin, X., Budapest, 1910. 129–153.

DEÉR 1934

DEÉR, Josef: *Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie*. Szeged, 1934.

DRASKÓCZY 1996

DRASKÓCZY István: Adósjegyzék a 15. századból. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk.: LENGVÁRI István. Pécs, 1996. 93–112.

ECKHART 1941

ECKHART Ferenc: *A Szentkorona–eszme története*. Budapest, 1941.

ENGEL 1977

ENGEL Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond–korban (1387–1437)*. Budapest, 1977.

ENGEL 1982

ENGEL, Pál: János Hunyadi: The Decisive Years of his Career, 1440–1444. In: *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. Ed. by János M. BAK, Béla K. KIRÁLY. Brooklyn, 1982. [War and Society in Eastern Central Europe Vol. III.] 103–123.

ENGEL 1987

ENGEL Pál: Ozorai Pipo. In: *Ozorai Pipo emlékezete*. Szerkesztette VADAS Ferenc. Szekszárd 1987. 53–88.

ENGEL 1996

ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája. 1301–1457. I–II.*, Budapest, 1996.

ENGEL 2001

ENGEL Pál: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*. CD ROM, Budapest, 2001.

ENGEL 2003a

ENGEL PÁL: Hunyadi pályakezdése. In: Uő.: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta: CSUKOVITS Enikő. Budapest, 2003. 512–526.

ENGEL 2003b

ENGEL Pál: Ozorai Pipo. Ozorai Pipo emlékezete. In: Uő.: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta: CSUKOVITS Enikő. Budapest, 2003. 247–301.

ÉRSZEGI 2000

ÉRSZEGI Géza: A középkor története – Sárvár a X–XV. században. In: *Sárvár története*. Szerk. SÖPTEI István. [Sárvár,] 53–137.

FLORIANUS 1884

Historiae Hungaricae fontes domestici. Volumen III. Recensuit et prefatus est M. FLORIANUS. Quinque–ecclesiis, 1884.

KARÁCSONYI 1995

KARÁCSONYI János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 1900–1904., reprint kiadása: Budapest, 1995.

KUBINYI 2007

KUBINYI András: A nándorfehérvári diadal. Kérdések és következmények. In: Uő: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás– és a Jagelló–kor hadtörténete*. [Budapest,] 2007. 11–29. Eredetileg: *Hadtörténelmi Közlemények* 2006. 923–941.).

MÁLYUSZ 1980

MÁLYUSZ Elemér: A négy Tallóci fivér. *Történelmi Szemle* 1980/4. 531–576.

MÁLYUSZ 1984

MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984.

MÁLYUSZ – KRISTÓ 1988

Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. II. Commentarii. Composuit Elemér MÁLYUSZ adiuvante Julio KRISTÓ. I–II. Budapest, 1988.

NEMETH PAPO – PAPO 2006

NEMETH PAPO, Gizella – PAPO, Adriano: *Pippo Spano. Un eroe antiturco antesignano del Rinascimento*. Mariano del Friuli, 2006.

PÁLOSFALVI 2000

PÁLOSFALVI TAMÁS: Cilleiek és Tallóciak: Küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). *Századok* 2000. 45–98.

PÁLOSFALVI 2001

PÁLOSFALVI Tamás: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. *Századok* 2001. 429–472.

SCHMIDTCHEN 1990

SCHMIDTCHEN, Volker: *Kriegswesen im späten Mittelalter: Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim 1990

SPENGLER 1963

SPENGLER, Oswald: *Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. München, Sonderausgabe 1963 (Magyarul: *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. Fordította: JUHÁSZ Anikó – CSEJTEI Dezső – SIMON Ferenc. Budapest, I–II. 1994.)

SÜTTŐ – ENGEL 1995

SÜTTŐ, Szilárd – ENGEL, Pál: Beiträge zur Herkunft und zur Tätigkeit der Familie von Alben in Ungarn. In: *Südost Forschungen*, München, 1995. 23–48.

SÜTTŐ 2003

SÜTTŐ Szilárd: *Anjou–Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával*. I–II., Szeged, 2003.

SÜTTŐ 2005

SÜTTŐ Szilárd: „... *temporibus sanctorum regum Hungarie*” (A „szent királyok” fogalma a 14. század végi Magyarországon). In: *Studia professoris – Professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerkesztette: ALMÁSI Tibor – DRASKÓCZY István – JANCsó Éva. Budapest, 2005. 315–322.

SÜTTŐ 2006

SÜTTŐ, Szilárd: Der Dynastiewechsel Anjou–Luxemburg in Ungarn. In: *Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa*. Tagungsband des internationalen historischen und kunsthistorischen Kongresses in Luxemburg, 8–10. Juni 2005. Hrsg. v. Michel Pauly und François Reinert. Mainz am Rhein, 2006, 79–87.

TEKE 1984

TEKE Zsuzsa: Az 1427. évi firenzei catastro. Adalékok a firenzei magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez. *Történelmi Szemle* 1984. 42–49.

TEKE 1995

TEKE Zsuzsa: Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszilárdulása után 1404–1437. *Századok* 1995. 195–214.

THURÓCZY 1985

THURO CZ, Johannes de: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ediderunt Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ, Budapest, 1985. 212.

WENZEL 1863

WENZEL Gusztáv: *Ozorai Pípo. Magyar történelmi jellemrajz Zsigmond király korából*. Pest, 1863.

WENZEL 1884

WENZEL Gusztáv: Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez. *Történelmi Tár* 1884. (1–31, 220–247, 412–437, 613–627.

WILCZEK 1896

WILCZEK Ede: A Horváthy család lázadása és a magyar tengervidek elszakadása. *Századok* 1896. (617–633., 705–715., 804–822.).

ZsO

Zsigmond–kori Oklevéltár. Szerk.: MÁLYUSZ Elemér, BORSA Iván, C. TÓTH Norbert, 10 kötet, Budapest, 1951–2007.

ADATOK ZALA MEGYE MÁTYÁS–KORI TÖRTÉNETÉHEZ

BILKEI IRÉN

„Zala megye is az említett Balaton nevű tavon túl található, földje szőlőkben gazdag, ezekből igen kiváló bort készítenek, a megye egészen a Drávaig terjed... Ugyanebben az említett Zala megyében van Tihany félsziget, ahol mindenfajta hal csodálatos bőségben található, és ott van az András király által alapított híres bazilika...”

A fenti sorokat papírra vető Petrus Ransanus itáliai püspök és történétíró (1428–1492) a nápolyi király követeként érkezett 1488-ban Mátyás király udvarába. Itt kezdte el írni humanista szellemű magyar történetét. A műben a történeti fejezetek előtt földrajzi bevezető olvasható, ennek keretét az országrészek, majd a megyék felsorolása adja. Jelenlegi ismereteink szerint ez az első magyar földrajzi leírás, amiben Zala megye neve szerepel.¹ Érdeemes megemlíteni, hogy Mátyás korában több itáliai humanista is foglalkozott földrajzi leírással és kartográfiával. pl. Francesco Rosselli firenzei térképész, aki az 1470-es években Mátyás udvarában is tevékenykedett, készített egy Ungheria térképet is. Ezen ugyan még nem szerepel zalai helynév, de Sebastiano Compagni ferrarai humanista néhány évvel később, 15. század végén készült földrajzi leírásában már több zalai helynevet is megemlít: Buzád, Zalavár, Szigliget.²

A Hunyadiak korában természetesen nem csak ennyit lehetett tudni Zaláról, hiszen a királyi udvarban Mátyás hűséges emberei között mindig voltak zalaiak.

Az a megállapítás, hogy a középkori megye virágkora, Mátyás uralkodása alatt következett be, jóllehet közhelyszerűen hangzik, de mint a továbbiakban látni fogjuk, igaz még akkor is, ha jelenlegi ismereteink szerint Hunyadi Mátyás csak egyszer járt Zalában: 1480-ban Szlavóniába menet átvonult a megye egy kis területén. Augusztus 28-án Alsólendván,³ szeptember 1-én és 3-án pedig a Dráva melletti Perlakon keltezett oklevelet.⁴ A központi királyi hatalom megszilárdulása a többi megyéhez hasonlóan Zalában is a gazdasági élet fellendülését hozta, mezővárosok,⁵ vásárok, építkezések jelzik a konjunktúrát.⁶

¹ RANSANUS 1985, 665–667.

² Csukovits Enikőnek köszönöm, hogy „A középkori Dunántúl a kortársak szemével”, c. kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

³ MOL DF 240645 és 240646.

⁴ MOL DL 18403 és 30222. Mátyás itineráriumának vonatkozó adatait Horváth Richárdnak köszönöm.

⁵ VÁNDOR 1991, 211–216.

⁶ VÁNDOR 1996, 20.

Megyénknek a korra vonatkozó forrásadottságai is szerencsések. Egy teljes körű Hunyadi–kori okmánytárat ugyan még feltehetőleg hosszú ideig nélkülözni kell a kutatásnak, de Teleki József gróf 19. századi hatalmas anyaggyűjtésén alapuló, ma is alapvető jelentőségű⁷ okmánytára és történeti munkája tartalmaz zalai adatokat. A 19. század végén született meg ennek folytatásaként Csánki Dezső több kötetes Hunyadi–kori történeti földrajza, ennek harmadik kötetében van a zalai anyag.⁸ A zalai okmánytár pedig a megyei oklevéltárak között elsőként Mátyás okleveleket is szép számban összegyűjtött.⁹ Rendelkezésre áll természetesen a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Gyűjteménye,¹⁰ illetve a Zala Megyei Levéltár néhány Mátyás oklevele.¹¹ Nem szabad megfeledkezni a régészeti forrásokról sem, amelyek értékelése az okleveles adatokkal együtt hozott új eredményeket.¹²

1990-ben Mátyás halálának 500. évfordulója alkalmából a vele és a korrall kapcsolatos történeti kutatások átmenetileg újra fellendültek, akkor a jubileum alkalmából számtalan könyv és tanulmány jelent meg, kiállítások és konferenciák jelezték a király személye és kora utáni érdeklődést.¹³ Közülük mindenképpen ki kell emelni az elmúlt évtizedek legjelentősebb Mátyás–kutatóját, a közelmúltban elhunyt Kubinyi Andrászt, akinek a munkássága sok új szemponttal gazdagította és megújította a hagyományos Mátyás felfogást, valamint számos új eredményt hozott az ország kormányzatának kutatásában.¹⁴ Megemlítendő még Draskóczy István Magyar Századok kötete¹⁵ és Tringli István új szemléletű, a korszakon túli összefoglaló munkája.¹⁶

Zala megyében érdemi összefoglaló a korszakról még nem született. Holub József klasszikussá vált megye–monográfiája nem eseménytörténet, hanem a világi és egyházi igazgatás szemszögéből közelíti meg a középkort.¹⁷ Holub zalai munkásságának nem akadt folytatója az utóbbi évtizedekben, így a megye középkorának kutatásában született eredmények a régészetnek köszönhetők. Vándor László egervári, nagykanizsai, botszentgyörgyi és más zalai várakban végzett feltárásai a késői középkor építkezéseiről, leletanyagáról és azok történeti összefüggéseiről

⁷ TELEKI 1852–1857. Lásd hozzá: PACH 5–28.

⁸ CSÁNKI 1897, 1–200.

⁹ NAGY Imre – VÉGHÉLY Dezső – NAGY Gyula Bp., 1890. 570–630. nr. 294–333.

¹⁰ A továbbiakban MOL DL ill. DF.

¹¹ A Zala Megyei Levéltár Diplomatikai Gyűjteménye XV. 1. Jelzete: ZML DL. – a gyűjteményben 22 olyan oklevél van, amelyen Hunyadi Mátyás a kiadó.

¹² VÁNDOR 1986, 49–75.

¹³ Csak a legfontosabbakat idézzük: E. KOVÁCS 1990. – V. MOLNÁR 1990. – BARTA 1990.

¹⁴ KUBINYI 2001. a régebbi irodalommal – az utolsó postumus összefoglaló: 83–101.

¹⁵ DRASKÓCZY 2000.

¹⁶ TRINGLI 2003, 45–78.

¹⁷ HOLUB 1929.

szolgáltak új eredményekkel.¹⁸ Jelen dolgozat az ismert oklevelek egy részének adataira támaszkodva kísérli meg, hogy elsőként vázoljon fel egy rövid áttekintést a Mátyás–kori Zaláról.

Miután Hunyadi Mátyást 1458. január 24-én királlyá választották néhány nap múlva hazatért Prágából és megkezdte az uralkodást, semmi kétséget nem hagyott afelől, hogy nincs szüksége a fiatal kora miatt kormányzóként mellé rendelt nagybátyjára, Szilágyi Mihályra. Uralkodása három szakaszra osztható.

- 1.) 1458–1464. a hatalom megszilárdítása
- 2.) 1464–1471. reformok, lázadások
- 3.) 1471–1490. teljhatalmú kormányzás, a trónörökösödés kérdése.

Uralkodása első szakaszában nem csak a háborúk okoztak gondokat – ezekkel jelen dolgozatnak nem célja foglalkozni – hanem az elődei alatt a folyamatos anarchiában szétszilárdodott királyi hatalom visszaállítása. A királyi hatalom társadalmi alapjai az 1464. évi koronázás után alakultak át. A király uralkodásának ideje alatt a bárókkal szembeni politikája többször változott. Koronázása után az addig a hatalomból kiszorított főúri családok képviselői újra feltűntek a királyi tanácsban. A hozzá hűséges főúri családokat Mátyás igyekezett maga mellett tartani mind a bárók, mind az udvari méltóságok között. Kormányzati tisztséghez juttatta a Hunyadi ház régi híveit (Kanizsaiak), udvari méltóságokba régi nagybirtokos, de az udvari méltóságig el nem jutott családok tagjait is kinevezte (Gersei Pethő Miklós), megbocsátott az ellentáborból áttérőknek (Alsólendvai Bánffy Miklós).¹⁹

Trónra kerülésekor nem Mátyás volt az ország leggazdagabb földesura, így a nagybirtokállomány tekintélyes részét hatalmában tartó mágnásokkal szemben nehezen érvényesíthette volna az akaratát.²⁰ Engel Pál kutatásaiból ismert, hogy a király uralkodása alatti 32 évben a birtokviszonyok alaposan megváltoztak, a birtokmozgások több mint harmada pedig uralma megszilárdulásának kezdeti idejére esett. Sikerült a királyi hatalom rendelkezése alá vonni magszakadás vagy jószágvesztés címén pl. 90 váruradalmat. A királyi adományok kedvezményezettjei aztán többnyire azok lettek, akiket éppen Mátyás emelt ki a köznemesi vagy jelentéktelenebb bárói családokból: katonák, pénzügyi tisztviselők és természetesen a hozzá hűséges nagyúri famíliák. Ez a tendencia csak uralma utolsó éveitől változott meg, kb. 1482-től minden adományozható birtokot fiának, Corvin János hercegnek juttatott, hogy a trónutódlást elősegítse – mint tudjuk, hasztalan.²¹

Egy megye hatalmi viszonyainak megismeréséhez az uralkodó és az adott megye nemessége közötti viszonyrendszert kell vizsgálni. A megye nemesei kötelességből szolgálták a királyt, aki ezt a szolgálatot jutalmazhatta birtokadomány

¹⁸ VÁNDOR 2001, 49–52.

¹⁹ FÜGEDI 1970. – FÜGEDI 1986, 369–387. – FÜGEDI 2004, 175–192.

²⁰ KUBINYI 2007, 88–89.

²¹ ENGEL 2003, 43–45.

tisztség vagy kiváltság formájában.²² A király a kormányzásba udvari méltóságokra való kinevezéssel több előkelő családot is bevont, kormányzati tisztségekhez juttatta pl. a Hunyadi ház régi híveit. Korai adományleveleiben sokszor szerepelt indokként, hogy a kedvezményezettet apja iránti hűsége és szolgálatai miatt jutalmazza. Udvari méltóságokba olyanokat is kinevezett, akik nagybirtokosok voltak ugyan, de az igazi bárók közé nem tudtak bejutni. Ezenkívül birtokadományhoz és tisztségekhez juttatott kis- és köznemesi családokat.²³

A továbbiakban azt kíséreljük meg áttekinteni, hogy a fentebb vázolt jelenségek hogyan érvényesültek Zalában, melyek voltak azok a családok, amelyekre már királlyá választásakor támaszkodhatott Mátyás, illetve mely családokat emelt fel adományokkal és kiváltságokkal.

Zala megye egyik régi főúri családjából Kanizsai László Hunyadi János hűséges híve volt, harcolt Nándorfehérvárnál is.²⁴ V. László király őt is börtönbe vettette, ahonnan megszökött. (Az Arany János által megénekelte romantikus történet nélkülözi a történeti hűséget.) 1459 és 1461 között erdélyi vajda volt, 1464-ig soproni, vasi és zalai főispán, majd 1464 és 1467 között udvari méltóságot viselt, lovászmester volt.²⁵ Ezenkívül más adományokat is kapott: 1459. április 24-én egy oklevélben a király Kanizsai László erdélyi vajdának és testvérének, Miklósnak adta a királyt illető kamara haszna adót hűségükért.²⁶ 1464. november 9-én pedig egy Boszniában, Zvornik várában keltezett oklevél tanúsága szerint a Veszprém megyei Döbrönte és Pápa várak és a hozzátartozó birtokok mellett zalai falvakat is kapott adományul Kanizsai László lovászmester. Az oklevélben indokként még a Hunyadi Jánosnak tett szolgálatok is szerepelnek.²⁷

Zala megye másik nagy főúri családja az Alsólendvai Bánffyok birtokában voltak már Károly Róbert óta a Zala délnyugati részén lévő Alsólendva és Lenti vára, valamint a hozzájuk tartozó több száz falu összefüggő birtoktömböt alkotva. A megye legjelentősebb birtokállományával rendelkező főúri família tagjai közül Pál ellensége, Miklós pedig kedveltje volt Mátyásnak. A két unokatestvér egymást sem szívlelhette, egy 1460. június 16-án kelt oklevél tanúsága szerint Mátyás figyelmeztette Bánffy Pált, hogy Miklóst sem tisztségében, sem javaiban ne zaklassa, a neki okozott károkat pedig térítse meg.²⁸

Még eben az évben további kedvezményt kapott Miklós, a király 1460. december 12-én kelt oklevélben érdemei elismerésül a következő évre felmentette a

²² TRINGLI 2001, 80–81.

²³ KUBINYI 2007, 88–89.

²⁴ VÁNDOR 1994, 242.

²⁵ KUBINYI 1988/1–2. 205.

²⁶ MOL DL 15354. – Kiadva: ZO II. 297.

²⁷ MOL DL 16078.

²⁸ MOL DL 15461.

kamara haszna adó fizetése alól.²⁹ 1464 és 1466 között udvari tisztséget viselt Bánffy Miklós, pohárnokmester volt, 1466 és 1487 között pedig pozsonyi ispán, tehát a legelőkelőbb bárók egyike.³⁰ Szolgálatiért folyamatosan kapta a kisebb-nagyobb adományokat Zalában is: 1466-ban Bánújfalva birtokon,³¹ 1469-ben pedig Csapi András Kanizsa melletti birtokait.³² Ebben az évben a király nevesítette is érdemeit: a hadjáratokban való részvételt, ill. a diplomáciai utakat, amelyekben az ország érdekeit sikerrel képviselte, ezekért új adományt kapott Lendva és Lenti várakra és azok tartozékaira, valamint a közeli mezővárosok vámjaira, ill. a Mura folyó révjövedelmeire.³³ 1470-ben megkapta a lázadó cseh Jan Giskrától elvett birtokokat.³⁴ (Tringli István kutatásai szerint a Jiskra névalak helyesebb.³⁵) 476-ban tagja volt a Nápolyba menő, Beatrixot megkérő követségnek,³⁶ de többször is látott el diplomáciai feladatokat annak ellenére, hogy mint ezt egy maliciózus megjegyzésből tudjuk, nem tudott latinul (1469-ben Velencében, 1473-ban Milánóban, 1477-ben a német császárnál, 1486-ban pedig Ulászló cseh királynál járt követségben).³⁷ 1471-ben Arad megye ispáni tisztét kapta meg a meglévő pozsonyi ispánság mellé.³⁸ 1472-ben újabb kisebb zalai birtokok következtek: Szentpéterfölde, Ártánháza és Hernyék.³⁹ 1481-ben újabb kiváltságot kapott a királytól: Lendva környéki birtokainak falvait 5 évre felmentették az adó fizetése alól, mert egy német betörés vagy pusztítás végzett a területen.⁴⁰

Holub József hozzáfűzött magyarázata szerint, ez akkor történhetett, amikor Beckensloer János esztergomi érsek az osztrák császárhoz szökött és Steierországban megvert egy magyar csapatot, és azt magyar területre is üldözték.⁴¹

A király 1483-ban Miklósnak és testvérének, Jakabnak a vörös viasz (*cera rubra*) használatának a jogát adományozta, valamint azokat a kiváltságokat, amelyekkel a „többi szabad és örökös *comes* él” (*comites liberi et perpetui*).⁴² 1487-ben azonban a király kedvelt hívét börtönbe csukatta. Ennek magyarázatául azt a

²⁹ MOL DL 15527.

³⁰ KUBINYI 1988, 203.

³¹ MOL DL 16435.

³² MOL DL 16908. – Kiadva: NAGY – VÉGHÉLY – NAGY 1890. II. 307.

³³ MOL DL 16853

³⁴ ENGEL 2003, 55.

³⁵ TRINGLI 2003, 44.

³⁶ E. KOVÁCS 2002, 230–233.

³⁷ FRAKNÓI 1890, 1–3.

³⁸ MOL DL 17154.

³⁹ MOL DL 17395

⁴⁰ MOL DL 18533. és 81857.

⁴¹ HOLUB 1929, 293. 62. jz.

⁴² TELEKI 1852–1857. 12. kötet. 238–240. – KUBINYI 1983, 170.

romantikus okot hozták fel, hogy Mátyás szemet vetett Bánffy feleségére, Sagani Margit lengyel hercegnőre, aki erre őt hazaküldte Alsólendvára.⁴³ 1488-ban, kiszabadulása után vigaszdíjként kapta meg testvérével együtt Verőce örökös főispánságát.⁴⁴

A Gersei Pethő család sohasem tartozott a nagyhatalmú bárók közé, de Zala és Vas megyében jelentős birtokokkal rendelkeztek és a megye vezetői között is folyamatosan szerepeltek. Később, a Jagelló-korban és Mohács után is a megye állandó hivatalviselő famíliái közé tartoztak.⁴⁵ Gersei Pethő Miklós zalai főispánként szolgálataiért 1459. május 23-án kapott engedélyt a királytól arra, hogy a Vas megyei Márványkőn meglévő fából készült várát újjáépíthesse.⁴⁶

A király tisztaban volt a várépítés jelentőségével, mint ezt már az említett Petrus Ransanus is megjegyezte.⁴⁷

Pethő Miklós Mátyás kedvelt híveként gyakran tartózkodott Budán az udvarban, ezért is vásárolhatott itt 1460-ban egy kis kőházat 200 arany forintért.⁴⁸ 1461-ben pohárnokmesteri tisztséget viselt.⁴⁹ 1464-ben kétszer is részesült a család birtokadományban: a Zala megyei Börönd és Csatár,⁵⁰ valamint Petend birtokon,⁵¹ 1476-ban pedig Gulács birtokot kapták meg.⁵² Gersei Pethő Miklós is tagja volt a Beatrixért menő lánykérő küldöttségnek.⁵³

A Mátyás által felemelt új arisztokrácia jellegzetes képviselője volt a köznemesi származású Egervári László, aki valószínűleg nagybátyja Várdai István kalocsai érsek támogatásával juthatott be a királyi udvarba.⁵⁴ Pályája bácsi várnagyként indult a század hetvenes éveiben, majd váradi várnagy és bihari főispán lett.⁵⁵ 1475-ben nevezte ki a király Zala megye főispánjává,⁵⁶ 1476 és 1482 között pedig horvát–szlávón–dalmát bánként védte a Délvidéket.⁵⁷ Egy 1476. október 15-én kapott a királytól engedélyt arra, hogy Egerváron és a közeli Fancsikán, ahol

⁴³ KUBINYI 2007, 94.

⁴⁴ KUBINYI 1983, 170.

⁴⁵ BILKEI 2000, 9–21. ill. Címtár – passim.

⁴⁶ MOL DL 93296.

⁴⁷ BALOGH 1985, 192.

⁴⁸ MOL DL 93303.

⁴⁹ KUBINYI 1988, 206.

⁵⁰ NAGY – VÉGHÉLY – NAGY 1890. II. 301.

⁵¹ MOL DL 56785.

⁵² MOL DL 56793. – Kiadva: NAGY – VÉGHÉLY – NAGY 1890. II. 317.

⁵³ Adataiban hasznos munka: SZATLÓCZKI 2002, 59–72.

⁵⁴ SRÁGLI – VÁNDOR 2001, 21–35.

⁵⁵ SRÁGLI – VÁNDOR 2001, 21–22.

⁵⁶ MOL DL 17720.

⁵⁷ KUBINYI 1988, 204.

korábban is vár állott, a romokat újjáépíthesse.⁵⁸ Ez a várkastély Zala megye legjelentősebb reneszánsz építészeti emléke.⁵⁹ A kastély után ferences kolostort és Fancsikán emlékkápolnát is építtetett. Ezeken az építkezéseken egy sajátos technológiát alkalmazó, égetett agyag idomtégglákat használó építőműhely dolgozott, aminek mesterei Ausztriából érkeztek.⁶⁰ Közben jelentős mértékben gyarapodott a tulajdonában lévő birtokállomány, felesége Rozgonyi Klára révén pedig az akkori arisztokrata családok nagy részével rokoni kapcsolatba került.

Mátyás halála után is jelentős tisztségeket viselt, 1493-tól tárnokmester volt. Haláláról Mátyás udvari történetírója, az itáliai Antonio Bonfini is megemlékezett, Egervári Lászlót „derék és páratlan eszű férfiúnak” nevezvén teljes joggal, hiszen humanista műveltségét a vár könyvtárában őrzött 16 kötet is bizonyítja.⁶¹ Halála után a család hírnevét unokaöccse, Bereck vitte tovább, aki a horvátországi Tinnin (Knin) püspöki tiszttét viselte.⁶²

Néhány évvel később, 1480. szeptember 1-jén, éppen a király zalai tartózkodásának idején, a perlaki táborban Mátyás újabb várépítési engedélyt adott a Bajnai Both családnak, hogy zalai vagy somogyi birtokukon javaik védelmére fából vagy kőből castellumot építhessenek.⁶³ A vár a Nagykanizsa melletti Botszentgyörgyön épült fel, régészeti kutatásokból ismerjük. A várkastélyról, annak szerkezetéről, berendezéséről egy néhány évtizeddel későbbi osztálylevél alapján alkothatunk képet, eszerint a várkastély védelmi célokat is szolgáló reprezentatív központi lakóépülettel bíró építmény lehetett, amelynek hajdani gazdag berendezésére az ásátások során előkerült mázas későgótikus kályhacsempék és a díszes bronz könyvsarok is utal.⁶⁴ Építtetőjét, Bajnai Both Jánost a tehetős zalai köznemes Csapi András Apollónia nevű fiúsított lányával kötött szerencsés házassága emelte ki a köznemességből. Őt és testvérét, Andrást Mátyás diplomáciai és katonai érdemeiért fogadta szolgálatába és így emelkedtek a bárók közé.⁶⁵

Andrást 1483-ban egy oklevél *aulicus noster*-ként említi.⁶⁶ 1489. május 8-án pedig egy oklevélben mint a délvidéki Medve várának kapitánya (1491-ig viselte ezt a tisztséget) megesküdött, hogy az illető várat Mátyás halála után megőrzi és átadja Corvin János hercegnek.⁶⁷

A fentiekén kívül egyébként még egy zalai várépítési engedélyről van tu-

⁵⁸ MOL DL 45666.

⁵⁹ DEGRÉ – GERGELYFFY – VALTER – VÁNDOR 1979.

⁶⁰ VÁNDOR 1986, 49–75.

⁶¹ SRÁGLI – VÁNDOR 2001, 21–35.

⁶² NÉMETH 1978, 55.

⁶³ MOL DL 18903. – HORVÁTH 2005, 10 – 19.

⁶⁴ VÁNDOR 1992, 206–207. – VÁNDOR 1995.

⁶⁵ KUBINYI 2003.

⁶⁶ TELEKI 1852–1857. 12. kötet. 251.

⁶⁷ MOL DL 37663.

domásunk: 1483-ban Mátyás király udvari familiárisának, Varasdi Mihálynak engedélyt adott, hogy a Muraközben Savarjevecz birtokon erősséget építhessen.⁶⁸

Itt, a zalai főrangúak között kell megemlíteni az élete utolsó éveiben zalai vá lett Csáktornyai Ernuszt Jánost, Mátyás pénzügyi reformjának megalkotóját és kivitelezőjét.⁶⁹

A bécsi zsidó, majd Budán kikeresztelkedő kereskedőről pontosan nem ismert, hogy hogyan került a király környezetébe. 1462-ben Mátyás egyik udvari beszállítója, 1464-ben harmincadispán, 1466-ban körmöci kamaraispán, majd 1467-től haláláig, 1476-ig kincstartó volt.⁷⁰ Közben 1470-ben Turóc megye örökös főispánságát,⁷¹ majd 1474-től a szlavón báni tisztséget is megkapta.⁷² A tisztségek mellé nemességet és birtokokat is kapott, a muraközi uradalom véglegesen csak 1480 körül került a család birtokába, de már előtte, az 1460-as években is az övé volt Csáktornya,⁷³ egy 1474. január 24-én kelt oklevél pedig „a királyi felség Csáktornyan tartózkodó kincstartóját, a nagyságos Ernuszt János urat” említi.⁷⁴ Az is feltételezhető, hogy magával a királlyal is rokoni kapcsolatban állhatott, mert Mátyás két oklevélben is *compater*-nek, azaz komájának nevezte Ernuszt Jánost.⁷⁵

1477-ben a király öt és fiait, a hasonló nevű Jánost és Zsigmondot, a pécsi püspököt meg is erősítette Csáktornya birtokában.⁷⁶ Ernuszt Jánosnak egyébként ismert a budai káptalannál 1477-ben átirrt végrendelete.⁷⁷

Jóllehet Mátyás is kénytelen volt a bárókra támaszkodni, számtalan kis- és köznemesi családról tudunk, akik az ő uralkodása idején emelkedtek ki a köznemességből és az ő adományai révén alapozták meg további vagyonukat és igazolhatóan néhány évtized alatt a születő autonóm vármegye hivatalviselői familiáivá váltak több generáción keresztül. Mátyás szívesen emelt fel köznemesi családokat is a méltóságviselők közé, így kezdték karrierjüket pl. Báthory István, Szapolyai Imre, Magyar Balázs és Kinizsi Pál. Zalából középnemes ilyen magasra nem jutott el, de jó néhány birtok és kiváltságadományról tudunk.

1458. június 26-án Enyerei Pogány Dénes új adományt kapott néhány Enyere környéki birtokra,⁷⁸ majd két évtized múlva a család egyik tagja Pogány Péter, akít a későbbiekben már csébi előnévvel ismerünk, 1480. november 18-án új

⁶⁸ HOLUB 1929, 308.

⁶⁹ MADZSAR 1918, 56–71. – Fedeles Tamás segítségét köszönöm.

⁷⁰ GYÖNGYÖSSY 2003, 46–60., 252.

⁷¹ KUBINYI 1982, 170.

⁷² KUBINYI 1988, 204.

⁷³ HOLUB 1929, 127.

⁷⁴ NAGY – VÉGHÉLY – NAGY 1890. II. 313.

⁷⁵ TELEKI 1852–1857. 11. kötet. 506. ill. 519.

⁷⁶ MOL DL 18143. – KUBINYI 2001, 302–319.

⁷⁷ NAGY – VÉGHÉLY – NAGY 1890. II. 320.

⁷⁸ NAGY – VÉGHÉLY – NAGY 1890. II. 295.

adományt kapott ezekre a birtokokra. Az oklevél érdekessége az a kitétel, hogy az adományozás Beatrix királyné jóváhagyásával történt.⁷⁹ Ennek a Mátyás által fel-emelt családnak az egy nemzedékkel későbbi tagja volt az a Zsigmond, akinek a karrierje nagyon fiatalon Mátyás udvarában indult és a Jagellók alatt teljesedett ki. Volt királyi zászlótartó, máramarosi sókamaraispán, a királyi tábla ülnöke, szlavóniai dikátor, élete Mohács mezején fejeződött be.⁸⁰

A Vas és Zala megyékben birtokos Nádasdi Darabos köznemesi família is több adományban részesült. 1459. szeptember 7-én adta a király a család László nevű tagjának valamint Molnári Püspök Domokosnak fele–fele arányban Zalasabar, Palkonya, Ung és Bagota birtokokat.⁸¹ Ugyanezen a napon Nádasdi Darabos László hadiérdemei fejében, amelyeket a törökkel való háborúban szerzett, a király vámszedési jogot is juttatott neki és társainak azzal a feltétellel, hogy a birtok területén lévő folyókon és mocsarakon hidakat állítanak fel és azokat karban tartják.⁸² (Ezt a kiváltságot egy 1462. június 23-án kelt oklevél megerősítette.⁸³) Ezenfelül még néhány hónap múlva, 1462. augusztus 5-én László és osztályos testvérei mentességet kaptak a kamara haszna és a nyestbőradó (*mardurina*) fizetése alól. Az indoklásban itt is szerepel a Hunyadi Jánosnak hajdan tett szolgálat.⁸⁴ 1463. április 25-én pedig a budai káptalan, mint hiteleshely jelentette a királynak, hogy Nádasdi Darabos Lászlót beiktatta a neki adományozott Zala megyei Szőlős birtokba.⁸⁵

A megye Mátyás alatt felemelkedett ismert köznemesi családjai közül az Ákosházi Sárkányokat érdemes még megemlíteni. A család Bertalan nevű tagját 1463-ban királyi *aulicus*-nak nevezi egy oklevél.⁸⁶ 1470. december 9-én Mátyás ugyanennek a Bertalannak és testvérének, Benedeknek, akiket most familiárisainak nevez az oklevélben, birtokokat adományozott Babosdöbréte, Mindszent, Tordafalva, Lengyel és Csősz falvakban.⁸⁷ 1482. február 13-án hatalmaskodási ügybe keveredtek a testvérek. Guti Ország Mihály nádor vizsgálatra szólította fel a kapornaki konventet Szentbalázi Zele Tamás és Antal kérésére, amely szerint a Sárkányok a panaszosok birtokain hatalmaskodtak, erdejükből szelídigesztenyét loptak, amit a budai piacon a saját hasznukra eladtak.⁸⁸

Később, 1483. szeptember 10-én már arról szól egy oklevél, hogy a Sárká-

⁷⁹ NAGY – VÉGHÉLY – NAGY 1890. II. 324.

⁸⁰ BÓNIS 1971, 349.

⁸¹ MOL DL 94205.

⁸² MOL DL 44921 – Kiadva: NAGY – VÉGHÉLY – NAGY 1890. II. 299.

⁸³ MOL DL 94219.

⁸⁴ MOL DL 94212.

⁸⁵ NAGY – PAUR – RÁTH – VÉGHÉLYI 1865, nr. 233.

⁸⁶ MOL DL 102 984

⁸⁷ NAGY – VÉGHÉLY – NAGY 1890. II. 310.

⁸⁸ MOL DL 67851

nyok átpártoltak a német császárhoz, így hűtlenségük miatt a király a törzsbirtokuknak számító Buzádszigetet és más birtokukat elvette tőlük és a már említett Alsólendvai Bánffy Miklós pozsonyi ispánnak, valamint Batthyányi Boldizsár kőszegi kapitánynak adományozta.⁸⁹ Ez a Buzádszigeten, későbbi nevén Sárkányszigeten állt a család 15. század végi rezidenciája, a szomszédos Hahóton pedig nemesi udvarházuk is volt.⁹⁰

A család szintén Zala megye állandó hivatalviselő familiái közé tartozott, a Mátyás-kori felemelkedés után egyik tagjuk, az említett Bertalan fia, Ambrus egyéni tehetsége révén eljutott a bárók közé. Volt zalai főispán és országos tisztséget is viselt, a Jagelló korban néhány évig országbíró volt, ő is a mohácsi csatában esett el.⁹¹

A fentebb már említett, Zalában tehető köznemesi családként számon tartott Szentbalázi Zele család Péter nevű tagját a király a csehek, németek és más ellenségekkel szemben tanúsított vitéz magatartását figyelembe véve részesítette birtokadományokban Molnári, Szerdahely és Szentmihály falvakban még uralkodása kezdetén, egy 1460. szeptember 9-én kelt oklevél tanúsága szerint.⁹² Évekkel később 1482. április 11-én ugyanezen család tagjainak, Antalnak és Mártonnak új adománylevelet adott ki ezekre a birtokokra, mert a rájuk vonatkozó oklevelek egy török támadásban elpusztultak. Az adományozó oklevél egy 1479-ben Zala megye déli részét ért első török betörés emlékét őrizte meg, amikor felégették Molnári, Szentmihály és Szerdahely birtokait.⁹³

„Hivatali” szolgálatokért is lehetett birtokhoz jutni, amikor Leoncius János, a zalavári apátság akkori gubernátora 1479-ben adományt kért Szegfalui Szegi Péter zalavári várnagynak, a király szolgálataiért neki is ajándékozta Szegfalu, Eger és Kál bizonyos birtokrészeit.⁹⁴

A birtokadományozások mellett a királyi kegynyilvánítás többi formájára is találhatók példák a Mátyás-kori Zalában. Mindössze két vásártartási privilégiumot ismerünk ebből a korból, bizonyára több volt.⁹⁵ 1470. december 11-én adott a király Tarnócai Benedek kérésére az ő Belic nevű birtokára a Zala megyei Drávamuraközben évi két országos vásár tartására privilégiumot.⁹⁶ 1474. június 21-én pedig a király udvari orvosának, Aquileiai Angelusnak a zalavári apátság kormányzójának kérésére átírta a korábbi kiváltságleveleket és az apátságnak keddi

⁸⁹ NAGY – VÉGHÉLY – NAGY 1890. II. 330.

⁹⁰ KVASSAY 2002, 127–132.

⁹¹ KUBINYI 1994, 263–289. – BILKEI 1994, 3–16.

⁹² MOL DL 15500.

⁹³ MOL DL 18652. – Kiadása: TELEKI 1852–1857. 12. köt. 215–216. „*sevissimi Turci limites ipsius regni nostri, presertim comitatum Zaladiensem...subintrarant*”

⁹⁴ FÜSSY 1902, 100. ill. Oklevéltár nr. 59.

⁹⁵ KUBINYI 2001, 53–60.

⁹⁶ MOL DL 94249.

napokra vásártartási jogot adományozott, ezt később 1526. április 5-én Nádasdy Tamás, az apátság akkori világi kormányzója kérésére Jagelló Lajos király is megerősítette.⁹⁷

A Mátyás korában még nem túlságosan gyakran adományozott címereslevelek egyik kedvezményezettje éppen egy zalai köznemesi család volt. 1477. június 25-én állították ki Budán Dely Péternek és családjának armálisát nem részletezett hűséges szolgálataikért.⁹⁸

Végül Mátyás társadalompolitikájának még egy jelenségére hozunk zalai példákat. Általános tendencia volt a korabeli Európában a központosított hatalom igénye a jogtudó emberekre. Nem volt ez másképpen nálunk sem, Mátyás jogi, pénzügyi és kancelláriai reformjaihoz sok jogban jártas emberre volt szükség. Bónis György kutatásaiból ismert, hogy a központi bíróságok, hivatalok köznemesi származású személyzetének nagy részét a Dunántúl adta. Közülük az alábbiak voltak zalai kötődésűek: Háshágyi István alországbírói ítélmester (1470–1493) és Szentjakabi Chernel Péter kúriai jegyző. Számukra a jogtudó értelmiségi pálya a társadalmi felemelkedés útját jelentette.⁹⁹

Mátyás egyetemalapítási kísérleteinek bemutatása illetve a középkori egyetemjárás kérdése nem tartozik jelen dolgozat témájába. Az viszont megállapítható, hogy az ő uralkodása alatt jutottak el legnagyobb számban zalaiak a szomszédos országok egyetemeire.

A bécsi egyetemre az alábbi zalai származású hallgatók iratkoztak be Mátyás korában:¹⁰⁰

Lendvai Jakab	1458.
Csesztregi Imre	1459.
Kanizsai Simon	1465.
Szepetneki István	1466.
Gersei Pethő György	1469.
Bagodi Jakab	1476.
Zalai András	1480.
Háshágyi Ferenc	1486.
Egervári Bereck	1486.
Bagodi János	1487.
Kapornaki Márton	1487.

Külön tanulmány és további kutatások feladata azzal foglalkozni, hogy az egyetemjárásból hazatértek hol és hogyan hasznosították ott szerzett tudásukat. A

⁹⁷ ZML XV. 1. Dl. 29 – Kiadva: NAGY – VÉGHELY – NAGY 1890. II. 315.

⁹⁸ BILKEI – KAPILLER – MOLNÁR 2004, 32–33.

⁹⁹ BÓNIS 1971, 298–305.

¹⁰⁰ BILKEI 1990, 29–48. Lásd még hozzá: TÜSKÉS 2008, 206–271.

már említett Egervári Bereck pályáját ismerjük, ő Egervári László korán egyházi pályára lépett unokaöccse volt. A horvátországi Tinnin (Knin) püspöke volt, élete utolsó éveiben Egerváron élt.¹⁰¹

Zala megye a középkorban megszokott közigazgatási és jogszolgáltatási feladatait az addig megszokott módon végezte az 1486-os törvényi szabályozásig.¹⁰²

1467-ben több más megye között Zala is azzal a kéréssel fordult a királyhoz, hogy mentse fel őket a nádori közgyűlések tartása alól, amely régi jogszokást éppen Mátyás elevenített fel 1464. évi koronázása után. A régi jogszokás felújítása a „gonosztevőkkel” (akik alatt többféle jogellenes cselekményt elkövetők értendők) való leszámolás és a bírságok behajtása volt. Az így befolyt pénz a kincstárba vándorolt, ennek összegét azonban adóval megválthatták. Valószínűleg ezt tette Zala megye is, miután a király 5 évre mentességet adott nekik a közgyűlések tartása alól.¹⁰³ Az 1486. évi törvény, a *Decretum maius* aztán végleg eltörölte a nádori közgyűléseket, növelve a kúriai bíraskodás hatékonyságát és megkísérelve a hatalmaskodások visszaszorítását.¹⁰⁴

A király az osztrák császárral való megromlott viszonya miatt a délnyugati megyéket féltve ezek élére, köztük Zalába is, katona főispánokat nevezett ki. Továbbá a király az 1480-as években néhány általa felemelt hívének adta több megye egyidejű főispánságát, a kezükbe adott nagy hatalomért azt várta cserébe, hogy támogatják fia trónöröklését.¹⁰⁵

Már Holub József kutatásaiból ismertek név szerint Zala főispánjai Mátyás korában.¹⁰⁶

- 1458. Kanizsai László lovászmester, Vas megye főispánja
Kanizsai Imre
- 1459. Szécsi János
Kanizsai László erdélyi vajda és
Gersei Pethő Miklós, Vas megye főispánja
- 1460–1466. Kanizsai László és Miklós
- 1470–1471. Szécsi Miklós lovászmester, Vas megye főispánja
- 1473–1475. Telegdi Oroszlános János zalavári apát
- 1475–1478. Egervári László
- 1478–1484. Kinizsi Pál
- 1487–1490. Kevendi Székely Jakab pettaui kapitány

¹⁰¹ SRÁGLI – VÁNDOR 2001.

¹⁰² TRINGLI 2001, 31–50.

¹⁰³ HOLUB 1929, 190–191.

¹⁰⁴ TRINGLI 1998, 3–7.

¹⁰⁵ KUBINYI 1983, 169–180.

¹⁰⁶ HOLUB 1929, 468–473. – Ugyanott az alispánok névsora is.

A megye alispánjai Holub József megállapítása szerint ebben az időben a főispánok familiárisai közül kerültek ki,¹⁰⁷ névsorukat végignézve felismerhetők köztük a Mátyás korában kialakult, generációkon át hivatalviselő famíliák nevei (Ormándi, Háshágyi, Hosszútóti, Terjék stb.)

A megye jogéletemben fontos szerepet betöltő zalavári és kapornaki bencés konventek hiteleshelyei oklevelek tanúsága szerint Mátyás korában már a kialakult gyakorlatnak és a *Decretum maius* módosításainak megfelelően folyamatosan végezték munkájukat.¹⁰⁸ Leggyakrabban a hiteleshelyeken megszokott ügyek fordultak elő, pl. a kapornaki konvent jelentései Mátyás király mandatumaira Gyömrő birtokon végzett birtokba iktatásokról,¹⁰⁹ a Bánffyak által Kutas faluban elkövetett hatalmaskodás kivizsgálásáról,¹¹⁰ vagy Szentgróti Ágota leánynegyedének kiadásáról.¹¹¹ A kapornaki konvent, mint hiteleshely írta át 1487-ben Mátyás három évvel korábbi oklevelét is, amelyben a zalavári apát a király előtt a balatonhídvégi révjogot örökbérletbe adta évi 31 magyar arany forintért Báthori István országbírónak és Báthori Andrásnak.¹¹² A kapornaki apátságot az akkori kormányzó, István püspök kérésére pedig a király két oklevéllel is megerősítette, mintegy új adományként Kapornak mezőváros és a hozzátartozó birtokok tulajdonában.¹¹³

A középkori megyének fontos szerepe volt a királyt illető kamara haszna adó és a hadiadó behajtásában is. Mátyás korában az ország hat adózási kerületre volt felosztva. Az adóbeszedés úgy történt, hogy a megszavazás után a rovók az egyes megyékben a szolgabírák segítségével összeírták az adófizető portákat, majd az ő kezeikhez rótták le az adót a sedria színhelyén. Mivel sokan élveztek mentességet ez alól az adó alól (az előbbieken erről már volt szó), Mátyás ezen a néven megszüntette 1467-ben és a királyi kincstár adója néven újra bevezette, így már nem vonatkoztak rá az addigi mentességek.

A hadiadót is hasonló módon hajtották be. 1474 után a rovókat a gazdagabb megyebéli nemesek közül választották ki, ekkor Zalában Sárkány Bertalan és Tompa László végezték ezt a feladatot. A hátralékosok, akik között Újlaki Miklós bosnyák király, a Gersei Pethők, a zalavári apát és a Szentgróti család tagjai is ott voltak, két hét türelmi időt kaptak a tartozás rendezésére, ha ekkor sem fizettek, 3 márkára büntették őket.¹¹⁴ 1476-ban a király küldött két rovót Zalába, akik hasonlóan 3 márkára büntették a tartozókat. Hátralékosok mindig voltak, ezt Mátyás egy 1477. augusztus 12-én kelt okleveléből is tudjuk, amely szerint a király utasította a

¹⁰⁷ HOLUB 1929, 442–446.

¹⁰⁸ BILKEI 2008.

¹⁰⁹ ZML DL 75 (1464) és 77 (1465).

¹¹⁰ ZML DL 102 (1490).

¹¹¹ ZML DL 103 (1490).

¹¹² ZML DL 97.

¹¹³ ZML DL 429. – NAGYFALUSY 1942, 91–92.

¹¹⁴ HOLUB 1929, 289–290.

megye fő és alispánjait, hogy a kirendelt hadiadót mindenkin hajtsák be, ne csak a szegényebektől, hanem a tehetősebbektől is, azok se vonják ki magukat az ország védelmére rendelt adó megfizetése alól.¹¹⁵ A hadiadó megfizetése alól egyébként az 1478. évi törvény alapján mentesek voltak a nagyon szegények, vagy a telkek pusztulása miatt elszegényedettek. Ilyen eset miatt kapott Bánffy Miklós 1481-ben adómentességet, amikor a német csapatok betörése miatt Lendva környéki birtokán néhány falu elpusztult.¹¹⁶

A hadiadó behajtása nem ment mindig konfliktusmentesen. 1472. december 11-én Mátyás király oklevelet intézett Veszprém megye hatóságához egy ilyen eset kivizsgálására utasítva őket. Az előző év december 21-én Szapolyai István, akinek a király átengedte a hadiadó Zala megyére vonatkozó részének behajtását, kiküldte familiárisait Szörcsöki Hanyi Antalt és Kisfaludi Lászlót. Azok úton Zalába, Szörcsök faluban megszálltak, ekkor a somlói vár várnagyai Rádi Benedek és Osztopáni Zöld István urak, Garai Jób megbízásából felfegyverzett embereikkel rátámadtak az adószedőkre, Hanyi Antal kúriáját feldúlták, Kisfaludi Lászlót Somló várába magukkal vitték, megkínózták és arra kényszerítették, hogy az adószedést elrendelő királyi megbízó oklevelet megegye. A király elrendelte, hogy a környék nemeseinek részvételével tartsanak sedriát, ahol tanúvallatás formájában vizsgálják ki az ügyet, a nevezetteket pedig idézzék meg a királyi személyes jelenlét bírósága elé.¹¹⁷

LEVÉLTÁRI RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

MOL DL Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár
 MOL DF Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény
 ZML DL Zala Megyei Levéltár Diplomatikai Gyűjteménye

BIBLIOGRÁFIA

BALOGH 1985

BALOGH Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Budapest, 1985.

BARTA 1990

BARTA János: *Mátyás király 1458–1490*. (BARTA János) Budapest, 1990.

BILKEI 1990

BILKEI Irén: A középkori és kora újkorai egyetemjárás és litterátus műveltség történetéhez Zalában. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. (szerk. TURBULY Éva) Zalai Gyűjtemény 31. 1990, 29–48.

¹¹⁵ MOL DL 25334. – Kiadva: NAGY – VÉGHELY – NAGY 1890. II. 321.

¹¹⁶ HOLUB 1929, 293–294.

¹¹⁷ MOL DL 17403.

BILKEI 1994

BILKEI Irén: Okleveles adatok az Ákosházi Sárkány család XVI. századi történetéhez. In: *Zalai történeti tanulmányok*. (szerk. BILKEI Irén) Zalai Gyűjtemény 35. Zalaegerszeg, 1994, 3–16.

BILKEI 2000

BILKEI Irén: Zala megye közigazgatása a kezdetektől 1541-ig. In: *Zala megye archontológiája 1138–2000*. (szerk. MOLNÁR András) Zalai Gyűjtemény 50. Zalaegerszeg, 2000, 9–21.

BILKEI – KAPILLER – MOLNÁR 2004

BILKEI Irén – KAPILLER Imre – MOLNÁR András: *Armálisok. Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből 1477–1898*. Zalaegerszeg, 2004, 32–33.

BILKEI 2008

BILKEI Irén: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi működése a Mohács utáni évtizedekben. In: *Loca credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon*. (szerk. BILKEI Irén – FEDELES Tamás) Egyháztörténeti tanulmányok IV. Pécs, 2008. 89–134.

BÓNIS 1971

BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971.

CSÁNKI 1897

CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* III. kötet Bp., 1897. 1–200.

DEGRÉ – GERGELYFFY – VALTER – VÁNDOR 1979

DEGRÉ Alajos – GERGELYFFY András – VALTER Ilona – VÁNDOR László: *Az egervári vár története*. Zalaegerszeg, 1979.

DRASKÓCZY 2000

DRASKÓCZY István: *A tizenötödik század története*. Budapest, 2000.

E. KOVÁCS 1990

E. KOVÁCS Péter: *Matthias Corvinus*. Budapest, 1990.

E. KOVÁCS 2002

E. KOVÁCS Péter: Magyarország és Nápoly politikai kapcsolatai a Mátyás-korban. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére* (szerk. FODOR Pál et alii) Budapest, 2002, 230–233.

E. KOVÁCS 2008

E. KOVÁCS Péter: *Mátyás, a reneszánsz király*. Budapest, 2008.

ENGEL 2003

ENGEL Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. In: *Honor, vár, ispánság* (szerk. CSUKOVITS Enikő) Budapest, 2003, 43–45., 55

FÜGEDI 1970

FÜGEDI Erik: A XV. századi magyar arisztokrácia mobilitása. *Történeti Statisztikai füzetek*. Budapest, 1970.

FÜGEDI 1986

FÜGEDI Erik: *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*. Budapest, 1986.

FÜGEDI 2004

FÜGEDI Erik: *Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai*. Budapest, 2004.

FÜSSY 1902

FÜSSY Tamás: *A zalavári apátság története. A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története VII.* Budapest, 1902.

FRAKNÓI 1890

FRAKNÓI Vilmos: Mátyás király magyar diplomatái. X. Bánfi Miklós. *Századok* 33, 1890, 1–3.

GYÖNGYÖSSY 2003

GYÖNGYÖSSY Márton: *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon*. Doktori mester munkák. Budapest, 2003.

HOLUB 1929

HOLUB József: *Zala megye története a középkorban*. Pécs, 1929.

HORVÁTH 2005

HORVÁTH Richárd: Középkori kastélyépítési engedélyek Somogy Megyéből. *Castrum* 2005/1, 13–22.

KUBINYI 1983

KUBINYI András: A megyésispánságok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésének problémái. Adatok a veszprémi püspök örökös főispánsági joga felfüggesztéséhez. *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 16. 1982 (1983) 169–179.

KUBINYI 1988

KUBINYI András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. *Századok* 122, 1988/1–2. 205.

KUBINYI 1994

KUBINYI András: Egy üzletelő diplomata és várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*. (szerk. PAMER Nóra) Budapest, 1994, 263–289.

KUBINYI 2001

KUBINYI András: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén). *Századok* 135/2, 2001, 302–319.

KUBINYI 2001a

KUBINYI András: *Mátyás király*. Tudomány – Egyetem, Budapest, 2001.

KUBINYI 2001b

KUBINYI András: Vásárok a középkori Zala megyében. In: *Zala megye ezer éve* (főszerk. VÁNDOR László) h. n. é. n. /Zalaegerszeg, 2001/ 53–60.

KUBINYI 2007

KUBINYI András: Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király. *Aetas* 22, 2007/3, 83–101.

KVASSAY 2002

KVASSAY Judit: A középkor (14–16. század) világi és egyházi emlékei Zalában. In: *Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Katalógus.* (főszerk. VÁNDOR László) Zalaegerszeg, 2002, 127–132.

MADZSAR 1918

MADZSAR Imre: Ernuszt János és háza Budán. *Századok* 52, 1918, 56–71.

NAGY – PAUR – RÁTH – VÉGHÉLYI 1865

NAGY Imre – PAUR Iván – RÁTH Károly – VÉGHÉLYI Dezső: *Hazai okmánytár* I. Győr, 1865.

NAGY – VÉGHÉLY – NAGY 1890

Zala vármegye története. Oklevéltár II. kötet. (szerk. NAGY Imre – VÉGHÉLY Dezső – NAGY Gyula Budapest, 1890.

NAGYFALUSY 1941

NAGYFALUSY Lajos: *A Kapornaki Apátság története I–II.* Kalocsa, 1941.

NÉMETH 1978

NÉMETH József: Adatok Zala megye kulturális emlékeiből I. Középkor. *Zalai Gyűjtemény* 8, 1978, 47–60.

RANSANUS 1985

RANSANUS, Petrus: *A magyarok történetének rövid foglalata* (kiadja: BLAZOVICH László és SZ. GALÁNTAI Erzsébet) Budapest, 1985.

RÁZSÓ – V. MOLNÁR 1990

RÁZSÓ Gyula – V. MOLNÁR László: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára* (szerk. RÁZSÓ Gyula – V. MOLNÁR László) Budapest, 1990.

SRÁGLI – VÁNDOR 2001

SRÁGLI Lajos – VÁNDOR László: *Egervár. Száz magyar falu könyvesháza.* Budapest, 2001, 21–35.

SZATLÓCZKI 2002

SZATLÓCZKI Gábor: *A Tátika vár története. A Gersei Pethő család és tátikai váruradalmuk története.* Zalaszántó, 2002, 59–72.

TELEKI 1852–1857

TELEKI József: *Hunyadiak kora Magyarországon* I–XII. kötet. Pest, 1852–1857. (A továbbiakban TELEKI és kötetszám)

PACH

PACH Zsigmond Pál: A Mátyás-kérdés történetéből in: *Hunyadi Mátyás 5–28.*

TRINGLI 1998

TRINGLI István: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. *Levéltári Közlemények* 69. (1998) 1–2. szám. 3–7.

TRINGLI 2001a

TRINGLI István: Pest megye a késő középkorban. In: *Pest megye monográfiaja I/2. A honfoglalástól 1686-ig.* (szerk. ZSOLDOS Attila) Budapest, 2001. 80–81.

TRINGLI 2001b

TRINGLI István: Megyék a középkori Magyarországon. In: *Vármegyék és szabad kerületek I–II.* (szerk. Radics Kálmán) Debrecen, 2001. 31–50.

TRINGLI 2003

TRINGLI István: *Az újkor hajnala.* Tudomány – Egyetem. Budapest, 2003.

TÜSKÉS 2008

TÜSKÉS Anna: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526. Magyarországi diákok a középkori egyetemeken I. (szerk. SZÖGI László) *Adattár* 1458–1490. Budapest, 2008, 206–271.

VÁNDOR 1986

VÁNDOR László: A ferencesek középkori építészeti emlékei Zala megyében. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1986. (szerk. HALÁSZ Imre) *Zalai Gyűjtemény* 25, 1986, 49–75.

VÁNDOR 1991

VÁNDOR László: Mezővárosok Zala megyében. *Dunántúli Dolgozatok (C)* Pécs, 1991, 211–216.

VÁNDOR 1994

VÁNDOR László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: *Nagykanizsa. Városi monográfia I.* Nagykanizsa, 1994. 215–424.

VÁNDOR 1995

VÁNDOR László: Zalai castellumok kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 2/1990. In: *Várak a későközépkorban.* Budapest, 1992.

VÁNDOR 1995

VÁNDOR László: Botszentgyörgy vára. *Nagykanizsai Honismereti Füzetek* 9. 1995.

VÁNDOR 1996

VÁNDOR László: *Képek 1100 esztendő zalai történéseiből* (szerk. VÁNDOR László) Zalaegerszeg, 1996.

VÁNDOR 2001

VÁNDOR László: A középkori várépítészet Zalában. In: *Zala megye ezer éve.* (főszerk. VÁNDOR László) h.n. é.n. /Zalaegerszeg, 2001/ 49–52.

HUNYADI MÁTYÁS EMBLÉMÁI A 16–17. SZÁZADI EMBLÉMÁSKÖNYVEKBEN

GYULAI ÉVA

Embléma, impresa, deviza

A Hunyadi vagy Corvin Mátyás király reprezentációjában használt emblémák (vagy impresák) a magyarországi reneszánsz-kutatásban több évtizede az érdeklődés homlokterében állnak,¹ a tudományos vizsgálatoknak azonban a folyamatos corvina-kutatás mellett legutóbb a „2008 a Reneszánsz Éve” keretében rendezett két kiállítás, az Iparművészeti Múzeum „Beatrix hozománya”,² illetve a Budapesti Történeti Múzeum „Hunyadi Mátyás, a király”³ c. kiállítása adott új lendületet, főként a budai királyi palotában feltárt padlócsempék prezentálásával.⁴ A középkori impresák vagy devizák, vagyis a királyi és főúri elit által viselt és használt apró képes jelvények azonban, melyeket többször mottó, vagyis a képre és tulajdonosára vonatkozó jelmondat kísért, sőt nem egyszer a mottó önállóan is megjelent, részben túléltek viselőjüket, részben pedig a 16. században a humanista irodalomban sajátos műfajjá váltak, az impresa „testét” képező figurából, vagyis képecskéből *pictura*, s a „lelkét” alkotó mottóból cím vagy felirat (*inscriptio*) lett, végül rövid, általában latin vers került melléjük, vagy inkább „alájuk” (*subscriptio*), hogy embléma néven megkezdjék több évszázados, kivételes sikerre jutott pályafutásukat a könyvtörténetben, az oktatásban és általában a művelődéstörténetben. A középkori, személyhez kötődő impresák azonban a kora újkorban sokszor az emblémákkal párhuzamosan éltek tovább, a két jelenség nem ritkán szétválaszthatatlanul összeolvadt, sokszor ugyanazok az ábrák és szövegek jelentek meg az emblémáskönyvekben mint az impresa-gyűjteményekben, az utóbbiak azonban nem szűntek meg személyes kötődésűek lenni, míg az előbbieken az emblémák mind gyakrabban jelentek meg tulajdonost nélkülözve, általános morális és didaktikai tartalommal. A megnevezésben is győzni látszott az általánosabb embléma, hiszen mind gyakrabban használták és használjuk az impresákra is.

Mátyás humanista emblémái, melyeknek a számát a kutatás nyolcra teszi – méhkas, gyémántgyűrű, kerek kút, hordó, armilláris gömb (éggömb), acél és tapló, homokóra, sárkány – elsősorban a Bibliotheca Corviniana miniatúráin, könyvdíszein jelennek meg, ezek, illetve a hasonló funkcióval használt hollós emblémák jó részét a firenzei műhelyek miniatúrai festették, de a régészeti feltárás a

¹ CSAPODI 1990; ZENTAY 1974; PIETRO LOMBARDI 2002

² Beatrix hozománya IM 2008

³ Hunyadi Mátyás BTM 2008

⁴ BALLA 2008; FÉNYES 2008

leginkább maradónak bizonyult majolika-eljárással készült budai padlócsempéken is a felszínre hozta őket mint az udvari reprezentáció látványos eszközeit. Az emblémák a corvinák és a padlólapocskák mellett épületdíszként is feltűnhetnek, ezt igazolja a nyéki királyi nyaraló ásatásából előkerült fríztöredék.⁵ Mind a kódexek, mind a majolikalapok, mind a faragott épületdísz ábrázolásain együtt és külön-külön is szerepelnek Hunyadi Mátyás és Aragóniai Beatrix (családjának) emblémái, ami kétségtelenné teszi, hogy Mátyás a nápolyi Aragóniai-ház mintáit követte, amikor közel 10 emblémát „rendelt” magának humanistáinál, igaz, az emblémák eredete, szerzőjük vagy szerkesztőjük máig ismeretlen.

Aragóniai Beatrix impresái

Az 1476 végén magyar királynévá koronázott Aragóniai Beatrix családi emblémái vagy impresái (égő trón, nyitott könyv, gyémánthegy, köles, dárdaköteg, lángoló üst[?]) a budai majolikacsempéken Mátyáséival vegyesen tűnnek fel (1. kép),⁶ de a nápolyi királyi ház devizái a Bibliotheca Corviniana Beatrix-könyvtárhoz tartozó kötetin önállóan is megjelennek. A Wolffenbüttelben őrzött, 1480–1485 közötti időszakra datált⁷ Psalterium⁸ kezdőlapjának emblémakoszorúja 8 dárdakötegekkel elválasztott, gyöngysorral keretezett medalionjában, amelyek két gyöngyös láncra vannak felfűzve, s ezzel egy valós széles lánc benyomását keltik, az alábbi impresák keretezik I. Mátyás és neje, Beatrix egyesített címerét: sárkány és lángkereszt (a Sárkány-rend jelvénye), mondatszalog, nyitott könyv, Salamon-csomó, égő trón, köles, gyémánthegy, hermelin (2. kép).⁹

Beatrix királyné Pármában őrzött kódexében, amely nevelője, Diomede

1. Majolika padlócsempék a budai várból, 1480-1490
(Hunyadi Mátyás BTM, 2008. Kat. Sz. 9.17 alapján)

⁵ BALLA 2008, 10. kép (Budapesti Történeti Múzeum)

⁶ FÉNYES 2008, 358.; Hunyadi Mátyás BTM, 2008. Kat. sz. 9.18.; BALLA 2008. 13., 2. kép

⁷ MADAS Edit: La Bibliotheca Corviniana et les corvinas authentiques. Előadás a *Colloque Matthias Corvin. Les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne.* c. Párizsban, 2007. nov. 15–17-ikén tartott konferencián. <http://corvin.irht.cnrs.fr/accueil.htm> (2009. júl. 13.); PÓCS 2008, 151–152.

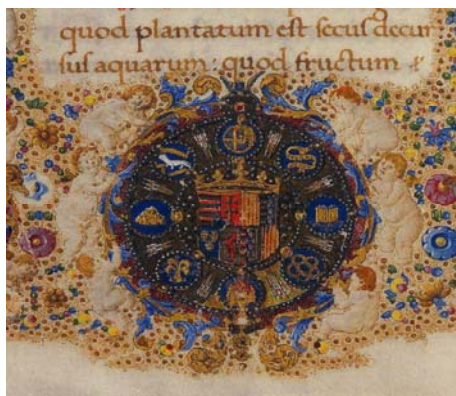
⁸ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek (a továbbiakban: HAB), Cod. Guelf. 39. Aug. 4°

⁹ Beatrix hozománya IM 2008, 17., 7. kép

Carafa a Beatrixnek írt királyné-tükör latin fordítását tartalmazza (*De institutione vivendi*),¹⁰ szintén megjelennek az Aragóniai-emblémák a királynét és az előtte térdelő szerzõt ábrázoló miniatúrán. A lap felső szélén, a lap alján elhelyezett egyesített címerrel egy vonalban, lépő hermelint festettek DECORUM [= tisztességes, fejedelmi udvarhoz méltó (viselkedés vagy életmód)] felirattal, a keretben pedig további három, mottó nélküli impresát helyeztek el: égő trónus, gyémánthegy és nyitott könyv.¹¹

A hermelin és mottója nemcsak impressa, hanem az I. Ferrante által 1465-ben alapított uralkodói lovagrend, a Hermelin-rend (*Ordine dell'Armellino*)¹² hermelin-devizájának mottója is; Carafa egyébként maga is tagja volt a Hermelin-rendnek, így a rendjel talán a szerzõt is reprezentálja a Beatrixnak szóló emlékirat miniatúráján, nemcsak a rend alapítójának lányát.¹³

Ferrante titkára, Masuccio Salernitano (Tommaso Guardati, †1475), neves, már Nápolyban 1476-ban, majd az 1480-as években kétszer nyomtatásban is kiadott *Il Novellino* c., 50 elbeszélést tartalmazó novellagyűjteménye a nők fogyatékoságairól szóló (III.) novellafüzérének *lettera dedicatoria*jában leírja a hermelin-devizát, amelyhez az uralkodó (a rendi jelszón kívül) személyes mottót is választott: „*Malo mori, quam foedari*” (Inkább meghalok, semmint bemocskoljam magam). Az impressa ugyanis egy fogságba esett hófehér hermelint ábrázol, amelyet sártenger és földből emelt kerítés vesz körül, ezért a kis állat csak úgy menekülhetne meg, ha összesározza a bundáját. 1465 után a hermelin I. Ferrante kedvenc emblémája lett, s Masuccio szerint gyakori diadalmenetein leányai, Eleonora és Beatrice, az előbbi Ercole d'Este urbinói herceg, az utóbbi I. Hunyadi Mátyás magyar király leendő felesége, hermelint vittek ölükben, amely egyébként a szüzi tisztaság jelképe is volt. A nápolyi tirumfusokon a hermelin-emblémát zöld zászlókra is rátették, mégpedig a teljes impresát, hiszen a kis állat a latin mottóval teleírt mondatszalogot

2. Beatrix királyné emblémái (Beatrix hozománya IM 2008, 7. kép alapján)

¹⁰ Biblioteca Palatina, Parma, Ms. Parm. 1654. f4^r; Hunyadi Mátyás BTM, 2008. Kat. sz. 5.6., MIKÓ 2008, 252.

¹¹ CSONTOSI 1890, 58–59.

¹² BOULTON 1987, 402–426.

¹³ PERSICO 1899, 85.

lehelt ki a szájából.¹⁴ Masuccio Salernitano, aki Beatrixnak ajánlotta egyik novelláját,¹⁵ a nápolyi királylány házassága előtti évben, 1475-ben halt meg, így bizonyosan maga is látta a hermelinnel felvonuló királylányokat, így a Diomede Carafa jótanácsairól Nápolyban készült kódex hermelin-emblémáját egyre inkább a Beatrixénak tekinthetjük.

A hermelin egy másik Beatrixnek készült kódexben is feltűnik, mégpedig Bonfini Symposionjának Itáliában, talán Nápolyban készült, a kodikológiában igénytelennek minősített kéziratában, mégpedig az incipit bordűrjében. Igaz, a miniálás egyszerűre sikeredett, de az embléma igényességre, sőt keresettségére utal, hiszen a hermelines deviza (*Malo mori quam foedari*) itt

3. Beatrix királyné hermelin-impresája a Bonfini-corvinában (OSZK Cod. Lat. 421.f.1^r. OSZK felv.)

görögül olvasható az esetlenül megrajzolt hermelint körülölelő medalion keretében: *μάλλον θνήσκων ἢ μαιίνειν* (3. kép).¹⁶ A görög nyelv nem volt szokatlan a nápolyi reneszánsz udvarban, gondoljunk csak arra, hogy Beatrix sógornője, Ippolita Maria Sforza Milánóból magával hozta a konstantinápolyi görög tudóst, Constantinos Lascarist, aki a Sforza-udvarban nevelője volt, s aki 1476-ban kedves tanítványának írta azt a görög nyelvtant, amely egyben az első görög betűs nyomtatott könyv lett a világon.¹⁷ Lascaris előbb a nápolyi, majd haláláig a messinai egyetem professzora lett.

Egyébként a Symposion-corvina incipitjén Beatrix emblémájaként a fönix is feltűnik, de mottó nélkül, a királyné saját könyvtárából származó Regiomontanus-kódex címlapján viszont, ahol gazdagon díszített keretben Beatrixet

¹⁴ *[I]llustre infante donna Elionora e Beatrice d'Aragon... piene de onestà, modestia e ligiadria, con candidissimi armillini in grembo triunfando, e che, con le proprie virtù soperando la natura, se haveno de gemme orientale ornate le loro regale tempie, e con li indorati porpurei manti avvolte, se son fatte esente da la feminea plebe e consorzio. Nel colmo de quale vederai una bandera con un bianchissimo animalletto nel verde campo figurato, supra de sé stando, col piede alzato per non passare il fango; da la bocca de quale esce un mutto de indorate littere che dicono: "Malo mori quam foedari".* MASUCCIO 1874, 240.

¹⁵ *Novella XXXIX. A LA ILLUSTRISSIMA DONNA INFANTE DONNA BEATRICE D'ARAGONA. Esordio [...] illustrissima Infanta, che singolare esemla de ogni virtù sei al resto vergini donzelle.* MASUCCIO 1874, 407–408.

¹⁶ Antonius de BONFINIS: *Symposion Trimerion (Symposion de virginitate et pudicitia coniugali)*. OSZK Cod. Lat. 421 (f. 1^r)

¹⁷ LASCARIS, Constantinos. *Erotemata*. Milano, DIONYSIUS PARAVISINUS, 1476. jan. 30.

gyönyörű fiatal nőként ábrázolja a Budán működött miniátor, vele szemben pedig egy hatalmas vörös lánggal égő kandelábert festett, a portré medalionjába a RERUM PERFECTIO¹⁸ EST ORDO (= A dolgok tökéletessége a rend) jelmondatot írta.¹⁹ Talán nem véletlen, hogy Galeazzo Maria Sforza második felesége,²⁰ Savoyai Bona, Bianca Maria Sforza anyja, 15. század végén illuminált óráskönyvében a hermelinek mellett fönix-emblémával is reprezentál „*Sola facta, solum Deum sequor*” mottóval.²¹

A hermelin-rendjel a nápolyi Aragónok női ágával is terjedt, Beatrix nővére, Eleonora d’Aragona férjét, Ercole d’Este ferrarai herceget, aki 1545–1560 között a nápolyi udvarban sajátította el a lovagi ismereteket, s kötelezte el magát a korai reneszánsz kultúrával, bevásárolták ugyanis a hermelines lovagok közé.²² Felesége, Eleonora egyébként a ferrarai udvarban is használta az aragón emblémákat, 1489-ben apja, I. Ferdinánd nápolyi király devizáit festette a ferrarai várkastély kerti palotájának tíz újonnan készült padjára a ferrarai udvar művészeivel, a Trullo néven is ismert Giovanni Bianchini festővel.²³

A nápolyi Aragón-ház tele van „természetes” utódokkal, s az illegitim gyermekek között a lányok, a fiúkhoz hasonlóan, a törvényes utódok jogaihoz hasonló jogokkal és műveltséggel rendelkeztek. Így I. Alfonz nápolyi király természetes lánya, Eleonora d’Aragona hercegnő, az ugyancsak fattyú I. Ferdinánd (Ferrante) király nővére, 1444-ben Mariano Marzano rossanoi herceg (†1494)²⁴ felesége lett, s lányuk, Aragóniai Kamilla, örökölvén az Aragóniai nevet és címet, a néven túl nagyapja emblémájára is utalhatott, hiszen amikor 1475. május 27-én, nem egészen egy évvel azután, hogy I. Mátyás magyar király követei Nápolyban feleségül kérték Camilla d’Aragona unokatestvérét, Beatrix hercegnőt; Pesaróban

¹⁸ Helyesen. PERFECTIO

¹⁹ Johannes MÜLLER (REGIOMONTANUS): *Epitome Almagesti Ptolemaei*. Österreichische Nationalbibliothek, Bécs (a továbbiakban: ÖNB), Cod. 44. Buda, 1480-as évek. Vö.: *Interkultureller Dialog*. ÖNB Prunksaal, 2008. jan. 29. – ápr. 6. Kiállítási katalógus. Graz, VEREIN INTERCULTURAL SOCIAL PROJECT, 2008; A kódex miniátora : Francesco Rosselli.; PÓCS 2008, 27. jegyzet

²⁰ Galeazzo Maria Sforza (1444–1476) első felesége Dorotea Gonzaga, Antonia del Balzo lánya volt, Antonai del Balzo pedig Beatrix magyar királyné unokahúga, anyja, Maria Donata Orsini del Balzo édestestvére volt Caterina Orsini del Balzo copertinoi grófnőnek, Beatrix nagyanyjának.

²¹ British Library Add. MS 34294. WARN (szerk.) 1894, Table XLII.

²² ZUCCAGNI–ORLANDINI 1833–1845, 11. 525.

²³ TUOHY 1996, 111.; 303. jegyzet

²⁴ Mariano Marzano Sessa és Rossano hercege volt az egyik, aki részt vett az I. Ferrante elleni összeesküvésben, s ő volt a király azon rokonainak egyike, akinek a kivégzésével Ferrante nem akarta magát bemocskolni, s a hagyomány szerint ekkor alapította a Hermelinről elnevezett uralkodói lovagrendet, a lelki tisztaságot jelképező hermelinnel és a „*Malo mori quam foedari*” mottóval.

Costanzo Sforza (1447–1483) felesége lett, az esküvői menetben a fehér ruhás, kezükben liliomot tartó szüzek egyike zöld selyemzászlót vitt, amelyen egy gyönyörű hermelint ábrázoltak nyakában ékköves láncsal, amely a menyasszony szűz tisztaságát volt hivatva kifejezni.²⁵ A hermelin mint a szüziesség szimbóluma egyébként már a 14. századi gondolkodásban is megjelent, Petrarca is említi *Trionfi*-ciklusának *Trionfo della morte* (A halál diadalmenete) c. versében, ami igazolja, a menyasszony nászmenetekben már korábban is hermelines zászlót vittek Itáliaszerte.²⁶

A Sforza–Aragón esküvő²⁷ koreográfiájában, az ünnepélyről készült, rajzokkal illusztrált kéziratot „forgatókönyv”²⁸, és a ceremóniáról kiadott korabeli nyomtatvány²⁹ tanúsága szerint az esküvői menet és szertartás szimbolikájában kiemelkedő szerepet kapott a házassági hűséget jelképező gyémántgyűrű, amely virágot övező ikonográfiájával egyrészt Sforza-emblémaként (*un gran diamante col fior dentro ala diuisa sforcesca*) tűnik fel, másrészt a nász istensége, Hymeneus köntösére festették lángcsóvával vegyesen (*uesta... depinta ad annelli di diamanti et nodi et fiame di focho*), de a nászmenet díszletében is szerepel páros égő fáklyák közé téve (4. kép).³⁰

Minden bizonnyal Costanzo Sforza, a majolikagyártásáról nevezetes Pesaro ura (és neje, Beatrix unokanővére) ajándékozta Mátyás király házassága alkalmával azokat a pesaroi majolikaműhelyben készült szimbolikus ábrázolást hordozó dísztalakat, amelyeken Mátyás és Beatrix egyesített címere látható.³¹ A wolfenbütteli Psalterium-corvina, amelyet a feltételezés szerint Beatrix öccse, Alfonso d’Aragona köttetett be a kor egyik legnevesebb könyvművészevel, Felice

²⁵ *[u]no carro di pudicicia magnifico et grande tuto coperto de argentaria... i cima era una dona uestita tuta de argento cum una palma doro in mano che repressentaua la pudicicia: et circa el meſo carro in sei sedie erano sei done famose di castita [...] una frota de damiselle vestite de bianco cum capogiare sparse, che repressentauano le compagne de la pudicicia, tenedo ciascuna uno gilio in manno, et una di loro hauea una bandera de cendalo uerde, doue era figurato uno Armelino bellissimo cum uno collaro di gioie.* GROTA 1475, [8.]

²⁶ *La bella donna e le compagne elette, / tornando da la nobile vittoria, / in un bel drappelletto ivan ristrette [...] Era la lor vittoriosa insegna / in campo verde un candido ermellino, / ch’oro fino e topazi al collo tegna.* Francesco PETRARCA: *Il Trionfo della morte*, 13–15.; 19–21.

²⁷ Az esküvőről bővebben: PERTICARI 1843/44

²⁸ *ORDINE DELLE NOZZE dello illustrissimo Signore Meser Constantio Sfortia de Aragonia e della illustrissima Madonna Camilla de Aragonia sua consorte nell’anno 1475.* Biblioteca Apostolica Vaticana (a továbbiakban BAV), Urb. Lat. 899

²⁹ GROTA 1475

³⁰ GROTA 1475, [8.], [10.]

³¹ Beatrix hozománya IM 2008, Kat. sz. 3.1–3

Felicianoval, illetve ajándékozott a királynénak vagy Mátyás királynak,³² tartal-

4. Jelenet Aragóniai Kamilla és Costanzo Sforza esküvői kódexéből, 1475 (BAV Urb. Lat. 899. Dig. felv.)

mazza Beatrix emblémáinak legteljesebb gyűjteményét. Ezek megfejtése, bár sokat elárulhatna a királyné heraldikai reprezentációjáról, még nem teljes, az ismert Aragóniai-emblémák (hermelin, égő trón, köles, nyitott könyv, dárdaöteg, gyémánt-hegy) mellett a sárkány és a szalag csak itt tűnik fel, ráadásul a lángsugaras keresztet körbevevő sárkány ikonográfiai azonosságot mutat az 1408. december 12-én Luxemburgi Zsigmond magyar király által alapított

Sárkány-rend jelvényével. Talán az emblémakoszorú az egyik bizonyítéka annak, hogy V. (I.) Nagylelkű Alfonzot, Beatrix nagyapját valóban felvették a sárkányos lovagok közé, s így a rendjelvény emblémaként öröklődött a dinasztiában. I. Alfonz nápolyi király apja, I. „Igazságos” Ferdinánd (Ferran d’Antequera, 1412–1416) aragóniai király 1415 végén ugyanis felvette Luxemburgi Zsigmond királyt, feleségét és több magyarországi főnemest az aragónai Calatrava-rendbe, sőt Zsigmond később a Ferdinánd által 1403-ban alapított aragóniai Kanna-rend továbbadományozására is jogot szerzett, cserébe 1416-ban Zsigmond császár vette fel a Sárkány-rendbe I. Ferdinándot és fiait, köztük a későbbi I. Alfonz nápolyi királyt, valamint további harminc aragón nemest.³³ Van olyan nézet, hogy a wolfenbütteli Psalterium miniatúráján a Mátyással szemben térdeplő Beatrix királyné mellén hangsúlyosan ábrázolt aranylánc a Sárkány-rendé,³⁴ ami azt jelentheti, hogy a nápolyi királylány „visszahozta” a rendjelvényt a magyar királyi udvarba, vagyis oda érkezett meg, ahol éppen a lovagrend révén nagyapja már egyszer otthonra lelt.

A nápolyi Aragónok impresa-kultusza

A devizák, rendjelek mint kulturális „importárak” az Aragóniai-ház nápolyi udvarából érkeztek Budára. A nápolyi udvart I. (aragóniai királyként V.) Alfonz (sz. 1396; 1442–1458) teremtette meg, ahol ugyancsak többrétegűen jelentek meg az impresák az aragóniai királyságból Nápoly trónjára került Alfonso uralkodói reprezentációjában. A Castel Nuovo elnevezésű nápolyi várkastélyban az I. Alfonz által építtetett, a reprezentatív bejárat funkcióját is betöltő diadalív, amely a királynak 1443-ban a valóságban is megrendezett, és udvari költője, Panormita (Antonio

³² ROZSONDAI 2008

³³ Magyar Katolikus Lexikon 12. köt. Sárkányrend címszó.; LÖVEI 2006, 260. I. Aragóniai Ferdinánd mint sárkányos lovas azonosításában SÜTTŐ Szilárd volt a segítségemre, amit ezúttal is megköszönök.

³⁴ Katalónia és Magyarország MNM 2009, 458. (VOLKLE, William M.)

Beccadelli) által megénekelte nápolyi triumfusát³⁵ is megörökíti épületdíszein, a király devizáit is felsorakoztatja ikonográfiai–heraldikai programjában. A kastély bejáratát képező boltozott előcsarnokot késő gótikus hálós mennyezettel építették meg 1451-ben, s a zárókövön megjelenő Aragóniai-címer köré, a bordák találkozá-sánál I. (V.) Alfonz impresáit is kifaragták, a kölest, a csomót, az égő trónust és a nyitott könyvet.³⁶ Hasonlóan megjelenik a nyitott könyv, a lángoló trón, a (gordiu-szi) csomó a Castel Nuovo diadalívének kazettáin is, amelyek a boltozatot díszí-tik.³⁷

Cesare Capaccio népszerű, 1592-ben Nápolyban megjelent impresagyűjteményében korabeli források, feltehetően Panormita V. Alfonzról szóló munkái alapján írja, hogy V. Alfonz dolgozószobáját, dísztermét és könyveit kedvenc mottó nélküli impresájával, a nyitott könyvvel díszítette, amivel azt kívánta kifejezni, hogy királyi hivatalához szükség van a bölcsességre, illetve, hogy a fejedelem nem lehet meg a tudományok nélkül.³⁸ Panormita valóban megemlékezik Alfonso könyv-emblémájáról, amely kivételes műveltségének jelképe volt. A király kedvenc auktora Platón volt, s ha katonái a városok ostrománál könyvet zsákmányoltak, azokat rögtön uralkodójukhoz kellett vinniük. I. (V.) Alfonz mindennap olvasott, a Bibliát is tizennégyszer olvasta végig a jegyzetekkel együtt, s képes volt fejből idézni belőle.³⁹

³⁵ PANORMITA 1538, 229–239. (*Triumphus Alphonsi regis Neapolitanorum*)

³⁶ DI BATTISTA 1998/1999, 8.; 3. kép

³⁷ ROLFS 1907, I. 144.; II. Taf. 11.

³⁸ [o] nello Studio l'Imprese d'Arme, e nella Sala i Libri di Re Alfonso, che per fauorita Impresa hebbe vn Libro aperto, senza motto, per significar l'vfficio del Re ch'è di sapere; [...] E per senza Motto portò il suo Libro aperto il Re Alfonso, il qua le ancor che potesse hauer diuersi significati, il primo è per dimonstrar la scienza, e souuene subito che senza altra dichiaratione vuol dier che le lettere sono necessarie al Principe. CAPACCIO 1592, f. 40.

³⁹ XIV. (SAPIENTER) *Librum et eum quidem apertum pro insigni gestavit, quod bonarum artium cognitionem maxime regibus convenire intelligeret, quae videlicet ex librorum tractatione atque evolutione perdisceretur. Atque ideo Platonem in primis laudare solitus erat, quod reges diceret aut litteratos esse oportere, aut certe litteratorum hominum amatores.* XV. (STUDIOSE) *In urbium direptione quicumque ex militibus librum offendisset, confestim certatimque illum ad regem quasi suo quodam iure deferre, quoniam scirent ita quidem fama vulgaverat eum libris maxime delectari solitum. Itaque nulla alia in re magis sese regi gratificari dignius, aut facilius posse arbitrabantur, quam in libris exhibendis atque tradendis.* XVI. (STUDIOSE, LIBERALITER) *Diem illam in qua nihil legeret se perdidisse dicebat. Sed et cum audisset Tib. Caesarem eam diem se perdidisse solitum dicere, in qua nihil quicquam alicui donavisset, egisse gratias rex dicitur immortalis Iesu, quod eo modo nec diem unam ipse perdidisset.* XVII. (STUDIOSE) *Gloriatum assidue regem scimus, quod Bibliam quater et decies cum glossis et commentariis omnibus perlegisset. Proinde illam memoria ita tenere, ut non solum res,*

Nagylelkű Alfonz könyvek iránti mély tiszteletének emléke a 16. századi itáliai hagyományban is tovább élt, Lodovico Guicciardini firenzei kereskedő és író (1521–1589), a jeles történetíró Francesco Guicciardini unokaöccse híres emberekről szóló anekdotagyűjteményében, amelyben többször is megemlíti Alfonz királyt, írja, hogy amikor a nápolyi uralkodót az ideális tanácsadókról kérdezték, a könyveket nevezte meg, mert ezekben nincs félelem, hízélgés és szenvedély, s mindenre hűségesen felelnek, bármit is kérdez tőlük, s Cicerót idézte, aki a könyveket egy boldog családhoz hasonlította, hiszen a könyvek beszélnek, ha az ember úgy akarja, s hallgatnak, ha nekünk úgy jó.⁴⁰ Alfonso klasszikus műveltségét jelzi, hogy hódító hadvezérként is az ókori auktorokhoz fordult, amikor ugyanis 1441-ben a legyőzött Lanciano városba érkezett, egy táblát festetett a meghódított város lakosainak, amelyre ezt a Vergilius-idézetet íratta: „*Parcere subiectis et debellare superbos*”.⁴¹ I. Alfonz nyitott könyve a Castel Nuovo diadalívének kazettáján különösképpen ikonográfiával tűnik fel, a borítón ugyanis 5–5 ujj látszik, mintha valaki olvasná, a könyv lapjaiból pedig 7 könyvjelző függ.⁴²

A „veszélyes szék” mint impresa már Alfonso Nápolyba való bevonulása-kor rendezett triumfuson is szerepet játszott. Alfonso egyik spanyol katonájának leírása szerint Nápoly katalán származású kereskedői egy hatalmas emelvényt építettek, amelyen a négy Erény megszemélyesítőjét és a király impresáját, a veszélyes széket helyezték el, s az egyik Erény a királyhoz intézett szavaiban elmondta, hogy Alfonz a szerencsésen megszerzett széket remélhetően élete végéig megtartja, rajta kívül ugyanis senki más nem méltó a nápolyi királyságra.⁴³ Az égő

sed verba etiam ipsa pluribus locis sine scripto redderet. PANORMITA 1538, Liber primus, Proemium XIV–XVII.

⁴⁰ *SAGGI E FEDELI CONSIGLIERI ESSERE I LIBRI. Il re Alfonso d’Aragona domandato quali consiglieri egli più approvasse e più utili si trovasse, rispose incontante: «I libri, perché essi senza timore, senza adulazione e senza passione, o premio alcuno, mi dicono fedelmente tutto quello, ch’io cerco di sapere». E Cicerone diceva: «Oh cari libri, o gioconda famigliuola, non ti dan mai se non piacere i libri, se tu vuoi parlano, se tu vuoi taciono, a ogni tuo comando ti sono appresso, non sono importuni, non temerarii, non voraci, non rapaci, non contumaci, come ogni altra famiglia».* GUICCIARDINI 2003, Cap. 638.

⁴¹ AMETLLER Y VIÑAS 1903–1928, III. 61.

⁴² ROLFS 1907, I. 157.

⁴³ *E aqui aturat li vench un molto poxant entremés ab gran cadafal, fet per los mercaders cathalans, sobre lo qual entremés eren les iiii Virtuts, e lo siti perillós que lo dit senyor fa per sa divisa i empresa. E la una de les dites Virtuts ab alte veu significà e parlà al dit senyor que la dita empresa del dit siti perillós, per la benaventurada conquesta ha vie son obtente, com algun altre rey, princep ne senyor no ere stat digne de seure sobre aquell siti, sinó lo dit senyor qui havie superiat et obtengut lo dit rey(al)me.* Antonio Vinyes levele Barcelonába. Nápoly melletti tábor, 1443. febr. 28. HELAS 1999, 211. (№ QLXV)

trónus mint a nápolyi királyság elfoglalásának szimbóluma kiemelt szerepet játszott a diadalmenet reprezentációjában, az aranyozott diadalkocsin ülő király fölül emelt baldachinra ugyanis Nápoly és a király címereit és devizáit függesztették, amelyeket a szél mozgatott, a „veszélyes széket” azonban a diadalszekéren, a királlyal szemben helyezték el, ráadásul valódi lángok csaptak fel belőle, ahogyan Panormita leírása megörökítette, illetve Angelo Tummulillo (Angelus de Tummulillis, 1397–1485 k.) nápolyi udvari jegyző és történétíró 1470 körül írt történeti munkájába is átkerült.⁴⁴ Egyébként amikor 1442 februárja és márciusa között a Nápolyt és a városvédő Anjou-sereget ostromló Aragóniai Alfonz közvetlenül a város szélén épít egy bástyát, ez a védőkhöz való közelsége miatt a „siti perillos” (veszélyes hely) nevet kapja a spanyoloktól.⁴⁵

I. (V.) „Nagylelkű” (*Magnánimo*) Alfonz devizái a Castel Nuovo 1457-ben befejezett, s 1919-ben leégett díszterme sajnálatos módon megsemmisült díszei között is feltűntek, így a faldíszeken az égő trónus a következő mottóval: „*In dextera tua salus mea, Domine*” (A te jobboldon van az üdvösségem, Uram),⁴⁶ a csomó,⁴⁷ a köles mint a megvesztegethetetlenség és a tisztaság jelképe, illetve a nyitott könyv a „*Vir sapiens dominabitur astris*” (= A bölcs férfit majd a csillagok vezérlik) felirattal.⁴⁸

⁴⁴ [t]riumphalis currus paratus sublimis et inauratus, in cuius summitate solium erat auro purpuraque adornatum. Currui alligati erant equi albentes quatuor totidem rotas tracturi, nimis feroces sericis loris aureis frenis redimiti. Erat item in curia, contra regis solium, sedes illa periculosa visa flammam emittere inter regis insignia, valde et quidem praecipuum. Circumstabant et currum viri patritii viginti, singuli singulas sursum hastas tenentes quibus desuper alligabatur aureum pallium, nusquam alibi in tali misterio aeque pretiosum auditum e cuius fastigii extremis lineis regis et regni et civitatis signa circumpendentia haud invenuste ventilabantur. Sub hoc autem pallio, aut magis umbella, rex ipse sedens triumphansque devehendus erat. PANORMITA 1538, 229. (*Triumphus Alphonsi regis Neapolitanorum*); TUMMULLIS 1890, 44.

⁴⁵ ROLFS 1907, I. 49.; 4. jegyzet

⁴⁶ Ezt a mottót I. Alfonz unokája, II. Alfonz (1495–1496) pénzeire is ráverette, többek között az „Armellino” nevű ezüstpénzre a veszélyes szék-impresa köré.

⁴⁷ A csomó minden bizonnyal a nápolyi Anjouk, mégpedig I. Lajos nápolyi király által 1352-ben megkoronozása emlékére alapított Csomó-rendre (*Ordine del Nodo*) utal. I. (V.) Alfonz a Kunshistorisches Museumban őrzött márvány-mellszobrán a ball vállát borító páncélon viseli a rendjelvényt, mellvértjén a Kanna-rend jelvénye, míg nyaka körül az Aranygyapjas-rend lánc látható. BERZEVICZY 1908. II/5. kép; ROLFS 1907, II. Taf. 80. Az aranyszínű szalagot mint rendjelvényt az uralkodói lovagrend tagjai megkötve, csomózva viselték a karjukon, majd a győzelem után kioldották, írja 16. századi nápolyi szerző, CAPACCIO: *E re Luigi [institui] l'ordine del Nodo, che di oro portavano stretto nel braccio i cavalieri, che dopo alcune attioni militari portavano sciolto, quando vinse Corrado, Lupo e Beltramo della Motta*. CAPACCIO 1584, 221.

⁴⁸ SERRA DESFILIS 2000, 13.

Az asztronómia tudományára utaló mondást (*Vir sapiens dominabitur astris*) Ptolemaiosnak tulajdonítják,⁴⁹ s nem lehet véletlen, hogy a híres gubbioi Studiolo-ban, Federico da Montefeltro palotájának 1480 körül megalkotott dolgozószobájában egy azóta elpusztult festményen az Asztronómia tudományának allegóriáján, a szabad művészetek többi ábrázolása között, minden bizonnyal I. Alfonz utódját, I. Ferdinánd vagy Ferrante nápolyi királyt (sz. 1423, 1458–1494), Beatrix apját festette meg Justus van Gent (Joos van Wassenhove) és/vagy Pedro Berruguete, amint térdelve egy armilláris gömböt nyújt át a csillagászatot megszemélyesítő nőalaknak. Az 1945-ben bekövetkezett pusztulásáig a berlini Gemäldegalerie-ben őrzött képről, és egy másik, a Dialektikát és magát Federico da Montefeltrot ábrázoló festményről⁵⁰ csak fekete-fehér fénykép maradt fent,⁵¹ egyébként a hét allegóriából kettő ma a londoni National Gallery tulajdona. A hét szabad művészetet ábrázoló képeken a művészetek női perszónifikációi mellett Montefeltron kívül barátai és szövetségesei, köztük I. Ferrante nápolyi király portróját is megfestették. Az éggömb, amely a nápolyi Aragónok asztronómia iránti érdeklődésének szimbóluma, a csillagászatot szintén fontosnak tartott Corvin Mátyás emblémái között is feltűnik a corvinákon, szinte ugyanakkor, amikor Gubbio-ban az asztronómia és általában a tudományok iránt elkötelezett apósát éggömbbel a kezében ábrázolják. A nyitott könyv és a köles a nápolyi Castel Nuovo dísztermének majolikapadlójáról is ismeretes,⁵² a címeres és (nyitott könyv, köles, égő trón) devizás majolikacsempéket I. Alfonz nápolyi király 1446 és 1456 között rendelte a spanyolországi Valenciából a nápolyi vár újjáépítéséhez.⁵³ A mór hagyományokat követő spanyol majolikacsempék (*azulejos*) mellett a nyitott könyv és felirata Pisanello, V. Alfonz „házi” művésze egyik gyönyörű érmének előlapján is megjelenik, amelyet a király bárók feletti győzelmének emlékére készített 1448-ban (5. kép).⁵⁴ A páncélos király profilképe mellett elhelyezett sisakjára nyitott könyvet véstek, fedelén a mottóval, a király előtt leveles korona. Hogy a nyitott

⁴⁹ TÓTH 2001, 28. jegyzet

⁵⁰ KARSAY 2002

⁵¹ Sterling and Francine Clark Art Institute Records, Willamstown (MA), USA. The Clark Photograph and Clippings Archive (Lost Art – Masterpieces Destroyed in War). <http://maca.cdmhost.com/index.php> (2009. júl. 9.)

⁵² SERRA DESFILIS 2000, 13.

⁵³ FÉNYES, 2008, 354.

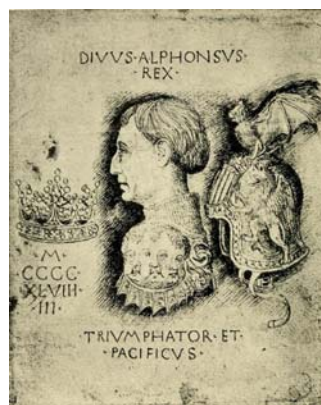
⁵⁴ Előlap: DIVVUS·ALPHONSVS·REX TRIVMPHATOR·ET·PACIFICVUS / M / ·C·C·C·C· / XLVIII. A hátlapon egy ágon ülő sas látható, alatta három keselyű és egy kisebb madár egy őz teteme körül ül, vélhetően arra várva, engedélyt kapjanak (a sastól) az őz széttépésére. Felirata: LIBERA· / ·LITAS· / ·AVGV· / ·STA·. VASARI 1896, 74.; HILL 1905, 59. tábla. Az érme megtalálható több múzeumban: Museo Arqueológico Nacional, Madrid; Louvre, Cabinet des médailles, Párizs; Museo Civico Archeologico, Bologna; British Museum, London, stb.

5. Pisanello érme I. Alfonzról, 1448.
Sáfrány Andrásné rajza

könyv nem rögtön került a Pisanello-éremre, tanúsítja a művésznek az érmehez készült egyik, azóta a Louvre gyűjteményébe került vázlata, amelyen a sisakra egy ágaskodó szárnyas lovat, siakdíszként pedig egy denevért próbálgatott Pisanello (6. kép).⁵⁵ A Nagylelkű Alfonz-éremhez készült rajzon egy gyermekfej is látható, hármas arccal, amelyet a művész már pár évvel nápolyi működése előtt, 1444 körül, amikor a ferrarai udvarnak dolgozott, Leonello d'Este személyes impresájaként vésett rá az örgróf egyik érmére.⁵⁶

A ferrarai uralkodót nemcsak a közös udvari művész, Pisanello kötötte a nápolyi királyi udvarhoz, hiszen Leonello (Lionello) d'Este (1407–1450) 1444-ben, másodszor nősülvén, I. Alfonz nápolyi király törvénytelen lányát, Aragóniai Máriát (†1449), a későbbi nápolyi uralkodó, I. Ferrante nővérét vezette oltárhoz és vitte magával a ferrarai udvarba. Így az Estékkal már Beatrix magyar királyné nővérének, Aragóniai Eleonóranak 1475. évi, Ercole d'Estével kötött házassága előtt egy negyed századdal korábban házassági kötelék kötötte a nápolyi Aragónokat. Pisanello a nápolyi udvarban kapott megbízásai között nemcsak érmek, hanem ágyú, sőt textília tervezése is szerepelt, s ezeken természetesen ugyancsak szerepelniük kellett Alfonso emblémáinak. A Louvre Grafikai Gyűjteményében őrzik azt a rajzát, amelyen három ágyúcsövet tervezett, az elsón Alfonso neve, címerei mellett a következő emblémákat tervezte: köles, lángoló trón, nyitott könyv és csomóra kötött szalag (az *Ordine del nodo*, spanyolul: *Orden de la Nodo* rendjelvénye), valamint egy repülni készülő sas; a másodikra csupán az Aragón-címer került, a harmadik ágyúra pedig a nyitott könyvet rajzolta Pisanello.⁵⁷ Brokátmintájának terve több változatban is fennmaradt, a gyümölcsös, makkos és virágos ágakkal

6. Pisanello éremterve I. Alfonzról,
15. sz. közepe (HILL 1905, címlap
alaján)

⁵⁵ PISANELLO, Antonio: *V. Aragóniai Alfonz mellképe sisakkal*. Rajz, 15. század első fele. Musée du Louvre Paris, Département des Arts graphiques, Inv. 2307. Közölve: HILL 1905, címlap

⁵⁶ HILL 1905, 144–146., Plate 35.

⁵⁷ PISANELLO, Antonio: *Három ágyú rajza I. Alfonz nápolyi király emblémáival*. Rajz. Musée du Louvre Paris, Département des Arts graphiques, Inv. 2293

díszített mező közepén I. Alfonz ritka, valenciai(!) nyelvű emblémája: sziklás völgyből egy magányos fa emelkedik ki, a terv négy szélére helyezett mondatszagokon a mottó: GVARDEN

7. Pisanello: *Textilminta tervei I. Alfonz emblémájával*, 15. sz. közepe (Louvre, Dép. Art graph. Inv. 2306. Dig. felv.)

LES FORCES (= *Őrizzük az erőnket!* v. *Tartalékoljuk az erőnket!*) (7. kép).⁵⁸ A drapériák, sőt drága ruhaanyagok ugyanis gyakori hordozói voltak a személyes jelvényeknek az itáliai reneszánszban, így ábrázolhatta Vicente Masip (Juan de Juanes, †1579) spanyol festő a páncélos Nagylelkű Alfonzot a Pisanello-éremről ismert nyitottkönyvdevizás sisakkal a 16. század második felében készült fest-

ményén, s a király imprésája nemcsak a sisakon, hanem a háttérben a műtermi drapériára hímezve is megjelenik.⁵⁹ Az emblémák mellett nem egyszer mottókat is szőttek és hímeztek a drága kelmékbe, amelyekből a viseletek készültek. A nápolyi udvar I. (V.) „Nagylelkű” Alfonso törvényesített fia, I. Ferdinánd vagy Ferrante (sz. 1431, 1458–1494), Beatrix királyné apja révén igazi reneszánsz fényűzéssel „működött” tovább mint a humanista művészetek otthona. A nápolyi királyi udvarban az uralkodói reprezentációnak töretlenül fontos eleme maradt az impresák használata. I. Ferrante impresái továbbra is megjelentek épületdíszként, így a Castel Nuovo diadalíves bejáratához készített új bronzkapuján is, a heraldikai reprezentációt tekintve azonban a legmagasabb presztízsre mindenképpen az I. Ferdinánd által alapított királyi lovagrend, a Hermelin-rend láncán jutottak. A Hermelin-rend is magyarázza, hogy I. Alfonz emblémái mellett miért került a hermelin, ráadásul mottóval, a Beatrix királynénak dedikált kódexbe. A rendi lánc mint legfőbb jelvény viseléséről a szabályzat is rendelkezett. A láncot a lángoló trón, a kölesköteg, a gyémánthegy ábráival díszített szemek alkotják, s a láncról egy apró hermelin-függő díszíti a lovak mellkasát.⁶⁰ A devizából összeillesztett, hermelinmedálos láncot viseli I. Ferdinánd (esetleg fia, II. Alfonz) a Guido Mazzoni által alkotott

⁵⁸ PISANELLO, Antonio: *Textilminta tervei I Alfonz emblémájával*. Rajz. Musée du Louvre Paris, Département des Arts graphiques, Inv. 2306, 2538–2539–2540 (Korábbi nevén: Villardi-kódex)

⁵⁹ Museo de Zaragoza, Sección de Bellas Artes

⁶⁰ BOULTON 1987, 423–426.

8. Guido Mazzoni: I.
Ferdinánd (II. Alfonz?)
(Hunyadi Mátyás BTM
2008, Kat. sz. 5.4 alapján)

nápolyi bronz mellszobron is (8. kép).⁶¹ Érdekes, hogy Beatrix kódexén (1476 körül) a hermelinhez mint rendjelvényhez az eredeti DECORUM-móttó tartozik,⁶² míg a nápolyi Castel Nuovo Ferrante megbízása alapján Guglielmo Monaco által készített bronzkapuján (1475) már a PROBANDA-feliratú mondatszalogot tartja a szájában. A lovagrendnek is nevet adott hermelin-deviza minden bizonnyal két móttóval is használatos volt, hiszen a Hermelin-rend latin nyelvű szabályzatát tartalmazó kódex (1486) első főlíóján szintén a DECORUM-felirat olvasható a hermelinnél, s ugyanez tűnik fel I. Ferrante és fia, II. Alfonz több pénzén is.⁶³ Feltehető, hogy Ferrante inkább a DECORUM, fia, Alfonso calabriai herceg inkább a PROBANDA móttót használta a devizán.⁶⁴

A Hermelin-rend presztízsét jelzi, hogy III. Federico da Montefeltro (1422–1482) condottiere, (1474-től) urbinói herceg, aki többek között I. Alfonz nápolyi király szolgálatában is állt, miután felvették a rendbe, különleges tiszteletben tartotta a rend jelvényeit, kisfiával, Guibaldoval közös portréján páncélja fölött a Hermelin-

⁶¹ Museo e Gallerie Nazionali di Capodimonte, Nápoly, AM 10527; Hunyadi Mátyás BTM 2008, Kat. sz. 5.4

⁶² Biblioteca Palatina, Parma, Ms. Parm. 1654. f4^r; Hunyadi Mátyás BTM 2008, Kat. sz. 5.6. A lovagok a DECORUM-móttót viselték a rendi díszöltözetet (hermelinnel bélelt nyitott karmazsinvörös köpeny, hasonló főveg) kiegészítő arany rendi láncról függő fehér hermelin-devizára írva, ahogyan a nápolyi Giulio Cesare CAPACCIO olvasta egy spanyol kézikönyvben Frances della Rovere urbinói herceg könyvtárának egyik spanyol nyelvű kézikönyvében: *Né io il seppi mai, eccetto che un giorno ragionandone con quel gran Francesco Maria Secondo della Rovere, duca d'Urbino, prontuario di tutto 'l sapere, in quella sua famosa libreria di Castel Durante; né sapend'io che dirgli di questo Armellino, mi fe' leggere un autore spagnolo che ne scrive con queste parole ch'io volsi pormi a memoria: „Trahe en çima de aquella ropa un manto abierto por el lado derecho de raxa carmesí, afforado en Armignios es roçagante como ropa de Estado que dizen llamarse el manto de la Empresa. Trahe mas en cima del dicho manto, un collar de oro fecho Ibecio, todo de esclavones à manera de Castillos cada uno con unas llamas de rucher que toman todo el esclavon. Tambien uno Armignio de esmalte blanco el qual cuelga de el dicho collar con una pequeña cadenica. El dicho Armignio esta sobre una letera de oro que dizen, decorum”; che poi con molto mio gusto viddi nel monistero di Monte Oliveto nella capella del Santo Sepolcro fatto dagli Origli, nel petto di re Ferdinando. CAPACCIO 1584, 222.*

⁶³ BOULTON 1987, 425.

⁶⁴ A Vatikáni Könyvtárban őrzött olasz fordítású Vegezio-kódexben, amely minden bizonnyal Alfonso calabriai hercegnek készült, az Aragónai-ház emblémái között a hermelin a PROBANDA-móttóval jelenik meg. BAV Ms. Ross. 531. 9. lap; APRILE 2001, 50–51.

rend lovagjainak hermelingalléros vörös brokát köpenyét viseli, a galléron a fehér hermelines függővel díszített rendi láncsal, ugyanakkor bal térde alatt a Térdszalag-rend jelvénye látható.⁶⁵ A herceg urbinoi, illetve a gubbioi Palazzo Ducalében felépített híres studiolojában, vagyis mindkét reprezentatív dolgozószobájában, a Hermelin-impresa vagy rendjelvény a NON MAI (= Soha) olasz mottóval szerepel az intarziás faborításokon. A jelmondat I. Ferrante király személyes mottójának változatából – „*Nunquam*” v. „*Nunquam foedari*” (= Sohasem v. Sohasem bemocskolódní) – vezethető le. Federico híres könyvtárának egyik legnevesebb kódexében, a Botticelli által illuminált Divina Commediában a Purgatorium és az Inferno képein Vergilius a Hermelin-rend csuklyás köpenyében, a csuklya gallérján a rend láncával felékesítve vezeti Dantét.⁶⁶ Federicot és legidősebb (egyébként természetes fiát) Antoniot 1474 szeptemberében avatták a rend tagjává a nápolyi királyi kápolnában, ünnepélyes körülmények között, püspök által celebrált mise keretében. A szentlecke után a sekrestyében előbb a nápolyi udvar előkelői egy „turca” nevű keleties, bokáig érő fehér brokát köntöst adtak az új lovagra, majd a díszöltözetben visszatérve a szentélybe, kézcsókra járult a királyhoz, s az evangélium olvasása után I. Ferrante nápolyi király és fia, a calabriai herceg Federicora adta a rend egyik oldalán nyitott, földig érő hermelines vörös palástját, majd a püspök ékes beszédben méltatta az eseményt. A ceremónia után a király a herceg fiát, Antoniot is lovaggá ütötte, kardot kötött az oldalára, felékesítette egy drága láncsal, miközben elősorolta az okokat, amelyekkel kiérdemelte ezt a megtiszteltetést, végül apja példájának követésére buzdította.⁶⁷

⁶⁵ JUSTUS VAN GHENT (Joos van Wassenhoven)/Pedro BERRUGUETE: Federico da Montefeltro és fia portréja, 1480/81. Urbino, Galleria Nazionale delle Marche

⁶⁶ BAV Ms. Urb. Lat. 365

⁶⁷ *[u]ndici di Settembre volse dargli l'ordine dell'Armellino, che da loro soleva conferirsi a' Signori ed alle persone più congiunte, e più care. La mattina dunque destinata a quella solennità, apparata superbissimamente la Corte, un Vescovo cantò la Messa nella Cappella Reale, fra le cerimonie della quale dopo l'epistola Federigo accompagnato dal Duca di Calabria, e da molti altri Signori, e Baroni, se ne andò alla Sagrestia, ove gli fa posta indosso una Turca (così dicevano a que'tempi alcune robe lunghe in fino a' piedi, forse per esser fatte alla Turchesca) di damasco bianco, della quale vestito ritornò in Cappella, ed andò a baciare le mani al Re, che se lo fece sedere appresso. Cantato l'Evangelio, il Re ed il Duca così in piedi come erano, gli posero indosso di lor mano sopra la Turca un manto di raso rosso foderato di pelli d'Armellini aperto dall'uno de'latij e si lungo, che gli arrivava al tallone: ciò fatto, il Celebrante, con un sermone eloquentissimo e pieno, trattò dell'importanza di quel grado, e commemorò le qualità, che dovevano risplendere in coloro, a' quali veniva conferito, ed insieme il favore, che se ne conseguiva, poiché tra questi, ed il Re si contraeva titolo di fratellanza. Dato fine alla cerimonia il Re, chiamato Antonio, che a tutte queste cose era stato presente, cinse gli di sua mano al fianco la spada, e postagli al collo una preziosa collana, lo creò Cavaliere aggiungendo parole espressive delle cagioni, che lo movevano ad onorarlo, ed essortarlo*

A hermelin-impresa tovább öröklődött az urbinoi hercegségben, s Federico da Montefeltro unokája, Francesco Maria della Rovere (1490–1538) urbinoi herceg, illetve dédunokája, II. Guidobaldo della Rovere (1514–1574) pénzein, amelyeket a népnyelv és numizmatika *armellino* néven ismer,⁶⁸ a NUNQUAM mottó szerepel.⁶⁹ A hermelin a milánói udvarban is különleges kultuszt élvezett, Galeazzo Maria Sforza milánói herceg (1444–1476) ugyanis szintén tagja volt a lovagrendnek, így nem csodálható, hogy második felesége, Savoyai-Sforza Bona (1449–1503) 1490 körül készült és gazdagon illuminált óraskönyvében kétszer is feltűnnek a hermelinek, mégpedig az incipiten amint két hermelin a sziklás tájban játszik, illetve a bűnbánati zsoltárokat bevezető miniatúrán, ahol egy puttót látunk, mellette pedig egy kerítés-sel övezett réten négy hófehér hermelin ugránczik (9. kép).⁷⁰ Az utóbbi ikonográfia nem hagy kétséget a felől, hogy az Aragóniai-ház devizájáról van szó,

9. Savoyai-Sforza Bona óraskönyve, 1490 k. [WARN (szerk.) 1894, Pl. XLV. alapján]

10. Domenico Gagini: Tabernákulum I. Ferdinánd és Isabella di Chiaromonte ábrázolásával, 1458 k. (Dig. felv.)

Az Aragón-ház impresái között a gyémánthegy is megjelenik I. Ferrante reprezentációjában, ráadásul szakrális környezetben, a Castel Nuovo kápolnájának Domenico Gagini szobrász által 1458–1459 körül faragott márvány tabernákulumán (10. kép). A nápolyi vár kápolnájában máig fennmaradt alkotás fulkéjébe a Madonna szobrát helyezték, lábánál kétfelől a donátorok, feltehetően I. Ferrante király és felesége, Isabella Chiaromonte (Clermont), Beatrix királyné szülei térdelnek, s az architektonikus kompozíció talapzatán, az adományozókat ábrázoló plasztikák alatt, címerpajzsba foglalva, az Aragón-emblémákat vésték, a király alá az égő trónt, Isabella királyné oldalán a gyémánthegyet, ami lehet véletlen, de utalhat a nápolyi király és a francia lovagból lett itáliai gróf, Tristan de Clermont-Lodève (Tristan di Chiaromonte) és Katalin tarantói hercegnő lánya, Isabella Chiaromonte személyes jelvényére is. A

insieme a seguire l'esempio del Padre. BALDI 1824, III. 233–234.

⁶⁸ De ismerték *volpetta* néven is, mivel a hermelint rókanak nézte a 15. századi aragón impresát nem ismerő egyszerű nép.

⁶⁹ ZANETTI 1775–1789, I. 74–75.

⁷⁰ British Library, Add. Mss. 34294, f 1^r, f 213^r. WARN (szerk.) 1894, Pl. XLV.

nápolyi Museo Civico tulajdonában lévő kivételes szépségű szentségház devizái közül az égő trónus (spanyol: *siege perilous*, olasz: *sedia ardente*) bizonyosan az Aragóniai-házhoz kötődik, s az Arthur-mondakörhöz vezet vissza, a Kerekasztal körül ugyanis volt egy szék, amely a hősi tetteket véghez vivő, a Grált majdan fel-lelő tulajdonosára, Galahad lovagra várt, s ha valaki más ült bele, azonnal meghalt.⁷¹ Ilyen üres és veszedelmes trónra ült 1442-ben I. (V.) Alfonz, s ezt az impresát unokája, Ferrante is örökölte, sőt a Hermelin-rend láncán is szerepeltette.⁷² A Nápolyt elfoglaló spanyol származású I. Alfonz a Castel Nuovo diadalívén maga is egy *siege perilous*-on, azaz veszélyes trónuson ül, lábánál lángnyelvek, így a lángoló szék hódításának is szimbóluma.⁷³

Különös impresa a köles is, amelyet az Aragón-ház jelvényeként I. Alfonz is használt nem sokkal az után, hogy a nápolyi trónt elfoglalta.⁷⁴ Nagylelkű Alfonz nápolyi király már korábban is fontosnak tartotta a köles-devizát, ezt bizonyítja, hogy az Aragóniai Márton Breviáriuma néven ismert kódex utolsó fóliójára, még mint V. Alfonz aragóniai király, imádkozó képmásának négy sarkába egy-egy kölest, illetve nyitott könyvet és lángoló trónt festetett meg a 15. század legelején (*II. kép*).⁷⁵ A köles a Castel Nuovo diadalívének I. Alfonz triumfusát ábrázoló frízén is látható, mégpedig a diadalmenet háttéréül szolgáló architektonikus elemeken. Az épületboltozat sarkaiban két kölest ábrázoltak, az egyiken négy, a másikon öt kalással.⁷⁶ I. Alfonz köles-emblémája, amelyet hazájából, Aragóniából hozott magával Nápolyba, hasonló iko-nográfiával jelenik meg Mátyás budai csem-péjén is.

11. V. Alfonz és emblémái Aragóniai Márton király Breviáriumában, 15. sz. eleje (BnF Ms. Rothschild 2529. fol. 444. Dig. felv.)

Régészeti leletek bizonyítják ugyanis, hogy a valenciai királyi palota padlóját a 15. század elején Aragón-emblémákkal díszített majolikacsempék díszítették, így a köles-deviza a következő latin mottóval: „*Iusticiam serva et fove pauperem*” (= Őrizd az igazságosságot és óvd a szegényt), illetve az Artúr-monda-

⁷¹ A veszélyes szék-embléma és az Artúr-mondakör kapcsolatához vö.: BELTRÁN 2008

⁷² GRIERSON–TRAVAINI 1998, 14.

⁷³ WOODS–MARSDEN 2000, 50–54., III. 3.7

⁷⁴ *[[I]a casa d’Aragona fa per antica impresa il Miglio*. AMMIRATO 1598, 113.

⁷⁵ Bibliothèque Nationale de France, Paris (A továbbiakban BnF), Roth (Ms. Rothschild) 2529. fol. 444^v

⁷⁶ ROLFS 1907, I. 85.

körből kölcsönzött veszélyes szék, katalán mottóval⁷⁷: „*Virtut apurar no 'm fretura sola*” (= Nem hiányzik az erény, hogy megtisztuljon),⁷⁸ valamint a Kanna-rend jelvénye (12–17. kép).⁷⁹

12-17. Padlócsempék a valenciai király palotából, 15. sz. első fele
(ALGARRA PARDO 1998 és BELTRÁN 2008 ábrái alapján)

⁷⁷ A spanyol mottók fordításánál HORVÁTH Emőke volt segítségemre, amiért köszönettel tartozom.

⁷⁸ A valenciai Museo Nacional de Cerámica y de las Artes Suntuarias „González Martí” gyűjteményéből származó köles- és a veszélyes szék-emblémás csempék kiállítva (katalóguson kívül) a *Királylányok messzi földről – Katalónia és Magyarország a középkorban* c. kiállításon a Magyar Nemzeti Múzeumban (2009 szeptember–december).

⁷⁹ ALGARRA PARDO 1998, 147., 14.; 16. kép (160.)

Az 1480-as években Budán készült majolikalapokon a nápolyi Aragónok Nagylelkű Alfonztól származó legősibb emblémái jelennek meg, amelyeket az Aragóniai-házban közös örökségnek tartottak, s feltételezhetően a dinasztiahoz való tartozást reprezentálták. Az 1486-ban Rómában fiatalon meghalt Aragóniai János esztergomi érsek (1480–1485) 1484-ben Firenzében készült kódexeiben szintén megvannak ezek a jelvények, az ifjabb Seneca tragédiáit tartalmazó kötet címlapján a köles és gyémánthegy,⁸⁰ a szintén firenzei Horatius incipitjén a veszélyes szék és ugyancsak a gyémánthegy.⁸¹ Ugyanakkor Giovanni d’Aragona személyes impresái, a gyöngyfüzér és a nyílköteg, az 1480-as évek elején a Rómában(?) másolt és illuminált Valerianus Maximus-kódex címlapján is szerepelnek.⁸² Ugyancsak a személyes mottók (nyílköteg és gyöngyből fűzött rojt) kerültek be az 1478-ban Firenzében illuminált és az „Omnium rerum-másoló” által kalligrafált Josephus Flavius-kódexbe Aragóniai János spanyol mottóival: BIEN ELIR – POR BIEN FINIR (jelentése kb.: Jó választás kell a jó kimenethez).⁸³ Ugyanezek a mottók (és három további: „Sustinire”,⁸⁴ „Arboesser extremos” és „Remedar es furza”) olvashatók a Valenciában őrzött latin Aristoteles-kódex miniatúráin is, amelynek címlapján Aragóniai János főpapi címerét halála után átfestették a nápolyi királyi címerre.⁸⁵

Dárdák és üstök

A budai csempéken szereplő további emblémák, mint a dárdaköteg vagy a lángoló üst is minden bizonnyal a Sforzákkal és az Estékkal rokonságban álló nápolyi Aragóniai-házhoz köthetők. Két keresztbe tett dárdaköteg a 16–17. századi emblematicai irodalom szerint eredetileg Pietro Loredan velencei nemes és törökverő hadvezér (†1439) impresája volt NON SUN TALES AMORES (= *Nincsenek ilyen barátságok*) spanyol mottóval, s az összefogást, barátságot, szövetséget jelképezte.⁸⁶ Ugyanezt az impresát – két kötéllel összefűzött dárdaköteg és spanyol mottó: NON SON TALES NUS AMORES (= *A mi szerelmünk/barátságunk nem ilyen*) – tulajdonítják hasonló nevű 16. századi rokonának, a dózsénak is megvá-

⁸⁰ Biblioteca Universitaria de Valencia, Ms 51 (olim 818). GARCIA 2009, 477.

⁸¹ Biblioteca del Real Monasterio de El Escorial, Cod. T. II. 5. GARCIA 2009, 479.

⁸² New York Public Library Spencer Ms 20. GARCIA 2009, 475.

⁸³ JOSEPHUS Flavius: *De Antiquitates Judaicae and Vetustate Judaica*. British Library, Ms Harley 3699. f. 1.; f. 132^v

⁸⁴ A SUSTINIRE-lemma a new yorki Valerius Maximus-kódex incipitjén is szerepel. New York Public Library Spencer Ms 20. GARCIA 2009, 475.

⁸⁵ Biblioteca Universitaria de Valencia, Ms 388 (olim 828). Glíptica 2001, 178. Címlapját közli: GARCIA 2009, 477.

⁸⁶ *Petrus Loredanus Venetorum Reip(ublicae) Dux. Duo hastarum manipuli vincti concordiam viresque iunctas multorum vincula, amorem significant*. TYPOTIUS 1601–1603. III. 13.; Az emblémát az egyik legismertebb, többször kiadott 17. századi gyűjtemény tulajdonosa nélkül, de hasonló mottóval említi: FEUILLE 1691, 44.

lasztott Pietro Loredannak (1567–1570), ahol a kötél a szerelmet vagy barátságot, a lándzsák az erőt jelentik. Az impresa ugyancsak feltűnik a 16. század közepén reneszánsz stílusban átépített nyugat-franciaországi kastély, a Château de Dampierre-sur-Boutonne emblémadíszai között.⁸⁷ Az impresának azonban köze van az Aragóniai-házhoz is, hiszen a Nápolyi Királyság területén, Leccében született történész és emblematikai szerző, Scipione Ammirato (1531–1601) említi *Il Rota c.* emblemmáskönyvében, hogy „a király” a *Duchescánál* az alábbi impresát használta: nyílköteg a NON SON TALES AMORES (= *Nincsenek ilyen szerelmek*) spanyol nyelvű mottóval.⁸⁸ „A király” nem más, mint I. Ferrante nápolyi király fia és Beatrix magyar királyné fivére, Alfonz calabriai herceg, II. Alfonzként nápolyi király (1494–1495), aki Ippolita Maria Sforza (1446–1484) hercegnővel kötött házassága után (Milánó, 1465) hitvesének gyönyörű palotát építtet a nápolyi Castel Capuano kastély kertjében „La Duchesca” (*duchesco* = hercegi) néven. A csodálatos, azóta elpusztult reneszánsz épületről és parkjáról Paolo Giovio is megemlékezett egyik kéziratban maradt művében (*Dialogus de viris et foeminis aetate nostra florentibus*).⁸⁹ A Pietro Loredan velencei hadvezérnél eredetileg (katonai) szövetséget és barátságot jelképező impresa Alfonso calabriai herceg és a reneszánsz egyik ünnepezt itáliai hercegnője, Ippolita Maria Sforza jegyajándékként épült nápolyi villájában már bizonyára a szerelem, a házassági kötelék szimbóluma lett, s talán ilyenként került a budai vár csempéire és Beatrix királyné Psalteriumának miniatúrájára is.

A spanyol mottót a Gonzagáknál is megtaláljuk Mantovában, feltehetően Isabella d’Este, Beatrix magyar királyné unokahúga „vitte magával”, a mantovai hercegi palotában még a 17. században is ismeretes, a festő Francesco Borgani 15 impresát festett fel Vincenzo Gonzaga mantuai herceg (1594–1627) emblemmás termének (*Camera delle Imprese*) falára, köztük két keresztbe tett dárdaköteget a mottó szokatlan változatával (*Non son letales* = Nem halálosak).⁹⁰

Az aragón emblémák, köztük a dárdaköteg, több Alfonso calabriai hercegnek, a későbbi II. Alfonznak készült kódex miniatúráján is megjelennek, így a Ferrante király könyvtárának maradványát őrző Valenciái Egyetemi Könyvtár több kéziratban is.⁹¹ A Ferrante nápolyi udvarának szolgálatában álló miniatúrokk, Cristoforo Majorano (1470–1480 körül) és a velencei származású Joan Todeschino (1494–1495) festették idősebb Plinius olasz nyelvű (befejezetlen) kötetéhez azokat a keret-miniatúrákat, amelyeknek díszai között az aragón emblémák is

⁸⁷ ANGELIS 1983

⁸⁸ *Poco diuerfa impresa è quella: ch’è nella Duchesca & è pur impresa di Re: che è vn fascio di strali, con le parole NON SON TALES AMORES.* AMMIRATO 1592, 115.

⁸⁹ DE LUCA 2001

⁹⁰ *14. Un fascio di frecchie, e il motto: Non son letales.* Archivio Storico Lombardo V. (XV.) (1888), 27.

⁹¹ Glíptica 2001, 184–191.

feltűnnek, a gyémánthegy, a „veszélyes szék”, a női páróka, számszerű felhúzószerkezete és a pókháló, illetve a *dárdaköteg* a „NO SON TALES AMORES” jelszóval.⁹²

18. A nápolyi Aragónok és emblémájuk 17. századi metszeten, 1679 (PALAZZI 1679, 184. alapján)

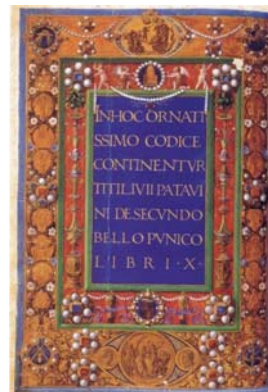
A dárdaköteget az emblematikai hagyomány is II. Alfonzhoz, Aragóniai Beatrix fivéréhez kötötte, így Giovanni Palazzi velencei történész, pap, jogtudós és emblematikai író (1640–1703) „Aquila Austriaca” c. emblémákkal illusztrált történeti munkájában a nápolyi királyt a dárdaköteggel és a mottó spanyol változatával (NON SON TALES ACHELAS D’AMOR) reprezentálja, ugyanakkor apjával, I. Ferdinánddal a jól ismert hermelines devizát társítja, a hermelinből azonban az évszázadok alatt foltos csacsi(?) lett. Az nápolyi Aragónokat ábrázoló metszeten II. Alfonz fiát, II. Ferdinándot vagy Ferrandinot pedig dédnagyapja, I. Nagylelkű Alfonz diadalszekerével jellemzi (18. kép).⁹³

Ugyancsak I. Ferrante fiának, Alfonso calabriai hercegnek készült 1475–1478 között, de nem Nápolyban, hanem Firenzében, az az olasz fordítású Livius-kódex, amelynek címlapjára a kor talán legkiválóbb miniátora, Mariano del Buono festette meg az Aragón-ház impresáit, a gyémánthegyet, a nyitott könyvet és a kölest. A címlap alján azonban, azon a helyen, ahol a tulajdonos vagy megrendelő címerét szokták elhelyezni, egy különös impresát tart két puttó, a spanyol házokról

⁹² Universitat de València, Biblioteca Universitaria, Ms. 691 (Olim: 787). Glíptica 2001, 188–191.

⁹³ PALAZZI 1679, 184.

ismert rácsos (mór) balkont a következő mottóval: „*Amor m'incende et mi struggie*” (= A szerelem, amely lángra gyújt és gyötör). Ugyanez a mottó a díszes kézirat incipit-lapjának miniált keretében is feltűnik, mégpedig a hermelin-deviza jelszavaként.⁹⁴ Az olasz mottó versrészlet, mégpedig Petrarca egyik szonettjéből való,⁹⁵ igazolva, hogy a szerelem fontos szerepet játszik az impresák világában, gondoljunk csak arra, hogy a házastársak gyakran készítették közös jelvényt és mottót eküvőjük alkalmával. Az impresák kultusza, tematikája ugyanúgy a lovagi eszményben, udvari kultúrában gyökerezett (nem véletlen a veszélyes szék és az Artúr-mondakör kapcsolata!), mint ahogyan a szerelem is. A valenciai gyűjtemény egy másik, szintén Alfonso calabriai hercegnek (s így hitvesének, Ippolita Maria Sforza milánói hercegnőnek) készült Livius-kódex címlapjának keretébe a „klasszikus”, a nápolyi udvarban is tovább élt aragón devizákat (veszélyes szék, köles, gyémánthegy) négy sorozatban komponálta meg a firenzei miniátor, Gherardo di Giovanni del Flora (v. Fora) 1480–1490 között, a keret sarkaiba pedig a női parókat, az arany gombolyagot, a pókhálót(?) és a mottós lándzsákat helyezte. A miniált lap belső keretének díszei között kétszer is feltűnik a dárdaköteg az említett szerelmes mottóval, s a főhelyen, a belső keret felső szélén, a címerrel egy vonalban, gyöngysorral keretezve a lángoló trónt ábrázolták (19. kép).⁹⁶

19. Alfonso calabriai herceg emblémái a valenciai Livius-kódexben, 1480 k. (Glíptica 2001, 182. alapján)

Alfonso herceg, Aragóniai Beatrix fivére részben ugyanazokat az emblémákat rendelte meg említett díszes kódexeibe, mint a magyar királyné a wolfenbütteli Psalterium emblémakoszorújába, van azonban a későbbi II. Alfonz nápolyi királynak egy olyan kéziratot könyve, amelynek emblémái különösen fel-

⁹⁴ Universitat de València, Biblioteca Universitaria, Ms. 386 (Olim: 757). 184–187. A British Libraryben két további Nápolyban készült kódexet őriznek Alfonso herceg könyvtárából, a Catullus-kötet incipitjén (British Library, MA Burney 133, f. 1.) a címer helyén a lángoló trón jelenik meg, de a keretben feltűnnek egyéb emblémák is (paróka, arany virágok stb.). Joannes Jovianus Pontanus, Nagylelkű Alfonz fiai, így I. Ferranta király nevelője, a nápolyi Accademia Alphonsina vezetője Partenopeius c. művének Nápolyban másolt kiadásában (British Library, MA Burney 343, f. 1.) ugyancsak szerepelnek II. Alfonz emblémái (paróka, íjfelhúzó, pókháló, dárdaköteg).

⁹⁵ *D'un bel, chiaro, polito e vivo ghiaccio / move la fiamma che m'incende e strugge, / e sí le véne e 'l cor m'asciuga e sugge / che 'nvisibilmente i' mi disfaccio.* PETRARCA: CCII. szonett 1–4.

⁹⁶ Universitat de València, Biblioteca Universitaria, Ms. 384 (Olim: 763). Glíptica 2001, 182–184.

20. Alfonso calabriai herceg emblémái a párizsi Ptolemaios-kódexben, 1480 k. (BnF Ms latin 4802 f. 1r. Dig. felv.)

tűnő hasonlóságot mutatnak a wolfenbütteli kódexszel,⁹⁷ mégpedig a Francia Nemzeti Könyvtárban őrzött Ptolemaios-kódex (20. kép).⁹⁸

A kéziratot a Federico Montefeltro könyvfestő műhelyében is működött firenzei művész, Francesco Rosselli miniálta az 1470-es években. Nem lehet véletlen, hogy Beatrix kódexének miniatúrái szintén a firenzei könyvfestő alkotásai, aki 1478 előtt működött részben Firenzében, részben Urbino-ban.⁹⁹ Alfonso calabriai herceg párizsi Ptolemaios-kódexének incipitjén, a keretbe az alábbi aragónai devizákat festette meg a művész: paróka, arany virágcsokor, nyitott könyv, gyémánthegy, a szöveghasábok között pedig felül egy mondatszalogot, alul pedig egy gyökeres növényt (kölest) helyezett el. Beatrix Psalteriumához éppen a

mondatszalog kapcsolja fivére Ptolemaios-kódexét, ebben ugyanis a mondatszalagra az Aragóniai-háznak még spanyol földön született, spanyol nyelvű mottóját írták: ANTE SIEMPRE ARAGORA (= Aragónia mindig elől),¹⁰⁰ s ugyanezt a jelmondatot írták a magyar királyné devizájára is. A ritka embléma mellett egy másik, nehezen azonosítható embléma is közös a két Francesco Rosselli által miniált kódexben, mégpedig egy különös, 5 hurokból álló ábra, amely Alfonso egyik valenciai kódexében is látható. Ez az impresa nem más, mint az öt hurokból álló pentagram vagy Salamon-csomó. Ez a ritka embléma bizonyítja, hogy a két testvér, a nápolyi trón várományosa és Magyarország királynéja ugyanannál a miniaturnál, ugyanazokat a ritka családi emblémákat rendelte meg kódexébe, s talán ugyanabban az időben (1476/78 körül), hiszen Rosselli minden bizonnyal 1478 előtt alkotta a miniatúrákat, a Beatrixét azonban 1476, vagyis Hunyadi Mátyással kötött ház-

⁹⁷ HAB Cod. Guelf. 39. Aug. 4°

⁹⁸ BnF, Ms latin 4802

⁹⁹ Pócs 2008, 148–152.

¹⁰⁰ Helyesen: ARAGONA. BnF, Ms latin 4802 f. 1.

ságának éve előtt nem készíthette.

Ugyanez az örökkévalóságot s egyéb misztikus tartalmat kifejező csomót a harmadik testvér, Giovanni d’Aragona impresájaként is lefestették egy nem sokkal később illuminált kódexben. Aragóniai János esztergomi prímás, salerno érsek, bíboros, a család bibliofil hagyományait követve szintén kora egyik legnevesebb könyvgyűjtője volt, s a Firenzében 1482-ben készített olasz fordítású Eusebius-kódexe incipitlapjának keretében medalionba foglalva láthatjuk a Salamon-csomót, együtt a főpap jól ismert, három buzogányból álló emblémájával.¹⁰¹ A pentagram ugyancsak együtt szerepel a nápolyi aragón címerrel, illetve a nyitott könyv- és veszélyes szék-emblémával a főpap Vergilius-kódexének címlapján, amelyet 1478. évi bíborossá választásakor kapott apjától, a nápolyi királytól, vagy fivéréától, a calabriai hercegtől.¹⁰²

Mátyás budai palotájának majolikacsempéin feltűnik egy különös impresa is, a lángoló üst, amely a corvin-kódexekből ismeretlen. A 16. századi emblémás könyvek II. Francesco Gonzaga (1466–1519) mantovai örgróf jelvényeként azonosítanak egy olvasztóüstöt (olaszul: *crogiolo* v. *crogiuolo*), amelyben aranyrudacsok égnek, mégpedig bibliai mottóval: PROBASTI ME DOMINE, ET COGNOVISTI („Uram, Te megvizsgálasz és ismeresz engem”, Zsolt. 138/139,1). Az örgróf mint a Szent Liga által megbízott condottiere ugyanis a harcolt a Nápolyt is elfoglaló VIII. Károly francia király csapatai ellen, de azzal vádolták meg, hogy 1495. június 27-iki fornovo-i ütközet után segített a vereséget szenvedett franciáknak a menekülésben, sikerült azonban tisztázni magát, s ártatlanságának bizonyítékeként választotta ezt az impresát és mottót.¹⁰³ A feddhetetlenséget és lelki tisztaságot

21. A „crogiolo-impresa” (Fitzwilliam Museum, Dig. felv.)

¹⁰¹ British Library Ms. Harley 4965 f. 5.

¹⁰² Biblioteca del Real Monasterio de El Escorial, Cod. S. II. 19. GARCIA 2009, 473.

¹⁰³ *Metterò mano hora à quegli, che hanno auanzato glialtri di fama e di gloria, fra’ quali stimo il primo Francesco di Gonzaga Marchese di Mantoua, il quale riuscì famosissimo per la giornata del Tarro, e per la vittoria della co[n]quista del Reame di Napoli per lo Re Ferrandino, essendo stato il detto Marchese di Mantoua calumniato appresso il Senato Vinitiano, (del quale egli era Capitano generale) da alcuni maligni e inuidiosi, poi che si fu chiarissimamente giustificato e purgato, vsò per impresa come cosa, che molto quadraua à suo proposito, vn Crociuolo al fuoco pieno di verghe d’oro, nel qual vaso si fa certa pruoua della finezza sua, con vn bel motto di sopra, tratto dalla Scrittura sacra: PROBASTI ME DOMINE, ET COGNOVISTI; volendo intendere anchora la seguente parola; cioè, SESSIONEM MEAM. Perche quei calu[m]niatori haue[n]do detto, ch’el Marchese in quella giornata haueua voluto sedere sopra due selle; cioè seruire i Signori Vinitiani col fiero combattere, e il S. Lodouico Sforza suo cognato, col*

kifezető impresa a Francesco Gonzaga által a 16. század elején épített mantovai San Sebastiano palota egyik termének is nevet adott (*Sala/Camera del Crogiolo*). Felesége, a reneszánsz egyik ismert „nagyasszonya”, Isabella d’Este (1474–1539), akinek anyja Beatrix magyar királyné nővére, Aragóniai Eleonóra volt, férje halála után is használta a *crogiolo*-emlévét, így az 1524 körül készült majolika étkészletén is (21. kép).¹⁰⁴ Fiuk, II. Federico Gonzaga mantovai herceg is örökölte a lángoló üstöt, az 1520-as években épült Palazzo Te nevű mantovai palotájának impressa-termének (*Camera delle Imprese*) freskóján a Gonzaga-devizák között a *crogiolo* is feltűnik.

A lángoló üstöt azonban már korábban is használták a Gonzagák, mégpedig Gianfrancesco Gonzaga (1443–1496) Rodigo grófja, Sabbioneta és Bozzolo ura, aki a portréjával díszített, Pier Jacopo Alari Bonacolsi „l’Antico” mantovai udvari művész által alkotott érem hátoldalára egy lángoló üst-emlévét veretett PROBITAS LAVDATUR (= A becsületesség dicsértetik) mottóval (22. kép).¹⁰⁵

22. A lángoló üst-emlévű Gianfrancesco Gonzaga gróf éremén, 1480 k. (Rossi 1888, XII/3 alapján)

Gianfrancesco, a Gonzagák grófi oldalágának megalapítója, sok évig katonaként szolgált a Nápolyi Királyságban, s dél-itáliai katonáskodása során ismerte meg feleségét, Antonia del Balzo altamurai hercegnőt (1441–1538), akinek

nővére, Isabella, az utolsó nápolyi Aragón, I. Frigyes (Federico d’Aragona 1496–1501) felesége lett. A közel száz évet élt Antonia del Balzo (1461–1538) szoros rokonságban állt Aragóniai Beatrixszal, ugyanis Sancia di Chiaromonte copertinói grófnő, Beatrix anyai nagynénje és férje, Francesco del Balzo andriai herceg unokája volt, fiuk, Pirro del Balzo Altamura és Andria hercege (†1487) révén, aki részt vett az I.

tempo reggiar dopò la giornata, lascia[n]do di seguitare i Francesi mezi rotti, nel qual caso esso no[n] hebbe colpa; perche fu tutta del Conte di Gaiazzo, che si volse far grato alla casa di Francia, sapendo di non farne dispiacere al Duca Lodouico; che non desideraua veder totalmente vincitori i Signori Vinitiani; acciò che disfatti i Francesi, vittoriosi non andassero per occupar lo stato di Milano, da lor desiderato fin dal tempo del padre, e del Duca Filippo. GIOVIO 1574, 77–79.

¹⁰⁴ Majolika tányér Isabella d’Este étkészletéből, 1524 körül. Festette: Nicola de Gabriele Sbraghe da Urbino. Fitzwilliam Museum, Cambridge. Applied Arts, Acc. Nuber: EC.30-1938 (47188)

¹⁰⁵ Rossi 1888, 436.; Tav. XII/3

Ferrante ellen 1485-ben kirobbant ún. „bárók összeesküvésében”, ezért kivégezték. Antonia del Balzo, aki unokahúga volt a nála csupán négy évvel idősebb Beatrix magyar királynénak, 1479-ben ment férjhez Sabbioneta grófjához, Ludovico Gonzaga mantovai örgróf fiához. Ráadásul Beatrix nagyanyja, Caterina Orsini del Balzo nagynénje volt Maria Donata Orsini del Balzonak (†1487 k.), aki Pirro del Balzo felesége, s így Antonia anyja lett. Így Beatrix (anyai ágon) és Antonia, Gianfrancesco Gonzaga sabbionetai gróf felesége több szálon is rokonságban voltak, hasonló volt életkoruk is, ráadásul mindketten a messze Északra mentek férjhez Dél-Itáliából, a nápolyi királylány 1476 telén Magyarországra, Antonia del Balzo 1479 nyarán, elhagyván a Nápolyi Királyságban fekvő várkastélyokat (Andria, Venosa, Altamura), Lombardiába, férje birtokaira (Sabbioneta, Bozzolo, Gazzuolo). A del Balzok egyébként nem tartották magukat kevésbé előkelőnek, mint az Aragónok, hiszen egyenesen a Háromkirályok egyikétől, Boldizsártól származtatták családjuk eredetét.¹⁰⁶

A lángoló üst éppen a Giovan Francesco Gonzaga és Antonia del Balzo házassága alkalmával vert említett érmen jelenik meg, melynek párja Antoniának készült, a hercegnő portréjával, a hátlapon a remény istennőjével.¹⁰⁷ A lángoló üst-impresát, a budai palotához hasonlóan, Gianfrancesco Gonzaga gróf is használta udvari reprezentációjában, a majolikapadlóra festve, ezt igazolja, hogy az 1880-as években a lombardiai Gazzuoloban, a Gonzagák grófi ágának egykori székhelyén, még láthatóak voltak a lángoló üstöt és az éremről ismert mottót ábrázoló padló-csempék.¹⁰⁸ A 17. századi, barokk stílusban épült gazzuoloi San Rocco kápolna padlójába feltehetően másodlagosan építették be azokat a majolikacsempéket, amelyek eredetileg a Gonzagák 15. századi palotáját díszíthették.

A „crogiolo” azonban korábbi, s úgy tűnik, nem II. Francesco Gonzaga és neje, illetve Gianfrancesco Gonzaga gróf használta először, hiszen Isabella d’Este nagyapja, I. Ferrante király említett udvaronca, Masuccio Salernitano ugyanezt az impresát írja le az Ippolita Maria Sforzának ajánlott, először 1476-ban Nápolyban kinyomtatott Novellinojában,¹⁰⁹ mint a milánói Visconti–Sforza hercegnő, Aragónó-

¹⁰⁶ ZANETTI 1775–1789, III. 68.

¹⁰⁷ Uo. III. 122.; ROSSI 1888, 436.; Tav. XII/5

¹⁰⁸ *Le medaglie dell’Antico si rinfrescono tutte a Gian Francesco Gonzaga, signore di Bozzolo e Sabbioneta e conte di Rodigo, terzo figlio di Lodovico Gonzaga marchese di Mantova e ad Antonia del Balzo sua moglie [...] MARCHIO*COMES*ROTI* Un fuoco ardente: sotto vi è nastro su cui inciso il motto – PROBITAS*LAVDATUR. [...] Anche queste è impresa personale de Gioan Francesco, che ho vista ripetuto in un quadrello di maiolica da pavimento, proveniente forse dal distrutto palazzo Gonzaga e che oggi è infissa nella facciata della chiesola de S. Rocco a Gazzuolo.* ROSSI 1888, 436.

¹⁰⁹ *Novellino del nobele materno poeta MASUCCIO GUARDATO DA SALERNO, intitolato a la illustrissima Ippolita d’Aragona e de’Visconti, duchessa de Calabria.* Napoli, FRANCESCO DEL TUPPO, 1476

niai Alfonz calabriai herceg hitvese maga alkotta jelvényét, amely viselője csorbítatlan tisztaságát fejezi ki.¹¹⁰

Bár a budai padlócsespe ikonográfiája eltér a Gonzagák olvasztótégely-emblémájától, hiszen az edényben nincsenek aranyrudak, a festett majolikapadlón megjelenő lángoló üst mégis leginkább az 1460-as és 70-es években Nápolyban született, majd a 16. század végén Ferrarában újjáéledt crogiolo-impresát idézi, amely a későbbi II. Alfonz nápolyi király hitvesétől, az 1465-be Nápolyba került Ippolita Maria Sforzától öröklődhetett férje nővérére, Aragóniai Eleonóra hercegnőre (1450–1493), aki 1473-ban ment nőül Ferrarába Ercole d'Estéhez. Eleonora, I. (V.) Aragóniai Alfonz unokája egyébként a spanyol nyelv és kultúra iránti affinitást és importálta Nápolyból a ferrarai hercegi udvarba, így Estei Ercole többek között egy spanyol (katalán) mottót választott magának (*No sufro más de lo que puedo* = Nem hordok többet, mint amennyit elbírok).¹¹¹

Ugyanezt a katalán jelmondatot egy 17. század elején megjelent spanyol szótár tevé-impresával ismeri,¹¹² Paolo Giovora hivatkozva, aki Estei Hippolit ferrarai bíbornoknak (1479–1520) tulajdonítja, mégpedig az elsőnek, kortársa, II.

Ippolito d'Este bíbornok (1509–1572) nagybátyjának, vagyis Beatrix királyné gyermekként esztergomi érsekké kreált unokaöccsének. Giovio szerint a ferrarai kardinális (és tegyük hozzá, a magyar főpap) szerelmi(!) impresaként viselte (23. kép).¹¹³ Természetes, hogy a nápolyi Aragónok spanyol (katalán) mottókat hasz-

*Poi che troppo il Cammel grauar le vene
Nò faccio Si sente di levarsi non dispone,
mas de lo Cofa fa l'huom, cui l'indicere pone
quepuedo. Tefo maggior di quel, che si conniene.*

23. Estei Hippolit impresája, 1559/1574
(GIOVIO[SIMEONI] 1574, 132. alapján. Dig. felv.)

¹¹⁰ *Questo è chiamato il sacrario de la pudicizia, quale da tutta la deità celeste è stato consecrato ed eletto per proprio e comunemente de la nostra Ippolita Maria de' Visconti, de la quale tu hai tante carte repiene, e'l suo nome de continuo e meritamente con somme lode onori, celebri ed esalti. [...] E ultre ciò, raffigurarai le bande de giardino de ricchissimi drappi azzurri ornate, semenati a gorgioli (= crogioli), de verghe d'oro repieni, in mezzo de le calenti fiamme dimorare, raffinando la integrità e perfezione de l'oro: questa tale notevole insegna tu sai che essa diva madonna fa per sua conveniente impresa.* MASUCCIO 1874, 240.

¹¹¹ BERTONI 1903, 244.

¹¹² COVARRUBIAS 1995, 244. Editio princeps: SEBASTIÁN DE COVARRUBIAS: *Tesoro de la lengua castellana o española es un diccionario del española*. Madrid, LUIS SANCHEZ, 1611

¹¹³ *Hippolito de Este Cardinal de Ferrara zio del moderno [...] portò anchora per impresa*

náltak, hiszen a királyi ház megalapítója, V. Nagylelkű Alfonz aragóniai uralkodó előbb Valenciában rendezte be rezidenciáját, s csak 1443-tól lett Nápoly a székhelye. Alfonso „el Magnánimo”, hasonlóan kortársaihoz, képi ábrázolás nélküli jelmondatot is viselt reprezentációjában, a „*Seguidores vencen*” (= A követők győznek) katalán mottót mind valenciai, mind nápolyi palotájának majolikacsempéire ráíratta, az utóbbiakat minden bizonnyal Valenciából hozatta a Castel Nuovoba.¹¹⁴

A budai padlócsespe lángoló üstje azonban, ikonográfiáját tekintve, leginkább egy Medici-kódex miniatúráit idézi, mégpedig Lorenzo „il Popolano” de’ Medici leánya, Laudomia hóraskönyvének keretdíszzeit. Laudomia de’ Medici imakönyve 1502 körül készülhetett, ebben az évben ment férjhez ugyanis Francesco Salviatihoz, s a firenzei miniátorok, Attavante degli Attavanti, illetve Giovanni Boccardi és Mariano del Buono által festett kódex keretdíszzeiben több embléma (kígyó, növény, lángoló kandeláber) mellett a lángoló üst is megjelenik (24–25. kép).¹¹⁵ Bár a Szűz Mária-officiumokat tartalmazó kódex jó 20 évvel a budai majolikacsempék gyártása után szülehetett, talán a miniátor Attavante személye, aki a budai és a nápolyi udvarnak is dolgozott, összekapcsolhatja a Medici-lány és a budai udvar emblémáit, igaz, a lángoló üst a corvinákon nem, csak a padlócsespeken jelenik meg.

24–25. A lángoló üst-emblémák Laudomia Medici hóraskönyvében, 1502 k.
(British Library, Ms. Yates Thomson 30. Dig. felv.)

Ippolita Maria Sforza abban is mintát adhatott Beatrix magyar királynénak,

amorosa un Camelo inginocchiato carico d’una gran soma com un motto, che diceva: NON SVEFRO MAS DE LO QUE PVEDO; volendo dire alla dama sua, non mi date più grauezza di tormento di quel che posso sopportare. GIOVIO[–SIMEONI] 1574, 132–133.; GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (Le Sententiose, Lyon), 60.

¹¹⁴ ALGARRA PARDO 1998, 147., 17. kép (160.)

¹¹⁵ British Library, Ms. Yates Thomson 30

hogy amikor 1465-ben nőül ment I. Ferrante király fiához, Alfonso calabriai herceghez, a számára készült, s többek között egy népszerű 9. századi arab solymásza-ti művet (*Moamin*) is tartalmazó kódexben a Sforza-család emblémáit is lefestették,¹¹⁶ így egy fehér galambot (ABNDROIT = A BON DROIT), két egymásba futó rózsatövet, egy fekete kantárt (HIC VERGHES NIT = ICH VERGESS NICHT), egy hegyet, tetején három fával (NIT SAIT = MIT ZEIT), egy aranykoronát babér- és pálmaággal, egy ágat birsalmával, valamint arany ecsetet MERITO ET TEMPORE devizával, egy csomóra kötött fehér kendőt¹¹⁷ rajta három egymásba kapcsolódó gyűrűvel,¹¹⁸ de az emblémák között feltűntek az Aragóniai-ház heraldikai színei (arany–vörös) is. A kódex egyben jelzi, hogy a Sforza-hercegisasszony Nápolyba vitt hozományához a családi impresák is hozzátartoztak. Egyébként a címeregyesítéshez hasonlóan a reneszánsz elit körében a házassulandók gyakran közös impresát alkottak, hogy lelki közösségüket ezzel is kifejezzék.

A családi devizák „összegyűjtése” az itáliai fejedelmi paloták majolika-csempéin is igen divatos volt a 15. század második felében, egy ilyen devizasorozat maradt fent a mantovai Palazzo Ducale Isabella d’Este hercegnő, mantovai őrgrófnő, Francesco Gonzaga felesége, Beatrix királyné unokahúga híres studiólójából (1494), amelyet ma a berlini Kunstgewerbemuseum őriz (26. kép).¹¹⁹ A Pesaróban készült

26. A Gonzaga-emblémák Isabella d’Este mantovai studiólójából, 1494
(Staatliche Museen zu Berlin, Kunstgewerbemuseum kiállításán.
Inv. Nr. 1888,392. D. Szabó Miklós felv.)

¹¹⁶ Biblioteca Angelica, Roma, Itsz.: 1461. GEORGES 2008, 53–54.

¹¹⁷ Minden bizonnyal a Kendő-rend jelvénye, de a Csomó-rendjelvény ikonográfiája is hasonló.

¹¹⁸ A Mediciek nevezetes emblémája.

¹¹⁹ Staatliche Museen zu Berlin, Kunstgewerbemuseum Inv. Nr. 1888,392. Kiállítva a Schloss Köpenick állandó kiállításán (2008)

csempéken a Gonzaga család tagjainak impresái láthatók: egy kutya pórázzal; fehér őz BIDER KRAFT (német, Wider Kraft = Ismét erő) mottóval, amely Brandenbúrgi Borbála, II. Gonzaga Lajos felesége devizája volt; egy szájkosár CAUTIUS (= Óvatosabban), II. Francesco Gonzaga impresája, egy kesztyű BUENA FE NON ES MUDABLE (spanyol = Igaz hűség nem változik) II. Lodovico Gonzaga hercegé, és egy hegy, tetején csiszolt gyémánttal és a görög AMŌMOS (= Hibátlan) felirattal, amely I. Francesco Gonzaga emblémája volt.¹²⁰

Mátyás emblémái: a holló (és a farkas)

Az impresák itáliai divatja magyarázza, hogy Mátyás egyértelműen az Aragóniai-ház reprezentációjának mintáját követte, ezt a Beatrix címerét övező impresakoszorú és a padlócsempék is kétségtelenné teszik. Míg azonban Beatrix, illetve az Aragóniai-ház többi tagja a dinasztia hagyományát ápolva, a családi emblémákat gyűjtötte egybe, ahogyan azok a Hermelin-rend láncán is együttesen tűntek fel, jöllehet az uralkodói család egyes tagjai jobbára saját kitüntetett impresával rendelkeztek, még ha reprezentációjukban használták is a család többi devizáját, a dinasztikus tradíció híján lévő Hunyadi Mátyás „egyszerre találta ki”, minden bizonnyal humanista tanácsadói segítségével, a morális jelentést hordozó 8 emblémáját. Mátyás, sok mással együtt, az uralkodói reprezentáció hasonló tartozékait sem örökölhette elődeitől, ezért kénytelen volt maga megteremteni őket, nem használhatott ugyanis egyetlen emblémát, amikor feleségének, királyi öröksége folytán, több volt. Az impresákat azonban ugyanolyan fontosnak tartotta, mint a címerreprezentációt, hiszen az (aragón) emblémás csempékhez teljesen hasonló majolikacsempék kerültek elő a budai várból (27. kép).¹²¹

Akinek azonban hirtelen nyolc emblémája kerekedik, annak (talán) egy

27. Mátyás címerei a budai vár majolikapadlóján, 1480-as évek (Hunyadi Mátyás BTM 2008, Kat. sz. 9.17 alapján)

¹²⁰ MORETTI 2004, 54–55.

¹²¹ FÉNYES 2008, 355–357.; Hunyadi Mátyás BTM 2008, Kat. sz. 9.17.; BALLA 2008, 12., 1. kép

sincs igazán. A Mátyás-emblémákat körüllegő titokzatosság nemcsak a humanista enigmáknak tudható be, hanem eredetük homályosságának is. Feltűnő, és ismét csak az emblémák hirtelen, szervesen „kreációja” mellett szól az is, hogy a király egyetlen devizájának sincs mottója, pedig ez, ha nem is elengedhetetlen, de jobbra szükséges kelléke a főúri és fejedelmi impresáknak, hiszen az impresa-elmélet szerint a mottó a jelvény „lelke”, vagyis spirituális lényege. A jelmondat, a mondatzalag, sőt a monogram vagy betű különleges presztízst élvezett a 15. századi itáliai elit vizuális kultúrájában, az előkelő nők férjük, családjuk mottóját, monogramját szövették vagy hímeztették díszviseletük drága kelméire, a mottó önmagában is betöltötte a deviza szerepét, sőt az előkelők újabb és újabb mottókat választottak, illetve „gyártattak” udvaruk humanista literátoraival. Így még inkább különös, hogy Mátyásnak nem volt igazi mottója, s emblémái nélkülözik a jelmondatot; ugyanakkor Beatrix királyné három mottóval is képviselteti magát a Bibliotheca Corvinana fennmaradt köteteiben, az egyik ráadásul görög nyelvű, ami kivételes kifinomultságra vall.

Mátyáshoz, dacára az embléma-sorozat használatának, csupán egyetlen „valódi” impresa (vagy embléma) köthető, vagyis olyan, amelyen az impresa figurának nevezett „teste” együtt jelenik meg a mottóval, kölcsönösen magyarázva egymást, utalva egyik a másikra. Ez az impresa egyetlen korabeli forrásban tűnik fel, mégpedig a sziléziai Boroszló nürnbergi származású jegyzője, Peter Eschenloer német nyelvű naplójában.¹²² Eschenloer a napló nyelvén, vagyis németül közli a mottót, ami természetesen nem jelenti azt, hogy az eredeti felirat is németül hangzott. A kutatás mind ez ideig értetlenül áll a különös impresa előtt,¹²³ amely a heraldikai reprezentációban nem szokatlan módon Mátyásnak a nápolyi királylánnyal tartott esküvői szertartásán a király „kamarásainak” (*Kämmerer*), vagyis belső szolgálóinak viseletén jelenik meg. A jelvényt gyöngyökkel hímezték a rövid damaszt ruházat ujjára, ezen egy szomorú, sőt gyászos emberke figurája fölött mondatzalag hordozta a német (vagy németül lejegyzett) mottót, „*Ich traur[e] und weiss nicht worum*” (= Gyászolok, és nem tudom, mit). Eschenloher leírása szerint Mátyás udvari szolgálói a ruhaujjukon *Liberei*-t viselnek a különös képecskével és mottóval, ez a szó pedig jelentheti a címerköpeny heraldikai színeit, a trombiták címeres zászlócskáját,¹²⁴ de rendjelvényt, emblémát vagy címet is,¹²⁵ így szere-

¹²² *Undir den hawffen woren des konigs son von Neapolis und des konigs son von Bossen, von leibe und pferden uffs czirlichste gecziret. Vor jn czogen IX knaben mit geliderten pferden adit bedacten von perlen und golde. Dornoch des konigis kemmerer in selberen czewmen, sregraiffen sporen und eisen geligeren mit kurczen damaschen claideren, uff iczlichem ermel eine liberey, mit eyne trawrigen mennlein un reyme, der lawtet „Jch trawr und wais nicht worumb”, von eitil perlen gestickt.* ESCHENLOER 2003, 997.

¹²³ HONEMANN 2003, 217.; KUBINYI 2008, 24.

¹²⁴ GRIMM 1854–1960. 16. köt. *Liberei*-címszó

¹²⁵ A francia *livrée* szóból származik, akárcsak az angol *livery*, amely nemcsak címerkő-

pelhet egy 16. század eleji dél-német címerkönyvben Zsigmond császár és király sárkányrend-jelvénye és III. Frigyes német-római császár betüemlélmája (A.E.I.O.U.) az uralkodói címerek között *Liberei* megnevezéssel.¹²⁶

Mátyás saját reprezentációjában használt emblémái, a gyűrű és a holló kivételével, nem találhatók meg a 16. századi emblematikai tradícióban, hiányoznak a kor emblémás könyveiből, talán éppen gyökértelenségük miatt, illetve, mert a király utódlása és dinasztialapítási kísérlete kudarcba fulladt, így nem volt örököse, akire királyságával együtt emblémáit is hagyományozhatta volna. A magyar történelem tragikus fordulatai sem kedveztek a Mátyás-emblémák ismertségének, hiszen a corvinákat csak a csekély számú humanista udvari elit ismerhette, Mohács után pedig még kevesebben, s az impresákkal ékesített budai majolikapadlón fél évszázaddal Mátyás halála után már egy másik világ és kultúra reprezentánsai tapodtak, ha a padlócsempék egyáltalán megérték Buda törökök általi elfoglalását.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy Mátyás kimaradt volna a 16. század közepétől egyre-másra megjelent impresa- vagy emblémagyűjteményekből, igaz, kivételes reprezentáltságról sem beszélhetünk, ahogyan általában is elmondható, hogy a magyarországi elit csak elvétve jelenik meg ezekben a művekben, pedig a *respublica litterariában* státuszszimbólumnak számított, ha valakit emblémájával együtt jelenítettek meg. Alciato, Sambucus, Giovio emblematikai művei igazi bestsellerek voltak, egymás után több kiadásban, nem egyszer több nyelven is megjelentek, s nemcsak az emblémák kultuszát terjesztették, hanem viselőiket, az európai elitet is népszerűsítették.

Nem lehet véletlen, hogy az első szerző, aki Mátyás emblémáját felvette gyűjteményébe, Paolo Giovio (humanista néven Paulus Iovius) volt, hiszen a hírességek arcképeinek őrzésére alapított comoi múzeumában

28. Corvin Mátyás király portréja Paolo Giovio gyűjteményében, 1571
(GIOVIO 1571, 113. alapján. Dig. felv.)

penyt, illetve szolgák által viselt „libériát” jelent, hanem emblémát, címert is.

¹²⁶ *Liberey Kayser Fridrichs. Liberey Kaysser Sigmunds Ungarie Bohemie reg(is). Címerkönyv-kolligátum, Dél-Németország (Augsburg?), 1530 körül. Bayerische Staatsbibliothek München (a továbbiakban: BSB), Cod. icon. 391. f. 3^v*

(*Museum Iovianum*), majd a híres hadvezérekről először 1551-ben Firenzében

29. Mátyás király arcképe Ernst Lajos gyűjteményéből (TÓTH-SZABÓ 1906, 28. alapján)

megjelent fametszet-gyűjteményében is szerepeltette Mátyás reneszánsz portróját (28. kép).¹²⁷ A Tobias Stimmer által rajzolt portrénak egy másik változata is ismert, ahol a virágkoszorús, szőrmebéléses köpenybe öltöztetett reneszánsz fejedelem a kezében is tart egy virágszálat (29. kép).¹²⁸ Giovio a háborús hőstetteikről ismert férfiak között Corvin Mátyásról, Pannónia(!) királyáról nemcsak mint legyőzhetetlen hadvezérről, hanem mint nagylelkű, csodálatraméltó erényekkel felruházott uralkodóról szól, aki kortársait mindenben felülmúlta, így műveltségével is kiemelkedett közülük, egyszerre volt jártas a hadművészetben és humanista tudományokban.¹²⁹

Giovio volt az, aki I. Mátyás magyar király emblémájáról megemlékezett a „Dialogo” c. 1555-ben és 1556-ban megjelent munkájában,¹³⁰ de ez a mű még csak szöveget tartalmazott. Giovio Mátyás impresájáról készült, ekphrasisnak tekinthető leírása változatlan formában jelent meg következő, „Ragionamento” c. emblematikai munkájában (editio princeps: Milánó, 1559, következő kiadása: Lyon, 1561).¹³¹ Giovio nocerai püspök a kiadójával, Lodovico Domenichivel folytatott dialógusában két emblémát említ a

¹²⁷ GIOVIO 1571, 113.; E. KOVÁCS, 2005. 17.; Hunyadi Mátyás BTM 2008, Kat. sz. 4.16 (W. SALGÓ Ágnes)

¹²⁸ TÓTH-SZABÓ 1906, 28.

¹²⁹ *Matthias Corvinus Rex Pannoniae. Non invictis modo armis, sed magnitudine animi, admirabilique virtutum omnium concursu Matthias Corvinus Pannoniae Rex, cunctorum suae aetatis Regum decus superavit. [...] perpetuis et invictis armis undique sibi amplissimam laudem et gloriam parandam existimaret. [...] Eminebat in Matthia eruditum et grave perspicacis ingenii iudicium, quum rerum bellicarum omnis generis et literarum intelligentia polleret. Neque enim Regem aut Ducem absolutae virtutis et gloriae famam adipisci posse praedicabat, nisi literarum praesidio munitus, omnis aetatis instituta militiae, ipsaque antiquorum stratagemata ex historiis percalleret.* GIOVIO 1571, 113–114.

¹³⁰ GIOVIO 1555; GIOVIO, 1556²

¹³¹ GIOVIO 1559 (*Ragionamento, Milano*); GIOVIO 1561². A Dialógus számos szöveges és metszetekkel illusztrált kiadása megtartotta Giovio eredeti, a kor kedvelt párbeszéd formában szerkesztett szövegét.

magyar történelemmel kapcsolatban, az egyik Corvin (*Corvino*) Mátyás királyé, a másik „Szepesi” (*Schiepusiense*) János királyé.¹³² Corvin Mátyás és Szapolyai János király, akinek családnevét Giovio szepesi grófi címéből kölcsönözte, lettek légyen két különböző történeti korszak magyar uralkodói, mégis együtt, s minden más magyar hírességet kizárva kerültek be az európai elit impresáiról szóló munkába, az előbbi mint a megelőző évszázad legendás magyar királya, az utóbbi mint nem sokkal korábban meghalt, ezért Giovio korában kortársnak tekinthető magyar király és „trónbitorló”, ami a 16. század közepének humanista közvéleménye előtti kivételes ismertségüket bizonyítja.

Giovio a két magyar királyt azok között sorolja fel az impresák elméletéről és klasszifikációjáról szóló munkájában, akiknek személyes jelvényük megegyezik családi címerükkel, így Mátyás hollója és János király farkasa címerükben is szerepel. Giovio Mátyást a címerével, ráadásul nevével (*Corvino*) is megegyező impresa viselésének példajaként említi, s az ilyen allúzív emblémák választását „conformità”-nak nevezi, ami megegyezést jelent, ugyanakkor utalhat arra is, hogy a magyarországi uralkodói elit nem viselt valódi személyhez kötődő impresákat, ez a 14. század végén Burgundiából, majd Itáliából indult udvari divat nem ért el Budáig. Giovio szerint a „nagy” (*gran*) Mátyás király mottó nélküli impresája, a holló erőt és hatalmat megtestesítő madár, ugyanakkor a tehetség és kivételes életerő jelképe, vagyis a humanista szerző ugyanezen erényeket tulajdonítja a nagy uralkodónak.

A holló kivételes, a címerreprezentáción is túlmutató státusát egyébként már Mátyás udvari és udvarában megforduló humanistái is felismerték, sőt, mint ismeretes, ők tették Hunyadi János fiát római ősökkel dicsekedhető *Corvinus* Mátyássá.¹³³ A holló mint személyes jelvény Mátyásnál sok tekintetben betöltötte azt a funkciót, amelyet a francia és itáliai elit körében az *impresa*, ezt igazolja Callimachus Experiens (Filippo Buonaccorsi, 1437–1497) itáliai származású, majd Kázmér lengyel király szolgálatába állt humanista¹³⁴ költeménye, amelyben a len-

¹³² *Sono alcuni grandi, che nelle imprese loro seguono la conformità ò del nome ò dell'arme loro, come fece il gran Mathia Coruino Rè d'Ungheria, il quale portò il coruo per impresa; vccello di forza, ingegno e viuacità singolare; e chi portò l'arme propria; come fu il Signor Giouanni Schiepusiense, fatto Rè d'Ungheria per fauore di Solimano Signor de' Turchi, e per affettione d'alcuni baroni del Regno coronati in Alba regale. Esso portò per impresa vna Lupa con le poppe piene, che fu anchora l'arme del padre, ma egli v'aggiunse il motto composto con conueneuole argutia dal Signor Stefano Broderico gran Cancelliere del Regno, che diceua: SVA ALIENAQUE PIGNORA NVTRIT, volendo dire, che riceuaua in gratia quagli anchora, che gli erano stati contrari. GIOVIO 1556, 92–93.; GIOVIO 1561 (Ragionamento, Venetia), 129–130.; GIOVIO 1574, 146–147.*

¹³³ KULCSÁR 1990; PIETRO LOMBARDI 200, 158. és 5–8. jegyzet

¹³⁴ HUSZTI 1927

gyel uralkodó által budai követségbe küldött szerző 1478 körül a hollót III. Frigyes német-római császár, Mátyás ellenfele sasmadarával veti össze.

*Callimachus Experiens:
De coruo Mathie regis et aquila Caesarea*

*Non tibi placeas superbiasue,
Quod Iouis famula et ministra fulmen
Illeso uehis ungue porrigisque,
Nam custos tripodum comesque Phebi
Est ales tibi preferenda multum:
Tu terres, agitas, laccessis, uris
Mortales, melior sed ille lucis
Dodone aut Libie eruantis antro
Augur seu liquido euolans ab ortu,
Leuorsum tueat arcticum sub anguem
Seu dextra petet Africum Canopum:
Alis fatidicis et ore sacro
Parcarum reserat latentiora
Scita, ne sinit inscias futuri
Mentes sollicito pauore frangi.
Aut spe non solidum eleuare plausum.*¹³⁵

Az összehasonlításból természetesen az utóbbi madár kerül ki megszégyenülve, hiszen a holló Apollón kísérője, a jövendőmondás „szent csőrű” madara, aki a Párkák titkait felfedve segít a halandóknak az ismeretlen jövőtől való félelmüket megtörni. A sas ellenben, jóllehet Iuppiter madara, megfélelemlíti, ingerli az embereket.

A holló emblémaként is reprezentálta Hunyadi Mátyást, nemcsak címerátlatként, hangsúlyosan embléma-funkcióban jelenik meg a Didymus-corvina címlapján.¹³⁶ A miniatúrán Mátyás és Beatrix ugyanúgy térdel a Szent Jeromost ábrázoló tondót magába foglaló épület pilaszterei előtt, mint Ferrante és Isabella királyné a nápolyi tabernáculomon. A Didymus-címlapon a királyi pár mögött egy-egy trófeumokkal díszített pilaszter áll, Mátyás fölött a trófea-füzér csúcsán égő kandeláber, Beatrix oldalán a pilaszterfő alatt a gyűrűs holló.

A holló mint a Hunyadiak címere ismert volt a 16. századi emblémás-

¹³⁵ Közli: HUSZTI 1927, 23–24. (319–320.)

¹³⁶ PÓCS 1999/2000, 90–91.

könyvek szerzői előtt, Giulio Cesare Capaccio még azt is tudta, hogy Hunyadi János a családi holló mellé az erős, koronás oroszlánt is megkapta címerébe I. Ulászló királytól, mert hősiességével megtartotta Magyarország koronáját. Capaccio az ún. „besztercei oroszlán” adományozását azonban tévesen Hunyadi János (egyéb-ként Beszterce grófja) bécsi(?) grófi címéhez (*Conte de Vienna*) kapcsolta.¹³⁷

Míg Mátyás hollós impresájának nem volt jelmondata Giovionál, Szepesi (Szapolyai) János király családi címerével megegyező impresája már inkább megfelel az elvárásoknak, hiszen mottója is van, ráadásul Giovio kérésére maga Brodarics István kancellár, Giovio humanista barátja készítette.¹³⁸ János király, akit Szulejmán szultán támogatásával és bizonyos magyar bárók kívánságára koronáztak Székesfehérváron királlyá, impresájának felirata szerint *SUA ALIENAQUE PIGNORA NUTRIT*, vagyis farkasához hasonlóan nemcsak saját utódait, hanem idegenek kölykeit is táplálta, aminek Brodarics és Giovio szerint is jelképes értelme van, hiszen Szapolyai János ellenségeit is kegyébe fogadta, amikor uralkodó lett. Mind Hunyadi Mátyás, mind Szapolyai János magyar középnevesi családból emelkedett a „nemzeti király” rangjára, s az, hogy családi címerük változott át impresává, „régimódi” közép-európai uralkodóknak tünteti fel őket, akiknek nem volt módjuk, vagy nem akartak saját impresát, megelégedtek a családi jelvénnel. Giovio, úgy tűnik, nem tudott arról, hogy Mátyás számos olyan emblémát is használt reprezentációjában, amely különbözött a családi hollótól, ami ugyancsak azt igazolja, hogy a Mátyás-emblémák megmaradtak a szűk udvari reprezentáció keretében, nem lettek ismertté a tágabb közvélemény előtt, hiszen a magyarországi viszonyokat jól ismerő történetíró és humanista tudós sem tudott róluk.

Giovio a „Dialogo” következő kiadásaiban (1559, 1561)¹³⁹ a szöveg mellé már díszes reneszánsz ízlésű keretbe szerkesztett fametszeteket is mellékelte az impresákról, míg azonban a Mátyás és a János emblémájáról készült leírást változatlan formában publikálta, a metszetek között csak a Szapolyai-féle impresát közölte, Mátyás hollója, ismeretlen okból, kimaradt az illusztrációk

30. Szapolyai János impresája, 1559/1561 (GYULAI 2008/b, 149. alapján)

¹³⁷ *Leone de' coruini in Vngaria. Ladislao Re di Vngheria e di Boemia, hauendo dichiarato Conte di Vienna, Giouanni Coruino, oltre al Coruo, volse c'hauesse vn forte Leone il qual sostenesse vna Corona, hauendo egli con la sua fortezza sostenuta la Corona d'Vngaria.* CAPACCIO 1595, f. 16.

¹³⁸ Szapolyai János impresájáról bővebben: GYULAI 2009

¹³⁹ GIOVIO 1559 (*Dialogo, Lyon*), 129.; GIOVIO 1561 (*Dialogue, Lyon*), 137.

közül (30. kép).¹⁴⁰ Ugyanezt a metszetet 1574-ben is megjelentette Giovio a Gabriele Simeoni szerkesztésében publikált kiadványában,¹⁴¹ igaz, ovális formában és díszes keret nélkül (31. kép).¹⁴² Giovio (és Brodarics) azonban jelentősen átalakította a Szapolyai-címert, túl azon, hogy a növekvő címerállatból a metszeten is jól láthatóan teljes, lépő alakot kreáltak, a legnagyobb változás, hogy a címerképet *anyafarkassá* tették, az ekphrasisban duzzadó emlőkkel leírva és a fametszeten is így ábrázolva. A figura, vagyis az *imprese* „teste” és a mottó, vagyis a jelvény „lelke” együttesében ugyanis csak így fejezhetők ki Szapolyai emberi és uralkodói attitűdjét, az ellenségnek való megbocsátást és az iránta tanúsított kegyet. Ezzel az utalással egyértelműen a római mitológia anyafarkasát tették meg a Szapolyai-farkas előképének, igaz, nem említve a párhuzamot, de a *respublica litteraria* tagjai előtt kétség sem férhetett a jelkép tartalmát illetően.

31. Szapolyai János impresája, 1574
(GIOVIO[SIMEONI] 1574, 146. alapján)

Giovio dialógusait tartalmazó könyvét francia és spanyol nyelven is kiadták 1561-ben,¹⁴³ ugyanebben az évben pedig Guillaume Rouille, Giovio lyoni kiadója egy másik emblémás könyvet is megjelentetett, ezúttal olasz nyelven „Le Sententiose Imprese” címmel.¹⁴⁴ Ebben a műben azonban nemcsak a Giovio *Dialogójában*¹⁴⁵ már közölt impresák tűnnek fel, hanem újra közlik Gabriele Simeoni „Imprese” (Lyon, 1559)¹⁴⁶ c. korábbi gyűjteményének darabjait is. Ebben a műben négy soros morális tartalmú olasz verseket, ún. tetrastichonokat illesztettek a metszetekhez, mintegy magyarázva a neves személyek impresáit, s ezzel az embléma az irodalmi műfaj iránti követelményeknek is eleget tett, hiszen az *impresa* figurájából („testéből”) *pictura* lett, a mottó, az *impresa* „lelkének” megnevezése az emblémáknál *inscriptio*, hiszen a vers és kép címének szerepét is betölti, s a négy sorossal megszületett a *subscriptio* is. Mindkét gyűjteményhez, így Giovio 90 és a saját 36 impresájához, Simeoni írta a négy soros költeményeket, melyek között

¹⁴⁰ GYULAI 2008/b, 146–149.

¹⁴¹ GIOVIO[SIMEONI] 1574

¹⁴² GIOVIO[SIMEONI] 1574, 146.

¹⁴³ GIOVIO 1561 (*Dialogue, Lyon*)

¹⁴⁴ GIOVIO[SIMEONI] 1561 (*Le Sententiose, Lyon*)

¹⁴⁵ GIOVIO 1559 (*Dialogo, Lyon*)

¹⁴⁶ SIMEONI 1559

a farkas-impresa is feltűnik, a mottóval együtt, de nem mint Szapolyai Jánosé, hanem Corvin Mátyás magyar király (*Matteo Corvino Re d'Ungheria*) neve alatt (32. kép).¹⁴⁷ A tetrastichon szerint nincs igazi megbecsülése és hírneve annak, aki csak magának, illetve csak keveseknek használ, s igazi nagyságra és hírnévre csak az jut, aki másokon is segít, s a mottó tanúsága szerint Mátyás ilyen férfiú.

A tévedést, jelesül, hogy Szapolyai János impresája Mátyásé lett, minden bizonnyal a könyv szerkesztője és a négy-sorosok szerzője, Gabriele Simeoni (1509–1575), Giovio polihisztor tanítványa követte el, amihez hozzájárult, hogy Giovio a *Dialogo* illusztrált kiadásában

DI MATTEO CORVINO GIA
RE D'VNGHERIA.

*Poco honor è dell'huom, la fama muta,
Che solo à se, et à pochi altri gioua,
Doue l'un cresce, et l'altra si rinoua,
S'ogn'un ch'el merta largamente aiuta.*

Sua, aliena-
nag: pigno-
ra nutrit.

32. Corvin Mátyás impresája Simeoni versével, 1561
(GIOVIO[–SIMEONI] 1561/*Le Sententiose*, Lyon, 55. alapján)

iban csak a Szapolyai-farkasról jelentett meg metszetet, Mátyás hollójáról nem, talán örökre megválaszolatlan kérdés marad, hogy miért. A felületes olvasó és szerkesztő pedig nem gondolhatta, hogy Giovio nem a sokkal nevesebb és kiválóbb uralkodó, Mátyás impresáját rajzoltatta le, hanem a Szapolyaiét. Mátyás hírneve 16. századi terjesztéséhez egyébként Giovio egyéb munkáival is hozzájárult, hiszen saját koráról írt történeti munkájában Mátyást úgy jellemzi, mint aki az utolsó erényes és dicsőséges uralkodó volt Magyarország történelmében.¹⁴⁸ A tévedés egyébként éppen azt a véleményt erősítheti, hogy a Magyarország uralkodói kevéssé voltak ismertek az impresák és emblémák „piacán”, hiába igyekezett Mátyás udvari reprezentációjában, követve a nápolyi Aragónok példáját, „bevezetni” az emblémák használatát, illetve élni ezzel a presztízis közvetítésében oly fontos divattal, a humanista közvéleményben és a 16. századi irodalmi tradícióban nem kötő-

¹⁴⁷ *TETRASTICHI MORALI DI MATTEO CORVINO GIA RE D'UNGHRIA*. – *Poco honor è dell'huom, la fama muta, / Che solo à se, et à pochi altri gioua, / Doue l'un cresce, et l'altra si rinoua, / S'ogn'un ch'el merta largamente aiuta.* – *Sua alienaque pignora nutrit.* GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (*Le Sententiose*, Lyon), 55.

¹⁴⁸ [V]icegradum... villa regia ad voluptarios secessus inchoata antiquitus a Sigismundo Caesare, absolutaque demum ingenio Matthiae regis, qui virtute et gloria Hungarorum regum ultimus fuit. GIOVIO 1552–1555, f. 160^f

dött hozzá a személyiségét jellemző, mindenki által rögtön felismerhető embléma.

Az aragón királyok emblémái (Paolo Giovio)

Simeoni tévedése mellett a Simeoni–Giovio-féle verses impresagyűjteményben (1559) Mátyás 16. századi humanista irodalmi reprezentációja szempontjából még egy figyelemre méltó jelenség feltűnik, jelesül, hogy a magyar király (téves) impresáját az Aragón-ház tagjainak emblémái után illesztették be, pedig Giovio *Dialogo*jában eredetileg nem így szerepeltek, ami bizonyítja, hogy a szerkesztő minden bizonnyal tudott a nápolyi királyi család és Mátyás magyar király rokonságáról. A versekkel kísért impresák között elsőként I. Aragóniai Ferdinánd nápolyi királyé jelenik meg, mégpedig

a csapdába esett hermelin a jól ismert mottó változatával:

„*Potius mori quam foedari*” (= Inkább meghalni mint bemocskolódni) (33. kép).¹⁴⁹

Érdekes, hogy Giovio *Dialógu*sában nem Ferrante királlyal, Beatrix apjával kezdte az utolsó Aragónai királyok sorát, hanem nagyapjával, I. Alfonzzal, igaz, az ő impresája csak a szövegben szerepel, metszet nem készült róla (ahogy Mátyáséről sem). A szövegben megemlékeznek ugyanis Alfonso nápolyi király ismert impresájáról, a mottó nélküli nyitott könyvről (amely Hunyadi Mátyás emblémáival együtt tűnt fel a budai padló-

csempéken). Giovio I. Alfonzot mint a hősiességéről, irodalmi jártasságáról és békebeli jó kormányzásáról egyaránt nevezetes uralkodót említi, aki szerint az embereknek a legnagyobb érték a szabadság. Alfonso király egyébként azért választotta a könyvet, hogy jelezze kiváló intellektusát, mert mind a természettudományokat, mind a szabad művészeteket tanulmányozta és művelte.¹⁵⁰ Fia, I.

DI FERRANTE RE
DI NAPOLI.

*Grande essempio lasciasfi à ognium che regna
Ferrante, di prepor morte al dishnore,
Ma pochi ne fo io, cui tale honore,
Et tal impresa hoggi fra noi conuegna.*

Potius mo-
ri quam fo-
dari.

33. I. Ferdinánd (Ferrante) impresája, 1561 (GIOVIO[–SIMEONI] 1561/*Le Sententiose*, Lyon, 51. alapján)

¹⁴⁹ GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (*Le Sententiose*, Lyon), 51.

¹⁵⁰ [H]ebbe questo Rè Alfonso per impresa vn libro aperto, come v'ho detto, il quale non hauendo anima di motto alcuno, molti restarono sospesi e dubbij del significato, e perche egli fu Rè d'incomparabil virtù sì nel mestier dell'armi, come nella notitia delle

Ferrante hermelinje azonban már megjelenik a metszetes kiadványokban, mind a Dialógus köteteiben, mind a Giovio–Siemeoni-féle verses gyűjteményben. A hermelin-impresa és a különös mottó eredetét a Dialógus valós eseményekkel magyarázza, Ferrante ugyanis miután felgöngyölítette a megölésére indult szervezkedést, s a résztvevő hercegeket, akikkel egyébként rokonságban is volt, börtönbe záratta, végül, a rokonság okán, megkegyelmezett nekik. Ugyanúgy tett, mint a csapdába esett hermelin, amely a legenda szerint inkább meghal étlen-szomjan a fogságban, minthogy bemocskolja értékes hófehér bundáját azzal, hogy megpróbál a csapdából kikerülni.¹⁵¹ Siemeoni négyesorosra Ferrante kivételes erkölcsi nagyságát emeli ki, amely mintául szolgálhat minden uralkodónak, hiszen inkább választotta volna a halált mint a dicstelenséget. A vers szerzője hozzát teszi, hogy saját korában, a 16. század közepén, sajnos, már nem ismer olyat, akihez illene ez az impresa.

Érdekes, hogy míg Beatrix könyvtárának kódexein szerepelteti apja, a Hermelin-rend nagymestere legfontosabb impresáját, a hermelint, a budai majolikacsempéken nem tűnik fel Mátyás emblémái társaságában (kérdés, hogy Mátyás miért nem lett tagja a lovagrendnek, amelybe az itáliai elit színe-javát felvették). Ugyanez a kérdés a diadémekkel (sugárkoszorúkkal), amelyek Mátyás másik kortársa és sógora, Ferrante fia, II. Alfonz (szül. 1448, nápolyi király: 1494–1495) impresáját alkották a VALER (spanyol: ér, értéke van) mottóval (34. kép).¹⁵²

lettere, e nella pratica del Ciuil gouerno, chi diceua vna cosa, e chi ne diceua un'altra; ma il più de gli huomini stimarono ch'ei volesse dire, che la libertà fusse la più preciosa cosa, che potesse hauer l'huomo; e perciò esso come prudentissimo non prese mai moglie per non farsi seruo per elettione; alcuni dissero, ch'egli portò il libro, dinotando, che la perfettione dell'intelletto humano, consisteuua nella cognitione delle scie[n]ze, e dell'arti liberali, delle quali sua Maestà fu molto studiosa, GIOVIO[–SIMEONI] 1574, 36–37.

¹⁵¹ [*l*] Rè Ferrante suo figliuolo hebbe vna bellissima impresa, laqual nacque dal tradimento e ribellione di Marino di Marciano Duca di Sessa, e Prencipe di Rossano; il quale anchor che fusse cognato del Rè, s'accostò non dimeno al Duca Giouanni d'Angiò, e macchinò d'ammazzare à parlamento il Rè suo signore: ma per l'ardire e franchezza del Rè l'effetto non potè seguire d'ucciderlo. L'istoria del qual' caso stà scolpita di bronzo sopra la porta del Castel nuouo, & essendogli dopò alcun tempo venuto alle mani, e posto prigionie il detto Marino, si risolse di non farlo morire, dicendo, non volersi imbrattar le mani nel'sangue d'vn suo parente, anchor che traditore & ingrato, contra il parere di molti suoi amici partigiani, e consilieri. E per dichiarare questo suo generoso pensiero di clem[e]n]za, figurò un Armellino circondato da vn riparo di letame, con vn motto di sopra, MALO MORI QVAM FOEDARI, essendo la propria natura dell'Armellino di patir prima la morte per fame e sete, che imbrattarsi, cerca[n]do di fuggire, di no[n] passar per lo brutto, per non macchiare il ca[n]dore e la pulitezza della sua pretiosa pelle. GIOVIO[–SIMEONI] 1574, 37.

¹⁵² GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (*Le Sententiose, Lyon*), 52.

A különös, szójátékot sem nélkülöző *impresa* jelentését, amely egyébként Giovio comoi múzeumának előcsarnokában is látható volt, szintén Giovio Dialógusának szövege fejti meg. Alfonz a három egymásba fűzött dicsfényt vagy sugárkoszorút (olaszul és spanyolul: *diadema*) formázó emblémát egy hadizászlóra festette fel, középen a VALER felirattal, hogy a campomortoi döntő csatában kapitányait és katonáit buzdítsa vele. A spanyol „diademas” (dicsfények) külön írva a „valer” szóval az alábbi kifejezést adja: „*dia de mas valer*” (ez a nap sokkal többet ér), vagyis a csata napja meghozza a győzelmet.¹⁵³ A II. Alfonz emblémáját ábrázoló metszetet magyarázó tetrastichon a diadémek morális szimbolikájára épül: ha valakinek sikerül a győztesnek járó pálmát megszereznie, s már a fején a diadém vagy a nimbusz, a halál mégiscsak akkor kerüli el, ha a lelke ártatlan és tiszta marad, azaz az örök élet nem a dicsőséggel, hanem a lélek tisztaságával érhető el.

Nápoly Aragóniai-házból való királyai közül Giovio harmadikként II. Ferdinánd vagy Ferrandino (1495–1496) király emblémáját vonultatja fel, amely a budai padlócsempéken is feltűnik (35. kép).¹⁵⁴ A Nagylelkű Alfonz emblémái között is szerepelt gyémánthegey, amelyet I. Ferrante is viselt rendi láncán, Ferrandino impresájaként tulajdonosa nagylelkűségének és kegyességének kifejezője, ezek az erények ugyanis a természettől vannak, és nem művileg készültek, akárcsak a gyémánt.¹⁵⁵ Ezért is lehet a nápolyi király mottója: NATURAE, NON ARTIS OPUS (= Természet és nem mesterség műve), hiszen Ferrandino a természettől fogva nagylelkű és erényes (36. kép).¹⁵⁶

¹⁵³ *Ne portò ancora il Rè Alfonso secondo suo figliuolo vna braua, ma molto strauagante, come composta di sillabe di parole Spagnuole; e fu che approssimandosi sopra la guerra il giorno della battaglia di Campomorto sopra Velletri, per eshortare i suoi Capitani e soldati, dipinse in vno stendardo tre diademe di Sa[n]ti legate insieme, con vn breue d'vna parola in mezo: VALER, significa[n]do che quel giorno era da mostrare il valore sopra tutti gli altri, pronuntiendo alla Spagnuola, Dia de mas valer; laquale impresa forse hauerete vista dipinta nell'atrio del nostro Museo. GIOVIO[–SIMEONI] 1574, 38.*

¹⁵⁴ Beatrix hozománya IM 2008, Kat. sz. 2.45

¹⁵⁵ *Bella in vero fu quella del Rè Ferrandino, suo figliuolo, ilquale hauendo generosi e reali costumi di liberalità e di clemenza, per dimostrar, che queste virtù vengono per natura e non per arte; dipinse vna montagna di diamanti, che nascon tutti à faccia come se fusser fatti co[n] l'artificio della ruota e della mola, col motto, che diceua; NATVRAE, NON ARTIS OPVS. GIOVIO[–SIMEONI] 1574, 39.*

¹⁵⁶ *Arte sempre non è quel, che arte pare, / Che dell'arte è natura assai maggiore, / Ch' à costui dette generoso il cuore, / Et da poter la sua virtù mostrare. – Nature, non artis opus. GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (Le Sententiose, Lyon), 53.*

35. A gyémánthegy-impresa budai padlócsempén,
1480-as évek (Beatrix hozománya IM 2008, Kat. sz.
2.45 alapján)

Arte sempre non è quel ch'arte pare,
Che dell'arte è natura assai maggiore,
Ch' a costui dette generoso il cuore,
Et da poter la sua virtù mostrare.

Naturę nō
artis opus.

36. II. Ferdinánd (Ferrandino) impresája, 1561
(GIOVIO[–SIMEONI] 1561/Le Sententiose, Lyon, 53.
alapján)

34. II. Alfonz impresája, 1561
(GIOVIO[–SIMEONI] 1561/Le
Sententiose, Lyon, 52. alapján)

37. I. Frigyes (Federigo) nápolyi
király impresája, 1561 (GIOVIO[–
SIMEONI] 1561/Le Sententiose,
Lyon, 54. alapján)

38. Aragóniai Mária impresája,
1561 (GIOVIO[–SIMEONI]
1561/Le Sententiose, Lyon,
117. alapján)

Az aragón emblémák közül, melyeket Giovio felvett impresa-gyűjteményébe, az utolsó Frigyes lángoló üzleti könyve vagy kontója, ezt azonban Mátyás már kevésbé ismerhette, hiszen I. Frigyes (Federigo) nápolyi király (1452–1504, uralk.: 1496–1501), Beatrix bátyja emblémája volt, aki Hunyadi Mátyás halála után került a Nápolyi Királyság trónjára (37. kép).¹⁵⁷

Elgondolkodtató, hogy Giovio az Aragóniai-ház egyik nőtagját is felveszi a nápolyi királyok impresáit bemutató ekphrasisai és metszetei közé, mégpedig I.

¹⁵⁷ GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (Le Sententiose, Lyon), 54.

Ferrante unokája (a király természetes fia, Ferdinánd montaltoi herceg lánya), az ischiai Avalos-palotában született Aragóniai Mária, Vasto márkinéja (1502–1568), Alfonso d’Avalos del Vasto hitvese jelvényeként (38. kép).¹⁵⁸ Maria d’Aragona férjével, akit V. Károly Milánó kormányzójává nevezett ki, a milánói hercegi palotába költözött, s itt fényes irodalmi társaságot szervezett udvarában, ahol Paolo Gioviot is többször fogadta, végül férje halála után visszaköltözött Nápolyba, tovább folytatva irodalompártoló mecénatúráját.¹⁵⁹ Giovio a nevezetes reneszánsz asszonynak maga készítette emblémáját, mégpedig a nápolyi Aragónok ősi szimbólumát, a kölest. Del Vasto örgrófnénak, a fattyú Aragóniai Ferdinánd montaltoi herceg lányának, aki Beatrix királyné féltestvére volt, az Aragóniai-ház 15. századi tradíciójából választott impresát Giovio, s ezt híres comoi múzeuma átriumának falán is elhelyezte. A jelvény viselője tisztaságát volt hivatva kifejezni, Aragóniai Mária tudniillik nemcsak saját tisztességére, hanem udvara hölgyeinek és férfitagjainak becsületére is óvón vigyázott, ezért érdemelte ki a kölest, amely nemcsak magát óvja meg a romlástól (*corruptione*), hanem minden mást is frissen tart, amit mellé tesznek, ezért szokták a rebarbarát és a kámfort köles között tárolni a csemeget áruló boltok dobozaiban, mivel így nem romlanak meg – írja Giovio.¹⁶⁰ Láttuk, hogy a köles már V. Alfonz valenciai majd nápolyi reprezentációjában megjelent, de I. Ferrante is használta rendi láncán és a Castel Nuovohoz készítettet bronzkapu heraldikai díszeként, de a 16. századra, amikor Nápoly trónján már nem az Aragónok ültek, csak a humanista hagyomány őrizte a köles-impresát, s Giovio éppen erre a hagyományra alapozott, amikor a neves hercegnőnek, Aragóniai Mária-nak Milánóban impresát alkotott. A köles, úgy tűnik, az érett reneszánszban „női ágon” öröklődött a milánói hercegi udvarba került Aragónoknál, mivel Beatrix királyné majdnem tíz évvel idősebb bátyja, Aragóniai Alfonz calabriai herceg (a későbbi nápolyi király) és Ippolita Maria Sforza lánya, Aragóniai Izabella (1470–

¹⁵⁸ GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (*Le Sententiose, Lyon*), 117.

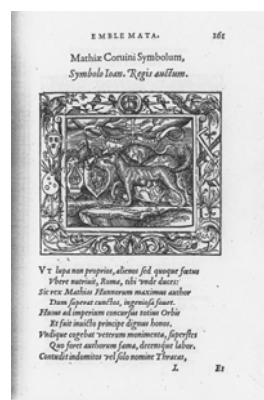
¹⁵⁹ ROBIN–LARSEN–LEVIN 2007, 25–26.

¹⁶⁰ *[u]n altra, ch’io feci alla elegantissima Signora Marchesa del vasto, Donna Maria d’Aragona; dicendo esse, che si come teneua singolar conto dell’honor della pudicitia, non solamente lo voleua sonseruare con la persona sua, ma anchora hauer cura, che le sue donne, donzelle e maritate per istracuraggione no lo perdessero. E perciò teneua una disciplina nella casa molto proportionata à leuare ogni occasione d’huomini e di donne, che potessero pensare di macchiarsi l’honor dell’honestà. E così le feci l’impresa, che voi hauete vista e lodata nell’atrio del Museo, laquale impresa è due mazzi di miglio maturo legato l’uno all’altro, con un motto, che diceua: SERVARI ET SERVARE MEUM EST. Perche il migilio di natura sua, non solamente conserua se stesso da corruptione, ma anchora matioene l’altre cose, che gli stanno appresso, che non si corrompano, si com’ è il reubarbaro e la canfora, lequali cose presiose si tengono melle scatole piene di miglio, alle botteghe de gli speciali, accioche’ ell non si guastino.* GIOVIO[–SIMEONI] 1574, 113–114.

1524), aki Gian Galeazzo Maria Sforza feleségéként milánói hercegnő lett, szintén a kölest választotta jelvényének, ráadásul egy Vergiliustól kölcsönzött mottóval: BARBARUS HAS SEGETES¹⁶¹ (= Méghogy egy barbáréi legyenek ezek a vetések!), amikor egy tőle lelkiekben teljesen különböző idegenhez hozzá akarták adni.¹⁶²

Sambucus Mátyásról

A feltehetően Gabriele Simeonitól származó tévedést, vagyis a Szapolyai-embléma Mátyás királyhoz „rendelését”, furcsa módon, a magyarországi származású Zsámboki János (*Johannes Sambucus*), a bécsi Habsburg udvar szolgálatában álló humanista tudós is átvette, aki a 16. századi embléma-irodalom egyik legnagyobb hatású, számos kiadást megért és az eredeti latinról több nyelvre is lefordított *Emblemata* c. művében (editio princeps: Antwerpen, 1564) számos magyarországi vonatkozású emblémája között a Mátyásról szóló is szerepel. Sambucus enigmatikus, hosszú versből és zsúfolt, az eleganciát nélkülöző kompozícióval szerkesztett metszetről álló Mátyás-emblémája a Szapolyai-farkas és mottója Brodaricstól és Gioviótól eredő szimbolikájára, jelesül a római anyafarkas allúziójára épül (39. kép).¹⁶³ Az embléma inscriptiója egy szalagra írva jelenik meg a metszeten, az eredeti Brodarics-féle mottót némileg

39. Mátyás király emblémája
Sambucus művében, 1564
(SAMBUCUS 1564, 161. alapján)

¹⁶¹ VERG. Ecl. I. 71.

¹⁶² [i]l Miglio: come che il Giouio dica, che egli il prese per la sig. Marchesa del Vasto, il che non è vero sé ben le parole fur sue: Seruari, & servare meum est. Euui ancor noto, come a questi giorni si diceua di volersi maritar la sig. Donna Isabella d'Aragona in vn signor forestiere, il che dispiacendo forte alle persone di spirito: vedendo tanta bellezza, et tanta virtù douersi perdere non che da questo regno: ma etiandio d'Italia: molti molte cose ne diceuano: quando il Manzone tratto da spirito poetico, tanto bizzarro, e alterato aggiunse al miglio quelle parole: BARBARVS HAS SEGETES? AMMIRATO 1598, 113.; Vltimamente falso è, che l'Impresa sia sempre vna mutola comparatione dello stato, & del pensiero di colui, che la porta con la cosa nell'Impresa contenuta: percioche fannosi feli cemente anchora da luogo contrario, dal diuerso, dal più, dal meno, dalla semplice informatione, & infino da indignatione per cosa, che non paresse douersi fare. Del qual non conosciuto luogo, giouami d'addurre in essemplio il BARBARVS HAS SEGETES? col Couo di Miglio, Impresa fatta per Donna Isabella d'Aragona, essendo voce, che maritar fi voleua ad vn forastiere, e scritta da Scipione Ammirato. TASSO 1612, 116.

¹⁶³ SAMBUCUS 1564, 161–162.

megrövidítve: SUA ALIENAQUE NUTRIT. Az embléma a címe szerint Corvin Mátyás jelképe (*Mathiae Corvini symbolum*), a nagyszombati születésű Zsámboki azonban a cím alá, mintegy utólag s valamelyest helyesbítve ezt a kiegészítést írta: János király jelképével megnövelve (*Symbolo Joannis Regis auctum*), s valóban, a picturán mind az anyafarkas, mind Mátyás gyűrűs hollója megjelenik, ezen felül pedig két további hangsúlyos, az antikvitásra utaló elem: egy lant és egy pajzs Gorgó-fővel; a mondatszalag mögött, a kép háttérét alkotó hegyes tájban, mintegy hármashalmon pedig a kettőskereszt is feltűnik. Az egyes ikonográfiai elemek lát-szólag véletlenszerűen kerültek egymás mellé a képen, s a kohézió hiányát még az emblémák kötelező homályossága, rejtélyessége sem magyarázza. Bár a cím szerint Szapolyai jelképe is megjelenik a picturán, Sambucus verse mégis csupán Mátyásról szól.

SUA ALIENAQUE NUTRIT

*Ut lupa non proprios, alienos sed quoque foetus
 Ubere nutrit, Roma, tibi unde duces:
 Sic rex Mathias Hunnorum maximus author
 Dum superat cunctos, ingeniosa fovet.
 Huius ad imperium concursus totius Orbis
 Et fuit invicto principe dignus honos.
 Undique cogebat veterum monimenta, superstes
 Quo foret authorum fama, decensque labor.
 Contudit indomitos vel solo nomine Thracas,
 Et pavidos multo sanguine fudit humi.
 Pannoniae infestae quis non metuebat habenas?
 Tum Venetum supplex factus et ipse leo est.
 Gryphe nec inferior sacer et tunc corvus Apollo
 Est habitus, presso gutture suavè canens,
 O utinam in regnum qui successere, triumphos
 Conciperent animo, claraque facta ducis:
 Saeva sed internis cesset discordia rebus,
 Et proceres concors sensus in arma vocet.
 Quod nisi iam fiat te Maxmiliane tenente
 Iura, salus nulla est post reditura die.
 Qui memor illius Geticum moliris in hostem
 Arma, nec impensis bibliotheca minor.
 Quae propter laudes repetet bene grata vetustas,
 Nec minor inceptis gloria semper erit.*

Sambucus Mátyásról íródott költeménye első disztichonjában magát Rómát, szólítja meg, akinek első vezéreit egy anyafarkas táplálta, saját kölykeivel együtt, ahogy Mátyás, a hunok (!) nagyhatalmú királya is, miközben mindenkit legyőz, oltalmába veszi a tudományokat és művészeteket (*ingeniosa*). Az egész világ tiszteli Mátyást, aki mindenholn összegyűjti az antik emlékeket, hogy a klasszikus szerzők és művészek hírneve és műve fennmaradjon. Mátyás korában mindenki rettegett a harcos Pannóniától, még a velencei oroszlán is kénytelen volt könyörgésre fogni. A vers, folytatva a heraldikai perszifikációt, a továbbiakban címerállatán keresztül méltatja Mátyás dicsőségét, a *corvus* azonban a római Corvinus-nemzetségre is utalhat, amelyet a király itáliai humanistái a Hunyadiak őséneke tekintettek.¹⁶⁴ A vers szerint Mátyás idejében a hollót nem tartották kevésbé szent madárnak, mint a griffet, sőt Apollóként tekintettek rá, olyan édesen énekelt fojtott torkából. Az Apolló-hasonlat egyébként megmagyarázza a *pictura* lant-ábrázolását, ugyanakkor bizonyítja, hogy előbb készült el Zsámboki verse, s a költemény ikonográfiáját a szöveg alapján alkotta meg a rajzoló. Zsámboki Mátyás (és saját) kora legnagyobb veszélyének a török hódítást tartja, s szerinte Mátyás érdeme, hogy a törököt (= humanista néven: a trákokat), akik már a nevének hallatára is meghunyászkodtak, leverte és a megfélemlített ellenséggel véresen leszámolt (*Contudit indomitos vel solo nomine Thracas / Et pavidos multo sanguine fudit humi*). Zsámboki képe Mátyásról mint rettegett törökverőről nemcsak, hogy túloz, de az igazságnak sem felel meg, s ezt éppen a Habsburgok udvari történetírójának jól kellett tudnia, de a 16. században a török már Kelet-Közép-Európában rendezkedett be, sőt Bécsset fenyegette, ezért érezhetett erős késztetést Zsámboki János Bécsben, hogy exemplumot „gyártson”, felmutatva Magyarország nagy királyának tetteit. A költő szeretné ugyanis, ha saját korának uralkodói példaként tekintenek Mátyás győzelmeire, s ha kora előkelői a széthúzás helyett közös akarattal fognának fegyvert az ellenség ellen. A költemény végén Zsámboki Habsburg Miksa császárban látja Mátyás méltó utódát, mind a török („géta”) elleni harcban, mind abban, hogy hasonlóan hatalmas költségeket fordít könyvtárára. A Bibliotheca Corviniana, illetve I. Miksa és általában a Habsburgok bécsi könyv- és kézirat-gyűjteménye említése, amely utóbbihoz egyébként éppen a szerző, Zsámboki járult hozzá európai mértékkel mérve is kivételesen gazdag gyűjteményével, megmagyarázza a Gorgó-fős pajzs szerepeltetését a metszeten, amely egyértelműen Pallasra (vagy Minervára), a tudományok istennőjére utal.

Simeoni tévedését azonban volt, aki ignorálta, hiszen Capaccio Nápolyban kiadott impresagyűjteményében a SUA ALIENAQUE PIGNORA NUTRIT mottót egyértelműen Szapolyai Jánoshoz kapcsolja, akárcsak az anyafarkast, a Gioviótól átvett szimbolikával együtt. Capaccio egyébként a Szapolyai-farkas jelképi mondanivalóját már egyértelműen a Romulust és Remust tápláló római anyafarkasból

¹⁶⁴ KULCSÁR 1990

vezeti le, ezen túl pedig az idegeneket segítő Iuppiter Xeniushoz¹⁶⁵ hasonlítja a török császár kegyéből királlyá „csinált” és az ellenségeivel szemben baráti gesztusokkal viseltetett Szapolyait. Nápoly egyik, egy ősi Juppiter-szentély helyén épült palotájának kapuja felett egyébként egy anyafarkas látható a IOVI XENIO felirattal.¹⁶⁶

Zsámboki két jelképet tulajdonít Mátyásnak, s mindkettő az antikvitásra utal, a (Szapolyaitól kölcsönzött) anyafarkas mellett a holló is megjelenik az emblémában, igaz, nem a Mátyás-kori humanisták Corvinus-legendájára, a római *gens Aurelia/Corvina* nemzetségre utalva, hanem mint Apollóként éneklő madár. Tudjuk, hogy a hollót Mátyás emblémaként is használja a corvinák miniatúráin,¹⁶⁷ a majolikacsempéken is megjelenik, igaz, a cseh oroszlánnal váltakozva, vagyis sokkal inkább címerként, mint emblémaként reprezentálva az uralkodót.

A hollót egyébként az aragón udvarban is azonosították Mátyással, 1490. május 5-én, amikor a nápolyi királyi udvarban megemlékeztek Beatrix férjének haláláról, Francesco Pucci királyi könyvtáros emlékeztetett arra, hogy a nagy király a római Corvinusok leszármazottja, erre utal hollója is, amely általában rossz ómen, de neki mindig szerencsét jelentett. Így viselhette Mátyás a hollószimbólumot a legkülönbözőbb helyeken, fegyverein, a corvinákon.¹⁶⁸ A holló a magyarországi humanista hagyományban is egyet jelentett Mátyással, s nemcsak az udvari „magaskultúrában”, hiszen amikor a humanista egyetemeken tanult Wolphard István, Adrian Wolphardnak, Kolozsvár utolsó plébánosának öccse az 1570-es években a kolozsvári Fő téren álló házuk emeletén ún. zodiákus termet rendezett be és díszített fel, a csillagászként is neves Wolphard István polgári palotájának dísztermében az állatöv 8 csillagképeinek pajzsra rakott ábrái mellett a 9. gyámkövön a Holló–Corvus csillagképet faragták ki, s hogy a holló bizonyosan allúzió, vagyis Mátyás címere vagy emblémája, azt a csőrében tartott gyűrű egyértelművé teszi (40. kép). A zodiákus-képek mellett az utolsó gyámkövön feltűnik Adrian Wolphard özvegyének második férje, a ház örököse, Kakas István családi

¹⁶⁵ Zeus Xenios (Iuppiter Xenius) a vendégbarátság és a vendégek patrónusa volt.

¹⁶⁶ *Si vedde in Napoli sopra la porta della Casa de' Cambi, che delle cose antiche hebbe molti amatori, vna Lupa cui sostenea questa inscrizione, IOVI XENIO, a Gioue Hospitale; o per che dall'antica hospitalità fatta a quei due fanciulli, gli fusse rimasta la significatione del Simbolo, o per che in alcun Tempio de Gioue si faceva quest'officio di hospitalità e dal proprio luogo la tolse D. Perafan de Riuera vn de i più fauui accorti, e giusti Principi c'hanno di questo Regno hauuto il gouerno. A questa hospital pietà alludendo Giouanni Schipesuense fatto Re d'Vngheria, per fauor di Solimano Imperado de'Turchi, portò per Impresa vna Lupa con le mamma piene, con questo motto, SVA ALIENAQUE PIGNORA NVTRIT, volendo significar c'haurebbe riceuuto gratia tutti quei che gli erano stati contrarii.* CAPACCIO 1592, f. 81.

¹⁶⁷ PIETRO LOMBARDI 2005, 164–165.

¹⁶⁸ PIETRO LOMBARDI 2005, 160.

címere is.¹⁶⁹ Az így „égre emelt” címer és embléma egyben Mátyás apoteózisát is kifejezte szülővárosában, Erdély kulturális centrumában, abban az időben, amikor a bizonytalan politikai helyzet és közállapotok miatt igencsak felértékelődött Mátyás közel egy évszázaddal korábban véget ért uralkodása, s amikor egyre többen olvasták a Heltai Gáspár által éppen Kolozsváron kiadott „*Chronica a magyarok dolgairól*” (1575) c. könyvet, s benne az „igazságos Mátyás” udvari történetírója, Antonio Bonfini lejegyezte dicső tetteit.¹⁷⁰

Nem lehet véletlen, hogy két évtizeddel korábban Itáliában Paolo Giovio a holló mint erős, éles elméjű és életrevaló madár (*uccello di forza, ingegno e vivacità singolare*) tulajdonságaival jellemzi a címerével és nevével egyező hollós impresát viselő királyt.¹⁷¹

40. A holló mint embléma a kolozsvári Wolphard–Kakas-ház zodiákus termében, 1570 k. Sáfrány Andrásné rajza

17. század: a gyémántgyűrű

Bármilyen erős és hatalmas madár is a holló, I. Mátyás király emblematicai reprezentációját tekintve nem „élte túl” a 16. századot, a korai barokk emblémás könyvekben merőben más emblémát tulajdonítanak Mátyásnak, mégpedig a gyémántgyűrűt. Ez a hagyomány egyébként a művelt közvéleményben egészen a 20. századig tovább élt, ezt bizonyítja a költő Gabriele D’Annunzio magyarokhoz szóló, 1929. október 22-én írt és 1934-ben közzétett üzenete, amely a magyarokat a Trianon miatti fájdalomuk ellenére kitartásra buzdítja, többek között Mátyás jelmondatának és impresájának felidézésével. Mátyás ugyanis gyémántot viselt bajelhárító imprésaként ezzel a latin mottóval: „Durat et lucet” (Kitart és fénylik).¹⁷²

¹⁶⁹ KOVÁCS 1991; KOVÁCS 1994; KOVÁCS 2001, 56–58; KOVÁCS 2006

¹⁷⁰ E. KOVÁCS 2005, 20–21.

¹⁷¹ GIOVIO 1556, 93.

¹⁷² *Le lagrime de quegli Ungheresi, che mi udirono, riardono oggi nella mia tristezza. A coloro io ricordai il motto inscritto da Mattia Corvino sotto il Diamante da lui assunto per impresa contro l'avversità: «Durat et lucet».* D’ANNUNZIO, Gabriele: *Agli Ungheri Ospiti del Vittoriale. Nuova Anthologia*, 1936. dec. 16. p. 481. A manifestumot magyar fordításban közli: HANKISS János: *Tormay Cécile*. Budapest, 1939. IX/2. Hankiss az „impresa” szót amulett értelemben fordítja, vagyis valódi gyémántra gondol, amelyet a király rontás ellen viselt magán, igaz, a 14. század második felében divatba jött impresákat valóban viselték medalionként is a francia és itáliai fejedelmi udvarokban. Ilyen nyakban viselhető impresákat őriz a Metropolitan Museum of Arts, Arms and Armours Department.

Kérdés, hogy művelt, a reneszánsz mottók kultuszát felélesztő D'Annunzio hol olvashatott Mátyás emblémájáról, de hogy éppen ő hivatkozott rá, itáliai emblémáskönyvre utal,¹⁷³ igaz, tudomásunk szerint, ez a jelmondat és impresa először egy Prágában kiadott metszetes könyvben jelent meg. A gyémántgyűrű, de legalább is az ékköves gyűrű a Hunyadi-címer ikonográfiájában gyökerezik, hiszen a Hunyadi János, Magyarország kormányzója által nyert címerbővítő oklevél (1453)¹⁷⁴ címerleírásában a holló mint címerállat csőrében már ékköves gyűrű van, Mátyás révén pedig a gyűrűs holló a Magyar Királyság címerének is része lett.

A hegyesre csiszolt gyémántgyűrű igen népszerű az emblematikában, viselték az Esték Ferrarában, a Gonzagák Mantuában, a milánói Sforza-udvar hercegei, sőt a rimini Malatesta fejedelmi ház tagjai is,¹⁷⁵ de a legismertebb itáliai család, amely a gyémántgyűrűről az eszünkbe jut, a firenzei Mediciek. A Cosimo il Vecchio által alkotott gyémántgyűrűs impresát a legkülönbébb tárgyakon és többféle módon, egyes, páros, sőt hármás formában is viselték a Medici-ház tagjai, így feltehető, hogy elsősorban ők lehettek a mintái Mátyás gyémántgyűrűs emblémájának is, amelyet a Bibliotheca Corviniana több miniatúráján, összesen 8 kódexben is megfestettek,¹⁷⁶ a majolikacsempékről azonban nem ismert. A Mediciek abban is mintát adtak, hogy a gyűrű nemcsak önálló impresaként, hanem a kódexek miniatúráinak díszítőelemeként is feltűnt, így az egyik Firenzében készült corvina incipitjén is.¹⁷⁷

Mátyást már a kortárs humanisták is a gyémántgyűrűvel azonosították, s nemcsak azok a tanácsadói, akik az illuminált kódexek emblémaválasztásában segítettek, minden bizonnyal, neki, hanem a lengyel király udvarból Budára érkezett, s már említett Filippo Buonaccorsi itáliai származású humanista is.¹⁷⁸ A krakói Callimachus ezúttal Mátyás gyémántját hasonlítja ellenfele, Frigyes német-

¹⁷³ Ezt a mottót a 19. század heraldikai irodalmában említi: PALLISER 1870, 64. 1. jegyzet. D'Annunzio forrása azonban minden bizonnyal Giovanni Ferro (1582–1630) volt, aki Mátyás emblémájaként említi (FERRO 1623, II. 277.), s akinek műveiből a költő több mottót is kölcsönzött: *Ramis recisis altius* (vö.: FERRO 1623, II. 574.), *Nec recisa recedit* (vö.: FERRO 1623, II. 304.). D'Annunzio a Garda-tó partján épített különleges, „Il Vittoriale” nevű épületkomplexumának kapujára vésetett olasz mottójának (IO HO QUEL CHE HO DONATO) Senecától származó latin eredetije – *Hoc habeo quodcumque dedi* (*De beneficiis*, VI. 22.) – szintén szerepel Giovanni Ferronál (FERRO 1629, 212.).

¹⁷⁴ V. László, Pozsony, 1453. február 1. Magyar Országos Levéltár (MOL) DI 24762

¹⁷⁵ PIETRO LOMBARDI, 2005, 160–161.

¹⁷⁶ PIETRO LOMBARDI, 2005, 164.

¹⁷⁷ AUGUSTINUS: *Expositio in psalmos David*. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek Cod. Lat. Teol. et Philol. Fol. 152. (Miniátor: Attavante degli Attavanti, Firenze)

¹⁷⁸ PÓCS 2008, 44. jegyzet

római császár heraldikai állatához, a sashoz, s a versenyben természetesen most is a magyar király jelvénye győzedelmeskedik.

Callimachus Experiens: De Adamente Mathie Regis et Aquila Cesarea

*Historicus fortis superare suas
Fulminum uires adamas fugamque
Perpetem annorum, facile atterente
Singula tandem.*

*Ignium uictor calibisque durum
Quicquid in tot uider orbe Titan
Excauat, frangit, penetrat teritque
Non ebes inde,*

*Sed uelut fenix rediuiuus usque
Longius multo radiat magisque
Splendet attritu. Quid iners uolucres
Sueta fugaces*

*Insequi et dammas, Aquila, imbecilli,
Prouocas rostro insuperandum acumen?
Non tuos sentis ueluti senectus
Fregerit unguis?*

*Undique annosa carie fatiscunt
Debiles ale neque sustinendo
Corpore infirmo satis excitare
Aera possunt.*

*O ebes cornu nimium retorto
– Vulneri non est habile inferendo
Vix cibus aptum, macies situsque in
Corpore testis –*

*Desine inuictum decus et potentum
Principum ac regum specimen coruscum
Parque Phebeis radiis inepto
Scalpere morsu.¹⁷⁹*

¹⁷⁹ Közli: HUSZTI 1927, 22–23. (318–319.)

A gyémánt ugyanis mind az idő gyors múlását, mind a természeti csapásokat, így a villámokat is kibírja, még a tűz sem árt neki, minden ércet képes megmunkálni, s főnixként újjászületve, a használattól még fényesebben ragyog. Az öregedő sas ellenben már csak ványadtan csipkedi csőrével a gyors dámvadakat, s hajlott kora miatt karmai is letörtek, testét már képtelen a magas égbe emelni, karmainak hegye visszahajlott, s így nem képes táplálékába mélyeszteni. Ezért azt ajánlja neki a költő, hagyjon fel a fejedelmek győzhetetlen díszé, az apollóni sugarakkal ragyogó Mátyás mardosásával.

Callimachus Experiens másik költeménye Mátyás mindhárom jelvényét, a gyémántot, a hollót és a gyűrűt együttesen énekli meg:

De Adamante, coruo et anulo Mathie Regis

*Inuictus bello quod sis, adamantina uirtus
Dat tibi, quod sapias, delphica prestat auis,
Anulus eternum regni protendit honorem
Namque in se rediens undique fine caret.*¹⁸⁰

Mátyás háborúban való győzhetetlenségét gyémántkemény bátorságának köszönheti, bölcsességét a delphoi jósdá madarától, a hollótól kapta, az örökkévalóságot jelképező gyűrű pedig, amely saját magába tér vissza, így nincsen vége, becsületét mutatja.

Strada, Sadeler és Typotius

Az első emblémáskönyv, amelyben a gyémántgyűrű Mátyás neve alatt feltűnik, az 1601–1603 között 3 kötetben Prágában megjelent „Symbola divina et humana” c. munka, amelyet a németalföldi származású Jacob Typoets, humanista nevén Jacobus Typotius (Diest, 1540–Prága, 1601/1602), II. Rudolf kalandos sorsú, a svéd királyi udvart, sőt a siralomházat is megjárt udvari történész írt, s amelynek metszeteit Ottavio da Strada, II. (I.) Rudolf császár és király prágai udvarának ismert művésze és kiadója rajzai alapján a neves rézmetsző, Aegidius (Gilles) Sadeler készítette (41. kép).¹⁸¹ A mű harmadik kötetének kiadásában, a magyarázó szövegek elkészítésében Typotius halála miatt részt vett a brüggei születésű Anselm de Boodt (Anselmus Boëtius de Boodt, 1550–1632), Habsburg Rudolf prágai udvarának neves humanista termé-

41. TYPOTIUS 1601–1603., I. címlap

¹⁸⁰ Közli: HUSZTI 1927, 24. (320.)

¹⁸¹ TYPOTIUS 1601–1603

szettudósa, orvosa is.¹⁸² A műben a 15. századból I. Mátyás mellett II. Ulászló képviseli Magyarország történetét, Lengyelország 16. századi uralkodói között viszont felsorolják Báthory Istvánt, feleségével, Jagelló Annával együtt, az egyházi elit képviselői között Báthory András bíboros püspököt, aki végül erdélyi fejedelmként halt meg.¹⁸³

A háromkötetes mű 1601–1603 között jelent meg Prágában, de 1600-ban már előzetesen kinyomtatták az első kötetet Aegidius Sadelernek Ottavio Strada de Rosberg rajzai alapján készült metszeteivel, szöveg nélkül.¹⁸⁴ Már a legelső kiadás címéből kiderül, hogy az emblémák Ottavio da Strada múzeumából, vagyis gyűjteményéből valók (*ex Musaeo Octavii de Strata*), aki apja, Jacopo da Strada (1507–1588) műgyűjtő nyomdokait követve, kora egyik legismertebb antikváriusa volt, igaz, apjától végül nem örökölt semmit, így kénytelen volt saját gyűjteményt létrehozni, s így maga készítette másolataival őrizte meg a régiségeket. Ottavio Strada munkásságának fontos része volt a világi és egyházi fejedelmek emblémáinak gyűjtése és másolása, amivel mintegy történetírói szándékkal kívánta korának történéseit az utókorra hagyományozni, ahogyan az emblémákról készült rajzai elé írt, s az augsburgi városi konzuloknak és szenátoroknak szóló ajánlásából kiderül. Az ősei (vagyis apja) nyomdokait követő Strada egyenesen a saját korának történetét megíró Iulius Caesarhoz és Septimius Severushoz hasonlítja magát, amikor neves személyiségek jelképeit lemásolja, s ezeket érmekről és képekről vett kiegészítésekkel látja el és magyarázza.¹⁸⁵

¹⁸² *Symbola varia diversorum principum cum Facili Isagoge D(omini) Anselmi De Boodt Brugensis Sac(rae) Caes(sareae) Mai(estatis) Aulae Medici. S. C. M. Sculptor Aegidius Sadeler excudit. Tomus tertius.* Praegae, [BALTHASAR CAYMOX], 1603

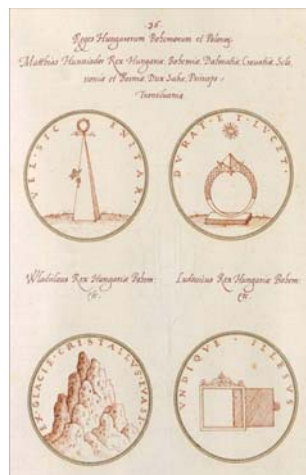
¹⁸³ Typotius–Strada műve egyébként megvolt Zrínyi Miklós, a Rákócziak és Batthyány Ádám 17. századi könyvtárában is.

¹⁸⁴ SADELER 1600. Vö.: PRAZ 1975, 518.; BASCAPÉ 1969–1978, II. 323.

¹⁸⁵ *Natura insita est nobis cupido nostri memoriam apud posteros propagandi, quod etiam summi Imperatores exoptarunt, qui non solum res a maioribus gestas, sed victorias propria industria partas in lucem ediderunt. Cuius rei, ut alios silentio praeteream, exemplo nobis esse possunt. Cum Caius Julius Caesar primus Romanorum Monarcha cuius Commentarii de bello Gallico et Civili, in omnium doctorum virorum manibus teruntur, tum Lucius Septimius Severus Imp., qui non solum sua facta et vitam, sed et adversariorum suorum, quos bello divicit, res testas moresque aliteris et memoriae mondavaït, ut veteres historici testantur, quamvis huius scripta iniuria temporis interierint. Dum haec animo mecum reputarem, etiam mihi aliquid antiquitatis conscribere in mentem venit. Quod nam autem potissimum memoriae traderem, consideranti cum animadverterem iam plurimos vitam et res gestas summorum Pontificum ac Imperatorum in lucem edidisse paucos vero de symbolis Illustrum Virorum tractasse, eandem ipse elegi talem materiam, quam maiores mei aliquando non sine laude tractarunt. Et quae ad me quasi haereditario iure pervenit. Delineavi igitur*

Tudomásunk szerint Strada 16. század utolsó évtizedében rajzolt és másolt kollekciójában tűnik fel először Mátyás gyémántgyűrű-emblémája (42. kép),¹⁸⁶ az emblémamások között azonban nem ő az egyetlen Hunyadi, aki szerepel Stradának a „német-római császárok, illetve a nyugati és keleti királyok, valamint a választófejedelmek, a főhercegek, a nagyhercegek, a hercegek, fejedelmek és az örgrófok jelképeiről”¹⁸⁷ készült gyűjteményében. Apja, Hunyadi János ugyanis szintén képviselteti magát emblémájával és mottójával (*INVENISSEM SI VIVISSEM*) Magyarország és Lengyelország fejedelmei (*Duces regni Hungariae et Poloniae*) között (43. kép).¹⁸⁸

Hunyadi János hirtelen felbukkanása az emblematikában igazi meglepetés, hiszen az impresa-gyűjtemények, emblémalexikonok korábban nem említették ezt a jelvényt, legfeljebb hollós címeréről emlékeztek meg fia, Hunyadi Mátyás király kapcsán. Strada kéziratában Mátyás emblémájának címét – *Matthias Hunniades Rex Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae(!), Sclauoniae et Bosniae, Dux Sabae(!)*¹⁸⁹, *Princeps Transilvaniae* – két embléma fölé írta fel, az első azonban a

42. Ottavio Strada: Hunyadi Mátyás király impresája, tollrajz, 16. sz. vége (BSB Cod. icon. 425. f. 36^v/2. BSB dig. felv.)

simbola atque significata Illustrium Virorum ac Mulierum omnium gentium, despectumque a ceteris ordinem colui, atque multo labore ac temporis impendio, partim ex monetis ac picturis antiquis desumpsi, quae symbolis anexui ac oculis conspicienda subieci. STRADA, Octavius de: Symbola Romanorum imperatorum (imperii) occidentalis ac orientalis, regumque Hispanorum, Gallicorum, Anglorum... principum etc. Kézirat, papír, vörös tus, 1591. (Előszó) BSB Cod. icon. 425. f. 1^v. <http://mdx.bib-bvb.de/codicon> (BSB-CodIcon Online, 2009. júl. 16.)

¹⁸⁶ *Reges Hungarorum Bohemorum et Polonorum*. BSB Cod. icon. 425. f. 36^v/2.

¹⁸⁷ *SIMBOLA / ROMANORUM IMPERATORUM / OCIDENTALIS ET ORIENTALIS REGUMque / Hispaniarum, Galliarum, Anglorum, Scottorum, Portugalensium, utriusque Siciliae, Hierosolimitarum, Hungarorum, Bohemorum, Polonorum, Daniarum, Suevorum, Astriarum, Burgundiorum, Navarrorum, Siccamborum, Metensiorumque etc. Nec non Principum Electorum, Archiducum, Magnorum Ducum, Ducum, Principum et marchionum. Per Octavium de Strada S. Caes. Maiestatis Aulicum, Civem Romanum et Antiquarium*. BSB Cod. icon. 425. f. 1^v

¹⁸⁸ BSB Cod. icon. 425. f. 62^r

¹⁸⁹ Szent Száva hercegsége, itt a magyar királyok igénycíme, Ráma (a későbbi Hercegovina) helyett áll. Szent Száva hercege egyébként Mátyás idején Koszacsá–Vukcsics István (Stejepan Vukčić Kosača, 1404–1466) boszniai vajda volt, aki III. Frigyes német-római császártól kapta ezt a címet, majd a titulust fia, László/Ulászló (Vladislav Hercegovicé)

43. Ottavio Strada: Hunyadi János impresája, tollrajz, 16. sz. vége (BSB Cod. icon. 425. f. 62^r, részlet. BSB dig. felv.)

VEL SIC ENITAR mottóval II. Ulászló magyar és cseh királyé (1490–1516),¹⁹⁰ s a prágai emblémés könyvbe már így is kerül be. Strada ugyanis a rajzán tévedett az emblémák azonosításánál, így II. Ulászló emblémáját összekeverte Lodovico Gonzagaéval, akinek devizája (EX GLACIE CRISTALLUS EVASI)¹⁹¹ tévesen került be a magyar és lengyel királyok jelvényei közé.¹⁹²

Ottavio Strada császári és királyi antikvárius tintával rajzolt gyűjteményét a 16. század utolsó éveiben saját és mások másolatában is terjesztették,¹⁹³ majd a rajzok egy részét, azokat, amelyek a pápák, a német-római császárok és a királyok emblémáitól készült, Aegidius Sadeler 1600-ban rézbe metszette és a lapokat könyvben kiadta egy kötetben. Strada rajzaihoz, illetve Sadeler metszeteihez írt végül II. Rudolf udvari történetírója, Jacobus Typotius magyarázó szöveget, s ez a gyűjtemény jelent meg 1601–1603 között Prágában 3 kötetben úgy, hogy az első kötet metszetei azonosak az 1600. évi Sadeler-kötetével.

örökölte, aki a török elől 1470-ben Magyarországra menekült, végül a velencei fennhatóság alatti Rab szigetén halt meg. Vukcsics István egyébként I. Alfonz nápolyi király vazallusa volt, akit István Tamás boszniai király elleni harcában hívott segítségül.

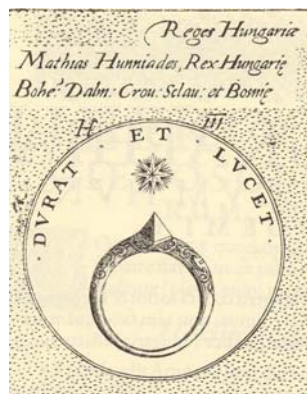
¹⁹⁰ TYPOTIUS 1601–1603, I. 54.; NEUGEBAUER 1619, 245–246. A II. Ulászlónak tulajdonított emblémát „örökölte” III. Vasa Zsigmond lengyel király fia, a későbbi IV. Vasa Ulászló lengyel király (sz. 1595, 1642–1648) is, akinek érmén ugyanez az embléma jelenik meg 1637 körül. BENTKOWSKI 1830, 20–21. (73–74. sz.); RACZYŃSKI 1838–1843, I. 276–280. (72–73. sz.)

¹⁹¹ Jelentése: Jégből kristállyá lettem. A mottó (és impresa) eredetileg nem a Gonzagaké volt, hanem Paolo Giovio fivére, Giulio Giovio alkotta Baccio Bandinelli firenzei szobrásznak (1493–1560), Cosimo de’ Medici kedvelt művészeinek. GIOVIO 1561, 98–99.

¹⁹² BSB Cod. icon. 425. f. 36^r

¹⁹³ Ottavio Strada *Symbola*-rajzai, illetve másolatuk több neves gyűjtemény kéziratárába is bekerültek, így a stockholmi Kunglige Biblioteket (D 127c, mégpedig de la Gardie hagyatékából!), a Santa Monica-i Getty Center for the History of Art and the Humanities (890610), a Glasgow University Library (Sp. Coll. S.M. Add. f43–44 1–2., William Stirling–Maxwell of Pollok gyűjteményéből!), a Brünni Egyetemi Könyvtár (MK 51/I. 215), a prága Uměleckoprumyslové muzeum (MS 7627) gyűjteményében. II. Rudolf a kézirat egy példányát a boroszlói Mária Magdolna-plébániatemplomnak adományozta. SIDER–OBRIST 1997, 120–121.; OSZCZANOWSKI 2004, 11.

Meglepő azonban, hogy míg Strada kézírata mind Hunyadi János, mind fia, I. Hunyadi Mátyás emblémáját tartalmazza, a nyomtatott verzióból Hunyadi János már kimaradt, csak Mátyás emblémája „érte” meg a nyomtatást (44. kép). Typotius a háromkötetes munka I. kötetében a Mátyás-embléma – reneszánsz ornamentikával vésett (vagy zománcos) gyűrű négy lapúra csiszolt gyémánttal, felette hatágú fénylő csillag – és a mottó magyarázatában a gyémántköves gyűrű, valamint a „Durat et lucet” jelmondat mögött Mátyás prágai bebörtönzésének és kiszabadulásának történetét véli megelevenedni, amikor ugyanis Mátyás a halál torkából megmenekült, azt mondhatták róla: „Durat”, vagyis kitart és megmarad, s mivel nemcsak hogy életben maradt, hanem még trónra is került, méltán mondhatták, hogy „Lucet”, azaz fényesen ragyog, hiszen politikai pályafutása a börtönből indult és a politikai hatalom fénylő csúcsán ért véget. A gyűrű gyémántköve pedig Mátyás legyőzhetetlenségének beszédes bizonyítéka.¹⁹⁴ A ragyogást a fénylő csillag ábrázolása jeleníti meg a képen. Talán nem véletlen, hogy a Mátyás kitartásáról és fényes karrierjéről szóló embléma és történet éppen Prágában látott először napvilágot, hiszen Mátyás igazi reneszánsz sikertörténete 1458-ban a Habsburgok prágai várbörtönében kezdődött. Typotius munkája ugyanakkor arra is példa, hogyan emlékeztek Mátyásra II. Rudolf udvarában, milyen volt a megítélése egykori ellenfelei, sőt ellenségei utódai körében. Typotiusnál Mátyás nem humanista néven, *Corvinusként* szerepel, hanem a rövid életű dinasztiát megalapító apja, Hunyadi János családnevén (*Mathias Hunniades*), ami a magyar régiség átlagosnál mélyebb ismeretere mutat. Mátyás jelmondatához hasonlót – LUCENS NEC ARDENS (= Világít de nem ég) – egy 17. századi francia emblémáskönyv is a gyémánt-emblémához társítja,¹⁹⁵ a gyémánt fénye ugyanis ártalmatlan, mert nem okoz tüzet, nem füstöl, csak világít.¹⁹⁶

44. Hunyadi Mátyás emblémája
Typotius–Sadeler
emblémáskönyvében, 1601
(TYPOTIUS 1601–1603, I. 55.)

¹⁹⁴ *Reges Hungariae. Mathias Hunniades, rex Hungarie, Bohe(miae), Dalm(atiae), Croa(tiae), Scl(avoniae) et Bosnie. DURAT ET LUCET. Matthias ex carcere, imo morte eluctatus pene, de se, "Durat", inquit; et, quod non tantum viveret, sed et regnaret, imo vinceret: "Lucet" inquit, licet de Annulo videatur loqui, in cuius pala Adamas, quo non tacite, invictum se esse cogitur.* TYPOTIUS 1601–1603, I. 54–55.

¹⁹⁵ LE MOYNE 1666, 304–305.

¹⁹⁶ A jelmondat egyébként minden bizonnyal Szent Ágostonra megy vissza, aki Keresztelő Jánosról mondja, hogy olyan lámpás volt, amely égette magát és így világított: *Ille erat lucerna ardens et lucens.* AUGUSTINUS, *Sermo* 289. 4.

I. Mátyás és Lazarus von Schwendi

Typotius prágai albumában Mátyás mellett Szapolyai János farkas-impresája is szerepel, minden bizonnyal Giovio munkái alapján.¹⁹⁷ Kérdés, hogy Mátyás gyűrűje a hollós címerből és impresából, esetleg Mátyás kevesek által ismert és látott, a 17. század elejére szétszóródott corvináiból, vagy az itáliai reneszánsz elit gyakorlatából került be a világi és egyházi méltóságok szimbólumait bemutató prágai metszetes könyvbe. A Mátyás-embléma mottója azonban bizonyosan nem Typotius alkotása, hiszen a jelmondat nem sokkal korábban Nikolaus Reusner egyik költeményében bukkan fel, amelyet Lazarus von Schwendi báróhoz írt.¹⁹⁸ Az alkalmi hendecasyllabus a magyarországi törökellenes küzdelmeiről is nevezetes hadvezér nevéhez egyértelműen az Igazságot (*Veritas*) kapcsolja, amely istenségként az idő (*Temporis*) és Iuppiter (*Iovis*) gyermeke, s így az égiek közösségének tagja, ráadásul az Erény (*Virtus*) szülője is. Mivel az igazság sohasem rejtőzködik, és sosem enyészik el, és az erényt is generálja, „fénylik és kitart” (*LUCET ET DURAT*), akárcsak az igazság erejével felvértezett Schwendi. Reusner, aki humanista barátjához, Zsámbokihoz négy költeményt is jegyzett, Schwendihez is címzett egy másik verset, ezúttal disztichont, amelyben Platónra hivatkozva fontosabbnak tartja egy férfinál a hírnevet, mint azt, hogy hosszú élete legyen.¹⁹⁹

Mátyás gyűrűje a 16. századi történeti hagyományban többször is felbukkan, Beatrixszal való első székesfehérvári találkozása alkalmával egyébként a valóságban is adott menyasszonyának egy gyémántgyűrűt.²⁰⁰ A gyémántköves gyűrű már a középkortól ismert eljegyzési gyűrűként, Heltai Gáspár Hunyadi János eredetéről írva meséli, hogy Zsigmond király egy gyűrűvel ajándékozta meg Morzsínait, amikor annak lánya már viselős volt, hogy erről a gyűrűről ismerje majd fel fiát, Hunyadi Jánost. Amikor a kis Jankula a mosást végző anyja mellett ezzel a gyűrűvel játszik, s egy holló kikapja a kezéből, anyja egyenesen eljegyzési

¹⁹⁷ GYULAI 2008/b, 20. kép (148.); GYULAI 2009/a, 3. kép (371.)

¹⁹⁸ *AD LAZARUM SCHVENDIUM BARONEM. Veritas nunquam latet, interitque / Nunquam. Filia Temporis Iovisque / Civis est coeli: fruiturque sola / Convictu superum beatiore. / Pressa nec mox opprimitur, genetrix / Virtutis Dea VERITAS: sed inde / LUCET ET DURAT magis. O beatum / Septum robore veritatis uno!* REUSNER 1593, III. 33.

¹⁹⁹ *AD LAZARUM SCHVENDIUM BARONEM. Sit bonus ut vir, opus non longa LAZARE vita, / At clara, quamvis dixit habere Plato.* REUSNER 1593, III. 369.

²⁰⁰ [D]o [= Székesfehérvár] woren dreiczehen [Dezember 1476] gancz blo tuch vff die erden gebreitet, doruff die konigliche junckfraw zu Mathia gefurt wart. Zuuor quom herre Mickolasch Wamphi vnd brocht von jr Mathie einen kostlichen crancz mit eymeringe, dorynne ein schön diamant was sere czirlich gefasset. ESCHENLOER 2003, 391–392., HONEMANN 2003, 219.

gyűrűnek nevezi (*a Zsigmond király gyűrője, melyet jegyül ada ennékem, midőn megművelém az ő akaratját*).²⁰¹

Mátyásnak, akár tévesen is, több főúri kincstárban őrzött gyűrűt is tulajdonítottak, az 1896-ban ünnepelt Magyar Millennium ezredéves kiállításán is szerepelt egy Metternich–Winneburg Pál herceg königswarti kastélyából származó zománcdíszű gyémántgyűrű, amelyet Mátyás királyénak tartottak (*45. kép*),²⁰² az Esterházy-kincstár jégcsapformájúra csiszolt 17. századi elejére datált gyémántköves gyűrűjét pedig tévedésből kapcsolták Mátyáshoz.²⁰³ Minden bizonnyal valóban Mátyás királytól származhatott azonban az az értékes gyűrű, amely egy másik gyűrűvel együtt 150 Ft-ot ért, így a gyűrű árán Henyey István 1567-ben megvette Perényi Gábortól értékes erdőbényei szőlejét.²⁰⁴ Kérdés azonban, hogy Mátyás gyémántgyűrűjéhez hogyan kapcsolódott Schwendinek a Nikolaus Reusner által idézett (vagy alkotott) jelmondata, de ugyancsak nem tudjuk, hogy milyen előkép, milyen hagyomány alapján került be a gyűrű és a jelmondat Ottavio Strada emblémamásolatai közé a 16. század végén, hiszen a nagytekintélyű, és az emblematikai hagyományt igencsak megtermékenyítő Giovio még a hollót tartotta Mátyás impresájának. Tény, hogy akár valamilyen hagyományt követtek, akár önálló alkotást hoztak létre a Mátyás-emblémával a „*Symbola divina et humana*” szerzői és szerkesztői, II. Rudolf udvaroncái: Strada, Sadeler és Typotius, a gyűrű és a jelmondat már együtt hagyományozódott több 17. századi emblematikai műben, így Giovanni Ferro népszerű „*Teatro d’Imprese*”, 1623-ban Velencében megjelent munkájában is, ahol a szerző a 15–16. századi impresák klasszifikációját ikonogr-

45. Mátyás király gyűrűje az Ezredéves kiállításon, 1896 (MIHALIK 1897. LIV/2. kép alapján)

²⁰¹ HELTAI 1575. *Az Hunyadi Jánosról, erdéli vajdáról és annak jeles dolgairól*

²⁰² [a] Metternich-Winneburg Pál herceg által Königswartból kiállított zománcozott s fejében egy rendkívül hegyes, természetes gyémántjeggeccel díszített aranygyűrű... A hagyomány szerint a gyűrű valaha Mátyás királyé volt; ha nincs is erre okmányoszerű bizonyítékunk, a gyűrű XV. század végére utaló stílusa ellene nem mond ennek a hagyománynak. MIHALIK 1897. LIV/2. kép. A forrásra (tévesen) hivatkozik: Történelem – Kép MNG, 2000. Kat. sz. VII–11. (PANDUR Ildikó). A Metternich–Winneburg hercegek kincstárában egyébként fennmaradt a három gyémánttal és négy rubinttal díszített gyűrű, s ma a königswarti várkastély (Zámek Kynžvart, Lázně Kynžvart, Csehország) múzeumának gyűjteményében található, ugyancsak Mátyásnak tulajdonítva.

²⁰³ Történelem – Kép MNG, 2000. Kat. sz. VII–11. (PANDUR Ildikó); Mátyás öröksége MNG, 2008. Kat. sz. II. 24. (PANDUR Ildikó)

²⁰⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL) E 156 Urbaria et Conscriptioes 40/35. PÉTER Katalinnak köszönöm, hogy kutatásaiból ezt a fontos adatot a rendelkezésemre bocsátotta.

fiai szempontok alapján végzi el, a *figurát* (vagy emblémáknál a *picturát*) alkotó képek elemeit veszi sorra, s így a „Diamante” (*Gyémánt*) c. fejezetben említi meg Mátyás magyar király gyémántgyűrűjét, egyébként a Typotiustól átvett szimbolikával együtt.²⁰⁵ Typotius háromkötetes emblémagyűjteménye azokhoz a reneszánsz és korai barokk metszetes portrégyűjteményekhez hasonló emblémáskönyvekhez tartozott, amelyek a nevezetes személyek felől jutott el impresáikhoz vagy versekkel kibővült emblémáikhoz, vagyis az uralkodói és főúri elitet sorakoztatta fel és jellemezte jelvényükkel, egyfajta korabeli „Who’s who” lexikont alkotva, míg Ferro „Teatro”-ja az elméleti munkák sorába tartozik.

Míg a gyémántgyűrű-embléma a klasszikus reneszánszban főként a Mediciekhez, illetve az itáliai fejedelmi házakhoz kapcsolódott, a 16. században polgári használatban is megjelent. A neves németalföldi humanista tudós, orvos, természettudós és emblémaszerző, Sambucus barátja,²⁰⁶ Hadrianus Iunius (Adriaen de Jonghe 1511–1575)

Emblemata c. művében közöl egy verses emblémát „*Nec igni nec ferro cedit*” (= Se tűznek, se vasnak nem enged) mottóval, amelyen tájképi háttér előtt egy gyémántgyűrű látható keresztbe tett alabárrdal és lángoló parázstartóval (46. kép). A vers magyarázata szerint hiába próbálja a bárd vagy a tűz átjárni a gyémántkőves gyűrűt, ahogyan az erős, állhatatos és mindenek győzedelmes lélek is rettenthetetlenül ellenáll a veszélyeknek és gyötrelmeknek.

Emblema LI.

Ne igni nec ferro cedit

*Bipennis hinc, fax inde vivum ignem vomens,
Nexum adamante suo decussat annulum probè.
Fortis animus, constansque, victor omnium,
Despuit intrepidus pericula et saevas cruces.*²⁰⁷

46. Hadrianus Iunius gyémántgyűrű-emblémája, 1565 (IUNIUS 1565, 57. alapján)

²⁰⁵ *Al Diamante parimente in uno anello, e una stella, che serve più all'intentione, che all'Impresa, vi furono scritte le parole DURAT ET LUCET, da Mattias Re d'Ungaria, per mostrare, che scampato da prigione e da morte viveva non pure, ma regnava et vinceva.* FERRO 1623, II. 277.

²⁰⁶ Kapcsolatokról bővebben: EREDICS 1998

²⁰⁷ IUNIUS 1565, 57.

Hadrianus Iunius az embléma magyarázatában a gyémánt mint a legértékesebb ékkő szimbolikájáról értekezik, amelyet nem fog sem a vas, sem a tűz, s elárulja, hogy az emblémát a tudományok műveléséről nevezetes korabeli Prágában kiadott könyvek címlapjáról vette.²⁰⁸ Bár Iunius nem nevezi meg a prágai könyvkiadót, a gyémántgyűrű és a NEC IGNE NEC FERRO CEDIT-mottó a neves prágai humanista könyvnyomtató, Jiří Melantrich (1511–1580) vállalkozásának emblémája volt, akinek az 1540-es évektől volt nyomdája Prágában, amely nemcsak latin és német, hanem cseh nyelven is adott ki könyveket, köztük a neves Pietro Andrea Mattioli itáliai orvos és természettudós munkáit, így orvosi könyvét címlapján a Melantrich-emblémával (47. kép).²⁰⁹ A Melantrich nyomda emblémája bizonyára nem volt ismeretlen Ottavio Strada és Typotius előtt sem, s talán a prágai nyomdajelvény is mintaként szolgálhatott a karrierjét a prágai szabadulással megkezdett Hunyadi Mátyás király emblémájának közlésében.

47. kép

A Melantrich könyvkiadó emblémája, Prága, 1561 (MATTHIOLI: *Epistolae*, Prága, 1561 címlap alapján)

A prágai emblémáskönyv szerzői munkája nyomán azonban a gyémántgyűrű a 17. században I. Mátyás magyar királlyal kapcsolódott össze, így természetesen, hogy a Kaaden csehországi városban született, majd a lengyel udvarba került német történétíró,²¹⁰ Salomon Neugebauer Frankfurt am Mainban megjelent emblémáskönyvében Corvin Mátyás magyar királlyal a Strada–Typotius munkájá-

²⁰⁸ *Adamas ut inter gemmas facillè principatum obtinet, neque mirum, quippe cui vis indomita nomen Graeca interpretatione dedit; ita duarum violentissimae naturae rerum, ferri ignisque contemptricem vim singulari praerogativa iam olim possidet, atque auctoritate scriptorum veluti mancipi tenet: quando enim incudes, nedum malleos ferreos dissilire inusita [helyesen: inusitata] sua duritie faciat; hinc est quod adamantem (quem opum gaudium praeclaro elogio nuncupat Plinius) reliqua vi omni infragilem atque invictum, solo hircino sanguine, nec nisi recenter à caede fervente, rumpi posse naturalium rerum ventilatores negant. Emblema desumptum est (ne quis nobis fascinus à malevolis obrepat, qui candidè nostros labores in publicum proferimus) è librorum Pragae, quae Bohemiae copiosissima facile et litterarum studiis celeberrima est civitas, excusorum frontispicio: uti annulus pala inclusum habens adamantem, decussatim praefert hinc securim Amazoniam; inde trullam ferream igne ardente coruscantem.* IUNIUS 1565, 147.

²⁰⁹ Petri Andreae MATTHIOLI: *Epistolarum medicinalium libri quinque*. Pragae, In officina G. MELANTRICHII, ad instantiam V. VALGRISII, 1561

²¹⁰ A lengyel történelemről írt műve: *Historiae rerum Polonicarum libri quinque*. Frankfurt, Typis WECHELIANIS, sumptibus heredum IOANNIS AUBRII, 1611

ból megismert gyémányűrűt és csillagot társítja, s metszenének előképe is Strada rajza és Sadeler rézmetszete (48. kép).²¹¹ Neugebauer leírásában az embléma jelentése: a király képes legyőzni minden bármely súlyos és nehéz akadályt, mert férfias bátorsága a veszélyekben is felragyog, s fénylik a sötétségben is. Akárcsak a gyémánt, amelynek olyan ereje van, hogy semmilyen eszközzel nem lehet megsérteni, még a tűzben is épségben marad, semmitől nem rongálódik, ezért azt, aki bátor és állhatatos lélekkel van felvértezve, illetve minden kemény és rendíthetetlen dolgot ehhez a megszelídíthetetlennek nevezett ékkőhöz hasonlítanak.

48. Corvin Máttyás emblémája, 1619
(NEUGEBAUER 1619, 243.
alapján)

Neugebauer azonban nemcsak Máttyás emblémáját közli a DURAT ET LUCET-mottóval, hanem Lazarus von Schwendi hohenlandsbergi bárójét is, akinek Hadrianus Iunius a jelmondatot „ajándékozta”. Schwendi emblémája azonban hasonló mottó alatt, de a picturán a lángoló Etna ábrázolásával jelenik meg (49. kép).²¹² A szicíliai vulkán ugyanis soha nem szűnik meg tüzet okádni, ugyanígy nem lehet elnyomni (Schwendi) férfiasan bátor lelkét sem. Ugyenezt a mottót és a tűzhányó-emblémát a strassburgi Johann Jacob Luck (Lucke) is felvette numizmatikai-emblematikai gyűjteményébe, az emblémához fűzött magyarázatban pedig Schwendit mint a császári hadak magyarországi főparancsnokát mutatja be, kiemelve az 1565. évi török háborúban játszott szerepét. Luck megemlíti hadiszerencsáját, a szatmári vár, Szerencs, Erdőd, Kővár, a borsodi Szendrő elfoglalását, s dicséri a generális katonai virtusát, amely

²¹¹ MATTHIAS CORVINUS REX HUNGARIE. Annulus aureus asseri directe impositus, comprehendens adamantem acuminatum, cui stella maiuscula ex intersticio supraposita tali cum epigraphe: DURAT ET LUCET, figurat: Rex scilicet impetrare et superare aduersa per acuta atque robusta quaevis. Splendet enim virtus semper, neque illis sordibus siue aduersis obsolescit, atque in tempestate siue quiete est, lucetque in tenebris. Adamas, quia ejus est duritici et indomiti roboris, vt non solum nullo posset teri aut tundi instrumento, sed et iam vim ignis illaesus perferat: inde qui animi fortitudine, firmoque animi proposito est acceptus, et uniuerse omnia dura et implacabilia eius gemmae, quam ideo indomitam dixerunt, nomine fuerunt denotata. NEUGEBAUER 1619, 243–244.

²¹² LAZARUS A SCHWENDI BARO DE HOHENLANDSberg. Aetna undiquaque flammas evomens, ventis septem circumcirca inflantibus cum epigraphe: DVRAT ET LUCET. Ut Aetna mons ille in Sicilia decantatus et ignem late fundit, et tamen in hodiernum usque diem durat: ita et virtus, atque masculus animus etiam in rebus aduersis non opprimitur, etiam si prematur, ut iucunde habet senarius Graecus [...]. Vide hac de re Philosophum in Nicomachicis cap. 12. lib. I. NEUGEBAUER 1619, 403–404.

a szicíliai Etna soha meg nem szűnő és messzire látszó kitöréseihez hasonlóan, a sötétben is fénylik és világít, s a legnagyobb veszélyek közepette is sértetlen marad, történjen bár hajótörés vagy tűzvész, viharok, a bátorság nem változik, képes mindig megújulni, soha nem enyészik el.²¹³ A Schwendi Etna-emblémájához fűzött magyarázatból kiderül, hogy Jacob Luck a mottó alapján a tűzhányó ikonográfiájának ugyanolyan szimbolikus tartalmat kölcsönöz, mint a korábbi emblematikai szerzők Mátyás gyémántjához.

49. kép
Lazarus von Schwendi
emblémája, 1619
(NEUGEBAUER 1619,
403. alapján)

Láttuk, hogy Mátyás életében, a források jelenlegi ismerete mellett, csupán egyetlen mottót jegyeztek fel, azt is németül, pedig az impresák (és emblémák) fontos alkotóeleme a mottó vagy lemma, hiszen éppen ez avatja irodalmi jelenséggé. A másik Mátyásnak tulajdonított mottóról (SUA ALIENAQUE PIGNORA NUTRIT) pedig kiderült, hogy azt Brodarics István alkotta, de nem neki, hanem Szapolyai Jánosnak, mégpedig humanista barátja, Paolo Giovio kérésére, s csak figyelmetlenségből tulajdonították, s nem is mindenki, Mátyásnak a 16–17. századi emblémáskönyvekben.

A DURAT ET LUCET-mottó sem Mátyás kizárólagos jelmondata, hiszen Adrianus Iunius alkotta (feltehetően korábbi toposzok alapján) Lazarus von Schwendinek, a kor Európaszerte ismert császári hadvezérének, s csak a 16. század legvégén jelenik meg Hunyadi Mátyás neve és emblémája alatt Ottavio Strada saját

²¹³ NUMMUS CASTRENSIS LAZARI SCHWENDII BARONIS IN HOHENLANDSPERG: *Caesarei exercitus in Ungaria et Transylvani summi Praefecti, cusus rebus praeclare contra Trucas gestis Anno 1565. Postquam Transylvanus violata pace Zatmarum occupasset Lazarus Schwendius vir illustris... Caesarianis copiis praeficitur, summamque rerum agendarum potestatem nactus [...] Symbolum hoc numismatico virtus quid possit, infractusque viri fortis animus declarat. Aetna ignem suum favillasque longe lateque proicit, nec tamen ejaculatione ejusmodi assidua consumitur, sic virtus (bellica inprimis et militaris) et lucet in tenebris, splendetque per se semper et rebus in adversis illaesa perdurat, non naufragio, non incendio amittitur, non tepestatum, non temporum permutatione mutatur, aegrescere potest, emori non potest. [...] Utendum fortunae successu ratus pergit Heros laudatissimus: Zathmaram, Zerentium, Erdeudam, Kuvaram, Sendereviam, aliaque insignia lova prospero victoriae cursu expugnat. Caeterum symbolo hoc numismatico virtus quid possit, infractusque viri fortis animus declarat. Haud secus enim atque Aetna mons Siciliae ignem suum favillasque longe lateque proicit, nec tamen ejaculationes ejusmodi assidua consumitur: sic virtus (bellica inprimis ac militaris) et lucet in tenebris, splendetque per se semper: et rebus in adversis illaesa perdurat: non naufragio, non incendio amittitur: non tempestatum, non temporum permutatione mutatur: aegrescere potest: emori non potest. Author. LUCK 1620, 217.*

maga által rajzolt emblémagyűjteményében, ahonnan a Typotius–Strada-féle prágai emblémáskönyvbe is bekerült.

Pedig Mátyás uralkodói reprezentációjában, corvináit s részben palotája díszzeit tekintve, fontos szerepet szánt az emblémáknak, s ebben a legjobb s leginkább követésre méltó példát éppen felesége, Aragónai Beatrix és családja impresakultuszában találhatta meg. A 16–17. századi emblematikai hagyomány azonban egyikőjüket sem tüntette ki különösebben, bár Mátyás (sőt még apja, Hunyadi János is) fel-feltűnt az emblémáskönyvek lapjain, a 15. századi magyar király ismertsége nem vetekedhetett kora, illetve a 16. század európai uralkodói és humanista elitje, a nagy uralkodóházak és előkelő családok emblematikai népszerűségével.

BIBLIOGRÁFIA

ALGARRA PARDO 1998

ALGARRA PARDO, Víctor Manuel: Azulejería gótica valenciana. In: PADILLA, Jose I.– VILA I CARABASA, Josep M.– AQUILUE ABADIAS, Javier: *Ceramica Medieval I Postmedieval: Circuits Productius I Sequencies Culturals*. Universitat de Barcelona, 1998. 145–163. (*Monografies D'arqueologia Medieval I Postmedieval, 4*)

ÁLVARO ZAMORA 2005

ÁLVARO ZAMORA, María Isabel: La emblemática en la cerámica. *Emblemata: Revista aragonesa de emblemática*, 11 (2005) 349–406.

AMETLLER Y VIÑAS 1903–1928

AMETLLER Y VIÑAS, Josep: *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV*. I–III. Gerona, Torres, 1903 (I–II.) – 1928 (III.)

AMMIRATO 1592

Il rota overo delle imprese. Dialogo del signor Scipione AMMIRATO. Nel qual si ragiona di molte Imprese di diuersi eccellenti Autori, & di alcune regole, e auuertimenti intorno quella materia. Fiorenza, Filippo Giunti, 1592

ANGELIS 1983

Maria Antonietta de ANGELIS: Emblems and Devices on a Ceiling in the Château of Dampierre-sur-Boutonne. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 46 (1983) 221–228.

APRILE 2001

APRILE, Marcello: Giovanni Brancati traduttore di Vegezio. Galatina (Lecce), CONGEDO, 2001 (*Pubblicazioni del Dipartimento di filologia linguistica e letteratura dell'Università di Lecce, V.*)

BALDI 1824

BALDI, Bernardino: *Vita e fatti di Federigo di Montefeltro, duca di Urbino* 1–3. Estratta da MS. inedito della Biblioteca Albani e corredata... di Francesco ZUCCARDI. Roma, Perego Salvioni, 1824

BALLA 2008

BALLA, Gabriella: Beatrix hozománya. Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király udvara. In: *Beatrix hozománya. Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király udvara*. Szerk.: BALLA, Gabriella. Kiállítási katalógus. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2008. 11–30.

BASCAPÉ 1969–1978

BASCAPÉ, Giacomo Carlo. *Sigillografia. Il sigillo nella diplomatica, nel diritto, nella storia, nell'arte*. I–II. Milano, Antonino Giuffrè, 1969–1978

Beatrix hozománya IM 2008

Beatrix hozománya. Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király udvara. Kiállítási katalógus. Szerk.: BALLA Gabriella. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2008

BELTRÁN 2008

BELTRÁN, Rafael: Los orígenes del Grial en las leyendas artúricas: Interpretaciones cristianas y visiones simbólicas. *Tirant lo blanc*, 11 (2008) 19–54.

BENTKOWSKI 1830

BENTKOWSKI, Felix: *Spis medalówpolskich lub z dziejami krainy polskiej stycznich, w gabinecie król. alex. Uniwersytetu w Warszawie znajdujących się, tudzież ze zbiorów i pism lub podań zebrany i porządkiem lat ułożony przez... z czterema rycinami*. Warszawa, w drukarni kommissyi RZ. W, R. I O. P., 1830

BERTONI 1903

BERTONI, Giulio: *La Biblioteca Estense e la coltura Ferrarese ai tempi del duca Ercole I (1471–1505)*. Torino, Ermanno Loescher, 1903

BERZEVICZY 1908

BERZEVICZY Albert: Beatrix királyné 1457–1508. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1908 (*Magyar történelmi életrajzok*)

BOULTON 1987

BOULTON, D'arcy Jonathan Dacre James: *The Knights of the Crown: The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe 1325–1520*. New York, St. Martin's Press, 1987

CAPACCIO 1584

Forastiero. Dialogi di Giulio Cesare CAPACCIO, accademico otioso, nei quali, oltre a quel che si ragiona dell'origine di Napoli, governo antico della sua repubblica, duchi che sotto gli imperadori greci vi ebbero dominio, religione, guerre che con varie nazioni successero, si tratta anche

dei re che l'han signoreggiata, che la signoreggiano, viceré che amministrano, tribunali regi, governo politico, sito e corpo della città con tutto il contorno, da Cuma al Promontorio di Minerva, varietà e confini di habitatori, famiglie nobili e popolari, con molti elogij d'homini illustri, aggiuntavi la cognitione di molte cose appartenenti all'istoria d'Italia, con particolari relationi per la materia politica, con brevità spiegate. In Napoli, per Domenico Roncagliolo, 1584

CAPACCIO 1592

CAPACCIO, Giulio Cesare: *Delle Imprese Trattato di Giulio Cesare Capaccio in tre Libri diviso.* Nápoly, Giovanni Giacomo Carlino, 1592

COVARRUBIAS 1995

Sebastián de COVARRUBIAS OROZCO: *Tesoro de la lengua castellana o española es un diccionario del española.* Ed. Felipe C. R. MALDONADO–Manuel CAMARERO. Madrid, Castalia, 1995²

CSAPODI 1990

CSAPODI Csaba: A Corvina könyvtár története. In: CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana.* Budapest, Helikon, 1990⁴. 7–28.

CSONTOSI 1890

CSONTOSI János: Diomedes Carafa: De Institutione Vivendi. A pármai Corvin-codexből. *Magyar Könyvszemle* XV. (1890) I–II. füzet. 54–86.

DE LUCA 2001

DE LUCA, Margerita: *La villa della Duchesca attraverso le fonti.* Doktori értekezés tézisei és előszava (*La villa della Duchesca*). Università degli Studi di Napoli Lettere, 2001

(www.tesionline.it/default/tesi.asp?id=6902. 2009. júl. 24.)

DI BATTISTA 1998/1999

DI BATTISTA, Rosanna: La porta e l'arco di Castelnuovo a Napoli. *Annali di Architettura. Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio di Vicenza*, 1998/1999/10–11. 7–21.

E. KOVÁCS 2005

E. KOVÁCS, Péter: Ritratto di Mattia Hunyadi re d'Ungheria. In: *Nel segno del corvo: libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490).* Ed. BONO, Nicola e. a. Modena, Bulino–Ministero per i Beni e Le Attività Culturali–OSZK etc., 2002. 17–21.

EREDICS 1998

EREDICS Péter: Joannes Sambucus és Hadrianus Junius. In: *Janus Pannonicus és a humanista irodalmi hagyomány.* Szerk.: JANKOVITS László–KECSKEMÉTI Gábor. Pécs, JPTE, 1998. 89–96.

ESCHENLOER 2003

ESCHENLOER, Peter: *Geschichte der Stadt Breslau*. Hg. von Gunhild ROTH. Münster etc., Waxmann Verlag, 2003

FÉNYES 2008

FÉNYES, Gabriella: Majolika padlócsempék a budai várból. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban*. Szerk.: FARBAKY Péter–SPEKNER Enikő–SZENDE Katalin–VÉGH András. Kiállítási katalógus. BTM, 2008. márc. 19– jún. 30. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008. 354–374.

FERRO 1623

FERRO, Giovanni: *Teatro d'Imprese I–II*. Venezia, Giacomo Sarzina, 1623

FERRO 1629

FERRO, Giovanni: *Ombre apparenti nel Teatro d'Imprese I–II*. Venezia, Giacomo Sarzina, 1629

FEUILLE 1691

Daniel de la FEUILLE: *Devises et emblemes anciennes et modernes, tirées des plus celebres auteurs: avec plusieurs autres nouvellem[en]t inventées et mises en latin, en francois, en espagnol, en italien, en anglois, en flamand et en allemand*. Amsterdam, Feuille, 1691

GARCIA 2009

GARCIA, Joan E.: Aragóniai János esztergomi érsek könyvtára. In: *Királylányok messzi földről – Katalónia és Magyarország a középkorban*. Kiállítási katalógus. Szerk.: SAROBE, Ramon TÓTH Csaba. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009. 470–479.

GEORGES 2008

GEORGES, Stefan: *Das zweite Falkenbuch Kaiser Friedrichs II. Quellen, Entstehung, Überlieferung und Rezeption des Moamin*. Berlin, Akademie Verlag, 2008 (*Wissenskultur und gesellschaftlicher Wandel*, 27).

GIOVIO 1531

Commentario de le cose de' turchi di Paulo IOUIO, vescouo di Nocera, a Carlo quinto imperadore augusto. Stampata in Roma per maestro Antonio Blado d'Asola, 1531

GIOVIO 1552–1555

Pauli IOVII Episcopi Nucerini Historiarum sui temporis. Tomus primus – Tomus secundus. Venetiis IOAN. GRYPHIUS excudebat, ad instantiam Petri Boselli, 1552–1555

GIOVIO 1555

GIOVIO, Paolo: *Dialogo dell'impresie militari et amorose*. Roma, Antonio Barré, 1555 (Editio princeps)

GIOVIO 1556²

Dialogo dell'impresse militari et amoroſe. di monſignor GIOVIO veſcouo di Nocera. Con un ragionamento di Lodouico Domenichi, nel medesimo ſoggetto. In Vinegia, appreſſo Gabriel Giolito de'Ferrari, 1556²

GIOVIO 1559 (Dialogo, Lyon)

Dialogo dell'impresse militari et amoroſe di monſignor GIOVIO veſcouo di Nocera. Con un ragionamento di Meſſer Lodouico Domenichi, nel medesimo ſoggetto. Con la tavola. In Lione, appreſſo Gvglielmo Roviglio [Guillaume Rouille], 1559

GIOVIO 1559 (Ragionamento, Milano)

Ragionamento di Mons. Paolo GIOVIO, veſcouo di Nocera con Meſſer Lodouico Domenichi ſopra i motti e diſegni d'arme e d'amore, che comunemente chiamano impresse. Con vn diſcorſo di Girolamo Ruſcelli, intorno allo ſteſſo ſoggetto. Milano, Appreſſi di Giouann' Antonio de gli Antonii, 1559

GIOVIO 1561 (Dialogue, Lyon)

Dialogue des Deuiſes d'armes et d'amours du S. Paulo IOVIO, avec un Diſcourſ de M. Loys Dominique ſur le meſme ſubiet. Traduit d'Italien par le S. Vaſquin Philieul. Auquel avons adiouſté Deuiſes Heroique et Morales de Seigneur Gabriel Symeon. A Lyon par Guillaume Rouille, 1561

GIOVIO 1561 (Ragionamento, Venetia)

Ragionamento di Mons. Paolo GIOVIO ſopra i motti e diſegni d'arme e d'amore, che comunemente chiamano impresse con un Diſcorſo di Girolamo Ruſcelli, intorno allo ſteſſo ſoggetto. Venetia, Giordano Ziletti, 1561²

GIOVIO 1571

GIOVIO, Paolo: *Elogia virorum bellica virtute illuſtrium veris imaginibus ſuppoſita, quae apud Muſaeum ſpectantur in libros ſeptem digeſta.* Baſileae, [PETRUS PERNA?], 1571 (Editio princeps: Firenze, Torrentino, 1551)

GIOVIO 1577

Pauli IOVII Novocomenſis epiſcopi Nuceriſini Elogia virorum literis illuſtrium, quotquot vel noſtra vel avorum memoria vixeret. Ex eiudem Muſaeo (cuius deſcriptionem una exhibemus) ad vivum expreſſis imaginibus exornata. Bázal, Petrus Perna, 1577

GIOVIO, 1551

Pauli IOVIO Novocomenſis epiſcopi Nuceriſini Elogia virorum bellica virtute illuſtrium veris imaginibus ſuppoſita, quae apud Muſaeum ſpectantur. Florentiae, in officina Laurentii Torrentini ducaliſ typographi, 1551

- GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (Le Sententiose, Lyon)
Le sententiose imprese di Monsignor Paulo GIOVIO, et del Signor Gabriel Symeoni, ridotte in rima per il detto Symeoni. In Lyone, apresso Gulielmo Roviglio [Guillaume Rouille], 1561
- GIOVIO[–SIMEONI] 1574
Dialogo dell'imprese militari et amorse di Monsignor GIOVIO Vescovo di Nocera, et del S. Gabriel Symeoni Fiorentino. Con un ragionamento di M. Lodovico Domenichi nel medesimo soggetto. Con la tavola. In Lyone, Appresso Guglielmo Rouillio, 1574
- GLÍPTICA 2001
Glíptica: camafeos y entalles de la Universitat de València. Kiállítási katalógus. 2001 január–április. València, Universitat de València–Vice-rectorat de Cultura, 2001
- GRIERSON–TRAVAINI 1998
GRIERSON, Philip–TRAVAINI, Lucia: *Medieval European Coinage, Vol. 14: Italy (3). South Italy, Sicily, Sardinia. With Catalogue of The Fitzwilliam Museum.* Cambridge University Press, 1998
- GRIMM 1854–1960
GRIMM von, Jacob–GRIMM, Wilhelm: *Deutsches Wörterbuch* 1–16. (1–32.) Leipzig, S. Hirzel, 1854–1960
- GROTA 1475
GROTA, Lodovico: *In q(ue)sto piccolo libretto se co(n)tiene le admira(n)de magnifice(n)tie e stupe(n)dissimi aparati de le foelice noze celebrate da lo illustre segnor de Pesaro.* Vicenza, Hermanus Levilapidus, 1475
- GUICCIARDINI 2003
GUICCIARDINI, Ludovico: *Le ore di ricreazione.* Editio princeps: Atwerpen, 1565. Digitális kiadása: Biblioteca Italiana, 2003 (www.bibliotecaitaliana.it)
- GYULAI 2008/A
GYULAI Éva: Báthoriak az emblematikában. In: A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa). Tanulmánykötet. Szerk.: Ulrich Attila. Nyírbátor, 2008. 69–97. (*A Báthori István Múzeum Füzetei. Új sorozat* 3.)
- GYULAI 2008/B
GYULAI Éva: A Szapolyai-címer változatai a 16–17. században. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* Tomus XIII. [2008] – Fasciculus 3. 125–164.

GYULAI 2009/a

GYULAI Éva: „Sua alienaque pignora nutrit” – Szapolyai János király impresája. In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Szerk.: Tüskés Anna. Budapest, CentrArt Egyesület, 2009. 369–374.

GYULAI 2009/b

GYULAI Éva: „Durat et lucet” – Matthias Corvinus in Emblem Books. In: *Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*. Eds. Attila BÁRÁNY–Attila GYÖRKÖS. Debrecen, 2009. 163–186. (*Speculum Historiae Debreceniense I. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai*)

HANKISS 1939

HANKISS János: *Tormay Cécile*. Budapest, Singer és Wolfner, 1939

HELAS 1999

HELAS, Philine: *Lebende Bilder in der italienischen Festkultur des 15. Jahrhunderts*. Berlin, Akademie, 1999

HILL 1905

HILL, George Francis: *Pisanello*. London, Duckworth, 1905

HELTAI 1575

HELTAI Gáspár: *Krónika az magyaroknak viselt dolgairól*. Kolozsvár, Heltai Gáspárné, 1575 (RMK I. 118)

HONEMANN 2003

HONEMANN, Volker: The Marriage of Matthias Corvinus to Beatrice of Aragón (1476) in Urban et Court Historiography. In: GOSMAN, Martin e. a.: *Princes and Princely Culture, 1450–1650*, I–II. Leiden, Brill, 2003. II. 213–227.

Hunyadi Mátyás BTM 2008

Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban. Szerk.: FARBAKY Péter–SPEKNER Enikő–SZENDE Katalin–VÉGH András. Kiállítási katalógus. BTM, 2008. márc. 19–június 30. Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum, 2008

HUSZTI 1927

HUSZTI József: Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz. Budapest, MTA, 1927. (*Értekezések a nyelv- és néptudományok köréből* XXIV. 10.)

IUNIUS 1565

Hadrianus IUNIUS (Adriaen de JONGHE): *Emblemata*. Antwerpen, Christophe Plantin, 1565

KARSAY 2002

KARSAY Orsolya: Uralkodók és studiolók. In: *Uralkodók és corvinák : Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulójára*. Szerk.: KARSAY Orsolya. Budapest, OSZK, 2002. 91–95.

KELEMEN, 2006

KELEMEN Örs: A Corvin-emblémák. *Magyar Grafika* 2006/5. 100–101.

Katalónia és Magyarország MNM 2009

Királylányok messzi földről – Katalónia és Magyarország a középkorban. Kiállítási katalógus Szerk.: SAROBE, Ramon–TÓTH Csaba. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009

KOVÁCS 1991

KOVÁCS András: Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez. *Ars Hungarica* 19. (1991) 157–164.

KOVÁCS 1994

KOVÁCS András: A kolozsvári Zodiákus terem. *Művelődés* 46. (1994)/10. 39–42.

KOVÁCS 2001

KOVÁCS András: Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században. In: *Kolozsvár 1000 éve (A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai)*. Szerk.: DÁNÉ Tibor Kálmán et al. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület Magyar Közművelődési Egyesület, 2001. 42–72.

KOVÁCS 2006

KOVÁCS András: *A humanista plébános, az asztrológus főbíró és a fejedelmi diplomata háza*. *Korunk* 3. folyam 17. (2006)/10. 11–21.

KUBINYI 2008

KUBINYI András: Udvertartás és udvari élet Mátyás király korában. In: *Hunyadi Mátyás, király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Szerk.: FARBAKY, Péter–SPEKNER, Enikő–SZENDE, Katalin–VÉGH, András. Kiállítási katalógus, 2008. márc. 19–jún. 30. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008. 21–33.

KULCSÁR 1990

KULCSÁR, Péter: A Corvinus-legenda. In: *Mátyás király*. Szerk.: BARTA Gábor, Budapest, Akadémiai, 1990. 17–40.

LA PERRIÈRE 1544

LA PERRIÈRE, Guillaume: *Le theatre des bons engines*. Paris, Denis Janot, 1544

LE MOYNE 1666

LE MOYNE, Pierre: *De l'Art des Devises*. Paris, Cramoisy, 1666

LÖVEI 2006

LÖVEI Pál: Uralkodói lovagrendek a középkorban, különös tekintettel Zsigmond Sárkányrendjére. In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Szerk.: TAKÁCS Imre. Kiállítási katalógus. Budapest–Luxemburg, Philipp von Zabern, 2006. 251–263.

LUCK 1620,

LUCK, Johann Jacob: *Sylloge Numismatum Elegantiorum, Quae Diversi Imp., Reges, Principes, Comites, Respublicae, Diversas ob Causas Ab Anno 1500, ad Annum usque 1600. Concinnata & Historica Narratione (sed Brevi) Illustrata*. Argentinae (Strasbourg), Typis Reppianis, 1620

LIPPINCOTT 2000

LIPPINCOTT, Kristen: „Un gran pelago”: the impresa and the medal reverse in fifteenth-century Italy. In: *Perspectives on the Renaissance Medal*. Ed. SCHER, Stephen K., London–New York, Garland, 2000. 75–96. (*Garland Studies in the Renaissance*, 11; *Garland Reference Library on the Humanities*, 1922)

Magyar Katolikus Lexikon

Magyar Katolikus Lexikon 1–13. Budapest, Szent István Társulat, 1993–2008

MASUCCIO 1874

MASUCCIO, Luigi Settembrini: *Il novellino di Masuccio Salernitano: restituito alla sua antica lezione*. Nápoly, Morano, 1874

MORETTI 2004

MORETTI, Massimo: Note storiche e storiografiche sulla ceramica pesarese del Quattrocento. In: CIARONI, Andrea (ed.): *Maioliche del Quattrocento a Pesaro: frammenti di storia dell'arte ceramica dalla bottega dei Fedeli*. Firenze, Centro Di, 2004. 41–87.

MASEN, 1681

MASEN, Jakob: *Speculum Imaginum Veritatis Occultae. Ed. tertia prioribus correctior*. Köln, J. A. Kinckius (Witwe), 1681

Mátyás öröksége MNG 2008

Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Tanulmánykötet (Kiállítási katalógus). Szerk.: MIKÓ Árpád–VERŐ Mária. Budapest, Art Boks–MNG, 2008 (*A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai*, 2008/3)

MIHALIK 1897

MIHALIK József: A csúcsíves műizlés ötvösművészetének emlékei. In: *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon I–II*. Szerk.: CZOBOR Béla–SZALAY Imre. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1897–1901. I. köt.

MIKÓ 2008

MIKÓ Árpád: Beatrix királyné. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban*. Szerk.: FARBAKY, Péter–SPEKNER, Enikő–SZENDE, Katalin–VÉGH, András. Kiállítási katalógus. BTM, 2008. márc. 19–június 30. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008. 251–253.

MILANO 2002

MILANO di, Ernesto: I codici corviniani conservati nelle Biblioteche italiane. In: *Nel segno del corvo: libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490)*. Ed. BONO, Nicola e. a. Modena, Bulino–Ministero per i Beni e Le Attività Culturali–OSZK etc., 2002. 65–94.

MILANO 2005

MILANO, Ernesto: Az olasz könyvtárakban őrzött corvinák. In: *A holló jegyében*. Szerk.: MONOK István, Budapest, Corvina–Országos Széchényi Könyvtár, 2005. 83–134.

NEUGEBAUER 1619

NEUGEBAUER, Salomon “a Cadano”: *Selectorum Symbolorum Heroicorum Centuria Gemina Enotata Atque enodata*. Frankfurt/M., Lukas Jennis, 1619

OSZCZANOWSKI 2004

OSZCZANOWSKI, Piotr: Silesians at the Court of the Emperor Rudolf II. *Studia Rudolphina* 4. (2004) 3–16.

PALAZZI 1679

Aquila Austriaca – sub quo Imperatores Austriaci ab Alberto II. Honorifico usque ad Ferdinandum III. et IV. Occidentis Imperatorem L. elogiis, hieroglyphicis, numismatibus, insignibus, symbolis, imaginibus antiquis ad viuum exhibentur exculpti, et longa historiarum serie exarati Auctore Joanne PALATIO. Venetiis, ex Typographia ANDREA POLETI, 1679

PALLISER 1870

Mrs PALLISER, Bury: *Historic Devices, Badges, and War-cries*. London, Sampson Low, Son & Marston, 1870

PANORMITA 1538

PANORMITA (Antonio Beccadelli): *Antonii Panormitae De dictis ac factis Alphonsi regis libri IV*. Bazel, Hervag, 1538

PARADIN 1557

PARADIN, Claude: *Devises heroïques*. Paris, Jean de Tournes, 1557

PERSICO 1899

PERSICO, Tommaso: *Diomede Carafa; uomo di stato e scrittore del secolo XV*. Napoli, Luigi Pierro, 1899

PERTICARI 1843/44

- PERTICARI, Giulio: Le nozze di Costanzo Sforza con Camilla d'Aragona celebrate in Pesaro l'anno 1475. *L'album. Giornale letterario e di belle arti* X. (1843/44) 142–144.; 150–151.
- PIETRO LOMBARDI 2005
 PIETRO LOMBARDI DI, Paola: Mátyás emblémái. In: *A holló jegyében*. Szerk.: MONOK István, Budapest, Corvina–Országos Széchényi Könyvtár, 2005. 157–176.
- PÓCS 1999/2000
 PÓCS, Dániel: Holy Spirit in the Library. The Frontispiece of the Didymus corvina and neoplatonic theology at the court of king Matthias Corvinus. *Acta Historiae Artium* 41 (1999/2000) 63–212.
- PÓCS 2008
 PÓCS Dániel: Urbino, Firenze, Buda – minták és párhuzamok a királyi könyvtár fejlődésében. In: Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Tanulmánykötet (Kiállítási katalógus). Szerk.: MIKÓ Árpád–VERŐ Mária. Budapest, Art Boks–MNG, 2008 (*A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 2008/3*) 147–167.
- PRAZ 1975
 PRAZ Mario: *Studies in Seventeenth Century Imagery*. Roma, Storia e Letteratura, 1975²
- RACZYŃSKI 1838–1843
 RACZYŃSKI, Edward: *Gabinet medalów polskich oraz tych Które się dziejów polski tyczą począwszy od najdawniejszych aż do końca panowania Jana III. (1513–1696) I–III*. Wrocław, M. Friedlaender, 1838–1843
- REUSNER 1593
 REUSNER, Nikolaus: *Opera I–III*. Jéna, TOBIAS STEINMANN, 1593. (Pars III: *Continens Epigrammatvm Libros XXIV. Quibus accessit Epigrammatvm Graecorum Liber Singvlaris*)
- RITOOÓKNÉ SZALAY, 2000
 RITOOÓKNÉ SZALAY Ágnes: A Corvinus-legenda és a régészeti emlékek. In: *Történelem – Kép. Személynyek múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Szerk.: MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 258–261.
- ROBIN–LARSEN–LEVIN 2007
 Diana Maury ROBIN–Anne R. LARSEN–Carole LEVIN: *Encyclopedia of Women in the Renaissance: Italy, France, and England*. ABC–CLIO, 2007
- ROLFS 1907
 ROLFS, Wilhelm: *Franz Laurana I–II*. Berlin, R. Bong, 1907

ROSSI 1888

ROSSI, Umberto: I Medaglisti del Rinascimento alla Corte di Mantova. *Rivista italiana di numismatica* 1 (1888) 25–40.; 161–194.; 433–454.

ROZSONDAI 2008

ROZSONDAI Marianne: A Münchenben Őrzött Corvina-kötésekről – Görög szerzők latin fordításai. *Magyar Könyvszemle* 124. (2008)/3. 246–255.

SADELER 1600

SADELER, Aegidius: *Symbola divina et humana pontificum, imperatorum, regum ex Musaeo Octavii de Strata etc.* Curavit E. Sadeler, Praegae, 1600

SAMBUCUS 1564

SAMBUCUS, Ioannes: *Emblemata cum aliquot nummis antiqui operis, Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii.* Antverpiae, ex officina CHRISTOPHORI PLANTINI, 1564 (Reprint: *Bibliotheca Hungarica Antiqua* IX. Szerk.: VARJAS Béla. Budapest, MTA, 1982)

SERRA DESFILIS 2000

SERRA DESFILIS, Amadeo. „È cosa catalana”: la Gran Sala de Castel Nuovo en el contexto mediterráneo. *Annali di Architettura. Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio di Vicenza*, 2000/12. 7–16.

SIDER – OBRIST 1997

SIDER, Sandra – OBRIST, Barbara: *Bibliography of Emblematic Manuscripts.* Montreal, McGill–Queen’s University Press, 1997 (*Corpus Librorum Emblematum*)

SIMEONI 1559

SIMEONI, Gabriele: *Le Imprese heroiche et morali ritrovate da M. Gabriello Symeoni Fiorentino, al gran Conestabile di Francia.* Lyon, Guillaume Rouillé, 1559

TASSO 1612

TASSO, Ercole: *Della realtà e perfezione delle imprese.* Bergamo, Cornino Ventura, 1612

TÓTH–SZABÓ 1906

Dr. TÓTH–SZABÓ Pál: Szatmári György primás 1457–1524. Budapest, MTA–MTT–Athenaeum, 1906 (*Magyar Történeti Életrajzok*)

Történelem – Kép MNG 2000

Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítási katalógus. Szerk.: MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000

TUMMULILLIS 1890

Angelo de TUMMULILLIS da S. Elia: *Notabilia temporum a cura di Costantino Corvisieri*. Livorno, Ist. Storico per il Medio Evo, 1890 (*Fonti per la storia d'Italia pubblicate dall' Istituto storico italiano. Scrittori, secolo XV. [no. 7]*)

TUOHY 1996

TUOHY, Thomas: *Herculean Ferrara: Ercole d'Este (1471–1505) and the Invention of a Ducal Capital*. Cambridge University Press, 1996 (*Cambridge Studies in Italian History and Culture*)

TYPOTIUS 1601–1603

TYPOTIUS, Jacobus: *Symbola divina et humana pontificvm imperatorum regum ex musseo Octavii de Strada civis Romani. Accessit brevis et facilis isagoge Jacobi Typotii*. Prága, 1601–1603. (Reprint: Akademische Druck-Verlagsanstalt, Graz, 1972)

VASARI 1896

VASARI, Giorgio: *Le vite de' piu eccelenti Pittori. I. Gentile da Fabriano e il Pisanello*. Edizione critica con Note, Documenti e 96 Riproduzioni a cura di Adolfo Venturi. Firenze, Sansoni, 1896

ZENTAI 1974

ZENTAI László: A Mátyás-emblémák értelmezéséhez. *Építés-Építészettudomány* 5. (1974) 365–371.

WARN (szerk.) 1894

Miniatures and borders from the Book of Hours of Bona Sforza, Duchess of Milan, in the British Museum. Ed. George F. WARN. London, British Museum. Dept. of Manuscripts–The Trustees, 1894

WOODS–MARSDEN 2000

WOODS–MARSDEN, Joanna: Visual constructions of the Art of War: Images for Machiavelli's Prince. In: *Perspectives on the Renaissance Medal*. Ed. SCHER, Stephen K. London–New York, Garland, 2000. 47–74. (*Garland Studies in the Renaissance*, 11; *Garland Reference Library on the Humanities*, 1922)

ZANETTI 1775–1789

ZANETTI, Guido: *Nuova raccolta delle monete e zecche d'Italia I–V*. Bologna, L. dalla Volpe, 1775–1789

ZUCCAGNI–ORLANDINI 1833–1845

ZUCCAGNI–ORLANDINI, Attilio: *Corografia fisica, storica e statistica dell'Italia corredata di un Atlante...* 1–12. Firenze, 1833–1845. (11. *Regno della due Sicilie dominii di qua dal faro*, 1844)

VERANCSICS ANTAL KORÁNAK HUMANISTA HÁLÓZATÁBAN VÁZLAT EGY KAPCSOLATI HÁLÓ MODELLEZÉSÉHEZ

GÁL-MLAKÁR ZSÓFIA

A magyar értelmiségi elit talán soha nem állt olyan közel egy nemzetközi eszmei irányzathoz és kapcsolódott olyan szorosan Európához, színvonalát és személyi kapcsolatait tekintve, mint az antikvitás iránt felélénkülő érdeklődés széleskörű elterjedésének idején, mely a reneszánsz meghatározó eszmei irányzataként jelentkezett egész Európában. Az értelmiség útkeresése, életmodellje, informális és formális körei, kapcsolatai minden kornak meghatározó jelenségei az általuk nyújtott sajátos mentális modellen, tudomány- és társadalomszervező szerepükön és a világról alkotott változó elképzeléseiken, valamint azok megjelenítésén keresztül. Emellett pedig minden kor sajátos társadalmi viszonyai ismerhetők meg a fent említett réteg vizsgálatával, különösen, ami annak mobilitását, karrierstratégiáit és átalakulását, mozgását illeti.

Az utóbbi időkben különösen is megszorodó tanulmányok, komplex kutatások jelzik: többé nem csupán arra vagyunk kíváncsiak, hogy hogyan és mit alkottak ezek az intellektüelek a tudomány, a teológia, a politika különböző területein, de nagyon is fontossá vált a mindennapi életük, döntéseik, választásaik háttere, családi és szellemi gyökereik, egyéni, hitbéli preferenciáik és személyes útkeresésük. A mikrotörténeti és történeti antropológiai kutatások megindulása a társadalomnak e rétegét egy időre látszólag háttérbe szorította, és a kis ember figurájába, a kis közösségek formációjába a szellemi elitet nem értette bele, de ez csakhamar megváltozott. A kibővített vizsgálati minta őket is számba vette és itthon is jelentős eredményeket produkált, majd a történetelméleti kérdések tárgyalásának új virágkora különösen is érintette az értelmiség, a humanista elit vizsgálatát, hiszen az mindig is egybeforrta a történetírás, a történetről vallott elképzelések interpretálásával. A szellemileg felfokozott kora újkori tudós közélet, az értelmiség reakciói, választásai, részvétele a közéletben, szerepe az állami irányítás és kulturális áramkörök működtetésében számos munka tárgya külföldön¹ és legújabbban itthon² is.

Noha a hazai kutatás e korszak irodalmi termékei, oktatási rendszere, nemzetközi diplomáciai és személyi kapcsolatai terén az elmúlt évtizedekben rengeteg

¹ Ezek közül néhány a teljesség igénye nélkül: COURTENAY 1999.; D'AMICO 1983.; LE GOFF 1963.; NIEBUHR 1983.; ADAMSKA – MOSTERT 2004.; FUREY 2006.

² Itt említhető SEBŐK, 2005., illetve újabban az értelmiségi útkereséséről, egyes humanisták karrierstratégiájáról, a respublica litteraria hazai tagjainak a Habsburg udvarral való szoros kapcsolatairól Almási Gábor tanulmányai: ALMÁSI 2007, 584–615., Uő.: 2005, 5–37.; Uő.: 2006, 1405–1440. illetve Uő.: 2005, 889–1168.

új adatra és összefüggésre világított rá, mégis az európai vérkeringésbe illeszkedő magyarországi humanisták kapcsolatrendszere, személyes útkeresése, önálló életstratégiái csak az utóbbi időben kerültek a kutatás fókuszába. Az eddig számba vett humanista személyiségek és elért eredményeik, életrajzaik ma már friss kérdések, új szempontok kereszttüzébe kerülnek és segítenek megérteni, hogyan is működött egymás között kialakított információs, reprezentatív, tudományos, diplomáciai, baráti hálózatuk. Ezen új szempontok szerint kívánom a következőkben számba venni Verancsics Antal³ szerteágazó kapcsolatai egy részét, melyek korának hazai és más nemzetközi humanistáihoz fűzték rávilágítva személyiségére, egyéni útkeresésére és a *respublica litteraria*ban betöltött szerepére. Forrásként kiadott és kiadatlan leveleket használok, melyeket Verancsics írt vagy hozzá írtak, azonban ezek teljes körű elemzésétől és az azokban szereplő személyek számbavételétől itt terjedelmi okokból eltekintek, csupán azokat az adatokat igyekszem felhasználni, amelyek segítenek modellezni e kapcsolati háló összetételét, működését.

Rokoni kötelékek és humanista hagyományok

A dolgozatban vizsgált személyek körének áttekintésében nem kívánok rangsort felállítani, tehát választásom, mely szerint először a vele rokoni, baráti kapcsolatban állók körét vizsgálom, majd a lazább, alkalmi jellegű vagy kevésbé adatolható kapcsolatokat, nem jelent semmiféle preferenciát.

Verancsics életének egy viszonylag rövid, de meghatározó szakaszában, ifjúságának idején és később Szapolyai János, majd annak özvegye, Izabella mellett töltött erdélyi években meghatározó szerepet játszott nagybátyja, Statileo János. Statileo a korszakban bevett gyakorlatként működő rokonok, unokaöccsök patronálásában megnyilvánuló gyakorlatot⁴ követve vette magához a szintén dalmát származású rokon unokaöccsét, Verancsics Antalt és egyik testvérét, Mihályt. A testvérek egy rövid ideig Trauban (ma Trogir, Horvátország) tanultak, tanítójuk pedig a klasszikus műveltségű Elio Tolimero⁵ volt. Statileo szintén rokona, Beriszló Péter révén nyerte el a felsőörsi prépostságot, később jelentős diplomáciai feladatokkal halmozta el János király, majd 1528 és 1542 között az erdélyi püspökséget irányította.⁶ Humanista műveltsége, nagyszerű politikusi képességei a János király által rábízott, Franciaországban zajló tárgyalások lebonyolítása során is megmutatkoztak. Szapolyai reprezentációjának pedig egy máig maradandó emlékét állíttatta a gyulafehérvári székesegyházban, amikor Hunyadi János síremlékének dombormű-

³ Verancsics Antallal születésének 500. évfordulója alkalmából 2004. november 26-án, Miskolcon külön konferencia foglalkozott. Szülővárosában, Šibenikben pedig kiállítással egybekötött tanácskozás emlékezett meg róla: PAVIČIĆ 2004.

⁴ MÁLYUSZ 2007, 170.

⁵ REINSBERG–DURINGSFELD 1856, 203.

⁶ SÖRÖS 1916, 3–56.

ves oldallapjait elkészítette, halála után pedig püspöki palotája az erdélyi fejedelmi udvar otthona lett.⁷ A szigorú nagybácsi később Verancsics karrierjének első állomásait egyengetve juttatta őt előbb a somogyi főesperesség javadalmához, és finanszírozta padovai tanulmányait, majd óbudai préposti és királyi titkári, tanácsosi pozíciókba segítette.⁸ Sűrű levelezésük mutatja kapcsolatuk bensőséges jellegét, ugyanakkor tájékoztat az országos politika kérdéseiről, Statileo diplomáciai útjairól, a nemzetközi viszonyokról, de éppúgy családi ügyekről is. E levelezés azonban csonka, hiszen csak Verancsics Statileohoz írott levelei ismeretesek, de az események, s kapcsolatuk alakulása ezek által is jól követhető. Éppen nagybátyjával való összeütközései mutatják a legjobban, mennyire nehéz egzisztenciális helyzetbe és lelki válságba került a fiatal prépost és királyi követ, amikor a diplomáciai feladatok, viharos politikai viszonyok között egyensúlyozva előbb úton lévő nagybátyja erdélyi javait, majd saját pozícióit kellett védelmeznie a Maylád-féle összeskűvés idején.⁹ Nagybátyja mélyen neheztelt rá a budai Orsolyával folytatott viszonya miatt, és csak hosszú engesztelő levelek¹⁰ áradata békítette meg a következetes és szigorú Statileoót. Itt pedig már jelentkezett Verancsics életének később is gyakran, hol versben¹¹, hol levelek elejtett mondataiban feltörő dilemmája az egyházi pályát választott, de mégis az udvari–politikai életben, illetve a tudomány és a studia humanitatis kapcsolathálózában otthonosabban mozgó értelmiségi egzisztenciális és identitásbeli konfliktusa.

A Velencével jó kapcsolatokat tartó dalmát város, Sebenico (ma Šibenik, Horvátország) művelődés terén őrzött humanista hagyományait Verancsics családja is aktívan ápolta, mint eddig is kitűnt. Antal életének szintén meghatározó, a háttérben tevékenykedő, többnyire családjával Sebenicóban élő rokona, Mihály öccse ugyancsak e szellemben nevelkedett. Mihállyal megannyi levélváltásuk árulkodik a bensőséges családi kapcsolatokról,¹² a bizalomról és a közös érdeklődésről, neveltetésükből fakadóan az irodalom, a tudományok iránti szeretetről is. Ennek

⁷ KOVÁCS 1992, 29.

⁸ SÖRÖS 1898, 3–5.

⁹ SZABOLCSI 1970, 305.

¹⁰ VERANCSICS 1857–75, 100., 104.

¹¹ *Ad se* címmel íródott négy sorosa elején tisztán adja vissza e konfliktust, amikor azt mondja: „Hic ubi sum, non sum, nec qui loquor ipsemet hic sum,/ Atque ibi ubi esse velim, non licet esse mihi.” VERANCSICS 1857–75, XII. 20.

¹² 1550. március 12-én öccsének írt levelében a mély aggodás és nagy szeretet hangjai jól érződnek, amikor így fogalmaz: „Quod. Licet perpetuo feceris, nihili certo citius aut revocabis fortunam meam, aut me efficies rerum tuarum magis sollicitum atque studiosum; quippe qui (ita me clementissimus et pientissimus Deus e libro viventium non excludat) neque studiosior neque amantior esse possum, quam sum.” VERANCSICS 1857–75, VII. 47.

megnyilvánulása a két testvér és Johannes Oppolitanus által közösen 1550-ben, Bécsben Duo panegyrici címmel megjelentetett kötet.¹³ De erről tanúskodik az Arconatus Hyeronimus és Mihály által jegyzett Poematum recentiorum volumen, Error devius Virginis Ruthene kötete, amely szintén Bécsben jelent meg,¹⁴ továbbá Verancsics Mihály nászdala, amelyet Izabella és János király lakodalmára írt Krakkóban, 1539-ben látott napvilágot.¹⁵

Rokonai közül unokaöccse, Verancsics Faustus, a Padovát Verancsics jóvoltából megjárt, tudós feltaláló jutott talán a legtöbbre, és teljesítette leginkább nagybátyja elképzeléseit. Padovai tanulmányai után, (1568 és 1572)¹⁶ a veszprémi várkapitányi címet viselte 1579 és 1581 között. 1582-ben II. Rudolf titkára lett.¹⁷ A műszaki tudományokkal valószínűleg még Veszprémben kezdett el foglalkozni, de nagyszabású terveiből született munkája, a Machinae novae, csak halála után, 1616-ban jelent meg.¹⁸ 1594-től csak tudományos tevékenységének élt, melynek eredménye sok egyedülálló technikai fejlesztés volt, melyeket ő ábrázolt és tervezett meg először már említett munkájában (többek között ő gondolta el először a vashíd, a mai értelemben vett lánchíd építését, a kocsitest fémrugókon való ágyazását és a kézzel hajtott hengermalmot is). 1595-ben pedig megjelentette ötnyelvű szótárát Velencében, Dictionarium quinque nobilissimarum Europaeae linguarum; Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Hungaricae címmel.¹⁹ Miután felesége meghalt, 1598-ban csanádi püspökké nevezték ki,²⁰ s valószínűleg nagybátyja is mindig ezt a hivatást szánta neki. 1605-ben azonban Itáliába költözött és ott élt haláláig, előbb Rómában egy főpaptársa, a humanista Vives házában, majd a halála előtti utolsó évben Velencébe költözött. Szeretett volna belépni előbb az oratoriánus, majd a barnabita rendbe, de soha nem lehetett szerzetes, mert mind a Szentszék, mind a rend elöljárója úgy találta jobbnak, ha Magyarhonban képviseli az egyház ügyeit.²¹ Így hát a haláláig meghagyták a csanádi püspöki méltóságban, bár II. Mátyás e címet másnak adományozta. Élete végén számos levél tanúskodik arról, hogy környezete megbecsülte és tisztelte a tudós diplomata-feltalálót. Töb-

¹³ Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Antikva katalógus, Ant. 10263 (RMK III. 388a.), Régi Magyarországi Nyomtatványok és Olvasmányok adatbank 1500–1700, Arcanum. (A továbbiakban OSzK, RNyT, AK.)

¹⁴ OSzK, RNyT, AK, RK 60 (RMK III. 812.a.)

¹⁵ VERESS 1901. 55. Vö. SZABÓ – HELLEBRANT 1896, 100.

¹⁶ VERESS 1915, 74–75.

¹⁷ BIRNBAUM 1986, 295.; GÉCZI 1994, 76.

¹⁸ GÉCZI 1994, 76.

¹⁹ BORSA – HERVAY – HOLL – KÄFER – KELECSÉNYI 1971. no. 767.

²⁰ EUBEL – VAN GULIK 1923, 161.

²¹ JUHÁSZ 1935, 149.

bek között igen jó kapcsolatokat ápolt a nála mintegy húsz évvel fiatalabb Pázmány Péterrel, akinek esztergomi érseki kinevezését is támogatta.²²

Faustus nevelésében Verancsicsnak meghatározó szerepe volt, nem csupán az ahhoz szükséges összegek előteremtésében, bár az nem kis anyagi áldozatot követelt tőle.²³ Unokaöccse padovai tartózkodásának költségeit a gondtalan ifjú kevésbé átgondolt költségei is tovább növelték, amiért gyakran intette, sőt megvonta tőle anyagi támogatását.²⁴ Talán ezért is, engesztelésül adta ki Faustus nagybátyjának Rudolf koronázásakor mondott beszédét Velencében.²⁵ Verancsics leveleivel soha nem mulasztotta el folyamatosan buzdítani és jó tanácsokkal ellátni az ifjú növendéket, és később is figyelemmel kísérte pályáját, családi életét.²⁶ Később pedig éppen a nagybátyja által megalapozott kapcsolatok révén kerülhetett a csanádi püspöki székbe az unokaöcs, noha eleinte úgy tűnt, nem az idős érsek által neki szánt irányba indul pályája.

Verancsics Antal és a gyulafehérvári udvar

Baráti, tanítványi körének tagjait sorra véve először a vele jó kapcsolatokat ápoló gyulafehérvári udvarban megismert barátai, majd a későbbiekben a császári udvar humanistái kerülnek sorra. Szapolyai János halála után emelkedő diplomáciai karrierjét egy időre Verancsics az özvegy Izabella udvarában szakította meg.²⁷ Itt

²² JUHÁSZ 1935, 151.

²³ Ennek okán Faustus atyjának, Mihálynak is ír, kérve térítse jobb belátásra fiát. VERANCICS 1857–75, IX, 302.

²⁴ Lásd: VERANCICS 1857–75, X, 22–23.

²⁵ Ant. Verancii Archiepiscopi Strigoniensis. Oratio, Qua nomine omnium ordinum, ac Statuum Regni Hungarici Rudolphum Archiducum Austriae venientem Poss. Ad ineundam coronationem excoepit. Anno Domini MDLXXII. Die vero Sept. XXI. Venetiis. Apud Franciscum Rampaoetum MDLXXII. In 4-to fol. Nonnum. 4. SZABÓ – HELLEBRANDT 1896, 183.

²⁶ Ennek szép példája a Faustushoz 1571. július 10-én írt levele, melyet Érsekújvárról keltezett. VERANCICS 1857–75, X, 245.

²⁷ Egyes értékelések szerint a világ nagy udvaraiban megforduló Verancsics számára a szegényes gyulafehérvári környezet nem nyújtott megfelelő alternatívát és a Fráter Györggyel való ambivalens kapcsolata végül a császár oldalára vezette a tehetséges fiatal diplomatát. BIRNBAUM 1986, 221. Magam azonban azt gondolom, hogy a valóság egészen más volt. Verancsics több levele és versei (lásd: VERANCICS 1857–75, IX, 245. vagy VERANCICS 1857–75, XII, 12.) is azt bizonyítják, jobban szeretett a magyar király szolgálatában állni, mint Ferdinándban vagy Miksáéban, azonban komoly személyes konfliktusok – melyek nem feltétlenül Fráter Györggyel kapcsolódnak – kényszeríthették a gyulafehérvári udvarból való távozásra. Erdélyhez való különös vonzódásának bizonyítéka Erdély gazdagságát leíró munkája és az is, hogy elsőként valószínűleg ő fogalmazta meg Erdély–Tündérváros topozsánának ősképét az alkinooszi vidék, az

számos, életre szóló kapcsolata alakult, amelyeknek tudománytörténeti jelentősége sem csekély. Többek között itt ismerte meg Kolozsvár reformáció előtti utolsó katolikus plébánosát, Wolphard vagy Enyedi Adorjánt (humanista néven Adrianus Wolphardust) is.²⁸ Adorján a bécsi egyetem hallgatója volt öccsével együtt, 1509–12 között bölcseletet és teológiát tanult.²⁹ Gyulafehérvárra visszatérve 1516–17-ben már gyulafehérvári kanonokként és törpényi plébánosként említik a források. Ezek a javadalmak jelentették anyagi fedezetét további, Bolognában 1521–23-ban folytatott jogi tanulmányainak, melynek végén doktorátust szerzett.³⁰ Magas jogi képzettsége a továbbiakban a kolozsi, krasznai, majd dobokai főesperesi és püspöki helynöki méltóságokba segítette. Élete végén, kolozsvári plébánossága alatt őt is megérintette a reformáció, bár haláláig megmaradt a római egyház hívének. Az egykori jezsuita kollégium könyvtárába került, és fennmaradt kötetei azt tanúsítják, hogy a korabeli Erdély egyik legjelentősebb könyvbarátainak egyike volt.³¹ Reneszánsz művészethez való viszonyát jól példázza a Kolozsvár főterén ma is álló (Főtér 32. sz.) Wolphard–Kakas-féle ház, melynek eredeti gótikus földszintes épületét Adorján doktor alakította először át 1534 és 1541 között, és díszítette reneszánsz tagozatokkal.³² Wolphard Adorján toleráns szelleme alapvetően meghatározta az Erdélyben akkor zajló protestánsok elleni hitvitákat, és a korabeli erdélyi humanista körök szellemi életére is jellemző volt. Verancsics maga is hasonló alapállással rendelkezett³³ e tekintetben, ami kettejük kapcsolatának is alapját jelentette. A Várday Ferenc köréből kikerült Wolphardot az irodalomtörténetírás leginkább a Janus-kötetek kiadójaként tartja számon, de maga is írt verseket, a filológia, könyvészet iránti érdeklődése pedig további közös kapcsolódási pontokat jelentett a kolozsvári plébános és a fiatal diplomata között. Wolphardus 1544-es halálakor Verancsics saját költeménnyel búcsúzott a pestisben elhunyt barátjától.³⁴

Gyulafehérvár szellemi életének más meghatározó alakjaival, Kálmáncsehi Sánta Mártonnal, az iskolaigazgató kanonokkal, Batthyány Orbánnal és Csáki Mihállyal, az egykori püspöki helynökkel és kancellárral is kapcsolatba került

„Alcinosum” formájában De Transilvania c. versében. Lásd: TÓTH 2001, 10. VERANCSICS 1857–75, XII. 3. Ennek részletes tárgyalásától azonban itt terjedelmi okokból eltekintek.

²⁸ Enyedi Adorján atyja még esztergomi egyházmegyei közjegyző volt. A Szepeességből költözhetett a gyulafehérvári káptalani birtokhoz tartozó Nagyenyedre. Fiai közül az említett Adorján és Hilarius választottak egyházi pályát. KOVÁCS 2007, 202.

²⁹ TÓTH 2001, 7.

³⁰ KOVÁCS 2007, 202.

³¹ KOVÁCS 2007, 204.

³² Az akkor divatos, reneszánsz lófőpajzsba foglalt címere a homlokzat két nagy ablakát díszítette. KOVÁCS 2003, 113–114.

³³ GÁL–MLAKÁR 2007, 324.

³⁴ Epitaphium Adriano Volfardo. Lásd: VERANCSICS 1857–75, XII, 20.

Verancsics. Kálmáncsehi 1523-tól a krakkói egyetem hallgatója volt,³⁵ 1538-tól pedig már gyulafehérvári kanonokként és iskolaigazgatóként szerepelt a forrásokban.³⁶ Ebben az évben a fent említett Enyedi Adorjánnal, kanonoktársával vett részt a segesvári hitvitán. Ezt követően hamar a reformáció oldalára állt, és tevékenysége először Mezőtúrra, Sátoraljaújhelyre, majd Debrecenbe, Munkácsra vezette, végül azonban a megalakuló tiszántúli református egyházkerület püspöke lett.³⁷ Gyulafehérvári kanonokoskodásuk idején, főként az akkori viharos erdélyi politikai helyzet alakította szövetségek, baráti szálak jegyében kialakult kapcsolatokra a későbbiekben nem találni adatot.³⁸

Batthyány Orbán a protestantizmus pártjára állt főúr csakúgy, mint Verancsics, Padovában folytatta tanulmányait.³⁹ 1526-ra azonban visszatért egy előkelő állás reményében, noha az események ártírták terveit, kalandokban bővelkedő élete ugyanis többször a különféle harcokból és konfliktusokból a fogságba vezetett. Az egyik első protestáns énekszerzőként⁴⁰ került az irodalomtörténet lapjaira, de diplomata–politikus pályája során előbb a Szapolyai–párt híve, majd Ferdinánd, végül ismét Szapolyai János, annak halála után pedig az özvegy Izabella mellett látott el feladatokat.⁴¹ Az időnként nyers és durva megnyilvánulásai ellenére művelt és bátor Batthyány halálát egyesek Fráter Györggyel való kölcsönösen ellenséges viszonyából vezetve le mérgezésre gyanakodtak, de ez valószínűleg nem fedte az igazságot. A főúr mindkét király pártján megfordult, s ellentmondásos tevékenységét, a körülötte kialakult indulatokat jelzi, hogy 1547-ben, Gyulafehérváron történt halála után Fráter György holttestét kiásatta és megbecsteleníttette.⁴² Verancsics és Batthyány barátsága, bár mindketten Padovában tanultak, de eltérő időben, valószínűleg csak Szapolyai környezetében kötött. Műveltségük és a János király mellett töltött szolgálatuk, az állami ügyekben vitt szerepük kötötte őket össze.⁴³ Kölcsönös tiszteletük és barátságuk Batthyány halála után, a Csáki

³⁵ FRANKL 1873, 264.

³⁶ DIENES 2001, 65.

³⁷ ZOVÁNYI 1977, 144., 298.

³⁸ VERANCICS 1857–75, VI. 19. Az 1538. június 22-én írt levélben baráti segítségét kéri a szorongató anyagi gondjai közepette, és utal arra is, hogy e téren már korábban is kisegítette kanonoktársa.

³⁹ VERESS 1941, 179.

⁴⁰ A háborúságnak szenvedéséről való ének és Harmincketedik psalmus szerzőjeként. Lásd. SZILÁDY 1883, 53–56.

⁴¹ ZOVÁNYI 1977, 58.

⁴² VERANCICS 1857–75 VII, 55.

⁴³ Ezt bizonyítja az a levél is, amelyben Verancsics arról biztosítja Batthyányt, hogy Tarló János vagy másként Jan Tarlo, a lengyel politikus és közte ismét helyreállt a jó viszony. VERANCICS 1857–75, VI. 243. E levél jól példázza a klasszikus humanista gesztusgyakorlás és baráti hálózatépítés, barátságok közvetítésének és helyreállításának bevett gya-

Mihálynak írt levelekből is világossá válik. Külön érdekes adalék Verancsics Erdélyből való távozása kapcsán, hogy a fiatal diplomata az Izabellával megromlott viszonya miatt egy ízben Batthyányt kérte fel érte való közbenjárásra.⁴⁴ A bátor politikus személyisége Verancsicsot kisebbfajta életrajz, rövid feljegyzések írására ösztökélte, de sajnos ezek nem maradtak fenn.⁴⁵

Csáki Mihály kancellár⁴⁶ apja, István befolyásos Sopron megyei nemes volt. Fia Krakkóban tanult 1521-től Gosztonyi János erdélyi püspök támogatásával.⁴⁷ Királynéi kancellárként és a Szapolyai-párt egyik oszlopos tagjaként Gosztonyi segíthette Csáki Mihályt Szapolyai udvarába, majd azzal együtt került Erdélybe 1541-ben.⁴⁸ Verancsicsal váltott leveleiből kiderül, Csáki Mihály mindvégig rendkívül fontos szerepet vitt az erdélyi politika alakításában, s ennek jó ismerőjeként Verancsics biztatta is kanonoktársát 1550-ben, hogy írja meg kora erdélyi eseményeinek történetét, de sajnos erre nem került sor.⁴⁹

A szintén erdélyi származású Gyalui Torda Zsigmondot Verancsics talán már Gyulafehérváron megismerte, ugyanis Gyalui később Kálmáncsehi Mártont említi tanáraként, noha tanulmányainak kezdetéről nincsenek pontos adatok.⁵⁰ Legkésőbb azonban Verancsics lengyelországi követi működése idején találkozniuk kellett, ahol ebben az időben a fiatal Torda Zsigmond tanulmányait folytatta. Már 1535-ben, a krakkói egyetemen⁵¹ felhívta magára a figyelmet tudós tevékenysége kapcsán, majd Padovában 1548-ban elmondott két beszéde, később pedig Euripidész Oresztész-drámájának latinra fordítása és a Mátyás király bölcs mondásairól és tetteiről írott Galeotto Marzio mű kiadása avatták a Melanchtonnal levelező kamarai alkalmazottat a korabeli tudós közélet fontos tagjává.⁵² Mind Verancsics, mind Mihály testvére személyesen is megszerették a fiatal Gyaluit, akihez nemcsak több levelet, de epigrammákat is címeztek.⁵³ Később Gyalui a wittenbergi egyetem hallgatója, majd a Révay fivérek tanítója lett a bártfai iskolában, ezt követően pedig a padovai egyetemre kísérte őket.⁵⁴ A tehetséges humanista ezután királyi helynök majd a szepesi kamara elnöke lett, és ekkor sem szakadtak meg a Verancsicsal folytatott levélváltások, noha azok baráti hangneme meg-

korlatát is, amelyet Verancsics is előszeretettel művelt.

⁴⁴ VERANCICS 1857–75, VI, 212.

⁴⁵ VERANCICS 1857–75, I, 192.

⁴⁶ JAKÓ 1997, 94.

⁴⁷ VEKOV 1998, 23.

⁴⁸ JAKÓ 1997, 95.

⁴⁹ VERANCICS 1857–75 VII, 105.

⁵⁰ ZEMAN 2003, 38.

⁵¹ FRANKL 1873, 267.

⁵² ZEMAN 2003, 42.

⁵³ VERANCICS 1857–75 VI, 38.

⁵⁴ FRANKL 1873, 272.

szűnik.⁵⁵ Ennek oka főként az, hogy az Eperjes és Felső–Magyarország hadi ügyeit intéző Gyalui az akkor egri püspök Verancsics anyagi támogatását többször kérte a török elleni védelemben, ám azt nem kapta meg. Kapcsolatuk elhidegülését okozhatta a Verancsics protestánsokkal szemben tanúsított magatartása is. Talán utoljára találkoztak személyesen 1558 decemberében Telekesi táborában. Ezután Gyalui hamarosan felmentését kérte helynöki tisztsége alól, amit meg is kapott és a Magyar Kamara igazgatói székét foglalhatta el. 1569 márciusában, Pozsonyban bekövetkezett halála után Zsámboki János adott ki versgyűjteményt.⁵⁶

Erdélyben ismerte meg Verancsics Jacobinus Jeremiást (Hyeronimus Jacobinuszt) is, aki nagy valószínűséggel rokona volt Jacobinus Bernhard szász orvos fiának, Jánosnak. János Kolozsvár jegyzője és később Erdély kancellárja lett, és maga is számos verset szerzett.⁵⁷

A nyomdásztörténetbe a Brassóban felállított nyomdája okán bekerült szász Honterus Jánossal a tudományok iránti közös érdeklődésük alapozta meg baráti kapcsolatukat. A térképészettel is foglalkozó Honterus Erdélyről készülő térképét Verancsics nagy örömmel üdvözölte, s egy példányt kért is belőle,⁵⁸ Honterus pedig 1542-ben meg is küldte azt földrajzi munkájával együtt.⁵⁹ A reformáció idején kialakult felfogás a térképész Istennek tetsző munkájáról és a főként a német humanisták által saját hazájuk modern leírásában kiteljesedő gyakorlata együttesen gyakoroltak hatást a Bécsben, Krakkóban és Bázelen is egyetemeket látogató reformátorra, amikor 1532-ben fába véste a Chorographia Transylvaniae első változatát.⁶⁰ Ennek a momentumnak azért van többek között jelentősége, mert ez a legrégebbi Magyarországon készült nyomtatott térképünk, mely Verancsics jóvoltából maradt fenn. Honterus ugyanis elégette saját példányait annak tökéletlenségei felett érzett csalódásában.⁶¹ Verancsics régészet és antik történelem iránti vonzódása Honetrusszal váltott leveleiben is felbukkant, erdélyi tartózkodása a számos római kori emlékkal büszkélkedő vidéken csak fokozódott, és leveleiben folyamatosan tájékozódott az újabb felfedezésekről is.⁶² Verancsics később

⁵⁵ VERANCSICS 1857–75 VII. 197. és XII. 246. ezeken kívül azonban további kiadatlan levelek találhatóak még, többek között egy Gyaluitól is az egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Vetus, Acta intraneorum, Nr. 2180. jelzete alatt. Az itt talált kiadatlan iratok kiadása előkészítés alatt áll.

⁵⁶ ZEMAN 2003. 46.

⁵⁷ Ezek közül egy a Kakas István kolozsvári diplomata és természettudós lakodalmára írt ciklusa. TÓTH 2001, 28.

⁵⁸ VERANCSICS 1857–75 VI, 288.

⁵⁹ VERANCSICS 1857–75 XII, 308.

⁶⁰ PLIHÁL 2001, 78.

⁶¹ SIKLÓSSY 1918, 402.

⁶² 1547. december 15-én Honterusnak írt levelében egy éppen a Székelyföldön, kézdi járás-

Pomerius Keresztély térképszerkesztési ambícióit is aktívan támogatta, benne látta Honterus utódját. A Pomerius-féle térképhez maga Verancsics, reményei szerint, Erdély leírását szeretne volna csatolni, azonban ez a térkép nem készült el soha.⁶³

Honterushoz hasonlóan Pesti Gáspárral⁶⁴, a nyomdász Brenner Mártonnal⁶⁵ és földijével, Andronicus Tranquillusszal⁶⁶ is gyakran váltott levelet. A besztercei származású szász Brenner Márton a bécsi és bolognai egyetemeken tanult és visszatérve Nagyszeben főorvosa lett. Kiadói tevékenységét Aurelio Brandolini művei után a Verancsics által is oly nagyra becsült Bonfini magyar történetének első három decasával folytatta 1543-ban. Verancsics e kiadást örömmel üdvözölte,⁶⁷ annál is inkább, hiszen maga is igyekezett felkutatni a kéziratokat.⁶⁸ Egy időre megszakadt barátságukat ekkor igyekezett megújítani és ennek kapcsán a levelezés fontosságáról szóló néhány sora jól vázolja hogyan is gondolkodott a kapcsolattartásnak erről a formájáról.⁶⁹

Andronicus Tranquillusszal vagy Andreisi Ferencsel, ahogyan Verancsics levelezésében gyakran feltűnik, Verancsics első alkalommal Krakkóban találkozott, ahol a Trauban született, szintén dalmát Tranquillus éppen Hieronym Łaski társaságában moldvai követi útját szakította meg. Ekkor már Ferdinánd szolgálatában állt, de meglehetősen hányatott sorsa ezt megelőzően Európa sok városába juttatta el. Előbb a bolognai, római, padovai egyetemi tanulmányok után Jan Łaski gnieznói érsek udvartartásában szolgált, majd az ingolstadti, lipcsei és a leuveni egyetemen próbálkozott hiába oktatói állásra szert tenni, ezt követően pedig Szapolyai János és Gritti embereként járta Franciaországot, Sztambul, Lengyelországot és Moldvát. Verancsicssal való kapcsolata meglehetősen ellentmondásos,

ban talált római kori érc tábla feliratát kéri tőle, hogy küldje meg számára. VERANCICS 1857–75 VI, 288.

⁶³ SIKLÓSSY 1918, 406.

⁶⁴ VERANCICS 1857–75, VI, 77., 349., 352.

⁶⁵ VERANCICS 1857–75, VI, 177.

⁶⁶ BARTA 1988, 66.

⁶⁷ VERANCICS 1857–75, VI, 178.

⁶⁸ A negyedik és ötödik decast Révay Ferenc től kérte kölcsön. VERANCICS 1857–75 VII, 75. illetve Tricesius Andrásnál, az ifjú lengyel barátjánál bukkant rá a ötödik decas egy példányára. VERANCICS 1857–75, VI, 352.

⁶⁹ VERANCICS 1857–75, VI, 177–178. Brennernek 1544. augusztus 20-án a következőket írja Gyulafehérvárról: „Verum putavi solam salutationem fore nonnihil ieiunam quod diu invicem tacuerimus, si litterarum societate caruisses. Et quamquam salutis ac felicitatis precatio, obsequiorumque oblatio multa officia atque amoris argumenta videatur comprehendere, litterae tamen nescio quid maius praestant, quum verborum plerumque tam diu meminimus, donec auscultamus in litteris apparentia et velut viva absentum simulacra etiam intuemur, contemplantes in his nomen, manum, signum, ipsam denique scribentis voluntatem erga nos tamquam veram imaginem sub hoc perinde ac syngrapho nobis transmissam.”

ahogyan egész élete is. Sértő, durva modora sodorta bajba és karriervágya, jellemhibái vezérelték kétes kimenetelű missziók elvállalásába számtalanszor.⁷⁰ Verancsics kétszer is barátságatlan elutasítást kapott tőle, de honfitársa hosszú életében a higgadtabb Verancsics mindig kiegyensúlyozottan kezelte a heves Andronicust, aki egy ízben Łaskinál való beajánlását utasította el,⁷¹ majd a drinápolyi béke létrehozásában vitt szerepét bírálta, annak túlzott engedményei miatt.⁷² Verancsics mindezt bölcs belátással viselte és az egy időre eltűnő Tranquillust örömmel látta vendégül pozsonyi házában 1564 nyarán.⁷³ Kettejüket összekötötte még egy további személy, Nádasdy Tamás is, aki Verancsicsnak Izabella udvarából való távozása után menedéket nyújtott, további sorsát is segítette és ezt a hálás Verancsics nem is felejtette el.⁷⁴ Sárvári udvara és barátsága mind a mogorva Tranquillus mind Verancsics előtt nyitva állt.

Szerteágazó kapcsolatok az érsekségig vezető út időszakában

Életének ebben a hosszú, megpróbáltatásokkal teli időszakában – amit a konstantinápolyi útjai és az egri püspökség gondjai jellemeztek leginkább – sokszínű és igen különböző természetű kapcsolatokat ápolt Verancsics. Ezek között kell figyelembe vennünk pártfogoltjával, Piopius Dénes (Dyonisio Pioppio) egri préposttal, kiváló hittudóssal tartott kapcsolatát. Vele egri püspöki tevékenysége idején ismerkedett meg, és a püspöki udvarban tanuló ifjak képzésében alkalmazta. A bécsi egyetemen nyerte el a doktorátust teológiából, 1565-ben és 1567-ben rektori, 1568-ban pedig dékáni tisztelet viselt ugyanott.⁷⁵ Tanári feladatokat is ellátott az egyetemen 1565 körül, ekkor már modrusi püspökként és egri prépostként. Verancsics később is gyakran váltott levelet vele, főleg követségei idején, beszámolva a tárgyalások állásáról.⁷⁶

A sienai származású Illicinus Pétert, vagyis Pietro Illicinót Verancsics talán már Lengyelországban megismerte, hiszen a jogi doktor Macejowski krakkói püspök társaságában már az 1540-es években Krakkóba érkezett, ahol az egyetemen görög nyelvet tanított.⁷⁷ Magyarországra Oláh Miklós hívta meg 1551-ben a Nagyszombatban felállított káptalani iskola élére. 1553-ban Bornemissza Pál erdélyi püspök szatmári főesperessé és gyulafehérvári kanonokká nevezte ki. 1556-ban

⁷⁰ BARTA 1988, 70.

⁷¹ VERANCSICS 1857–75, V, 16.

⁷² VERANCSICS 1857–75, X, 3.

⁷³ VERANCSICS 1857–75, IX, 68.

⁷⁴ A követi útjáról visszatérő Verancsics ajándékokkal teli görög és török ládákat küld a Nádasdy-házaspárnak. Vö.: 1988. 197.

⁷⁵ FRANKL 1873, 207.

⁷⁶ VERANCSICS 1857–75, IX, 84., 201., 202.

⁷⁷ ÁCS 2005, 276.

pedig szenttamási prépost lett. Később Oláh kezdeményezésére a városi és káptalani iskolát összevonva egy színvonalas gimnáziumot hoztak létre Nagyszombatban, s 1558-ban egy új szabályzatot dolgoztak ki az iskola számára, melyet szintén Illicinus vezetésére bízta.⁷⁸ A történeti irodalom nyugtalan természetű és szabályokhoz nehezen alkalmazkodó embernek írja le Illicinust, aki iskolavezetői tisztességét elvesztette, amikor Oláh Miklós jezsuitákat hívott az iskola vezetésére. Az ekkor ügyvédi praxisba kezdő Illicinust azonban Oláh hamarosan kiközösítette és száműzte, amikor a doktor egy igen kényes és hosszú vitákkal járó pereskedésben a Thurzó-család férfi ágát nem a megengedett módon védte. Ezt megelőzően is híre kelt már annak, hogy a perek folyamán kiváló jogi ismereteit az igazság helyett a pénz szolgálatába állította, de amikor Thurzó Erzsébet és Salm gróf házasságának intim szféráját, gyermekük születését illetően használt fel pletykaértékű információkat, becsületsértő érvelését nem tolerálták tovább. Eljárása az országgyűlésen is szóba került, s mivel a vádak rábizonyultak, Oláh kénytelen volt őt felmenteni és javaitól megfosztani 1567-ben.⁷⁹ Illicinus ekkor Bécsbe távozott és már nem is tért vissza, életét pedig olműtzi kanonokként fejezte be.⁸⁰ Verancsics igen sokat munkálkodott Illicinusnak Oláhval való megbékítésén, leveleivel mindkét felet igyekezett jobb belátásra bírni, részben sikerrel.⁸¹ Nagyra értékelte Illicinus munkáját, írásait, s ha maga nem lett volna olyan gondok közepette, amelyek korlátozták anyagi lehetőségeit, szívesen megjelentette volna nyomtatásban is Illicinus néhány beszédét, melyek különösen is elnyerték tetszését, mint ezt egyik levelében írta.⁸² Talán e gesztusára adott válasz volt 1573-ban, Verancsics életének utolsó évében azon beszédeinek kiadása és Verancsics számára való ajánlása, melyeket még a nagyszombati zsinat alkalmával mondott el.⁸³

Szintén kapcsolatban állt vele, mint leveleiből is kitűnik, Stöckel Lénárd. A bártfai születésű, Wittenbergben tanult⁸⁴ híres reformátor Melancthon és Luther érdeklődését is felkeltette, s meg is hívták Eislebenbe, ahol valóban tanított is, de végül többszöri külföldi tartózkodás után mégis visszatért Bártfára.⁸⁵ Az ország-szerte nagy tiszteletben álló Praeceptor Hungariae címet kiérdemlő Lénárd Verancsics figyelmét is felkeltette.⁸⁶ Ide küldte ugyanis nővére fiát, Domitius Jero-

⁷⁸ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 153. (A továbbiakban KOLLÁNYI 1900.)

⁷⁹ KOLLÁNYI 1900, 154.

⁸⁰ ÁCS 2005, 276.

⁸¹ VERANCSICS 1857–75, IX, 212.

⁸² VERANCSICS 1857–75, VII, 233.

⁸³ KOLLÁNYI 1895, 240.

⁸⁴ FRANKL 1873, 295.

⁸⁵ GUITMAN 2006, 77.

⁸⁶ Számos arisztokrata, de polgári származású család is taníttatta itt gyermekeit, mint a nádori helytartó Révay Ferenc, Perényi István főlovászmester vagy Serédi Gáspár. vö.

most tanulni 1558-ban.⁸⁷ Eck Bálint iskolaigazgató után Stöckel maga is az iskola humanista szellemű megreformálására törekedett a szabályzatok kidolgozása és az anyagi biztonság megteremtése mellett. Több drámát is szerzett iskolai előadás céljára.⁸⁸ Ő írta a híres *Confessio Pentapolitanát*, melyet 1546-ban Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kiszzeben városai hitvallásukként fogadtak el és ebben az évben I. Ferdinándnak és Verancsicsnak is bemutattak.⁸⁹ Stöckel Lénárd testvére, Anzelm és Verancsics több ízben váltottak levelet, amikor Anzelm a főpap segítségét kérte a császári udvarban való szolgálatvállalása kapcsán.⁹⁰ A közbenjárásért hálás Anselmus pedig 1579-ben búcsúztatót adott ki Verancsics tiszteletére.⁹¹

E ponton egy kisebb kitérő kívánkozik ide Verancsics protestáns barátaihoz fűződő viszonya kapcsán. Reformációval való kapcsolata korának jellemző, vallásilag türelmesebb, visszafogottabb humanista attitűdjét mutatja, amelyet azonban számos kényszerítő tényező és külső körülmény is alakított.⁹² Ő maga egyházi karrierjének felívelésével került fokozatosan szembe a reformáció irányzataival. Meggyőződése azonban sokkal inkább közel állt a reformáció egy humanista irányzatához. Legszívesebben távol tartotta magát a vallási küzdelmektől, és sokáig a világi értelmiség erasmusi tolerancia-elvét vallotta.⁹³ 1561-ben pedig engedélyt kapott arra is, hogy eretnek műveket tarthasson könyvtárában, hogy jobban tanulmányozhassa, s helytállóbb érvekkel tudja cáfolni azokat.⁹⁴ Személye a protestáns reformátorok között igen éles kritikát váltott ki,⁹⁵ de az egyetlen komolyabb protestánsokkal szembeni fellépése Huszár Gál elfogatása volt.⁹⁶ Viszonya tehát minden ellentmondásossága ellenére is inkább nyitottságot tükröz, és békére hajló hozzáállását akkor is megtartotta, amikor magas tisztségei nyíltabb állásfoglalást kívántak meg tőle. Tehát nem véletlen az, hogy olyan protestáns értelmiségiekkel állt kapcsolatban, mint a már korábban említett Honterus is.

GUIZMAN 2006, 80.

⁸⁷ Lásd Verancsics unokaöccsének küldött levelét 1559. dec. 1-én. VERANCSICS 1857–75, VIII. 109.

⁸⁸ Ezek között kifejezetten pápaellenes hangvételű a *Zsuzsánna és a két vén* című allegorikus darabja. Lásd: BITSKEY 1978, 32.

⁸⁹ BITSKEY 1978, 38.

⁹⁰ VERANCSICS 1857–75, X, 104–106.

⁹¹ *Verancius. Epos panegyricum Antonii Verancii Valenensis archiepiscopi encomia complectens*, OSzK, RNyT, Ant. 4318.

⁹² Vö. PÉTER 2006, 82–83.

⁹³ ÁCS 1999, 373.

⁹⁴ VERANCSICS 1857–75 V, 310.

⁹⁵ ÁCS 1999, 371.

⁹⁶ FRAKNÓI 1876, 27.

A tudományok, a régészet, az antik történelem és pénzérmék iránti szenvedélye még számos más személyiséghez is közel hozták, úgy mint ahhoz a bizonyos Faberinushoz, akihez öt verset is intézett és akivel több ízben érmekeket cserélt.⁹⁷ Követségei során is mindvégig érdeklődéssel fordult az általuk meglátogatott városok, tájak felé, s itt is gyűjtötte az antik feliratokat, mint tudjuk az Augustus tetteit megörökítő Monumentum Ancyranum felfedezésében és lemásoltatásában is szerepe volt 1553–57-es követi útja során.⁹⁸ El nem évülő szerepe volt továbbá Bonfini történeti műve negyedik decasának megtalálásában Tricesis Andrásnál, lengyel jó barátjánál, bár kiadását már Zsámboky János, szintén levelezőtársa, barátja készítette el 1568-ban.⁹⁹ Ismert tánc- és zeneművészet iránti rajongása, mely még akkor alakult ki, amikor Padovában tanult, erről árulkodik egykori bizalmas barátjához, Millavesi Magdolnához írott levele is,¹⁰⁰ valamint az a költeménye, amelyet Pietro Cartaghine doktor tánca ihletett.¹⁰¹ És nem hanyagolható el szerepe két Corvina, egy Bolognában illuminált Aquinói Szent Tamás–mű és egy Horatius, Juvenalis és Propertius műveit tartalmazó kötet visszaszerzésében sem.¹⁰²

Leveleket váltott továbbá számos, a korszak igen dinamikus szellemi életét meghatározó személlyel is. Ezek között különösen is izgalmas volt Jacobus Palaeologus sorsa, aki domonkos szerzetesként végezte tanulmányait Genovában, de 1558-ban már szökésben volt a római inkvizíció börtönéből. Eretneksége okán a tridenti zsinat is foglalkozott ügyével, ahol tekintélyes pártfogók révén szabadon védekezhetett.¹⁰³ A Dávid Ferencsel is levelező Palaeologus 1562 és 1571 között főként Prágában tartózkodott. Majd a római egyházzal szintén kínos szakításba keveredő Dudith András vendége volt 1572-ben Lengyelországban. Ezt követően utazott Erdélybe, ahol az ottani antitrinitáriusokkal alakított ki jó kapcsolatokat, végül azonban Lengyelországban fogták el 1581-ben, és háromévi börtön után kivégezték. Verancsicsal való kapcsolatának kezdetei az 1550-es évek második felére tehetőek, amikor Verancsics a császár Konstantinápolyban tárgyaló követeként dolgozott. Palaeologus ekkoriban már Konstantinápoly Pera nevű keresztény negyedének Szent Péterről elnevezett domonkos kolostorában élt. Palaeologus elképzeléseinek eretnek gyökerei is ide vezethetők vissza, hiszen itt a missziós területként kezelt Konstantinápolyban nagyobb szabadsággal rendelkeztek a domonkos testvérek. Talán ekkor bonyolódott bele egy vélhetően vallási témájú vitába Palaeologus, melynek során sikerült Verancsics támogatását is elnyernie, sőt Itáliába való visszautazásának költségeit is a nagylelkű püspök állta, azonban való-

⁹⁷ SIKLÓSSY 1918, 409.

⁹⁸ KAZAI 1974, 261.

⁹⁹ SIKLÓSSY 1918, 408.

¹⁰⁰ VERANCSICS 1857–75, VI, 212.

¹⁰¹ VERANCSICS 1857–75, XII, Carmina. 17.

¹⁰² VEKOV 1998, 24.

¹⁰³ SZCZUCKI 1980, 26.

színűleg ő is igénybe vette a helyi viszonyokat addigra már jól ismerő domonkos szerzetes információit, amint erre később Palaeologus Miksához írt levélben is utalt.¹⁰⁴

A Verancsiccsal laza vagy közvetett kapcsolatban álló számtalan értelmiségi között kell megemlítenünk Bocatius Jánost¹⁰⁵ is. A humanista kassai bíró 1595-ben feleségül vette Eperjesen Belsius Erzsébetet, Verancsics tudós titkárának leányát. A lakodalom pompájára jellemző, hogy tizenhárom asztalnál látták vendégül az egybehívottakat.¹⁰⁶ Bár a házasságkötésre már Verancsics halála után került sor és a kassai bíró valószínűleg személyesen nem ismerhette a főpapot, de a művelt fiatal eperjesi rektor számára vonzó volt a humanista titkár személye is. Kassa pedig Verancsics hivatalos látogatása után, amit a városi tanács jegyzőkönyvében is megörökítettek,¹⁰⁷ hamarosan az igen jó képességű diplomata, Bocatius szolgálataira érdemesült.

Belsius János, Verancsics hét nyelven beszélő humanista műveltségű titkára szintén fontos szerepet játszott a fentebb már említett Monumentum Ancyranum felfedezésében, melynek pontos lejegyzése is neki köszönhető. Személye mások figyelmét is felkeltette, mert Oláh Miklós közbenjárására Ferdinánd nemesi rangot adományozott neki érdemei elismeréséül.¹⁰⁸ Tehát házassági kapcsolatok szintjén nem kis társadalmi tőkével és ranggal rendelkező partnernek számított a műveltségére és diplomáciai tevékenységére igényes bíró számára Belsius leánya.

Fontos részét képezi Verancsics levelezésének a kortárs lengyel királyi udvar főpapjaival és világi értelmiségével fenntartott kapcsolata. Noha itt e levelezés teljes körű áttekintésére nem nyílik mód, de e kapcsolatokat regisztrálni rendkívül fontos. A korszak egyik nagyhatású, a királyi Magyarországon is sokat tartózkodó politikusa Stanisław Tarło, vagy ahogyan Verancsics leveleiben megjelenik Tarlowski Szaniszló, krakkói, majd kujáviai, később sandomierz-i kanonok, 1537-től pedig przemisli püspök volt. Zsigmond király megbízottjaként többször teljesített követi megbízásokat Magyarországon is, Verancsiccsal annak lengyelországi követsége idején ismerkedett meg.¹⁰⁹ Levelezésük természete, ahogyan több más lengyel politikus–főpappal is, főként politikai–diplomáciai természetű és elsősorban Verancsics Szapolyai szolgálatában töltött éveire esik, a Ferdinánddal és Zsigmonddal folytatott tárgyalások részletei bontakoznak ki belőlük, a baráti hang pedig közös érdeklődésük, munkájuk következménye.

Hasonló a helyzet Maciejowski Samuel krakkói püspökkel is. Maciejowski

¹⁰⁴ SZCZUCKI 1980, 19., 38. vö. VERANCSICS 1857–75, V, 268–269.

¹⁰⁵ Bocatiusra vonatkozóan legújabban lásd: R. VÁRKONYI 2006, 21–38.

¹⁰⁶ KÓNYA 2006, 71.

¹⁰⁷ AMK H III/2. mac.11. fol. 90. v.

¹⁰⁸ ALMÁSI 2005a, 26. és BIRNBAUM 1986, 227–228.

¹⁰⁹ TÓTH 2003, 13.

1518-ban került a királyi kancelláriába mint jegyző, később, 1522-től Padovában, 1524-től Bolognában tanult.¹¹⁰ Valószínűleg már ekkor találkozhattak Verancsiccsal. Hazatérve, 1537-ben a király titkára és a kancellária egyik vezetője, majd 1539-ben alkancellár lett. Ilyen minőségben tárgyalt Szapolyai követeivel, így Verancsiccsal is.¹¹¹

Opalinski Péter, Zsigmond Ágost udvarmestere¹¹² szintén tanult a bolognai egyetemen, hazatérte után pedig a poznańi káptalan tagja lett. 1514-től követként működött, és tagja volt a Bona királynét fogadó küldöttségnek is. Később ilyen minőségében járt Sztambulban, a császári udvarban és Ferdinándnál is,¹¹³ de már korábban, Verancsics lengyelországi követsége idején volt alkalmuk megismerkedni, amit fent említett levelének elragadtatott, baráti érzelmű sorai is bizonyítanak.¹¹⁴

Másik levelező partnere, Gamrat Péter jeles humanista volt. Krakkóban tanult, 1507 és 1522 között pedig Rómában tartózkodott, hazatérése után jelentős egyházi tisztségeket töltött be. Az 1530-as években kamienei, plocki, majd krakkói püspökké választották. 1541-től haláláig a gnieźnói érseki címet viselte.¹¹⁵ A Bona királyné köréhez tartozó Gamráttal főként a kortárs nagypolitika, a török elleni harcok és az erdélyi majd Királyi Magyarország híreiről tájékoztatták egymást,¹¹⁶ de egy ízben még Verancsics egy raguzai rokonát, Marinus Cabogát is beajánlja hozzá szolgálatra.¹¹⁷

A levelek címzettjei közt felbukkanó Porębski vagy Porembius Péter Izabella királyné titkára volt. A krakkói egyetemen szerzett baccalaureusi fokozatot. Pályája kezdetén Piotr Tomicki püspök mellett teljesített szolgálatot, annak halála után lett Izabella királyné kancelláriájának lengyel titkára. Maga is átélte Buda ostromát, és ezt meg is örökölte De obsidione et oppugnatione Budae ab exercitu Ferdinandi regis címmel. 1554-ben visszatért Lengyelországba, de már csak egyházi hivatásának élt.¹¹⁸ A lengyel követség után hazatérő Verancsics János király

¹¹⁰ TÓTH 2003, 11.

¹¹¹ VERANCICS 1857–75, VI. 45.

¹¹² VERANCICS 1857–75, VI. 46. E levelét, Opalinskihez mint a lengyel király udvarmesteréhez címzi.

¹¹³ TÓTH 2003, 12.

¹¹⁴ „... qum tui recordatio sicut mihi est jucundissime, ita certe ex animo meo nunquam recedit, a te, qui summa humanitate, aequiteque in amicos es, facile veniam impetratum me confido. Flagrantissime itaque desidero ac peto, velis hanc ad me quamprimum litteris tuis mittere, quandoquidem tanto viro, in tanta regia tam egregie accepto, charum me esse, pro magnis opibus duco.” VERANCICS 1857–75, VI. 46–47.

¹¹⁵ TÓTH 2003, 9.

¹¹⁶ VERANCICS 1857–75, VI. 42.

¹¹⁷ VERANCICS 1857–75, VI. 54–55.

¹¹⁸ TÓTH 2003, 12.

haláláról, majd az özvegy Izabella tartásáról, erényeiről, a gyulafehérvári udvar életéről írt Porbskinek, de e levelek az 50-es évek elejére megszakadtak.¹¹⁹

A fent említett Tomicki püspök nagybátyjával, Andrzej Zebrzydowskival való levélváltásáról is van információnk. Zebrzydowski 1549-ben követséget vezetett Magyarországra, így került kapcsolatba Verancsiccsal, akit Verancsics támogatást kérő levelére válaszolva mint erényes és tudós férfit ajánlotta Ferdinándnak 1551 októberében.¹²⁰

E körbe tartozik még Gorka Andrzej is, aki szintén követi feladatokat látott el előbb a császári udvarban, majd Ferdinándnál. Elsősorban a lengyelek Habsburgbarát politikai pártját képviselte, és ilyen minőségében került kapcsolatba Verancsiccsal is.¹²¹ Személye különösen is kedves lehetett Verancsicsnak és viszont is, mert a lengyel kapcsolatokat tekintve vele levelezett hosszabban és bensőségesebb hangon. Betegségeikről, pénzügyi gondjairól éppen úgy írtak egymásnak, mint az erdélyi udvar belső konfliktusairól.¹²²

Utolsóként pedig meg kell említeni Piotr Kmitát, aki Gorkával ellentétben azon igyekezett, hogy Zsigmond Izabellát segítse meg Ferdinánddal szemben. A műveltségét a császári udvarban szerző, majd harcokban magát kitüntető és grófi rangot nyerő Kmita Szapolyait erősen támogatta a trón megszerzésében,¹²³ majd annak halála után a lengyel külpolitika egyik legfőbb alakítója volt. Tekintélye karrierjének emelkedésével növekedett folyamatosan, amikor a korona marsallja, krakkói sztarosztja és vajda is lett.¹²⁴

Verancsics lengyelországi tartózkodása idején is élénken bekapcsolódott a helyi értelmiségi körök életébe, ahogyan erről maga is beszámolt egyik Pesti Gáspárnak írott levelében.¹²⁵ Így ismerkedhetett meg nem csak a fent említett személyekkel, de például a korábban már említett Tircesius Andrással is, azaz Andrzej Trzycieskivel aki ekkor Zsigmond Ágost udvarának kedvelt költője volt.¹²⁶ Tekintve, hogy az előbb számba vett személyek mindegyike magas műveltségű, nagy tekintélyű politikus vagy egyházi személy volt, nem túlzás, ha azt állítjuk Verancsics mindenkivel jó kapcsolatban állt, aki számított az adott korszak közép-

¹¹⁹ VERANCSICS 1857–75, VI, 131.

¹²⁰ WISLOCKI 1878, 371–372.

¹²¹ TÓTH 2003, 9.

¹²² VERANCSICS 1857–75, VI, 225–229, 234–235, 246–249.

¹²³ Szapolyaihoz írott két levele maradt fenn abban a rendhagyó formuláskönyvben, melynek szerkesztése kapcsán Bessenyei József Verancsics szerzőségét feltételezi. BESSENYEI 2006, 317–329.

¹²⁴ TÓTH 2003, 10.

¹²⁵ VERANCSICS 1857–75, VI, 352.

¹²⁶ KOTARSKI ill. VERANCSICS 1857–75, VI, 347–348.

európai politikájában, és ez nem mindennapi társadalmi tőkét és nemzetközi ismertséget jelentett számára.¹²⁷

A bécsi udvar vonzásában, esztergomi érseki és helytartói évek

A bécsi udvarhoz kötődő szerteágazó kapcsolatai révén Verancsics az ott szolgáltató teljesítő hivatalnokoktól a császár udvari szolgálatában álló humanistákig sokakkal állt levelezésben, köztük a korábban már említett, – botrányos nősülése és egyházból való távozása miatt – a hazai egyházi és politikai közélet figyelmére is számot tartó Dudith Andrással¹²⁸ is. A műveltségét Padovában szerző fiatal Dudith is hamar bekerült a diplomáciai vérkeringés középpontjában álló nemzetközi udvarok világába, amikor Reginald Pole bíboros oldalán V. Károly, Mária angol királynő és II. Henrik udvaraiban járt. Egy ideig Párizsban görög és keleti nyelvekkel foglalkozott, majd hazatérve Oláh Miklós támogatása által nyert el jelentős egyházi javadalmakat és lett tinini püspök. 1562-ben a tridenti zsinaton vett részt, ahol nagyhatású beszédei tették ismertté nevét, visszatérése után csanádi majd pécsi püspök és császári tanácsos lett. Ebben a minőségében indult lengyelországi követi útjára, ahol aztán váratlanul elhagyva papi hivatását megnősült és élete végéig már Lengyelországban maradt, egy ideig továbbra is a császár titkos tanácsadójaként. A rendkívül művelt és tehetséges Dudith személyes példája a hasonló egzisztenciális és lelki problémákkal küzdő Verancsicsot is elgondolkodtatta, azonban maga soha nem jutott olyan radikális döntésre, mint diplomata- és püspöktársa. Ahogyan a korabeli közélet, és főként az egyházi körök, úgy Verancsics is élénk figyelemmel kísérte Dudith sorsának alakulását. Leveleiben számos alkalommal érdeklődött a kiemelkedő képességű diplomata sorsát illetően közös ismerőseiktől, illetve maga is közölt újabb híreket, és számos levelet váltottak egymással is. Egy ponton azonban erősen különbözik a két humanista–diplomata. Verancsics inkább konfliktuskerülő, valószínűleg a konfrontációt rosszul viselő személyiség volt, aki a végső szakításig nem ment el elégedetlensége és az érzett feszültségek ellenére sem, míg Dudith nyíltan felvállalt saját életútja a korabeli értelmiség egzisztenciateremtésének egy sajátos példájává vált.

Verancsics a császári udvar számos más személyiségével, művészekkel, tudósokkal is kapcsolatban állt, köztük Zsámboky Jánossal, Martino Rotával, Federigo Badoeróval és Jacopo Stradával is. Zsámboky János¹²⁹, a tekintélyes nagyszombati polgár, Zsámboky Péter és váradi Kewel (Kebel) Zsófia házasságá-

¹²⁷ És e kapcsolati tőkét tovább növelik az itt még számba nem vett korábbi vatikáni, franciaországi és angliai követségeinek és itáliai képzésének eredményeként születő tapasztalatok és összeköttetések.

¹²⁸ Dudithra vonatkozóan a legfrissebb irodalom összegzése és további új eredmények találhatóak: ALMÁSI 2005b, 889–922; 1131–1157.

¹²⁹ Rá vonatkozóan legújabbán szintén lásd: ALMÁSI 2005b, 889–922.; 1131–1157.

ból született öt gyermek közül az egyetlen fiú volt.¹³⁰ A később szép karriert befutó Zsámboky a császári udvar könyvtárosa, majd történetírója lett, de az udvar már ekkor jelentkező pénzügyi gondjai, késedelmes fizetési rendszere, érvényesülésének csak lassan beérő eredményei ellentmondásos képet adnak róla ma is. Verancsicssal való levelezése a korszak humanistáira jellemző levélváltásait példázza. A baráti hang, a kölcsönös gesztusgyakorlás (hol kiváló borok, máskor értékes török szőnyeg vagy egy szép drágakő cserélnek gazdát) az elragadtatott tisztelet hangjai mellett azonban e levelek a kortárs nagypolitika számos eseményéről tudósítanak egyéni hangon, nem beszélve a mindkettőjük által művelt történetírásból fakadó azonos érdeklődés témáiról.

Noha Martino Rotától nem maradt fenn levél Verancsics számára, de a művészetek iránt élénken érdeklődő esztergomi érsek mecénatúrájának izgalmas eleme a Rotától megrendelt portré, amely a Verancsics–ikonográfia egyik meghatározó alkotásává vált. A szintén sebenicói születésű Martin Rota Koluníc a császári udvar alkalmazásában állt és 1571–72 körül alkotta meg Verancsics két portréját, egyik a békeszerző tudós politikus egész életpályájának méltó összefoglalása, a másik egy bensőséges portré, mely az újabb kutatás szerint élő modell után készülhetett, valószínűleg Sebenicóban.¹³¹ Azonban már ezt megelőzően, egri püspök korában is két metszetet jelentetett meg Rota Verancsicsnak ajánlva.¹³² Majd Verancsicsnak köszönhetően tágabb baráti körének tagjait is megörökítette egy metszetsorozatban a Verancsics hívására 1573-ban Magyarországra érkező Rota.¹³³

Federigo Badoero, a velencei követ is megjelenik Verancsics kapcsolatai közt egy alkalmi levél erejéig. A nagy műveltségű bailo az Academia Veneziana és Domenico Venier köréhez tartozott és Verancsicssal minden bizonnyal annak egyik itáliai tartózkodása idején találkozhatott.¹³⁴

A mantovai származású Jacopo Strada, a korszak híres humanista műértője és egyben gyűjtője, a császári udvar sokoldalú építésze volt Ferdinánd és Miksa uralkodása alatt. Rudolf viszont már csak fiát, Octaviot foglalkoztatta, aminek következtében végül meg kellett válnia értékes gyűjteményétől, reneszánsz palotájától. Verancsics a császári udvarban ismerte meg. Noha egyetlen levelet ismerünk, melyet Verancsics hozzá címzett,¹³⁵ annak tartalma ugyanakkor meglehetősen izgalmas, ugyanis Hyeronimus Donzellinus, avagy Girolamo Donzellino, a korszak ismert velencei orvosdoktorának ügyét érinti. A különféle lázas betegségek ellen-

¹³⁰ BESSENYEI 2007, 23.

¹³¹ GYULAI 2008, 152–174.

¹³² A Bűnbánó Magdolna és a Krisztus sírbatétele metszeteiről: CENNERNÉ 1955, 157–163.

¹³³ Köztük Fejérvölgy István veszprémi püspököt Mossóczy Zakariás püspök, jogtudóst, Bornemisza Pál váradi püspököt és Radéczy Isvánt is. GALAVICS 1990, 410–411.

¹³⁴ FELDMAN 1995.

¹³⁵ VERANCICS 1857–75, VII, 276.

szerét kereső Donzellinót ugyanis az orvosi társadalom is száműzte soraiból, mellett hogy többször is perbe fogták eretnokség vádjával, majd végül 1587-ben halálos ítéletet hoztak ellene és vízbefojtották.¹³⁶ Donzellino és testvére, Cornelio, akit vele együtt fogtak vád alá, tevékenysége rendkívüli mértékben foglalkoztatta a tudós közvéleményt, mi sem jellemzőbb, hiszen Verancsics is oldalakon át fejt ki nagyraértékelő véleményét Donzellino megnyilatkozásai, tudománya, műveltsége, invenciózus, szilárd eszméi kapcsán. A levélben természetesen nem maradhat el Strada rendkívüli tehetségének, műveltségének méltatása sem, amint az a már fentebb is elsorolt baráti levélváltásokból is következik, sejtetve, hogy érintkezésük valószínűleg személyes találkozásokban gyakoribb lehetett.¹³⁷

Szintén a Bécsre összpontosító értelmiségi elit tagja volt Singkmoser Márk birodalmi kancelláriai titkár, aki Verancsics alkalmi levelezőpartnerei között is feltűnik. Kapcsolatuk kezdete közös konstantinápolyi követségük idejére tehető, ahonnan Singkmoser görög kéziratos verseket gyűjtött és küldött Wolfgang Laziusnak. A görög nyelv iránti szenvedélyes érdeklődését tükrözi alighanem, hogy Dudith András neki ajánlotta egy görög Thuküdidész–kommentár fordításának előszavát.¹³⁸

Nicasius Ellebodiussal, a későbbi pozsonyi kör egyik meghatározó személyiségével, a 16. század egyik legkiválóbb Aristoteles–filológusával váltott levelek is maradtak fenn Verancsics kiadott művei között. A németalföldi származású tudós szövegkiadó, orvos, akárcsak Illicinus, szintén Oláh Miklós meghívására érkezett Magyarországra a nagyszombati iskola tanári posztjára 1558-ban, de már 1562-től Padovában élt, és a görög nyelv és grammatika oktatásának, valamint a filológiának szentelte idejét. Itt szánt időt Verancsics unokaöccsének, Faustusnak oktatására is, és ezen apropóból váltott levelet az akkor már esztergomi érsek Verancsicssal.¹³⁹ 1571-től ismét Magyarországon, Pozsonyban élt egészen haláláig a korábban Verancsics által támogatott és előbb váradi majd egri püspöki és királyi helytartói méltóságba emelkedő Radéczy István házában.¹⁴⁰

Nem maradhat említetlenül továbbá Mossóczy Zakariás nyitrai püspökhöz (aki egyébként igen jó viszonyban volt az említett Ellebodiusszal is), a jogtudós gyűjtőhöz és a szintén műgyűjtésben jeleskedő Bornemisza Pál püspökhöz való viszonya sem. Mossóczyt Verancsics is pártfogolta Oláh Miklós halála után, és nem kis szerepe volt annak karrierje támogatásában. Részben egyházi tisztségeik folytán, részben pedig közös érdeklődésük miatt is állandó kapcsolatban voltak, és a napi politikai ügyeken át verseik, gyűjteményük kérdéseit, tudós munkájuk min-

¹³⁶ SCHUTTE 1992, 238–243. valamint FINDLEN 1996, 285.

¹³⁷ DIRK 1998, 229–235.

¹³⁸ ALMÁSI 2005a, 35.

¹³⁹ VERANCICS 1857–75 X, 19–20.

¹⁴⁰ BARLAY 1976, 745. illetve KLANICZAY 1971, 25.

dennapjait is megosztották egymással. Ennek a dinamikus szellemi életnek pedig meghatározó módon Nagyszombat lett a tere, amely ekkor jelentős fejlődésen ment keresztül.¹⁴¹ Bornemisza fennmaradt hagyatéki összeírása,¹⁴² illetve Mossóczy szintén fennmaradt arckép- és könyvgyűjteménye¹⁴³ jelzi, mennyire lényeges volt ezen kapcsolatok fenntartásában és kapcsolati hálójuk működésében az azonos gesztusok és szokások nyelve, melyen át kapcsolódhattak egész Európa művelt elitjéhez. Ennek volt szerves része az a gyakorlat, melynek során maga Mossóczy is, de Radéczy és a Verancsics után esztergomi érseki székbe ülő Fejérkövy István is gyűjtötték főpap-barátaik és híres kortársaik portréit.¹⁴⁴ Hasonló, bár nagyobb ívű kezdeményezés volt ebben az időben Paolo Giovio által kortárs európai személyiségekről készült portrékat magába foglaló gyűjteménye. Giovioval egyébként maga Verancsics is jó kapcsolatokat ápolt, noha csupán két levél maradt fenn tőle a jeles történetíróhoz, de azokból sejthetőek a személyes találkozások is. Innen tudjuk meg, hogy Verancsics latinra fordította Giovio *Commentario de le cose di Turchi* címmel megjelent történeti munkáját,¹⁴⁵ egy másik levélben pedig jóval később, 1548-ban Giovio történeti munkája magyar vonatkozásainak tárgyi tévedéseit javítja ki nagyra értékelve ugyanakkor Giovio fáradozásait e téren.¹⁴⁶

Végül két olyan fiatalról szeretnék szót ejteni, akik akkor kezdték a pályájukat, amikor Verancsics már idős korában esztergomi érsekként biztatta és segítette felemelkedésüket. Egyikük a fentebb már portréja kapcsán említett Radéczy István, aki később egri püspöki székében követte Verancsicsot, és Pozsonyban híres humanista kör centruma lett ottani kertje és háza.¹⁴⁷ A fiatal Radéczyhoz szól Verancsics egyik meghatóan bensőséges levele az idős, tapasztalt férfi tanácsadó, segítő, bölcs hangján. A pályáját akkor kezdő ifjú váradi püspököt feladatában való

¹⁴¹ Ennek az átalakulásnak a gazdasági, társadalmi, szellemi aspektusait illetően is lásd: GRANASZTÓI 2004.

¹⁴² TAKÁTS 1902, 202–210.

¹⁴³ Magánkönyvtárának 1587-ben lejegyzett katalógusa főként görög és római klasszikusokat és történeti, természettudományi kiadványokat foglalt magába, összesen 952 bibliográfiai tételt. VARGA 1986.

¹⁴⁴ GALAVICS 1990, 407.

¹⁴⁵ Giovio *Commentario de le cose di Turchi* címmel megjelent történeti műve kapcsán Verancsics levelében közli, hogy azt latinra fordította a budai királyi udvar számára vö. VERANCICS 1857–75, VI, 29., majd kapcsolatuk egy időre megszakadt és következő fennmaradt levelében, 1548 májusában Velencéből útban Róma felé ír Giovionak magyar vonatkozású történeti munkái kapcsán, amelyeket örömmel üdvözöl, ugyanakkor egynémely adatát pontosítja is. vö. VERANCICS 1857–75, I, 178–226., valamint SULICA 1907, 131–133.

¹⁴⁶ BESSENYEI 2005, 121–129.

¹⁴⁷ RITOÓKNÉ 2002, 219–223.

helytállásra buzdítja, amikor az a magányos, zord erdélyi püspökségben mellőzöttségről panaszkodik.¹⁴⁸

Kuthassy János, akinek származásáról és ifjúkoráról igen keveset tudni, 1597 és 1601 között ült az esztergomi érseki széken.¹⁴⁹ Első biztos adat rá vonatkozóan Verancsics egyik 1572. december 2-án kelt levele, melyben Telegdi Miklósnak azt írja, hogy „Juvenis est non imperitus; et eo etiam peritiorem iudicamus, quod ipse fert gratissimam omnibus modestiam et morum honestatem.”¹⁵⁰ Tehát nagyon is reményteljesnek tartotta a Bécsben tanuló ifjút, s ezért is hívta fel Telegdi figyelmét rá, hogy a későbbiekben segítő figyelemmel kísérje sorsát. Karrierjének emelkedését jelezte, hogy 1593-ban győri püspök, majd 1596-ban kalocsai érsek, végül 1597-ben esztergomi érsek lett.¹⁵¹ Telegdi Miklós végrendelvényében egyébként kiváló szónoknak is nevezte Kuthassyt, akinek 1594-ben oratói nyomtatásban is megjelentek.¹⁵² Verancsicshoz fűződő kapcsolata valószínűleg mély hálával töltötte el a ranglétrán szépen emelkedő Kuthassyt. Ezt igazolja az is, hogy valamikor 1569 és 1573 között Verancsicsot már esztergomi érseknek címezve egy költeményt ajánlott neki, melyben magát Verancsics támogatójának (alumnus) nevezte.¹⁵³ Bár Verancsics már nem érthette meg, de a fiatalon oly reményteljes Kuthassy később valóban az ő örökébe lépett.

Összegzés

Amint a bevezetőben is kiemelttem, a humanisták műveinek megismerése, hazai és nemzetközi jelentőségük és kapcsolataik feltérképezése után mára a figyelem az egyéni életvitelre, stratégiákra, döntésekre, a személyes cselekedetek mozgatórugóira helyeződött. Noha a források sok esetben nem adnak választ kérdéseinkre, a humanisták által művelt egyik legkedveltebb műfaj, az episztolairás¹⁵⁴ termékein, az abban megjelenő egyetemesen használt antik utalásrendszereken, a közös ízlés-világ és igényesség által teremtett formai kereteken is átszűrődik a személyiség

¹⁴⁸ „Quibus cum iam ego ab annis ferme XL navo operam, reverendissima dominatio Verstra, mi Radeti, quae nunc incipit, capessat partes sibi a Principe impositas, nec Divinae vocationi desit, quae est, ut patriae casus atque pericula sublevare pergat, neque desistat, antequam ad senium accesserit.” VERANCICS 1857–75 X, 245–247.

¹⁴⁹ FAZEKAS 2003, 269.

¹⁵⁰ VERANCICS 1857–75, XI, 167.

¹⁵¹ KOLLÁNYI 1900, 178.

¹⁵² KOLLÁNYI 1900, 179. Vö. *Oratio habita in Comitibus Ratisbonensibus a Reverendissimo Episcopo Tauricensi. (sic). Die XXVIII. Junii M. D. XCIII. All' illustrissimo et Reverendissimo Sig. et patron. mio colendissimo Il Signor Cardinal Farnese. In Urbeveteri (sic) Apud Antonium Colaldum. 1594. Permissu Superiorum.* RMK III/2. 4810.

¹⁵³ PLE AEV cs. 1. pag. 123.

¹⁵⁴ Legújabbban a humanista levélírás sajátosságairól és forrásként való sokoldalú hasznosíthatóságáról: DRESKA 2008, 329–339.

ereje, a levélíró önálló döntései, szándékai, gondolkodásmódja. Mindez pedig lehetővé teszi egy–egy személyiség közelbe hozását, szorosabb megismerését. A 16. század végének Magyarországára már a kései humanista nemzedékek változó viszonyai között, a korábbi keretek bomlása közepette látszólag nagyobb szabadsággal alakított élettörténeteit állítja elének. Itthon az önálló magyar királyi udvar megszűnésével és az annak utódaiként létrejött központok, a korabeli kulturális életet meghatározó fejedelmi, főúri, főpapi udvarok, decentralizálódásával lassan eltűntek az egységes humanista körök. Azonban nem tűnt el az országot behálózó humanisták kapcsolatrendszer, melyen keresztül elnyerhető volt az előmenetel, ismertté válhatott a tudományos közbeszéd, kifejtető volt a politikai propaganda, és ápolható volt a személyi kapcsolatok megannyi aspektusa. A fentiekben vázolt kapcsolatok jól illusztrálják annak a laza, tág körnek a működését, amelyen keresztül Verancsics kapcsolódott szellemi–lelki barátaihoz és a korabeli tudós közélethez. Számos e körhöz tartozó személyt követségei, hivatalos útjai során ismert meg, másokkal pedig az esztergomi érsekség ideiglenes székhelyén, nagyszombati érseki rezidenciáján vagy a bécsi udvarnál tartózkodva került kapcsolatba. Az őt egész életén át elkísítő rokonai és baráti kapcsolatain kívül ezek a laza, alkalmi ismeretségek, melyek gyakran csak rövid ideig fennálló kapcsolatot sejtetnek, azonban lehetőséget adtak más, tágabb körökhöz való kapcsolódásra is, mint Mossóczy Zakariással és Radéczyval való barátsága mely a pozsonyi Radéczy–körhöz közelítette. Az egymást átszövő kapcsolatok hálóját a kölcsönös szívességek kérésén és figyelemességeken keresztül működött, de elsőrendű fontossággal bírt az egyéni műveltség és erkölcsi–emberi tartás a bebocsátáshoz. A másik fél dicsérete, munkáinak értékelése egyszerre volt gesztus és ösztönző erő, a „rangsor” megállapításának eszköze is. A Pozsonyban vagy Gyulafehérváron koncentrálódó értelmiségi körök csakúgy, mint a korszak más európai országában működők, közös nyelvet beszéltek. E nyelv a kölcsönös gesztusgyakorlás, ajándékok (kuriózumnak számító ételek, italok, gyümölcsök, de ékszerek, lakberendezési tárgyak, könyvek, kéziratok, térképek stb.) küldésének, olykor a másik fél egészségi–lelki állapota iránti érdeklődésnek, patronálásnak, közbenjárásnak, hírek küldésének–vételének, saját szerzemények (fordítások, kommentárok, önálló munkák, költemények) megvitatásának, felolvasásának és ajánlásának, meghívásoknak, reprezentatív portrék készítésének, művészeti és irodalmi alkotások támogatásának és gyűjtésének egymást átszövő elemeiből épült fel. A nagy távolságok (és ez az egész Európára kiterjedő *respublica litteraria* esetében különösen igaz) okán pedig ennek a nyelvnek a gyakorlására leginkább a levelezés mutatkozott alkalmasnak. E sokszorosan összetett funkcionális elvárásokat azonban a levelezés csak olyan módon tudta beteljesíteni, hogy klasszikusnak tekintett humanista jellege, témái átalakultak és sokrétűvé váltak megtartva azonban az antikvitásból vett irodalmi, mitológiai, művészeti utalásrendszerek formáit.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- AMK = Archív Mesta Košice (Kassa Város Levéltára)
 H III/2. mac. = Liber civitatis minor (Kassa város jegyzőkönyvei)
 PLE = Prímási Levéltár, Esztergom
 AEV = Archivum Ecclesiasticum Vetus

BIBLIOGRÁFIA

- ADAMSKA – MOSTERT 2004
The Development of the Literate Mentalities in East Central Europe, ed. ADAMSKA Adda–MOSTERT Marco, Turnhout, Brepols, 2004.
- ALMÁSI 2005a
 ALMÁSI Gábor: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében, *Aetas* 2005. 5–37.
- ALMÁSI 2005b
 ALMÁSI Gábor: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában a 16. században: Dudith András és Zsámboky János, *Századok* 139. (2005) 889–1168.
- ALMÁSI 2006
 ALMÁSI Gábor: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai, *Századok* 140. (2006) 1405–1440.
- ALMÁSI 2007
 ALMÁSI Gábor: Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről: Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek humanista körökben. In: *Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. ERDÉLYI Gabriella – TUSOR Péter, Budapest, 2007, (*Történelmi Szemle* 2007/2. CD-ROM melléklet), 584–615.
- ÁCS 1999
 ÁCS Pál: Irodalom és kultúra a reformáció századában. *Vigilia* 56. 1999. 360–374.
- ÁCS 2005
 ÁCS Pál: *Illicino Pietro*. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon IV. Főszerk. KÖSZEGHY Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 276.
- BARTA 1988
 BARTA Gábor: Egy sikertelen humanista a 16. században. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. ZOMBORI István. Szeged, Csongrád Megyei Múzeumi Igazgatóság, 1988. 61–76.
- BARLAY Ö. 1976
 BARLAY Ö. Szabolcs: Radéczy püspök híres hárfája, Egy négyszáz évvel ezelőtti irodalmi kör. *Vigilia* 41. 1976. 744–748.

BESSENYEI 2005

BESSENYEI József: Antonio Veranzio e le sue opere storiografiche. In: *L'Umanesimo Latino in Ungheria. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Budapest, 18 apr. 2005.* A. PAPO–G. NEMETH PAPO (ed.), Budapest, Istituto Italiano–Fondazione Cassamarca Di Treviso, 2005. 121–129.

BESSENYEI 2006

BESSENYEI József: A Vatikáni Könyvtár Ottoboni gyűjteményének Ottob. Lat. 2746 jelzetű kódexe. *Lymbus* 2006. 317–329.

BESSENYEI 2007

BESSENYEI József: *Menekültek: A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemissza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében.* Miskolc – Budapest, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2007.

BIRNBAUM 1986

BIRNBAUM Marianna D.: *Humanists in a shattered world: Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth century,*(UCLA Slavic Studies 15.) Ohio, COLUMBUS, 1986.

BITSKEY 1978

BITSKEY István: *Hitviták tüzeiben,* Budapest, GONDOLAT, 1978.

BORSA – HERVAY – HOLL – KÄFER – KELECSÉNYI 1971

BORSA Gedeon – HERVAY Ferenc – HOLL Béla – KÄFER István – KELECSÉNYI Ákos: *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

CENNERNÉ WILHELMB 1955

CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Martino Rota magyar arcképei. *Folia Archeologica* 1955. 157–163.

COURTENAY 1999

COURTENAY, William J.: *Parisian scholars in the Early Fourteenth Century: A Social Portrait,* Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

D'AMICO 1983

D'AMICO, John F.: *Renaissance Humanism in Papal Rome: Humanists and Churchmen on the Eve of the Reformation,* Baltimore, John Hopkins University press, 1983.

DIENES 2001

DIENES Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655),* Sárospatak, 2001. 65.

DIRK 1998

DIRK Jacob: The Case for Jacopo Strada as an Imperial Architect Private. In: *Rudolph II., Prague and the World.* Ed.: Konečný, L., Praga, 1998. 229–235.

DRESKA 2008

DRESKA Gábor: Bakócz Tamás, a levélíró. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk: KRÁSZ Lilla – OBORNI Teréz, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2008. 329–339.

EUBEL 1923

EUBEL, Conradus – VAN GULIK, Guilelmus: *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi: sive summorum pontificum S. R. E. cardinalium ecclesiarum antistitum series, Saeculum XVI ab anno 1503 complectens quod cum Societatis Goerresianae subsidio*, Regensberg, Monasterii Münster, 1923.

FAZEKAS 2003

FAZEKAS István: Kutassy János. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*, Szerk. BEKE Margit, Budapest, Szent István Társulat, 2003. 269–275.

FELDMAN 1995

FELDMAN Martha: *City Culture and the Madrigal at Venice*, California, University of California Press, 1995.

FINDLEN 1996

FINDLEN, Paula: *Possessing Nature. Museums, Collecting and Scientific Culture in early modern Italy*. University of California, Berkeley, 1996.

FRANKL 1873

FRANKL Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Budapest, MTA, Értékezések a történelmi tudományok köréből II., 1873.

FRAKNÓI 1876

FRAKNÓI Vilmos: Huszár Gál Óvárt, Kassán és Komáromban. *Századok* 10. 1876. 22–35.

FUREY 2006

FUREY, Constance M.: *Erasmus, Contarini and the Religious Republic of Letters*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

GALAVICS 1990

GALAVICS Géza: Személyiség és reneszánsz portré, Ismeretlen magyarországi humanista–portré: Mossóczy Zakariás arcképe. In: *Collectanea Tiburtiana–Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990. 401–418.

GÁL-MLAKÁR 2007

GÁL-MLAKÁR Zsófia: Adatok Verancsics Antal udvarához, *Fons* 2. 2007. 279–337.

GÉCZI 1994

GÉCZI János: *Vár Ucca tizenhét negyedévkönyv: Verancsics Faustus 1551–1617*. Veszprém, Művészetek Háza, 1994/3.

GUITMAN 2006

GUITMAN Barnabás: Stöckel Lénárd és a bártfai reformáció fénykora. In: *Tanulmányok évszázadok történelméből*. Szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, a szerkesztésben közrem. FORGÓ András és ILLIK Péter. Piliscsaba, PPKE BTK, (Pázmány történelmi műhely, 2.) 2006. 73–90.

GRANASZTÓI 2004

GRANASZTÓI György: *A barokk győzelme Nagyszombatban, Tér és társadalom 1579–1711*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.

GYULAI 2008

GYULAI Éva: Egy közép-európai tudós portréjához: Verancsics-ikonográfia. In: *Parasztok és polgárok. Történeti tanulmányok Tóth Zoltán tiszteletére*. Szerk.: POZSGAI Péter – CZOCH Gábor – HORVÁTH Gergely Krisztián. Korall, Budapest, 2008. 152–174.

JAKÓ 1997

JAKÓ Zsigmond: Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In: *Társadalom, egyház, művelődés: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Budapest, METEM, 1997. 91–96.

JUHÁSZ 1935

JUHÁSZ Kálmán: *A csanádi püspökség története (1552–1608)*, Makó, 1935.

KAZAI 1974

KAZAI Magdolna: A Monumentum Ancyrarum felfedezésének történetéhez. *Antik Tanulmányok* 1974. 259–264.

KLANICZAY 1971

KLANICZAY Tibor: Nicasius Ellebodius és poétikája. *Irodalomtörténeti Közlemények* 75. 1971. 24–34.

KOLLÁNYI 1895

KOLLÁNYI Ferenc: Illicini Péter. *Századok* 28. 1895.

KOLLÁNYI 1900

KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900.

KOTARSKI

KOTARSKI Edmund: *Andrzej Trzeciński Młodszy*, Wirtualna Biblioteka Literatury Polskiej. <http://univ.gda.pl/~literat/autors/trzecie.htm>

KOVÁCS 1992

KOVÁCS András: Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és koraújkori helyrajzához. In: *Szamosközy István, Analecta Lapidum. 1593. Inscriptiones Romanae. 1598*. Sajtó alá rendezte: BALÁZS Mihály – MONOK István. Bev. tanulmányok: BÄRBULESCU Mihail és KOVÁCS András. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 33). JATE Kiadó, Szeged, 1992.

KOVÁCS 2003

KOVÁCS András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Kolozsvár–Budapest, POLIS, 2003.

KOVÁCS 2007

KOVÁCS András: *Épületek emlékezete: nevezetes épületek Erdélyben*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2007.

KÓNYA 2006

KÓNYA Péter: Bocatius János, a Bocskai-párti kassai bíró. In: „Frigy és békesség legyen”: *A bécsi és a zsitvatoroki béke. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója*, Szerk. PAPP K.–JENEY-TÓTH A. Debrecen, 2006.

LE GOFF 1957

LE GOFF : Jacques, *Les intellectuels au Moyen Age*, Paris, Seuil, 1957.

MARTINES 1963

MARTINES, Lauro: *The Social World of the Florentine Humanists 1390–1460*, Princeton, Princeton University Press, 1963.

MÁLYUSZ 2007

MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, Műszaki Kiadó, 2007.

NIEBUHR 1983

NIEBUHR, Hermann: *Zur Sozialgeschichte der marburger Professoren 1653–1806*, Darmstadt–Marburg, Hessische Hist. Kommission, 1983.

PAVIČIĆ 2004

Antun Vrančić: *Znameniti šibenski humanist*, Izložbom se obilježava 500. Obljetnica rođenja Antuna Vrančića, A prigodom proslave međunarodnog dana muzeja, ed.: PAVIČIĆ T., Svibanj, MUZEJ GRADA ŠIBENIKA, 2004.

PÉTER 2006

PÉTER Katalin: Tolerancia és intolerancia a 16. századi Magyarországon. *Egyháztörténeti Szemle* 2. 2006. 82–83.

PLIHÁL 2001

PLIHÁL Katalin: Erdély térképi forrásai a 16. században. In: *Honterus–Emlékkönyv*, Budapest, OSZK – Osiris Kiadó, 2001.

REINSBERG-DURINGSFELD 1856

REINSBERG-DURINGSFELD, Baron de: Les auteurs dalmates et leurs ouvrages. Esquisse bibliographique. In: *Bulletin du Bibliophile Belge XII*, Sd. SCHELER, August, Bruxelles, 1856.

RITOÓKNÉ 2002

RITOÓKNÉ Szalay Ágnes: Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei. In: RITOÓKNÉ Szalay Ágnes: „*Nympha super ripam Danubii*”, *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Budapest, Balassi Kiadó, 2002. 219–223.

R. VÁRKONYI 2006

R. VÁRKONYI Ágnes: A Bocskai–szabadságharc nemzetközi háttere. In: *Frigy és békesség legyen...”: A bécsi és a zsitvatoroki béke. A Bocskai–szabadságharc 400. évfordulója*, Szerk. PAPP Klára–JENEY-TÓTH Annamária. Debrecen, DE–Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, 2006. 21–38.

SCHUTTE 1992

SCHUTTE, A. Jacobson: Donzellini Girolamo. In: *Dizionario biografico degli italiani. 41*. Istituto della Enciclopedia italiana, Roma, 1992. 238–243.

SEBŐK 2005

Republic of letters, Humanism, Humanities: Selected papers of the workshop held at the Collegium Budapest in cooperation with NIAS between Nov. 25-28, 1999., ed. Marcell SEBŐK, Budapest, Collegium Budapest Institute for Advanced Study, 2005.

SIKLÓSSY 1918

SIKLÓSSY László: Verancsics Antal mint műpártoló. *Budapesti Szemle*, 1918. 394–420.

SÖRÖS 1898

SÖRÖS Pongrác: *Verancsics Antal élete*. Esztergom, 1898.

SÖRÖS 1916

SÖRÖS Pongrác: Statileo János életéhez. In: *A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve az 1915–16-iki tanévre*. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 1916. 3–56.

SULICA 1907

SULICA Szilárd: *Adalékok Jovius „Historiarum sui temporis” magyar vonatkozásainak forrásaihoz*. Budapest, 1907.

SZABOLCSI 1970

SZABOLCSI József: Az 1539–41.-ik évi rendi mozgalom, *Századok* 2. 1970.

SZABÓ – HELLEBRANDT 1896

SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: *Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711. megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok*, Budapest, 1896.

SZCZUCKI 1980

SZCZUCKI, Lech: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó: Jacobus Palaeologus és Christian Francken*, ford. VARSÁNYI István – SCHULEK Tibor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

SZILÁDY 1883

Régi Magyar Költők Tára IV: XVI. századbeli magyar költők művei 1540–1575, 3. kiad. SZILÁDY Áron. Budapest, 1883.

TAKÁTS 1902

TAKÁTS Sándor: Abstemius (Bornemissza) Pál püspök végrendelete. *Archeológiai Értesítő* 22. 1902. 202–210.

TÓTH 2001

TÓTH István: A gyulafehérvári latin nyelvű humanista költészet alapvonalairól. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1–2. 2001. 3–28.

TÓTH 2003

TÓTH Péter: *A lengyel királyi kancellária Libri Legationum sorozatának magyar vonatkozású iratai 1526–1541*, II., Közreadja: TÓTH Péter. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2003.

VARGA 1986

VARGA András: *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1627*. Sajtó alá rendezte: VARGA András, Budapest – Szeged, MTA Könyvtára, 1986.

VEKOV 1998

VEKOV Károly: Az erdélyi reneszánsz és a mátyási modell. *Korunk*, 5. 1998. 12–25.

VERESS 1896

VERESS Endre: *Izabella királyné, 1519–1559*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1901. 55.

VERESS 1915

VERESS Endre: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*, Kolozsvár – Budapest, 1915.

VERESS 1941

VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai, 1221–1864*. Budapest, MTA, 1941.

VIDA 1988

„Szerelmes Orsikám...” *A Nádasdyak és Szegedi Körös Gáspár levelezése*. Vál., gond., jegyz.: VIDA Tivadar. Budapest, Szépirodalmi, 1988.

ZEMAN 2003

ZEMAN László: Egy fejezet a hazai humanizmus filológiai vizsgálatából. In: Uő.: *Gymnasiológia. Az eperjesi kollégium és áthagyományozódásai*, Somorja – Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2003. 37–55.

ZOVÁNYI 1977

ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, Református Zsinati Iroda, 1977.

WISŁOCKI 1878

WISŁOCKI, Władysław: *Epistolarum libros Andreae Zebrzydowski 1546–1553*. Acta Historica Res gestas Poloniae illustrantia. Tomus I. Kiad.: WISŁOCKI, Władysław, Krakowie, 1878.

VERANCSICS 1857–75

Verancsics Antal összes munkái 1–12. (Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum II–XIII.), közli SZALAY László–WENZEL Gusztáv, Pest, 1857–1875.

**„IGY KELE AZ KINCSES BUDA AZ SZOLIMÁN TEREK CSÁSZÁR
KEZÉBEN” – VERANCSICS ANTAL TANULMÁNYA BUDA OST-
ROMÁRÓL ÉS ELFOGLALÁSÁRÓL (1541)**

RAUSCH PETRA

Verancsics Antal történetírói munkássága

Verancsics Antal a 16. századi magyar történelem egyik legkiemelkedőbb személyisége. Történetírói munkássága mellett – melyről az alábbiakban esik szó – meg kell említenünk politikai, diplomáciai és egyházi tevékenységét is.

Családja délszláv eredetű, birtokaik az oszmán hódítás előtt a mai Bosznia–Hercegovina területén feküdtek, Verancsics édesapjának azonban el kellett hagynia ősei földjét a 15. század utolsó évtizedében.¹ Antal 1504-ben született Sebenicóban, ahol fiatalkorát is töltötte.² Tanulmányait nagybátyja, Statileo János³ vezetésével végezte, Padovában magister artium fokozatot szerzett.⁴ A mohácsi csata után nagybátyját követve I. János híve lett, a király, később Izabella királyné megbízásából több kényes diplomáciai feladatot teljesített.⁵ 1549-ben átvált a mai napig tisztázatlan körülmények között I. Ferdinánd magyar király oldalára, ahol a várva várt karriere megindult. 1569-től esztergomi érsek, 1572-ben királyi helytartó, 1573-ban hunyt el Eperjesen.⁶

¹ Verancsics család neve ezért szerepel a korabeli iratokban Wranchyth-ként. Ld. NAGY 2002 12. k.

² BARTONIEK 1975, 35. Szülőhelyét Paolo Giovionak 1548.-ban írott levelében is említi. Ld. MHH 1857, XX. k. 178.

³ Statileo (vagy a korabeli olvasat szerint: Statilio) János családja ugyancsak szláv eredetű, édesanyja – Beriszló Margit – révén került Magyarországra. Fényes egyházi pályát futott be, majd őrsi prépost lett, I. János híve, amiért a király az erdélyi püspöki székkal jutalmazta 1536-ban. Tisztjét 1542-ben bekövetkezett haláláig viselte. Ld.: NAGY 2002 10. k.

⁴ BARTONIEK 1975 uo., a korszakban a látogatott egyetemek közé tartozott még: Bologna, Ferrara, Krakkó és Bécs. Az itt tanult diákok közül sokan sikeres közéleti pályát futottak be. Verancsics idősebb kortársa, és barátja – Brodarics István – is hasonló utat járt be. Ld. BÓNIS 1971, 314., 326.

⁵ Többször megfordult Velencében, Rómában, I. Ferenc francia királynál, és Krakkóban. 1553-ban járt Isztambulban. 1531-es első római útja alkalmával ismerkedett meg személyesen Paolo Giovio-val is, aki akkor éppen az Örök Városban tartózkodott. Ld. BARTONIEK 1975, 36–37., ACSÁDY 1898, 28. GRENDLER 1999, III. 68.

⁶ BARTONIEK 1975 36–37.

Életművét Wenzel Gusztáv három nagy egységre osztotta fel: önálló irodalmi művek, a két isztambuli követjárásáról szóló jelentés és levelezése.⁷ A fennmaradt iratok nagy része a tudományos munkásságához kötődik. Bármennyire is fontos volt számára, hogy a közéletben sikereket érjen el, a legnagyobb értéknek a tudományokkal való foglalkozást tekintette. Azonban diplomáciai, később egyházi tevékenysége oly mértékben lefoglalta,⁸ hogy nem jutott elegendő ideje arra, hogy megvalósítsa élete álmát: megírja a magyar nemzet történetét Mátyás halálától egészen saját koráig.⁹ A *Res Pannonicas*-sal¹⁰ Antonio Bonfini nagyszabású történelmi munkáját kívánta folytatni, ezért kutatott a híres olasz humanista kéziratai után Krakkóban, és nyomozott Brodarics István mohácsi csatáról szóló leírása után is.¹¹ Bonfini kéziratát nem mind találta meg, 1550-ben Révay Ferencről kérte levélben kölcsön a 4. és az 5. decast, és Robertus Winter könyvkiadóval is kapcsolatba lépett a hiányzó részek pótlása érdekében.¹²

Az összefoglaló, liviusi hagyományokat felelevenítő szintézis megírására alkalmasnak tartotta magát, saját személyét is a történetírók közé sorolva: „*scriptores testentur, nosque*”.¹³ A nagy mű megírásához résztanulmányokat készített, történelmi tárgyú dolgozatokat, amelyek nem tekinthetők önmagukban kifejtett, egységes történelmi munkáknak.¹⁴ A hagyatékában található több műnél is felmerült a gyanú, hogy nem Verancsics Antal munkája. Szalay László 1857-ben a *Monumenta Hungariae Historica* sorozat keretén belül jelentette meg az összes történelmi tárgyú művet a Verancsics-hagyatékból. Minden egyes mű szerzőjeként

⁷ MHH XXXII. k. 5. A kéziratokat unokaöccse, Veranics Faustus csanádi püspök gondozta. Ld. BARTONIEK 1975, 38. A kéziratok további sorsára ld. MEMORIA RERUM 1981, 129–148.

⁸ „quicquid in diversoriis per quitem, quae mihi satis exigua, nec omnino integra” Ld.: MHH 1857, XX. k. 181.

⁹ ÁCS 1999, 373. illetve ESZTERGOMI ÉRSEKEK 2003, 266. Emellett foglalkoztatta az ötlet, hogy összefoglalja a magyar egyház történetét is. Ld.: MHH XXXII. k. 23.

¹⁰ Verancsics leveleiben így említi a megírásra váró történelmi munkát, ezért alkalmazzák ezt az alakot (Plur. Acc.) a vonatkozó szakirodalmak is. Ld. BARTONIEK 1975, 35–36.

¹¹ ESZTERGOMI ÉRSEKEK 2003, 264., MEMORIA RERUM 1981, 130., Brodarics idézett írásához ld. „Stephanus Brodericus ... edidit libro, quo Mohacianam cladem est prosequutus.” In: MHH 1857 XX. k. 180. A munka címe: De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacs verissima descriptio. Ld. BARTONIEK 1975, 9. Magyar fordítására ld. KARDOS 1983

¹² BIRNBAUM 1986, 234.

¹³ Verancsics Antal nem különböztette meg a történetírókat a többi írótól, az ő fogalomrendszerében minden írástudó scriptores-nak számított. Ld. GÖZSY 2004, 3. illetve „quod tam inerudite ejusmodi eorum nomina ad externos scriptores perferantur” In: MHH 1857, XX. k. 182.

¹⁴ MHH XXXII. k. 23.

Verancsics Antalt nevezte meg.¹⁵ Acsády Ignác 1894-ben az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent tanulmányában másként ítélte meg a problémát. A legtöbb magyar nyelvű szöveg szerzőségét elvitatta az esztergomi érsektől, és két latin nyelvű tanulmányt sem az ő munkájának tartott.¹⁶

Minden történeti tárgyú írásában értekeznek a történelem megírásáról, annak módszereiről, céljairól és hasznáról. Mint minden humanistának, neki is az volt a felfogása, hogy a történetírás alapvető feladata az, hogy a tényeket felidézzék és feljegyezzék, ahogy ezek valóban megtörténtek.¹⁷ A tények felidézése és lejegyzése tudományos kutatómunkán kell, hogy alapuljon. Így fogalmazza meg: „*tibi semper fuit ad indaganda vetera, eaque novis conferenda.*”¹⁸ A megszerzett ismereteket szisztematikus rendszerbe kell foglalni, és az olvasók elé tárni. A tények rendszerezésénél vigyázniuk kell a tudósoknak, hogy a legfőbb szempont – a hitelesség – ne csorbuljon, és az események leírásánál ne ferdítsék el a tényeket, mert azokra a történetírókra, akik ezt megteszik, sanyarú sors vár, ahogyan Paolo Gioviának is kifejti hozzá írt második levelében: „*proprias imaginationes describentes, et propterea vel ab ipso limine rejiciuntur a defaccati iudicii lectoribus, vel secundae lectioni locum apud eosdem non relinquunt.*”¹⁹

Írásaival természetesen saját maga emlékét is fenn szeretné tartani. Humanista jellemvonás az is, hogy számára a történetírás öncél, amit úgy indokol meg, hogy ha valakinek van tehetsége az íráshoz, annak mindenképpen írnia kell.²⁰ Különösen igaz ez Magyarországon esetében, ahol nem sok becsülete van az írott műveknek.²¹

A történetírás emellett moralitást is hordoz magában. A múlt eseményei példaként szolgálnak az utókor számára, a történetíró feladata az, hogy mind az elkerülendő rossz példát, mind a követendő jót papírra vesse és az olvasóközönség elé tárja.²² Verancsics Antal számára a negatív példák különösen fontosak. Élete során szenvedte el hazája közel ötszáz éves múltjának két legnagyobb csapását, ez a két esemény beláthatatlan időre megpecsételte sorsát. Ezért ír Paolo Gioviohoz írt második levelében akkora részletességgel Buda elvesztéséről, mintegy óriási felkiáltójelként akarja az utódok szeme elé tárni az 1541 nyarán lezajlott döbbenetes

¹⁵ GÖZSY 2004, 1.

¹⁶ Uo.

¹⁷ COLLINGWOOD 1987, 110. „*verae cognitionis rerum*” ld.: MHH 1857, XX. k. 180.

¹⁸ GÖZSY 2004, 2., MHH XXV. k. 124–125.

¹⁹ MHH 1857, XX. k. 180–181.

²⁰ BARTONIEK 1975, 39.

²¹ Uo., „*praesertim remotissimae gentis ... pronpinquae, quaeque nulla in ratione rerum suarum curam atque memoriam ponit, praeterquam in catilenis*” ld. MHH 1857, XX. k. 179.

²² „*mandare ad posteros, cura potestiratis*” ld. GÖZSY 2004, 2., COLLINGWOOD 1987, 111.

tényeket.²³ Ehhez a kérdéshez kapcsolódik Verancsics azon célkitűzése, hogy művein keresztül hívja fel a nyugat-európai országok figyelmét a török elleni harc fontosságára, és Magyarország keserves haláltusájára (különösen igaz ez a Buda elfoglalásáról szóló, már említett dolgozatra).²⁴

Történeti munkáin keresztül szeretne volna megérteni, hogy a magyar nemzet hogyan juthatott el a mátyási hatalomtól a végelgyengülésben szenvedő országig. Ezért is választotta Mátyás halálának időpontját munkájának kezdetéül, mivel úgy vélte, hogy ekkor kezdődtek a bajok.²⁵

Ő volt az első magyar történetíró, aki kifejtette írásaiban a történelemről és annak lejegyzéséről vallott nézeteit. Emellett elsőként foglalkozott honfitársai közül a korszak egyik kényes problémájával: a történetíró és a hatalom viszonyával. Buda ostromáról szóló tanulmányában elítélte azokat a történetírókat, akik vagy a pénz, vagy a hatalom hatására fércmunkákat írnak, és véleménye szerint a sorsuk a teljes elfeledettség lesz, bár örökké híresek szeretnének lenni.²⁶ Mindezeket egy olyan történetírónak írta le, akiről a kutatók nagy része azt tartja, hogy pénzéért írt.²⁷ A Verancsics által megfogalmazott történetírói modell nehezen volt megvalósítható, és ő maga sem felelt meg ennek. A Paolo Giovióhoz írt levelében több helyen is igen elfogult.²⁸

Forráskritikai módszerei hasonlóan szigorúak voltak. A hiteles történeti mű alapját olyan források képezhetik felfogása szerint, amelyek az író személyes tapasztalatain alapultak, azaz a történetírás alapja az empirikus tapasztalatok össze-

²³ „sic elusi, et in fraudem per incautam credulitatem inducti, visa arcis quoque captivitate”. Ld. MHH 1857, XX. k. 221.

²⁴ GUNST 1995, 69. Hozzá hasonlóan korának tudós magyarjai mind ezért ragadtak tollat, köztük a leghíresebb Verancsics Antal kortársa, elődje az esztergomi érseki székben: Oláh Miklós. Össze szeretne volna állítani a magyar történelem korabeli eseményeit, hogy feltárja a Nyugat számára a török veszély valódi értékét. 1536-ban kezdett hozzá a Hungaria megírásához, amit földrajzi bevezetőnek szánt, aztán következett az Athilla, de akárcsak Verancsics esetében, nála sem követte a tanulmányokat összefoglaló szintézis. Ld. OLÁH 2000, 132–133.

²⁵ GUNST, 1995 uo.

²⁶ „multi multa ...congerunt, qui sive mercede conducti, sive principum jussu texunt historiam... etiam in primordiis suis exhilentur et intereant.” Ld. MHH 1857, XX. k. 180–181. illetve GUNST 1995, uo.

²⁷ Paolo Giovio munkásságát Eduard Fueter jórészt elítélte, sok historiográfus a mai napig az ő véleményére hagyatkozik az íróval kapcsolatban. Ld. FUETER 1911, 52.

²⁸ „Aspirabat etiam Valentinus ad supremam regni gubernationem, huncque in usum multorum studia atque amicitias plane comparabat”. Török Bálintról rossz véleménnyel volt, mert az 1536 folyamán állt át János oldalára, csak hogy akkoriban minden főúr ezt tette. Ld. MHH 1857, XX. k. 225. Az elfogulatlanságtól mentes történetírás sok kockázati tényezőt hordoz magában ld. SALLUSTIUS: De coniuratione Catilinae. 3, 2–3.

gyűjtése és rendszerezése.²⁹ Azonban a szekunder forrásokkal és a nem kortárs munkákkal kapcsolatban tanácstalan, mert azokra nem áll az elmélete.³⁰ Ennek megfelelően az antikvitás és a középkor történeti anyagából is csak azt fogadja el hitelesnek, amelyek földrajzi témájú munkák.³¹

Szkeptikus, pozitivista szemléletmódját magára sem alkalmazza mindig, hiszen Buda 1541. évi vesztét is írott források, és szóbeli beszámolók alapján írta meg, ugyanis az események idején ő Erdélyben tartózkodik.³² Sok munkájához szemtanúktól próbál információkat megszerezni egy adott eseményre vonatkozóan (pl.: közkatonák).³³

Történetírásának tárgya a hadi, politikai és diplomáciai események, emellett érdeklődött a jogi, gazdasági, az alkotmánnyal kapcsolatos, és a nyelvészeti problémák iránt is.³⁴ A társadalomban végbemenő változások nem képezték Verancsics Antal történetírásának tárgyát, az adott társadalmi renddel – mint annak kedvezményezett oldalán élő – tökéletesen egyetértett, a magyar politikai életet felfogása szerint a főrendnek és a köznemességnek együttesen kell irányítania.³⁵

Érdeklődésének középpontjában az ember állt, cselekedetei és természete, számára a legfőbb történelemformáló tényező maga az ember, így az uralkodók, tanácsosai, fejedelmek.³⁶ Saját maga alakítja sorsát, mégis a külső tényezők hatását nem kerülheti el. Verancsics történelemről vallott felfogása átmeneti a középkori

²⁹ BARTONIEK 1975, 40. illetve GUNST 1995, 70–71.

³⁰ BARTONIEK 1975 uo.

³¹ GUNST 1995, uo. Érdekes adalék, hogy a budai töredék előszavában éppen Strabónt bírálja, egy tévedésért: „qui non omnia ex visu scripserunt; aliisque multis omissis nominabo Strabonem, qui... dixit, Savum fluvium in Dravum cadere.” Ld. MHH 1857, XX. k. 179.

³² BARTONIEK 1975, 35., 41. A budai ostrom legfontosabb forrása a „Verancsics évkönyv”-ben található 1541. évet feldolgozó önálló kis tanulmány, nem tudták a kutatók az íróját még beazonosítani, de annyi biztos, hogy a főpap mellett dolgozott. Ld. MEMORIA RERUM 1981, 139–140.

³³ A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1964 I. k. 283–284. Nemcsak közemberektől kért adatokat, politikustársait (köztük Werbőczy Istvánt) is arra buzdította, hogy vessék papírra emlékeiket. Vö. „quod ex hominum relatu non ita recte scribitur historia, ut vel ex ipso usu aut visu bellorum, vel ex annalium lectione.” Ld. MHH 1857, XX. k. 180.

³⁴ BARTONIEK 1975, 41. „Habent Hungari duplicem prolationem, sive usum ... 'c' alterum ... sed huic adjungunt 'z' , in hunc modum: Czecey, Kamonczy. Alterum, quod tota lingua pressiore appulsu ... illisa, ... notam hoc pacto: 'ch'” . Ld. MHH 1857, XX. k. 182.

³⁵ BARTONIEK 1975, 42.

³⁶ A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1964 I. 284. Az uralkodó mellett álló tanácsosok szerepére ld. „saepe multorum principum magnas bene gerendarum expeditionum opportunitates impeditas, audito furore unius impotentis ambitiosi sive invidi”. Ld. MHH 1857, XX. k. 208.

felfogás és modern történetírói gondolkodás között: Isten mindenhatóságát nem kérdőjelezte meg,³⁷ de mint igazi humanista nem szánt neki kizárólagos történelemalakító szerepet, a szerencsét (*fortuna*) és sorsot (*fatum*) is hasonló attitűddel ruházta fel.³⁸

Új fogalmat is bevezetett: ez a *necessitas*. Ide sorolta az ember veleszületett tulajdonságait, az anyagi és gazdasági tényezőket.³⁹ Az emberi jellemet a *necessitas* fogalmkörébe helyezte, így indokolva meg, hogy miért is fontos, hogy a történetíró jellemezze részletesen a történeti személy jellemét. Minden ember jelleméhez köthető egy szenvedély, amely gyakran irányítja az adott személyiség tetteit, és ha az illető komoly hatalommal bír, akkor a történelem menetét is.⁴⁰

A magyar történelem eseményeit az egyetemes történettel együttesen tárgyalta, felismerve a tényt, hogy a magyarországi események mozgatórugóit a külföldi történésekben is kell keresni.⁴¹

Paolo Gioviohoz intézett levél (1548. május 22.); Levél főbb jellemvonásai és keletkezésének körülményei

Verancsics Antal több helyen is utalt arra művében, hogy mikor írta, és a helyszíneket is tudjuk rekonstruálni utalásai segítségével. A bevezetőt Velencében írta, 1548. május 22.-én,⁴² a hozzákapcsolódó levél formájában megjelenő történeti tanulmány előbb készülhetett, 1548 tavaszán. 1547-ben járt Izabella királyné megbízásából Krakkóban, ahol tudósítása szerint megkapta Paolo Giovio művének 28. könyvét,⁴³ azonban a kommentárok megírására nem volt elegendő ideje, mert 1547 tavaszán újra vissza kellett térnie Gyulafehérvárra.⁴⁴ 1548 elején Fráter György küldte újra a lengyel fővárosba, ahonnan azonban nem ment haza, hanem Velence

³⁷ Magyarország 16. századi tragédiáját Isten büntetésének is tartotta. Ld. BARTONIEK 1975, 43. Vö., „szólonk az magyaroknak az ő nagy kevéségekről, mint veszítik Budát el az magyaroktól”. Ld. MEMORIA RERUM 1981, 60.

³⁸ GUNST 1995, uo. illetve COLLINGWOOD 1987, 108. „sed fortuna sponte sua nefario sceleri suffragata, ...perficit fraudem, et Solimano Budam dedit.” Ld. MHH 1857, XX. k. 213.

³⁹ GUNST 1995, uo.

⁴⁰ COLLINGWOOD 1987, 109. „in urbe ... extorquenda cupiditatem suam ...declararet, a qua hactenus semper est habitus alienus”, „caesarem...repertere atque habere, velint, nolint, decrevisse”. Ld. MHH 1857, XX. k. 206., 210.

⁴¹ BARTONIEK 1975, 44. „quem sciebamus hoc anno difficulter expeditionem posse in Hungariam suscipere, propter tumultus Persicos.” Ld. MHH 1857, XX. k. 205.

⁴² MHH 1857, XX. k. 181.

⁴³ Izabella egy lehetséges házassági terv miatt küldte a tudós főpapot Krakkóba. Ld. SÖRÖS 1897, 917. „anno superiore, quum essem in Polonia, liber historiarum tuarum XXVIII. Venit in manus meas” Ld. MHH 1857, XX. k. 179.

⁴⁴ SÖRÖS 1897, 918.

és Róma felé vette az irányt. Ezen az úton készíthette el az említett művet, ahogyan a bevezetőben is utal rá.⁴⁵

Verancsics levelének címzettje Paolo Giovio, Nocera püspöke, humanista történetíró, a Szent Szék belső embere.⁴⁶ Verancsics Antallal 1531-ben ismerkedett meg Rómában, amikor a magyar diplomata az Örök Városba zárandokolt, hogy uralkodójáról levetesse az egyházi exkommunikációt. Paolo Giovio ekkor már több magyar humanistával is kapcsolatban állt (pl.: Brodarics István, Oláh Miklós).⁴⁷ A későbbi évek folyamán levélben érintkeztek egymással, ahogy az 1539. január 20-án keltezett írás is bizonyítja.⁴⁸ A levelet Verancsics Budán írta, és közölte benne barátjával, hogy lefordította „Commentario de le cose de’ Turchi” című értekezését olaszról latinra, I. János király kérésére, hogy a török veszéllyel és annak hatásával az európai politikára tisztában legyenek a magyar előkelők.⁴⁹ A Commentariót Paolo Giovio 1531. év folyamán írta, V. Károly német–római császárnak és spanyol királynak dedikálva, áttekintette a török veszély kiinduló okait, az eddig lefolyt oszmán hadjáratokat, és az Oszmán ház felemelkedését koráig, különösen pozitívan rajzolva meg I. Szulejmán alakját.⁵⁰ I. János király, mint művelt és magasan képzett uralkodó,⁵¹ felismerte ebben az írásban a lehetőséget arra, hogy országának vezető politikusaiban tudatosítsa, hogy az Oszmán Birodalomban és perifériáján történt események szerves egészet alkotnak a Nyugat–Európában történtekkel.⁵² A rendszeres levelezés azonban az 1540-es évek elején megszakadt,

⁴⁵ SÖRÖS 919. „quod Romam quoque per totum Aprilem cogitem, quo tempore et consuetudinem intermissam praesentibus officiis apud te curabo sarcierendam” Ld. MHH 1857, XX. k.181.

⁴⁶ Tanulmányomnak nem célja, hogy részletesebben tárgyaljam Paolo Giovio életét, Verancsics Antal töredékéhez kapcsolatos adatokat használtam fel munkám során. Paolo Giovioról átfogó, színvonalas munkát írt: ZIMMERMANN 1995. Rövid életrajzára ld. GRENDLER 1999, III. 68. Érdekes adalékokat lehet találni még az olasz humanistára vonatkozólag: JANKOVITS 1996, 173–174. illetve BURKE 1999, 120.

⁴⁷ Brodarics jó barátja volt, történeti munkájának 23. és 28. könyvéhez (1526–1529 közötti események) használja fel információit. Ld. SÖRÖS 1907, 26. illetve SULICÁ 1907, 101.

⁴⁸ SULICÁ 1907, 131.

⁴⁹ Uo. az említett levél magyar fordítását ld. KLANICZAY 1982, 714–715.

⁵⁰ ZIMMERMANN 1995, 121–122.

⁵¹ BARLAY 2001, 54.

⁵² SULICÁ 1907, uo. Paolo Giovio munkája reális, nem moralizáló, és sok új információval szolgált a korabeli európai politikai életnek a számukra ismeretlen Oszmán dinasztia történetéről. Itáliában 1533, 1535, 1538 folyamán nyomtatták ki, Párizsban pedig 1538-ban jelent meg. Verancsicsnak egy saját példányt jutott el a főpap. Ld. ZIMMERMANN 1995, 123.

Verancsicsot saját érvényesülési problémái és Fráter Györggyel vívott harca foglalja le. A következő, Giovióhoz írt levél dolgozatom tárgyát képező írás, 1548-ban keltezett.⁵³

Az olasz humanista főpap arra kérte fel Verancsicsot, hogy ellenőrizze le az addig már megjelent, vagy megírt műveinek magyar vonatkozású információit.⁵⁴ Giovio kérése szorosan összefügg forrásgyűjtési technikájával. Legfőbb forrásnak saját tapasztalatait tartja, aztán következik az események irányítóitól („*quorum ductu atque auspiciis bella geruntur*”),⁵⁵ és a közemberektől szerzett információk, a legutolsó helyre sorolta az írott források használatát, és jórészt a legrégebbi korok eseményeinek elemzésénél tartotta indokoltnak használatukat.⁵⁶ Ezért volt arra szüksége, hogy az általa személyesen nem tapasztalt eseményekkel kapcsolatban megkérdezze az illetékes személyeket.

Paolo Giovio 45 könyvet felölelő történeti munkájában a 13. könyvben foglalkozott az 1514-es eseményekkel, a 23. könyvben a mohácsi csatával, a 28. könyvben az 1526–1529 korszakkal, míg az 1538–1541 között történeteket a 39–40. könyvben dolgozta fel.⁵⁷ Verancsics bevezetőjében azt írta, hogy a 28. könyvet kapta kézhez 1547-ben Krakóban,⁵⁸ és hogy ehhez a könyvhöz fűz kommentárokat. A szöveg tartalmát tekintve azonban ez az állítás korántsem megalapozott. Több helyen nem magyar vonatkozású eseményeket tárgyalt,⁵⁹ illetve a dolgozat jelentős többségét adó budai események a 39–40. kötetben találhatóak.⁶⁰ Verancsics valószínűleg több könyvet is megkapott Gioviótól, hogy lektorálja, de Verancsicsnak csak 1548 tavaszán volt ideje vele foglalkozni, köztük a 28. könyvvel.

⁵³ SULICĂ 1907 uo. A megszakadt kapcsolat felelevenítéséről beszél Verancsics a bevezetőben is: „Cupiens ego veterem meam erga te observantiam novo quopiam studio in memoriam tibi revocare”, és így folytatja: „consuetudinem quoque diu iam intermissam prasantibus officiis”. Ld. MHH 1857, XX. k. 181.

⁵⁴ SULICĂ 1907, 121–122.

⁵⁵ MHH 1857, XX. k. 180.

⁵⁶ SULICĂ 1907, 29–30. Ez a felfogása vezetett oda, hogy a modern kori historiográfusok komoly kritikával illeték személyét. Ranke az egyetlen, aki azt állítja róla, hogy nem ferdített szándékosan történeti munkáiban, és hogy nem volt fizetett udvari történetíró. Ld. SULICĂ 1907, 54., Eudard Fueter 1911-ben megjelent összefoglaló munkájában ambivalens képet festett személyéről. Véleménye szerint a zszurnalista történetírás megalapítója, aki saját olvasóit hiszékenynek és tudatlannak gondolta, emellett Fueter elismerte, hogy Giovio haladt túl először az ország-történetírás korlátain. Ld. FUETER 1911, 52–53, 54. illetve BIRNBAUM 1986, 235.

⁵⁷ SULICĂ 1907, 3–4.

⁵⁸ MHH 1857, XX. k. 178.

⁵⁹ „De uxore tyranni Roxolana...” Ld. MHH 1857, XX. k. 193–194. Szulejmán második feleségéről, Roxolanéről ír.

⁶⁰ Ezt a két könyvet az 1540-es évek elején publikálta Giovio. Ld. ZIMMERMANN 1995, 123.

Verancsics munkájának praefatiójában hangsúlyozza Giovio és Livius közötti párhuzamot („*tametsi Livianus haberi non ...contendis, ...tamen omnibus doctis is esse existimaris*).⁶¹ Saját magát mentegeti, hogy ő ilyen nagy feladatra nem érdemes, és nem képes helyes ítéletet alkotni („*non audeo*”, „*nihil dicam*”).⁶²

A műfaj meghatározása, szerkezeti struktúra jellemzése

Verancsics Antal írásának műfaját nehéz pontosan meghatározni. Szalay László a Monumenta Hungariae Historica sorozatban a levelek közé sorolta, nem a történeti tárgyú munkák közé.⁶³ Szalayt a formai és szerkezeti sajátosságok vezették, tudniillik levél (epistula) formájában küldte el Paolo Giovióknak,⁶⁴ illetve a többi történeti munkájához képest ez a műve nem csak egy adott problémakört jár körbe, többször hosszabb–rövidebb kitérőt tesz.⁶⁵

Az író saját munkáját szerényen a „cartula” kifejezéssel jellemezte, amely kis iratot, feljegyzést jelent,⁶⁶ használja még rá a „studiumot”, hogy így különböztesse meg attól a munkától (historiae, liber historiarum), amelyet Paolo Giovio alkotott.⁶⁷ Ennek megfelelően Verancsics magára vonatkoztatva nem alkalmazza a scribo igét, hanem enyhébb kifejezéseket ír: incidi, contuli, annotarem.⁶⁸

Bartonek Emma véleménye szerint a munka levél keretébe ágyazott kerek történeti monográfia Buda elfoglalásáról, rövid bevezetővel kiegészítve.⁶⁹ Ő is figyelembe vette a formai sajátosságokat, de a levél formán a humanista epistula fogalmát értette. A humanista literatúra egyik sajátos műfaja volt az epistula.⁷⁰ A levél kerete lehetett egy értekezésnek, mint a könyvek elé írt ajánló levelek is mutatják.⁷¹ A másik eshetőség, hogy levél formájában írják meg az értekezést.⁷² A

⁶¹ MHH 1857, XX. k. 178.

⁶² MHH 1857, XX. k. 178.

⁶³ MHH 1857, XXXII. k. 6.

⁶⁴ Munkája egy részét előre eljuttatta Paolo Giovióknak: „et ad te... praemittere, decrevi.” Ld. MHH 1857, XX. k. 181.

⁶⁵ „Sed ad rem, qua fortasse nimis crebro digredior. Ignosce velim.” Ld. uo. 197.

⁶⁶ chartula, ae f: kicsinyített, carta, ae f főnévből, egy kis irat, jegyzék, levélke, feljegyzés. „in has cartulas contuli” Ld. uo. 180.

⁶⁷ Uo. 178, 180, 181.

⁶⁸ Uo. 180, 181, 182.

⁶⁹ BARTONIEK 1975, 38–39.

⁷⁰ KLANICZAY 1985, 37.

⁷¹ Ahogyan azt például Pietro Ransano (Petrus Ransanus) magyarokról szóló történeti munkájának Mátyás királyhoz szóló ajánlásán is megfigyelhető. Ld. RANSANUS 1999, 196–197.

⁷² KLANICZAY 1985, 38. Ilyen epistulának tekinthető Szerémi György: Epistola de perditione regni Hungarorum című munkája, aki Verancsicshoz szorosan kötődött, neki ajánlja művét. Ld. BARTONIEK 1975, 57., 60. Vö. SZERÉMY 1961, 11.

humanista tudósok általában levelezés útján tartották egymással a kapcsolatot, ez volt a legkézenfekvőbb kommunikációs csatorna a korban az öreg kontinens egymástól távol eső vidékein élő értelmiségiek számára.⁷³ „*Societas litteraria*” levelezésének közös nyelve a középkori barbárságtól megtisztított, antik mintákra épülő latin nyelv volt, emellett létezett egy nemzetközileg elfogadott „kódrendszer” is, amelynek jelentésével minden humanista tisztában volt.⁷⁴ Így a korabeli értelmiségi tudta, az antikizáló irodalmi tolvajnyelv alapján, hogy ha szarmata népről ír valaki, akkor azon a lengyeleket kell érteni, ha pedig trójaiakról beszél, akkor azok a törökök.⁷⁵ Annak, hogy az irodalmi levelezés ilyen egységes jelleget öltött, az volt az oka, hogy a levél írója és olvasója egy körből származott, műveltségük és tájékozottságuk hasonló pályán mozgott.⁷⁶ A levélírás a kapcsolattartás egyik eszköze volt, de emellett a 16. században a művelt emberek művészetnek is tartották, antik minták alapján.⁷⁷ Rotterdami Erasmus oktató könyvet írt a levélírással kapcsolatban, *Hogyan írjunk levelet* címmel, amelyben felvázolta a levél műfaját, és a tökéletesen megalkotott episztula jellemzőit.⁷⁸ A humanisták kezei alól kikerülő epistulák mintaadóak voltak, melyeket a publikációval számolva illetve annak kedvéért készítettek. A korabeli episztográfia antik mintaképe Cicero volt, akinek lebilincselő, választékos, de egyben egyszerű stílusa követendő példa volt az írók számára.⁷⁹ A humanista levelek nem a tudósok, vagy a fennkölt stílus eszményképei, hanem legtöbbször érdekesítő olvasmányok, amelyek szellemi értékük mellett az író személyiségét, érzelmeit is tükrözik.⁸⁰

A vizsgálódásunk tárgyát képező írás az epistula mindkét válfajába besorolható lenne, mert a történeti értekezésnek levél ad keretet, de maga a munka is levél formátumban íródott. A műfaji nehézségekhez hozzájárul az a külső tényező is, hogy Verancsics Antal minden kisebb történeti tárgyú dolgozatát, írását az összefoglaló *opus magnum* előtanulmányainak tekintette.

A történeti tanulmány szerkezetére hatással voltak keletkezésének körülményei. Ennek a munkájának a megírását Verancsics nem tervezte előre, hanem felkérésre készítette el. Ezért első ránézésre úgy tűnhet, hogy a dolgozatnak nincsen belső struktúrája, logikai szerkezete. Erre a megállapításra a sok kitérő láttán juthatunk, amit maga is érzett, mert így mentegeti magát humanista barátja előtt:

⁷³ FINÁ CZY 1986 187. Így érintkezett Verancsics a kor szellemi vezetőjével, Erasmussal is.

⁷⁴ KLANICZAY 1985, 38.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ MARKIS 1976, 117.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo. 118–120.

⁸⁰ Uo. Verancsics Antal többször kiszól levelében, a magyarság nehéz, szívszorító helyzetét taglalva. Ld. MHH 1857, XX. k. 192. „dum annum malum aut paulo plures libertate in magna servitute et periculis, metuque protrahamus.

„*rerum enim nostrarum pelagus hiscens, dum vel unam tractare aggredior, agmine sese exerunt, et evagari calamo latius libet.*”⁸¹ Mégis alaposabban megvizsgálva a szöveget, felfedezhetjük benne a logikus elrendezésre való törekvést.

A szövegben több rövid, érdekes „sztori” közé van beékelve két kerek történet. Az első Werbőczy István Budán való működése a város elfoglalása után és kétes körülmények között végment halála, a második – a szöveg majdnem mértani közepén kezdődő – leírás Buda török megszállásáról.⁸² A főkancellár életének utolsó hónapjait Verancsics Buda elfoglalása előtt írja le, mintegy előre vetítendő Werbőczy István későbbi sorsát. Több funkciót is szánt ennek az író. Egyrészt ilyen eszközökkel szeretné dramatizálni, feszültté tenni a mű hangulatát, másrészt pedig, mivel Werbőczy szerepe a város elvesztésében már akkor is komoly vitákat kavart, hogy Paolo Giovio – aki személyesen ismerte a volt nádort, – sorsának későbbi alakulásának tükrében szemlélje a kancellár 1541. augusztus 29-én tanúsított magatartását.⁸³ A többször előforduló ismétlésnek is hasonló dramatizáló szerep jut a műben. A 198–199. oldalon pár szóval összefoglalta, mi történt az után, hogy a magyar előkelők elhagyták Budát, ezt később a 211–214. oldalon részletesen kifejtette.⁸⁴ Az ismétlések közé számíthatjuk azt is, hogy a már tárgyalt eseményeket a 218. és 219. oldalon annalisztikus formában újra az olvasók elé tárta. Nem véletlenül ismételte el az 1541. augusztus. 27–29. között történt eseményeket még egyszer, összegezni próbálta ilyen módon a történetet, tudatosítani akarta Paolo Giovióban, hogy ez mekkora horderejű esemény volt.

A már említett rövid „szösszenetek” (nyelvtani értekezés Mohács és Visegrád nevének helyesen írásáról, a török szultánnak küldött ajándékok, a magyar urak vitája a szultán invitálásának elfogadásáról, Török Bálint későbbi sorsa, Szulejmán szultán és feleségeinek kapcsolata)⁸⁵ érdekessé teszik a történetet, színesítik az elbeszélést, és a később kifejlődő dráma előzményeül szolgálnak. Minden oldalról megismerteti olvasóit Verancsics a történetekkel, és azokban részt vállaló személyekkel kapcsolatban. Szulejmán szultán jellemét és a róla kialakult képet („tyrannus”, „invictus caesar”, „inclytus caesar”)⁸⁶ érdekesen árnyalta, hogy enged

⁸¹ MHH 1857, XX. k.197.

⁸² Uo. 186–192., 201–224.

⁸³ SULICÁ 1907, 110. Paolo Giovio megörökíti Werbőczy személyét *Historiarum sui temporis* című munkájának II. könyvében (II. 351. c.), Verancsics, bár fiatal korában pártfogoltja volt a Hármaskönyv szerzőjének, nyíltan kijelenti, hogy ő erősködött azzal kapcsolatban, hogy fogadják el a szultán ajánlatát. Ld. SZALAY 2000, 73.

⁸⁴ A 199. oldalon utal rá, hogy később részletesen leírja az eseményeket: „urbana exacta, nunciatum est in arcem a iudice civitatis, ut postea dicemus,” – a 211. oldalon: „Nicolaum Turcovium ...” kezdetű fejezetben tárgyalja.

⁸⁵ MHH 1857, XX. k. 182–183., 183–184, 185–186, folytatva 224–226, 193–194.

⁸⁶ Uo. 194., 201. és 205, 205.

második felesége, Hurrem intrikáinak és engedelmeskedik nekik.⁸⁷ Török Bálint egyéni sorsának alakulása szájalmat is kelthetne, ha csak elfogásának indokát és körülményeit néznénk (185–186), azonban Verancsics munkájának legvégén bemutatva a hősi magyar katona jellemének árnyoldalát is (224–226, „*sed crebrae transitiones, ... aestimationem eius atque constantiam suggillaverant.*”).⁸⁸ A gazdag, jobb reményű főúr tragédiája morális példát hordoz magában. Verancsics nem véletlenül tette tanulmányának legvégére Török Bálint rövid jellemrajzát és sorsának beteljesülését, ezzel a „csattanóval” szerette volna felhívni a magyar vezetők figyelmét, hogy ez az életforma nem követhető, és hogy hova a vezet a kevélység.

Verancsics Antal a 197. oldalon kezdte el tárgyalni tanulmányának fő témáját: Buda török megszállását. A 197–201. oldalon a szultáni sátorba érkező főuraknak előadják a szultán „kérését”: adják vissza Budát, és kárpótlásul megkapják Erdélyt és a Részeket. A szultán azt is megígéri, hogy ha János Zsigmond felnő, visszakapja a magyar fővárost, addig a fényes padisah megvédi a fenyegető német veszélytől.⁸⁹ Ekkor érkezünk el a tragédia teljes kibontakozásáig, amit Verancsics a magyar urak beszédével nyitott meg. A beszéd körülbelül a munka mértani közepén helyezkedik el, ami az oráció és az utána következő események fontosságát emeli ki.⁹⁰ A dolgozat eddigi része előkészítés volt a második részhez, az abban megfogalmazott események fokról fokra közelítettek a végkifejlethez, Buda elvesztéséhez. Nem véletlenül egy fiktív szónoki beszéd a nyitány, hiszen a szónoki oráció az antik minták értelmében különösen fontos pillanatban kell, hogy elhangozzék, amikor lehet egyaránt előre és hátra is tekinteni, és hogy megvilágítsák az események menetét.⁹¹

Míndezek alapján elmondható, hogy a műnek van szigorú logikai elrendezése és szerkezete, a struktúrát felbontani látszó kitérések fontos részinformációkat közölnek az érthetőség kedvéért, és előzményként állnak a fő esemény Buda elfoglalása előtt.

Célkitűzés, források

Verancsics ezt a tanulmányát felkérésre készítette el, ezért elsődleges célként Paolo Giovio hibáinak, tévedéseinek kijavítását, illetve a munkában található magyar vonatkozású események kommentálását kell feltüntetni.⁹² Ezzel szorosan össze-

⁸⁷ Paolo Giovio és Verancsics is a szultána európai irodalomban ismertebb nevét a Roxolanét használja. Hurrem lassan elérte, hogy Szulejmán első felesége, Máhidevrán háttérbe szoruljon, és saját fiát – Szelimet – jutatta trónra. Ld. KÁLDY–NAGY 1974, 131–132.

⁸⁸ MHH 1857, XX. k.125.

⁸⁹ Uo.198.

⁹⁰ Uo. 201.

⁹¹ SZILÁGYI – RITOÓK – SARKADY 1968, 627.

⁹² Verancsics természetesen a tévedéseket nem Paolo Giovio hibájának tudta be, hanem a

függ Verancsics azon törekvése, hogy felhívja a nyugati országok figyelmét a magyar nemzetre, akik nem igazán ismerték azt az országot, amely napról napra élet-halál harcot vív a terjeszkedő Oszmán Birodalommal („*quod tam inerudite eiusmodi eorum nomina ad exteros scriptores perferantur, ... qui Joannis regis cognomen describens Joannem de Baida appellavit.*”).⁹³ A nyugati országok figyelmének felhívása tágabb értelemben is vehető: megértetni a nyugati keresztény államokkal azt, hogy a magyarság sorsán múlik a nyugati országok jövője is. Erre a célra tökéletes alkalom volt Buda elvesztésének leírása, amely sokkolta akkoriban a közvéleményt. Tanulmányának tanító célzatot is tulajdoníthatunk, hiszen Paolo Gioviónek segített ezzel a dolgozattal a magyar történelem eseményeivel kapcsolatban tisztán látni. A magyar nemzet felé pedig erkölcsi tanítást fogalmazott Verancsics, arra hívta fel a honfitársai figyelmét, hogy hova vezet a túlzott gőg, hatalomvágy (ld. Török Bálint), a mértéktelen naivitás (Werbőczy István), de a legfontosabb tanulság az lehet a magyarok számára: ne bízz a törökben! Ezt többször is hangsúlyozta a negatív töltetű jelzők és főnevek használatával, illetve a törökök cseleinképlésének leírásával.⁹⁴

Forrásai felsorolásánál meg kell jegyezni, hogy az annyira áhított „*ex ipso usu aut visu*” nem teljesülhetett ebben az esetben, mert Verancsics Buda elvesztésekor Erdélyben tartózkodott. Ezért „*ex hominum relatu*”-ra, azaz az emberek elbeszéléseire kellett hagyatkoznia. Ilyen módon juthatott hozzá információkhoz Werbőczy utolsó hónapjairól,⁹⁵ Török Bálint sorsáról és a szultán magánéletéről, illetve feleségeiről. Az utóbbival kapcsolatban értesüléseket szerezhetett Werbőczy isztambuli követjelentéseiből és beszámolóiból, amelyekre a tanulmányban is utalt.⁹⁶

mellette dolgozó titkároknak, segédeknek: „*Incidit tamen in nonnulla, quae visa sunt aut amanuensium scribendi incitamentum aut referentium indiligentiam adhiisse.*” Ld. MHH 1857, XX. k. 179. Paolo Giovio alkalmazásában komoly segéd apparátus dolgozott, akiknek a történeti munkák megírásának előkészítése volt a feladata. Ld.: SULICÁ 1907, 38.; „*ut de his, quae in tuo libro repereram, annotarem.*” Ld. MHH 1857, XX. k. 182.

⁹³ Uo.

⁹⁴ „*nulla enim Turcae perfidia, nullis mendaciis, nullis dolis, quos in Christianos expedit, deteriores fiunt apud suos.*” Ld. MHH 1857, XX. k. 216., Mohamed belgrádi és szendrői pasa intrikái a magyarok ellen: 214–217.

⁹⁵ A hallomásból hallottakat is megerősíti többszörösen Werbőczy esetében, nem véletlenül, mert akkor még két élő magyar politikust (Fráter Györgyöt és Petrovicst Pétert) érintette a megjegyzés: „*ea vox notata ab amicis, creditumaque haud falso auctore, collegas suos castigasse.*” Ld. MHH 1857, XX. k. 189.

⁹⁶ „*collega nostro Stephano Verbucio, ... his de rebus oratore, partim ex ipsiusmet nuncii literis quoque cognovimus.*” Ld. MHH 1857, XX. k. 202. ; Werbőczyt királya háromszor küldte Isztambulba követségbe, ahogy arról maga Verancsics tudósít minket: „*porro ter orator ad Solimanum missus...*” Ld. MHH 1857, XX. k. 186., a harmadikról 1541 elején tér meg. Ld. MEMORIA RERUM 1981, 51.

Lelkiismeretes kutatóként, bár felhasználta a kétes értékű forrásokat és nem teljesen megalapozott információkat, de kifejezte, hogy nem vállal értük felelősséget, ilyenkor a mondatot a szokásos „fertur”, vagy „dicitur” igékkal kezdte. Tanulmányában hét alkalommal élt ezekkel a szavakkal.⁹⁷

Antonio Bonfini munkáját használta fel Strabón tévedésének leírásánál, Visegrádi királyi vár jellemzésénél, és Aquincum nevének megmagyarázásánál.⁹⁸ A történeti földrajz fontos része volt a humanista történetírásnak, Verancsics ezért is tért ki hosszabban a földrajzi tévedések tárgyalására, és a nevek helyes leírására.⁹⁹

Az adott szövegrész pontosságát, részletességét megvizsgálva arra a megállapításra juthatunk, hogy Verancsics ilyen szintű összefoglalót nem alkothatott meg csak hallottak alapján, szüksége volt írott forrásokra is. Ezzel elérkeztünk a legnagyobb problémához, azaz hogy milyen írott anyag állt rendelkezésére a tudós főpapnak munkája megalkotása során. A tárgyalt időszakban egy olyan történeti írás létezett, amely vagy teljes, vagy töredékes formában adatokat szolgáltatott Verancsics számára. A Memoria Rerum (1504–1566) vagy más néven Verancsics-évkönyv 1541. évet tárgyaló fejezete.

A Memoria Rerum Verancsics gazdag kéziratgyűjteményének egyik darabja, amely unokaöccse, Verancsics Faustus gondozásába került a főpap halála után.¹⁰⁰ A kézirat tizenhét füzetből áll, a kutatók két emberhez kötik a krónika megírását és megszerkesztését: egy ismeretlen deákhhoz, akit 1559–1573 között kapcsolat fűzött Verancsicsához, és Bornemissza Tamáshoz, az 1541-es budai szervezkedés egyik vezetőjéhez.¹⁰¹ A Buda elfoglalásáról szóló rész igen részletes, amely mellé a másoló diák egy oknyomozó kommentárt szerkesztett.¹⁰² A főváros elfoglalását leíró részt olyan szerző készítette el, aki biztos helyismerettel rendelkezett, valószínűleg Budán lakott.¹⁰³ Az adott fejezet nagy része kronológiai sorrendben haladva sorolja fel az eseményeket, az annalisztikus előadásmódot megszakítja a fontosabb történések részletes felelevenítése.¹⁰⁴ A mai formában az olvasó elé kerülő rövid tanulmányt pontosan még nem tudták datálni, Bessenyei József a szövegben található utalások alapján 1542/43 és 1564 közötti időszakra helyezi keletkezését.¹⁰⁵

⁹⁷ MHH 1857, XX. k. 189, 195, 215 (három alkalommal), 218., 222.

⁹⁸ Uo. 179., 183., 218., 219. Antonio Bonfininál a következő helyen találhatóak az utalások
Ld. BONFINI, 1995 Strabón tévedése: 35., Visegrád: 41., magyar átkelés: 190., Sicambria: 41.

⁹⁹ GÖZSY 2004, 6. , a magyarországi humanista földrajzírásra ld. KULCSÁR 1969, 297–308.

¹⁰⁰ MEMORIA RERUM 1981, 130.

¹⁰¹ Uo. 132–133.

¹⁰² Uo. 135.

¹⁰³ Uo. 138.

¹⁰⁴ Uo. 143., a német polgárok híres „árulásának” hiteles leírása is itt található.

¹⁰⁵ Uo. 144.

Az egymásnak megfelelő szövegrészeket az alábbi táblázatban közöljük.

Verancsics Antal	Memoria Rerum
„propter discordias intestinas, quas pertinaciter inter sese alebant” (198.)	„igyenetlenek önköztek” (70.)
„caesarem vero iam aetate gravem, ... ingenti et prope inaestimabili tum sumptuum tum hominum detrimento fecerit in Hungariam” (198.)	„Én pedig, ki immár utó vénsígemet írtem, anyicer is immár Magyarországra igettem” (71.)
„ moriens et uxoris vidiutatem et filii orbitatem soli caesari tutorio jure ex testamento tradidit et commendavit” (201.)	„ Emlkezínek legelőszer, hogy az János király halála idein testamentomban hatta vót ötet fő tutorrá mind önekie, mind fiának” (70.)
„hostes bis in muros, pluribus simul locis cum vexillis transgressos, et vexillarios spectata virtute confecimus” (203.)	„ egy ostromot tőnek az naszádosok az zsidó utcáról, kinek falát igin megterették vala, de semmit sem nyernének, más ostromot tőnek az Bódogasszon–cimiteriom mellett, kit ugyan elvesztínek” (52.)
„proditores, quos in potestate habere potuimus, digno cruciatu ac nece affecimus” (203.)	„Sokakat Budában megfogának az polgárookban, ki közül négyvágák, kinek penig fejít vevík, és kölnekölön halálval megölik” (57–58.)
„reliquorum opes direptae, agri occupati, ipsi in perpetuum exilium acti” (203.)	„Bornemisza Tamás ...minden morháját pecsét alá vitété, és felesígit, gyermekit fogságra ...örizet alá vitéti” (57.)
„Eodemque statim advocant et aggam unam, qui paratus ad imperium in vestibulo astabat tentorii” (211.)	„Ezek hogy meglettek volna, nagy zaj és ivültís hertelen sok felül lón, janicsár agát kiáltva” (66.)
„tum demum persexere dolum” (211.)	„Az urak csodálni,filni is kezdínek, mert eszékbe jutának a szók, kiket annakelőtte hallottak vót kölnekölön terektől” (66.)
„Budensium judicem celerrime ad se accenserunt...ut ad cives suos prfiscatur et Budam sine mora caesari tradendam curet” (211.)	„ Szolimán pasa egynéhány fő janicsárral, és kezdínek budai birát hivatni, jünne velek, Budát az hatalmas adnája” (66.)
„Porro caesari, passique persuaserat, prolem hanc,... sub nomine filii, non marem sed foeminam esse” (215.)	„Oztán mindjárton, mert elhitetik vót az császárt, hogy király fia nem firfi gyermek, hanem lián volna” (65.)
„dicitur caesar ista credidisse,... ut nemini eam cognitionem permiserit.”(215.)	„önnenmaga meg akara bizonyosodni benne” (65.)
„accepto comiter in manus puero, tamdiu fertur illi blanditus, ut infantibus ab iis fieri solet, qui filios habent, donec proprii tactus experimento, virilem stirpem esse cognoverit.”(215.)	„ Az gyermeket kezíbe veví, forgatni kezdi az két tenere közett, ...hogy senki esziben nem vevé, az kezit ingecske alá természetire tevé, és akkor megtapasztaltatá, hogy firfi,nem lián vót volna.” (65.)

„ut ab alio tanta res, quam a Hrustano et nutrice non est anidamversa.” (215–216.)

„afferuntur et illi et proceribus epulae” (217.)

„abductus itaque puer, honesta militum societate comitatus, et matri hora iam noctis circiter ...redditus”(217.)

„Veterem Budam ... castra transtulit, ... lati enim campi protenduntur, et Sicambriae, Romanae quondam civitatis, a colonia Sicambrorum conditae” (219.)

„Iussi post milites, indicta poena capitis, proxima luce intra urbem non expectata, facessere” (219–220.)

„in civitate delecta sacra aedes, ...et divae Mariae virgini dedicata, ... ex ea, per sacerdotes mahometicos quisquid christianae religionis inerat, ejectum, ...nuda nimirum, et sine aris relicta cuncta” (221–222.)

„Suggestum specie cuiusdam throni opulenter extractum, ...in medio templi posuere.” (222.)

„Secundo Septembris caesar cum duobus liberis Budam intravit, aedam recta petiit, ...sacris est operatus” (222.)

„haud mora in castra rediit, nullibi vel tantisper firmato gressu” (222.)

„Az dajka csak esziben veví, senki(!) egyéb,” (65.)

„Azonközbe az császárnak étet hozának” (66.)

„takarodó idő felí volna, szívítnekeknél felhozzák az király fiát dájkájával, ... jó főtja terekekkel, és ... anyjához bevevík a várba” (68.)

„Az terek császár mentíben Skanboria mezeire szálla minden nípivel” (61.)

„hogy estvélig, valaki az várasban volna, úr, nemes soddonar kitakarodník, mert azután, valakit effélít megtalálnának, fosztanaják és levágnáják.” (67–68.)

„Szolimán passa ...igin tisztítatja vala az nímet Bódogasszony tempolmát, ...kihányván belőle mind az oltárokat, karokat, ...kik ott az mi módonk szerint valának.” (73.)

„tágos, és magas kerek pulpitost, imádó helt, ...csináltata, „ (73–74.)

„Az császár ugyan azon pénteken reggel ...feljüve Budára két fiával, ... az nímet Bódogasszonban a pulpitusra felhágva imáda” (74.)

„kijüve és menten mene alá táborában, sohutt meg nem tartozván” (74.)

Verancsics a dolgozat 214–215. oldalán mesélte el azt az intrikát, amely segítségével Mohamed belgrádi és szendrői bég szeretne a fiatal magyar uralkodótól megszabadulni: elhitei a padisahval, hogy a fiú valójában leány. A szöveget megvizsgálva feltűnik, hogy ebben a rövid részletben három alkalommal használ személytelen igét a történet bevezetéséhez: kétszer a fero alakjait (ferebatur, fertur) és egyszer a dicitur alakot. Ezen kívül a szövegben még négy helyen fordul elő ilyen nyelvtani jelenség.¹⁰⁶ Mindez arra enged következtetni, hogy Verancsics bár leírta, nagy valószínűség szerint el is hiszi ezt a történetet, de nem vállal érte felelősséget, hogy teljes mértékben igaz lenne.¹⁰⁷

¹⁰⁶ 195., 218. és 222. oldalakon

¹⁰⁷ A tudós főpaprak nincsenek illúziói az oszmánok viselkedésével kapcsolatban, ahogy ezt a későbbiek során részletesen is kifejti: „nulla enim Turcae perfidia, nullis

Humanista jellemvonások, stílus, általános jellemzők

Verancsics Antal stílusában, a humanista eszménynek megfelelően, a tökéletes megszerkesztettségre törekedett, minden mondatát a legnagyobb gonddal építette fel, így azokat szinte képletszerűen fel lehet vázolni.¹⁰⁸ Stílusában a legfőbb mintaképe Livius volt és a római történetíró historia ornata felfogása.¹⁰⁹ Verancsics még egyetemi éve alatt ismerkedhetett meg Liviuszal és munkásságával Padovában, ugyanis ez az egyetemi város a 16. század folyamán az újkori Livius–kultusz egyik fő központja volt.¹¹⁰ Verancsics nemcsak ezért köthető a *historiae patriarcha*-hoz.¹¹¹ Bonfini munkáját nagyon jól ismerte, és a kutatás által bizonyított tény, hogy az olasz humanistára is Livius hatott.¹¹² Célkitűzésük is hasonló: összefoglaló szintézist alkotni hazájuk történetéről, a különbség annyi, hogy Verancsics nem a kezdetektől akarta megeleveníteni a magyar századok történelmét, mert azt már többek között Bonfini is megtette: a dicső kor végétől folytatni a romlás korszakáig.

Természetesen nem lehet kijelenteni, hogy kizárólag Livius hatott volna Verancsics stílusára, saját maga így vallott az antik előképekről: „*Imitatione autem Ciceronem, Sallustium, Caesarem, Livium, accedere multis datum, assequi et evadare adhuc nemini.*”¹¹³ Ez az idézet is példa arra, hogy Verancsics Antal stílusát az összes latin auctor egyformán alakította, formálta, és az imitáció segítségével kialakított egy önálló, sajátos stílust, amely a többi írótól megkülönböztette.

Az imitáció fogalma a humanista irodalomelméletben fontos szerepet töltött be, hiszen nem volt mindegy, hogy lelketlen másolásról, vagy antik előképek felhasználásával új, egyéni művek alkotásáról van szó.¹¹⁴

Grammatikai jellemzés

Verancsics Antal humanizmusát a szöveg grammatikai elemzése során több szempontból is meg lehet vizsgálni. A bonyolult, a többszörös alárendelés segítségével megalkotott mondatok, az elbeszélő stílus, és a praesens historicum használata

mendaciis, nullis dolis, quos Christianos expedunt, deteriores fiunt apud suos” Ld. MHH 1857, XX. k. 216.

¹⁰⁸ GÓZSY 2004, 4.

¹⁰⁹ Uo. HUSZTI 1943, 348. RANSANUS 1999, 198. A liviusi „aptum–felfogásra” ld. ALBRECHT 2003, 634–635.

¹¹⁰ BORZSÁK 1989/1990, 43.

¹¹¹ Vitéz János nevezi így Titus Liviuszt. Ld.: „Holott, azt hiszem, jól tudod, mit ír hasonló helyzetre utalva az emberi történetírás ama nagy pátriárkája: az ismeretlenség ott is védelmez, ahol a jog már nem nyújt oltalmat.” In: KLANICZAY 1982, 559.

¹¹² BORZSÁK 1989/1990, 42.

¹¹³ MHH XXV. k. 122.

¹¹⁴ VÁSÁRHELYI 1978, 278. Nem állt szándékomban az imitáció bonyolult témakörét feldolgozni, csak megemlíteni Verancsics ilyen természetű érdeklődését is.

ennek ékes bizonyítéka.¹¹⁵

A többszörösen alárendelt mondatokat Verancsics a szöveg első felében alkalmazta a legnagyobb számban, de a szöveg utolsó részében (Buda végleges török megszállása, a magyar urak hazaengedése a szultán táborából) is egy-egy helyen előfordul ilyen típusú mondat szerkezet. A liviuszi stílusmintát követő körmondatot Verancsics ott használta, ahol részletes leírásra, vagy hatáskeltésre van szükség (történeti–földrajzi leírás: 218. oldal, a magyar urak beszédében található többszörösen alárendelt mondatok). Ezekből a mondatokból erő, és egyben feszültség árad, annak arányában, hogy milyen környezetben fordulnak elő.

A tanulmány végén a bonyolult mondat szerkezet több helyen átadja a helyét a kevés szóval élő, szagatott ritmusú stílusnak.¹¹⁶ Ennek egyrészt az az oka, hogy itt Verancsics áttért egy annalisztikus szerkesztési módra, és napról napra röviden elmesélte az eseményeket, illetve így kívánt feszültséget kelteni a szövegben, a döntő pillanatokot kiemelve.¹¹⁷

Az elemzés második szempontja: a praesens historicum használata. Ezt, mint már említettük, a humanisták szívesen alkalmazták, hiszen ilyen eszközökkel is változatosabbá, élénkebbé lehetett tenni a történeti elbeszélést. Verancsics Antal is sokszor élt ezzel a módszerrel, hogy megmutatassa, mennyire járatos latin nyelvben.

A következő táblázatban ezeket a praesens historicumokat gyűjtöttük össze, mellékelve hozzá, hogy a tanulmány mely részén találhatók.

praesens historicum	oldalszám
Vendicant, cogunt, similes sunt, praestant, sustinent, tollunt	185.
Plectunt, revertuntur, intonat, exclamat, accurunt, iubent, revocant	187–188.
Advolant, detinent, dehortantur, referunt, pollicentur	189–190.
Torquent, coguntur, nunciant	200–201.
Dicunt, exeunt	210.

¹¹⁵ A humanista stílus ezen elemeit Galántai Erzsébet emelte ki Pietro Ransano művének jellemzésekor. Ld. RANSANUS 1999, 198. A bonyolult szövegépítkezésre alapuló humanista próza hatásait ld. HERCZEG 1985, 82.

¹¹⁶ Ilyen felépítésű mondatokat főképp a 218, 219, 220. oldalon olvashatunk.

¹¹⁷ Antik előképre ld. ALBRECHT 2003, 631., „Iussi post milites, indicta poena capitis, proxima luce intra urbem non expectata, facessere, cives in fidem recepti, ac tum demum secure cum eis iuncta hospitia, et Buda pleno iure possessa, coeptumque dominari popularibus.” Ld. MHH 1857, XX. k. 219–220.

Exponunt, praecipiant, iubent, iungunt, advocant	211.
Admittunt	220.
Faciunt, potiuntur, occupant	221.
Restat	223.

Verancsics Antal a legtöbb feszültséget hordozó eseményeknél használt praesens historicumot, amikor ki akarta emelni az eseményt nyelvtani módszerekkel is, ily módon hatni tudós barátjára. A felsorolt történések valódi drámával érnek véget: a magyar urak végzetes döntése, illetve a török táborban eltöltött idő, a padisah döntése, Buda elvesztése, Werbőczy tragikus halála.

Jellemábrázolás

Verancsics minden művében komoly hangsúlyt fektetett a szereplők jellemének bemutatására és ábrázolására.¹¹⁸ Ebben a tanulmányában is, egy-egy új szereplő megjelenésekor az illető rövid jellemrajzát is csatolta a szöveghez.¹¹⁹ Legtöbbször azonos sablont használt fel a jellemrajzok kialakításában: származás; iskolák és tanulmányok; pályafutás, karrier és a személy betöltött hivatali tisztségei.¹²⁰ Ez a struktúra a szöveget megvizsgálva erre a dolgotra nem teljes mértékben érvényes, itt inkább egyik antik előképe – Cornelius Nepos – hatása figyelhető meg.¹²¹ Az ő nyomán járva szereplőinek életét a *vita publica* és *vita privata* terminológusok szerint ábrázolta, a két szempontot külön elemezve vagy keverve őket.¹²² Batthyány Orbán jellemzésénél megfigyelhető ez a jelenség: „*ingenio tamen prompto et magno*”, és így folytatja: „*consilioque semper ad gloriam inclinante*”, végül: „*in Italia literarum gratia non sine existimatione versatus*.”¹²³ A másik párhuzam Verancsics jelen tanulmányában alkalmazott jellemábrázolási technikája és Cornelius Nepos között, hogy az adott személyiség jellemrajza az egymást követő epizódok során fejlődik ki és éri el végleges formáját.¹²⁴

Werbőczy főkancellár részletes jellemrajzát a halálát és annak előzményeit elmesélő rövid történetben adta Verancsics. Az idős jogtudós jelleméről csak röviden nyilatkozott a bevezetőben, inkább tetteivel jellemzi a politikust és a mögötte rejlő személyiséget.¹²⁵ Jelleme szélsőségekbe hajlik, és érzelmeit,

¹¹⁸ GÖZSY 2004, 5.

¹¹⁹ Ld. Batthyány Orbán rövid jellemrajzát a 192–193. oldalon.

¹²⁰ GÖZSY 2004, 6.

¹²¹ Cornelius Nepos mellett még Tacitus szolgált neki példaképül a jellemábrázolásnál. Ld. uo.

¹²² ALBRECHT 2003, 361–362.

¹²³ MHH 1857, XX. k. 193.

¹²⁴ ALBRECHT 2003, 361–362.

¹²⁵ COLLINGWOOD 1987, 109., humanista jellemvonás.

emocionális tényezők irányítják.¹²⁶ Buda elfoglalása előtt még rendíthetetlenül hitt a törököknek.¹²⁷ Végtelen naiv, hiszen nem ismeri a törökök diplomáciai szokásait és jogrendjét, annak ellenére, hogy háromszor járt már a török szultánnál követségben.¹²⁸

Amikor megölik szeme láttára az egyik emberét, a másik végletig jut el: „*magisque furore ob iniquitatem perfidorum agebatur quam pavore.*”¹²⁹ A *furor*¹³⁰ azonban nem jó tanácsadó, emiatt Werbőczy sok felelőtlen és semmilyen eredménnyel nem járó kijelentést tesz, határozott fellépésének nem lett fogantaja.¹³¹

Saját szerepét is túlságosan kritikusan ítéli meg a végzetes augusztus 29.-i utazásban: „*liberius eundem coepit detestari ac sese eum esse dicere, cui nisi magnifice de fide eius praedicanti fuisset creditum, Buda, regni caput, non concidisset.*”¹³²

Jelleme mégis fejlődik, hiszen miután a pasa nem adott kielégítő választ a gyilkosságra, megbékül vele színlelésből, és szenátori jellemmel érvel a török vezérkar előtt, nagy bátorságról adva tanúbizonyságot.¹³³

Verancsics realista az emberi jellem fejlődésével kapcsolatban, hiszen Werbőczy alaptulajdonsága – a hiszékenysége – végig kíséri egészen a haláláig.¹³⁴

A humanista történetírók eszményképe a végzettel, ellenfeleivel szembe szálló, a gondokat saját erejével és akaratával megoldó és azokon felülemelkedni tudó ember volt.¹³⁵ Verancsics Antal Werbőczy egyik kollégáját, a Szapolyai párt

¹²⁶ A humanista történetírás homlokterében az ember állt és annak cselekedetei, azonban azt is megállapították a történetírók, hogy az ember nem tudja cselekedeteit tudatosan irányítani, legtöbbször az érzelmei hatására cselekszik, így maga az emberiség történelme felfogható az emberi szenvedélyek és indulatok történetének. A felfogás kissé sarkosított, de felfedezi, hogy az emberi tevékenységet a körötte lévő környezet is befolyásolja. Ld. COLLINGWOOD 1987, uo., Verancsics személyiségei is érzelmeik hatása alatt állnak. „Ultimum hoc illi invidiae irramentum restabat, superesse scilicet adhuc genus, quod in Hungaria esset regnatum, sibique seni ... tardum esse, ad spem tam longinguae victoriae anhelare.” Az idézett részlet Mohamed szendrői bégre vonatkozik. Ld. MHH 1857, XX. k. 214.

¹²⁷ Uo. 186., „Én csodálkozom rajtad, Bálint, hogy még kételkedel a törökök császárában. Hát nem mondtam nagyságodnak, hogy a törökök császáranak szavai olyanok, mint az evangélium?” Ld. SZERÉMI 1961, 259. Werbőczy „vir bonus” és „dicendi peritus”, de az államférfiúi szerepre alkalmatlan. Ld.: SZALAY 2000, 55–56.

¹²⁸ MHH 1857, XX. k. uo.

¹²⁹ Uo. 188.

¹³⁰ furor = az örült, vak szenvedély, düh.

¹³¹ MHH 1857, XX. k. 188–189.

¹³² Uo. 186.

¹³³ Uo. 188.

¹³⁴ Uo. 189.

¹³⁵ GÖZSY 2004 6.

legtehetségesebb magyar politikusát, Fráter Györgyöt ezen eszménykép alapján ábrázolja.¹³⁶ Werbőczy István megfelelt ennek a komoly elvárásnak? Valójában igen, mert saját korlátozott körülményei között szembeszállt az elnyomó hatalommal, megpróbálta védeni saját népét. Korlátozottak voltak a körülményei, hiszen „*captivus erat*”,¹³⁷ tehetsége nem érte el a Barát zsenialitását.¹³⁸

A végzetten szembeszálló, saját akarátát érvényesítő ember sem cselekedhetett szabadon, mert voltak külső, cselekvését determináló tényezők, amelyek előtt meg kellett hajolnia. A humanista történetfilozófia jóval kevesebb szerepet szánt az isteni beavatkozásnak, mint ahogy az a középkorban elfogadott volt, de létezését teljesen nem iktatta ki. A történelmi folyamatokat determináló tényezők: „*Deus et fortuna*” megmaradtak.¹³⁹ Ezek a külső kényszerítő erők korlátozták és befolyásolták a történelmi szereplők cselekvési szabadságát.

Ez a humanista felfogás jelenik meg a török uralkodó jellemrajzában. Szulejmán szultán az események közben a legkülönbözőbb szerepekben jelenik meg. Legtöbbször győzhetetlen uralkodóként ábrázolta Verancsics: „*invictissimi Solimani*”, „*invicto caesare*”, „*invictissimus caesar*”, egy igazi zsarnok, aki feltétlen megalázkodást és tiszteletet követel magának: „*tum eos gravem caesaris indignationem adituros, nisi primae saltem vel solius eius personam facerent compotem*”, és „*nefas est Turcarum principes uti et Persarum sine donis accedere*”.¹⁴⁰ Aki Werbőczy szerint a legigazságosabb fejedelem, és a magyarok védelmezője („*tutore*”),¹⁴¹ de a magyar fővárost család és árulás nyomán játssza saját kezére: „*iam sequuta perfidia tyranni*”.¹⁴²

A török vezetők kijelentik a magyar uraknak: „*Budam... atque habere, velint, nolint, decrevisse*”.¹⁴³ Mindezek ellenére azt mondhatja Verancsics a magyar előkelőkkel: „*quippe quem et Deus et fortuna ad maiora auspicia avocarent*”, és a későbbiekben azt állítja Buda elfoglalásával kapcsolatban: „*sed fortuna sponte sua nefario sceleri suffragata, facili atque fausto eventu ipsa perfecit fraudem, et Solimano Budam dedit*”.¹⁴⁴ Joggal merül fel a kérdés, hogy miért hozta többször is kapcsolatba a szultán fényes pályafutását Verancsics a szerencséivel és az isteni beavatkozással. A szövegben egy helyen sem szerepel olyan főnév vagy mellék-

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ MHH 1857, XX. k. 190. Elfogultságát Fráter György szemére is veti: „*collegas suos, Utissenium... , castigasse, quum ipsi obstinuissent libertatem*.” Ld. uo. 189.

¹³⁸ „*Is igitur etsi tunc rerum administratione caeteros omnes proceres anteibat*.” Ld. uo. 184.

¹³⁹ COLLINGWOOD 1987 108.

¹⁴⁰ MHH 1857, XX. k. 195, 220.

¹⁴¹ Uo. 206.

¹⁴² Uo.186.

¹⁴³ Uo.210.

¹⁴⁴ Uo. 201., 212–213.

név, amely indirekt módon jellemezné a törökök császárat. Őt csak tettei alapján ítélni lehetjük meg.

A szerencse kiemelésével az írónak kettős célja volt, az egyik, hogy bemutassa, a győzhetetlen padisah minek köszönheti győzelmeit, a másik pedig az, hogy a magyarok szégyenét és részességét csökkentse ebben a szörnyű eseményben. Mindenképpen védeni próbálta saját nemzetét a nemzetközi közvélemény előtt, bár ő maga is tisztában lehetett azzal, hogy nem mindent a „*fatum*” rendezett úgy, ahogy az később bekövetkezett. Fráter György ezt így fogalmazta meg: „*Én idáig cselekedeteimben nem hibáztam, hacsaknem Buda török kézre adásában,*” de: „*annak nem én voltam egyedül az oka.*”¹⁴⁵ Verancsicsnak tehát minden oka meg volt arra, hogy a szultán jellemét úgy mutassa be, hogy azt segítik a külső tényezők.¹⁴⁶ Saját emberei is csodálatos szerencsését emlegetik, hogy idáig eljutott és ilyen lehetőségeket kapott: „*illi fatorum benignitate ostendebatur.*”¹⁴⁷ Aztán pedig maga a szultán hártja János Zsigmond és édesanyja tragédiáját Istenre és a szerencsére: „*in hanc vocem, christiano etiam principi usurpandam, prorupuisse fertur: ... quos et Deus et fortuna ipsa dereliquit.*”¹⁴⁸ Már maga a *christiano principi* szófordulat is elgondolkodtató, Verancsics Antal a történetek után nem hihetett abban, hogy a szultán a keresztény erkölcs nyomán akart kegyes lenni az özvegy királynéval és fiával.¹⁴⁹ Ebből a szöveg részletből mélységes cinizmus és gúny árad, hiszen mindenki tökéletesen tisztában lehetett azzal, hogy ki sodorta ebbe a helyzetbe a magyarokat.

Azt, hogy Verancsics szerint milyen a szultán jelleme, jól példázza Mohamed bég intrikája is. Mohamed képes volt arra, hogy meggyőzze a török uralkodót és a vezérkart, hogy János Zsigmond valójában lány: „*caesari, passisque persuaserat, prolem hanc, quae Joannis esse ferebatur sub nomini filii, non marem, sed foeminam esse.*”¹⁵⁰ A hazugságot még tovább csavarja: „*et si...marem*

¹⁴⁵ BARTA 1979, 72.

¹⁴⁶ Miután lefordította Giovio kommentárját, azzal is tisztában lehetett, hogy Giovio Szulejmánt pozitív színben tüntette fel. Ld. ZIMMERMANN 1995, 121–122. Valószínűleg ezt is meg szerette volna cáfolni a jellemrajzzal.

¹⁴⁷ MHH 1857, XX. k. 217–218.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ Szulejmán megszólalása keresztény uralkodókat idéző, mivel a lovagi kötelességek egyikét említi meg. A keresztény lovag tíz feladatát Ramón Llul (1235–1315) katalán író sorolja fel *A lovagi rendről* című munkájában. A harmadik helyen szerepel az árvák és az elesettek védelme. Ld. KATUS 2000, 244. Ez egyébként korántsem jellemző az oszmán kultúrára, és a török uralkodóra sem. Jó példa erre, hogy még lovakat sem volt hajlandó adni a költözködő magyar udvarnak, így kénytelenek voltak ökröket a szekerek elé fogni. Ld. BARTA 1979, 62.

¹⁵⁰ MHH 1857, XX. k. 215.

constitisse, non e Joanne prognatum, sed sublatum alienae matris”.¹⁵¹ Szulejmán elhiszi, és saját maga akar meggyőződni az állításról: „*adeoque dicitur caesar ista credidisse, ...ut nemini cognitionem permiserit*.”¹⁵² A végső konklúzió, hogy a törökök csak „*per technam et dolum*” tudták elfoglalni Budát, és minden a sors kezében volt.

Szulejmán szultán személyével kapcsolatban az amúgy pozitív jelentéstartalmat hordozó kifejezések más értelmezést kapnak: „*beneficiarios nostros*”, „*consueta in caesare benignitas*”, „*benevolentiam*”.¹⁵³ Ezek a jótétemények, és a gondoskodás, hogy leveszi a magyarok válláról egy ekkora város védelmének terhet, álságosak és aljasok, a régi, keresztény kultúrkörben gyökerezett szokások, és normák ebben a világban megsemmisülnek: „*arx ab ea modeste postulata*.”¹⁵⁴ „*Hol a te hited? Hogyha mi tudtuk volna ezt a te állhatatlanságodat irántunk, más módon gondoskodtunk volna róla*.”¹⁵⁵

A szöveg értelmezése nyomán azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Szulejmán tetteit és sikereit nagymértékben befolyásolta saját szerencséje, emiatt alakult minden úgy, ahogy. A saját tehetsége és virtusa nyomán nem tudta volna mindezt megtenni, csak Fortuna segítségével.

Verancsics ebben a tanulmányában két egymástól gyökeresen eltérő világot és kultúrát mutatott be olvasóinak. Ezt a két, egymással szemben álló kultúrkört két „típus” testesíti meg: a kereszténységet képviselő magyarok és a pogány törökök.¹⁵⁶ A muszlimoknak Mohamed törvénye alapján teljes cselekvési szabadságuk volt a keresztényekkel szemben: „*cui Christiani vel ex Maumetti lege nominatim dati sunt pro hostibus, iisque quum fidem frangere tum eosdem juramentis fallere impune licet*”.¹⁵⁷ Azonban a krisztusi utat valló keresztény így tesz: „*Erat Verbucius religionis suae apprime studiosus, ...fere ex Turcia captivos, quorum facultas offerebatur, aere suo redimebat*”.¹⁵⁸ Ez az éles megkülönböztetés végigvonul a dolgozat egészén, mindkét félnek megvannak a saját „állandó eposzi jelzői”.

A kigyűjtött főnevek, melléknevek és igék az alábbi táblázatban szerepelnek.

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ Uo. 216., 217., 218.

¹⁵⁴ Uo. 220.

¹⁵⁵ Werbőczy intézi ezeket a szavakat a szultánhoz Szerémi György művében. Ld. SZERÉMI 1961, 262.

¹⁵⁶ A típusok felállításának antik előképe Livius lehetett, aki munkájában ugyanígy él a tipizálás eszközeivel. Ld. ALBRECHT 2003, 631.

¹⁵⁷ MHH 1857, XX. k. 186.

¹⁵⁸ Uo.187.

	törökök	magyarok
FŐNÉV	, dolus-i m, ¹⁵⁹ fallacia-ae f, ¹⁶⁰ perfidia-ae f, ¹⁶¹ facinus- oris n, ¹⁶² techna-ae f, contumelia-ae f, calumnia- ae f, fraus-dis f, ¹⁶³ mendacium-ii n, delatio-nis f, furor-oris m, purpuratus-i m, casses-ium m	religio-onis f, senatorius-ii m, patria-ae f, mors-tis f, clementia-ae f, lenitas-atis f, ¹⁶⁴ voluntas- atis f, fides-ei f, constantia- ae f, ¹⁶⁵ sedulitas-atis f, pertinencia-ae f, vulnus- eris n, virtus-utis f, vis f, ingenium-ii n, gloria-ae f, tolerantia-ae f, proceres- erum m, optimates-um m, metus-us m, Christiani- orum m, custodia-ae f, ara-ae f, templum-i n, captivitas-atis f
MELLÉKNÉV	fallax -acis, atrox -ocis, furibundus 3, ethnicus 3, saevus 3, infandus 3, occultus 3, ferox-ocis, indignus 3	nudus 3, spoliatus 3, integer-gra-grum, miserabilis -e, captivus 3,
IGE	frango 3, fallo 3, plecto 3, simulo 1,	redimo 3, oppeto 3, accipio 3, patior 3, imprecor 1, resisto 3, oro 1, evito 1, abdo 3, timeo 2, pudet 2, eludo 3,

Verancsics Antal, ami a táblázat alapján is megfigyelhető, igen plasztikusan és drámaian tárta Paolo Giovio elé a két nép közötti különbséget, fel szerette volna fedni a nyugati országok előtt is, hogy az oszmánok nem azok, aminek mutatják magukat. A törökökhöz kapcsolódó jelzők mind negatív töltetűek, míg a magyarokkal kapcsolatos melléknevek vagy pozitív jelentéstartalmat hordoznak, vagy szánakozást váltanak ki. A török nép, mint „*furibunde saeva gens extinxerat*”, addig a magyarok: „*in magna servitute et periculis, metuque protrahamus*”.¹⁶⁶

¹⁵⁹ Uo. 185., 192., 198., 199., 211., 212., 216., 220.

¹⁶⁰ Uo. 184.

¹⁶¹ Uo. 187., 191., 192., 214., 216., 220., 221.

¹⁶² Uo. 191., 199., 212.

¹⁶³ Uo. 213., 214., 221.

¹⁶⁴ Uo. 201., 206.

¹⁶⁵ Uo. 202., 204.

¹⁶⁶ Uo. 192.

A törökök cselekedeteikkel rombolnak (*frango*) és színlelnek (*simulo*) a magyarok kénytelenek tűrni (*patior*), és megalázkodva könyörögni (*oro*), nehogy: „*ne amitterent gratiam caesaris*”,¹⁶⁷ és mégis megcsalják őket: „*Sic elusi, et in fraudem per incautam credulitatem inducti*”.¹⁶⁸ A muszlim vallás ugyancsak rombol, nem épít: „*Ex ea, per sacerdotes mahometicos quicquid christianae religionis inerat, eiectum, ...nuda nimirum, et sine aris relicta cuncta*”.¹⁶⁹ Ezzel szemben a keresztény hit méltóságát fejezi ki Werbőczy már előbb említett tette.

Verancsics soha sem nevezte egyformán a török és a magyar előkelőket. A magyarokra általában a „*proceres*” és az „*optimates*” használja, míg a török vezetők egyszerűen „*passae*”, és „*purpurati*”. Az „*optimates*” kifejezés utal a római köztársaság egyik politikai tömörülésére, ahová az „igazi” római arisztokrácia tartozott. A *proceres* is előkelőt jelent, aki független urától, ezzel szemben a *purpurati* jelentése udvari ember, udvaronc. A török vezetők a szultán kiszolgálói, udvaroncok voltak. Ez a pozíció a magyar közéletben a nem kívánatos állások közé tartozott.¹⁷⁰

Szónoki beszéd

A humanista történetírásban divatos volt, hogy az antik minták alapján felépített szónoki beszédeket alkalmazzanak, és építsenek be a történeti munkákba. Ezeknek az orációknak, akárcsak ókori társaiknak, többféle funkciójuk volt. Személyek jellemzése,¹⁷¹ az elbeszélte események illusztrálása, egy-egy szereplő mondja el, összegzi az addig történeteket, ilyen módon fejezheti ki az író is véleményét, a szónok szájába adja.¹⁷²

Az ókori előképeknek megfelelően a humanista történettudósok számára is lényeges volt, hogy saját szónoki képességeiket és a szónoklattan tudományában való jártasságukat mindenkivel tudassák, a nagyobb lélegzetvételi prózai műveknél a színesebb, érdekesebb előadásmódot szolgálta egy szónoklat közbeiktatása.¹⁷³

Az oráció elhelyezése elsőrendű szempont volt, összefoglaló, szintetizáló jellege miatt a szöveg azon részére kellett kerülnie, ahonnan egyaránt előre is, hátra

¹⁶⁷ Uo. 197.

¹⁶⁸ Uo. 221.

¹⁶⁹ Uo. 222.

¹⁷⁰ „Legfőképpen azonban az olasz csürhe rontotta meg lelkét meggondolatlan és hitvány csábításokkal, amely már öt esztendeje ott nyüzsgött körülötte.” – így jellemzi a 16. század végén Szamosközy István Báthory Zsigmond udvarában élő olasz udvaroncokat. Ld. SZAMOSKÖZY 1981, 62.

¹⁷¹ Paolo Giovio iktatott be ilyen jellegű beszédeket munkáiba, Thuküdidészt és Sallustiuszt tartják az imitatio forrásainak. Ld. SULICĂ 1907, 51.

¹⁷² GÖZSY 2004, 5–6.

¹⁷³ SZILÁGYI – RITOÓK – SARKADY 1968, 626–627.

is lehetett tekinteni az események menetére, ilyen módszerrel mind az előbbieken történeteket, mind az elkövetkezendő eseményeket illusztrálni lehetett.¹⁷⁴

A történeti munkákba beágyazott szónoki beszédek irodalmi technikájára, felépítésére és stílusára leginkább Cicero hatott, az ő munkái voltak a korabeli magyarországi retorika oktatás alapművei.¹⁷⁵

Verancsics Antal magyar földön végzett iskolái során már kapcsolatba kerülhetett a retorikával, ezeket az ismereteit egyetemi évei alatt sok új információval gyarapította. Történeti munkáiban fontos szerepet szán a szónoklásnak, és a szónoki beszédnek. Ez a tendencia figyelhető meg ebben a tanulmányában is.

A szövegben két helyen élt a retorika eszközeivel Verancsics. Az első, amikor a magyar urak szólásra emelkednek a pasák előtt, ebből a beszédből egy feszült dialógus fejlődik ki (201–208. kisebb megszakításokkal a 210. oldalig),¹⁷⁶ illetve Szulejmán szultán már előbb említett rövid lélegzetvételű felszólalása (218. oldal).

Az alábbiakban a magyar előkelők szónoklatával foglalkozunk részletesebben. A beszéd körülbelül a szöveg mértani közepén helyezkedik el, az összefüggő magyar oráció 208. oldalon fejeződik be, és ezután még folytatódik a parázsló vita a két fél között. Verancsics Antal érdekes módon szerkeszti meg a dialógust, hiszen közvetlenül csak a magyar urakat szólaltja meg (P./1. személy), a pasák válaszát saját maga foglalja össze. Ezzel a szerkesztési móddal azt szeretné kifejezni, hogy míg a magyar uraknak személyes érdekük fűződik a történetekhez, érzelmi szálakkal kötődnek az eseményekhez, nem mindegy számukra mi lesz ennek a beszélgetésnek az eredménye. Ezzel szemben a török pasák közvetlen módon nem kapcsolódnak Buda státuszához és a magyar királyság helyzetéhez, ők csak a szultán akaratát közvetítik a magyar főrend számára.¹⁷⁷

A dialógus alkalmazásában is támaszkodhatott Verancsics Antal antik mintaképekre. Livius történeti munkájában többször is alkalmazza, a szerepe a közvetett jellemzés.¹⁷⁸ Ez a funkció Verancsics munkájában is érvényes, a felemás párbeszédén keresztül rajzolja le írói eszközökkel a nyomorúságos és a magyarok számára megalázó helyzetet. A dialógus, mint drámai forma az adott állapot döntő jelentőségét hivatott kifejezni, és kiemelni az ellentéteket.¹⁷⁹ Az ókori történetírás egyik leghíresebb példája Thuküdidész méloszi dialógusa.¹⁸⁰ A politikai konstellá-

¹⁷⁴ Uo.

¹⁷⁵ ALBRECHT 2003, 416. illetve DOMANOVSKY 1991, 405.

¹⁷⁶ A magyar urak összefüggő orációját megelőzi a pasák megszólalása, azonban az egy „*vobiscum*” kifejezéstől eltekintve nem illeszkedik szervesen a beszédbe, mert nem szólítja meg a magyar urakat közvetlenül. (197–198.)

¹⁷⁷ Mintha egy belső monológot olvasnánk.

¹⁷⁸ ALBRECHT 2003, 632.

¹⁷⁹ SZILÁGYI – RITOÓK – SARKADY 1968, 631. illetve ALBRECHT 2003, 633.

¹⁸⁰ Az idézetekre ld. THUKÜDIDÉSZ 1999.

ció hasonló, mint 1541. év nyarán, Magyarországon. A mélosziak harcolnak városuk megmaradásért a hegemoniára törekvő Athén ellen.¹⁸¹ A két említett dialógus között az a különbség, hogy méloszi dialógus teljes értékű, azaz mindkét fél közvetlenül fejt ki álláspontját, szemben a magyar és török „párbeszéddel”. A mélosziaknak volt lehetőségük arra, hogy az athéni követeket ne fogadják a népgyűlésen, míg a magyarokat a szultán elé rendelték.¹⁸² A két nép helyzete között párhuzam vonható: „S úgy látjuk, azért jelentetek meg, hogy ítélő bíráink legyetek az elkövetkező eszmecsereben, s hogy tárgyalásaink eredménye, ha bebizonyítjuk igazunkat, ... a háború, ha pedig hagyjuk magunkat meggyőzni, a szolgaság lesz.”¹⁸³ A magyar urak ezt így fogalmazzák meg: „Sive enim dicemus, Budam non daturus, sive non, utraque via occurit pernicies.”¹⁸⁴ Az eszmecsere témája is hasonló: „jelenlegi helyzetetekben, amelyet ti magatok is láttok, városotok megmaradásáról tanácskozzatok.”¹⁸⁵ Az athéni követek az ékesszólás eszközeivel fejezik ki, hogy: „emberek között jogegyenlőségről csak az erők egyensúlya esetében lehet beszélni, a hatalmas azonban végrehajtja, amit akar, a gyenge pedig meghajlik előtte.”¹⁸⁶ A török pasák így fogalmazzák meg: „caesarem...repetere atque habere,velint, nolint, decrevisse.”¹⁸⁷ A magyar előkelők felhívják a törökök figyelmét, hogy a szultán tette súlyos következményekkel járhat: „illudque fiet,ut in hoc regno difficiliorum fortunam caesari efficiant,...vires, arma,animos, ad Ferdinandum conferent,...eidem reddent et spiritum.”¹⁸⁸ Thuküdidész megfogalmazása szerint: „Mert nem az a nép félelmetes,...amely...másokon uralkodik, hanem az elnyomott, ha egyszer fellázad, s legyőzi eddigi urát.”¹⁸⁹ Az előkelők úgy gondolták, hogy a legnagyobb gyalázatot, és megszegyenítést kell elviselniük, ha átadják Budát: „Nos invisi illis, invisi cunctis gentibus, et abonimales,proditores Budae, eversores regni, principum ac nobilitatis parricidae nuncupabimur.”¹⁹⁰ A méloszi polgárok egyszerűbben fejezik ki: „gazok és hitványak lennénk, ha nem kísérelnénk meg mindent, mielőtt szolgálókká leszünk.”¹⁹¹ A két eseménysor vége is hasonló: „caesaris Solimani et urbem et regnum esse.”, illetve: „a mélosziak meg-

¹⁸¹ A méloszi hadjáratot Alkibiádész vezette Kr. e. 416-ban, mint frissen megválasztott sztratégosz. Mélosz viszonya Athénnal és Spártával nem tisztázott. Ld. HEGYI – KERTÉSZ – NÉMETH – SARKADY 2002, 212.

¹⁸² „Miután nem szólalhatunk az egész néphez, „Ld. THUKÜDIDÉSZ 1999 398. (V/85.)

¹⁸³ Uo. (V/86.)

¹⁸⁴ MHH 1857, XX. k. 209–210.

¹⁸⁵ THUKÜDIDÉSZ 1999, 398. (V/86.)

¹⁸⁶ Uo. 399. (V/89.)

¹⁸⁷ MHH 1857, XX. k. 210.

¹⁸⁸ Uo. 208.

¹⁸⁹ THUKÜDIDÉSZ 1999, 399. (V/91.)

¹⁹⁰ MHH 1857, XX. k. 207.

¹⁹¹ THUKÜDIDÉSZ 1999, 401. (V/100.)

adták magukat azzal, hogy sorsukról az athéniak tetszésük szerint döntsenek”¹⁹²

A szónoki megszólalás szövegben betöltött funkciójából következik az elhelyezkedése. Összefoglalja az eddig megtörtént eseményeket (1526–1541), komorabb színt kölcsönöz a magyar történelem 16. század első felében lejátszódott történéseinek. A magyar vezetőknek megadatik a lehetőség, hogy visszatekintsenek a múltba és meglássák a bizonytalan jövőt. Az oráció segítségével teljesen új megvilágításba helyezte Verancsics mostanáig az egyik legfontosabb politikai célkitűzést: a török szövetséget és annak fenntartását. Minden eddig bizonyosnak vélt ígéret és szerződés vált semmissé, de a beszéd után megvilágosodott a magyar urak számára, hogy mit kell tenniük: „*quantum resistere possit, ... nostrum nemine in ea existente.*”¹⁹³ Ezzel a szónoki beszéddel az volt a célja az írónak, hogy teljes mértékben feltárja a törökök álságosságát, plasztikusan jellemezze istentelen természetüket. Az adott helyzetből fakadóan ez az oráció egy törvényszéki per védőbeszédjeként is elképzelhető, ahol a vádló és a bíró egyben a szultán, a vádlottak a magyarok, és megkapják a lehetőséget, hogy meggyőzzék az uralkodót ártatlanságukról, miközben a végleges ítélet már rég megszületett: „*et longe antea fuisse transactum de forma Budae intercipiendae*”.¹⁹⁴

A szónok feladata, hogy elhitesse a hallgatóssággal, hogy igazat szól, és hogy elnyerje tetszését. Mindehhez szüksége van találékonyságra, szerkesztőképességre, stílusérzékre, emlékezőtehetségre, és előadói készségre.¹⁹⁵ A magyar előkelőknek a felsorolt összes képességet maximálisan ki kellett használniuk, hogy megvédjék az álláspontjukat a török pasák előtt, a szónoki beszéd is erről tanúskodik. Azonban az ilyen művészileg megformált felszólalást a pogányok nem igen tudtak értékelni, ugyanis: „*omnique procul tum artis tum eloquii habito lenocinio, nudam et succinctam rem aequae ab suis atque ab exteris requirunt.*”¹⁹⁶

A magyar előkelők szónoki beszéde felépítésében követi az antik mintaképeket, főképp Cicerót. Az *exordium* a 201. oldaltól a 202. oldal végéig tart. Itt kezdődik el a *narratio*, amely egészen a 205. oldal végéig húzódik, átadja helyét az *argumentación*nak, amely a 208. oldalon ér véget. A szónoki beszéd utolsó szerkezeti eleme: *peroratio* kisebb megszakításokkal a 209–210. oldalon található.¹⁹⁷

A bevezetésben összefoglalják a magyar urak a szultán és I. János kapcsolatát, és nem hagynak ki egyetlen egy lehetőséget sem, hogy saját hűségükről tanú-

¹⁹² MHH 1857, XX. k. 213., THUKÜDIDÉSZ 1999, 406. (V/116.)

¹⁹³ MHH 1857, XX. k. 210.

¹⁹⁴ Uo. 211.

¹⁹⁵ CORNIFICIUS 2001, 9–10.

¹⁹⁶ MHH 1857, XX. k. 209.

¹⁹⁷ A klasszikus szónoki beszéd felépítésére ld. ALBRECHT 2003, 405–406. illetve CORNIFICIUS 2001, 10.

ságot tegyenek így elnyerve a pasák tetszését: „*assidui ad perdurandum in societate caesaris, ... fuimus suasores.*”¹⁹⁸

Az elbeszélő részben a János király halála utáni eseményekre térnek rá, részletesen elemezve az 1541. évi ostromot. A meggyőzés még mindig cél marad, többször is hangsúlyozzák hűségüket, és leírják az ostromlottak sanyarú helyzetét, hogy szánalmat keltsenek a török vezérkarban. „*quum solam fiduciam caesaris auxiliorum haberemus prae oculis,*” és „*proditores, quos in potestate habere potuimus, digno cruciatu ac nece affecimus.*”¹⁹⁹ A nehéz állapotokra: „*li enim ex magnitudine et frequentia ictuum tormentorum, ... fastigiaque domorum petebantur.*”²⁰⁰ És „*ut vilitatem et insueta hominibus genera cibariorum, exhaustis com meatibus, ... quibus vesci cogebamur.*”²⁰¹

Az *argumentatio* keretében a magyar előkelők a legkülönbözőbb érveket hozzák fel, hogy meggyőzzék arról a pasákat, hogy: „*ut his omnibus consideratis, dissuadeant caesari, ne id voluntatis perficiat in immeritos.*”²⁰² A felsorolt érveket két csoportba lehet osztani: személyes és politikai érvek.

A személyes érveket tovább lehet bontani oly módon, hogy a szultánra vagy a magyarokra vonatkoznak. A török uralkodóra vonatkozó érv tágabb értelemben a politikai érvek csoportjába is tehető, ugyanis azt a lehetőséget vázolja fel a török vezetők előtt, hogy milyen színben fogja feltüntetni a keresztény szövetségesei előtt a szultánt az, hogy mint védelemezőjük támad az oltalmazottaira: „*quid christiani principes, ... cogitabunt, ubi fama emanabit, ... et quod etiam dictu durum est, a tutore violatos, dicturi sunt?*”²⁰³ A többi személyes érv az ártatlan kis gyermek, János Zsigmond, köré csoportosul. Az egyik érv, hogy hogyan tudná kárpótolni Budát Erdély és a Részek, és hogyan lehetne itt királyi pompával körül venni a fiatal herceget?²⁰⁴ A másik érv ennél kicsit súlyosabb, ha János Zsigmond elveszti Budát, akkor ellenségei végsőkig üldözni fogják: „*etenim hunc ipsum infelicem natum contemnent, rejicient, persequentur, tolli procurabunt.*”²⁰⁵ Itt mellékesen megjegyzik, hogy ők is ki lennének taszítva a világból, mint apagyilkosok: „*principum ac nobilitatis parriciadae nuncupabimur.*”²⁰⁶

¹⁹⁸ MHH 1857, XX. k. 201.

¹⁹⁹ Uo. 204., 206.

²⁰⁰ MHH 1857, XX. k. 203.

²⁰¹ Uo. 204.

²⁰² Uo. 208.

²⁰³ Uo. 206.

²⁰⁴ Uo.

²⁰⁵ Uo. 207.

²⁰⁶ Uo.

Az érvelést politikai tárgyú érv nyitja és zárja. A nyitó argumentáció János király és a szultán közötti „szerződésre” vonatkozik. 1529-ben visszaadták neki Budát, és nem csak kölcsönbe kapta, de ha mégis csak kölcsönbe kapták vissza, akkor János hamis reményekkel táplálta az alattvalóit.²⁰⁷ A második érv, hogy Buda a királyi hatalom alapja, a főváros nélkül minden anarchiába süllyed, ahogy ezt Jánosnak 1528-ban meg kellett tapasztalnia: „*sciebat enim haud dubie, adempta regno Buda, majestam quoque eius sublatam, dejectum decus, ...sacra omnia sceleri ac licentiae omnium exposita.*”²⁰⁸ Egyetlen mozzanat volt, amely megragadhatta a pasák figyelmét, hogy a magyar főurak csalódva a szultánban átállnak Ferdinándhoz és őt segítik a padisah ellenében. Ez az érv kétszer szerepel a szövegben, és ez zárja le az érvelési szakaszt.²⁰⁹

Az érvek elrendezése is logikus: politikai típusú érveléssel nyit, azt követi egy vegyes érv, aztán egy személyes, utána két politikai, majd személyes, és végül egy politikai érv: „*illudque fiet, ut in hoc regno difficiliorem fortunam caesari efficiant.*”²¹⁰

A zárószakasz: *peroratio* összegzi a magyar urak tapasztalatait, és teendőit a jövőben: „*et si omnino neutram commitemus, Buda nihilominus periclitabitur, quum nos ipsi, quantum resistere possit.*”²¹¹

A szónoki beszéd nyelvezete mindvégig érzelmileg színezett, képekben gazdag, élénk és sodró ritmusú. A cél a meggyőzés és a szánalom, megértés felkeltése a hallgatóságban. Ezért is írja le olyan élénk színekkel és képekkel a budai ostromot: „*Commemorentur et murorum ruinae, quorum magnap ars hic illic horrore tormentorum incredibili solo aequata.*”²¹²

Azonban minden igyekezet hiába volt, a magyarok sehol sem számíthattak menedékre: „*parumque sane in omnibus praesidii ac pietatis invenissimus.*”²¹³

A magyar urak orációjának párhuzamát találhatjuk meg a Verancsics-hoz köthető kézirat gyűjtemény egyik latinul írodott tanulmányában, amelynek címe: *Successus rerum Hungaricarum anni 1543.*²¹⁴ A dolgozat befejezetlen, Pest 1542-es sikertelen ostromát, illetve az 1543-as oszmán hadjáratot meséli el.²¹⁵ Székesfehérvár ostromakor a székesfehérvári bíró cicerói stílusban felépített dikcióval üdvözli a fényes pasákat, amely hasonlóan a magyar urakéhoz, fiktív.²¹⁶

²⁰⁷ Uo. 206.

²⁰⁸ Uo. 207.

²⁰⁹ Uo.

²¹⁰ Uo.

²¹¹ Uo. 210.

²¹² Uo. 203.

²¹³ Uo. 217.

²¹⁴ BARTONIEK 1975, 44., 48.

²¹⁵ Uo.

²¹⁶ Uo.49.

Ahogy a magyar előkelők esetében ez a beszéd is az író véleményét tükrözi, miszerint, hogy milyen indokok vitték a fehérvári polgárokat arra, hogy átadják a várost.²¹⁷ A szófordulatokban és kifejezésekben is fellelhető párhuzam: a székesfehérvári bíró *passae inclyti* megszólítással hajbókol a pasák előtt, ahogy ezt a magyar urak is teszik: „*Vos vero, passae inclyti, et fateri et testes esse poteritis.*”, ilyen kifejezés még: *celeberrimi passae*.²¹⁸ Mindkét szónoki beszéd jellemzője a naivítás, amikor a szónoki hatás kedvéért olyan elemeket építenek bele a szövegbe, amelyek a valóságos helyzetben biztosan nem hangozhattak el. Ide sorolható a magyar előkelők érve, hogy Buda jelentősége felbecsülhetetlen, nélküle a magyar király báb csupán, ezért hagyja a magyarok kezén a szultán, ezt a magyarok nem mondhatták, mert tökéletesen tisztában voltak vele, hogy pont emiatt foglalja el a magyar királyi székhelyet a szultán.²¹⁹ Ehhez hasonló naivítás tükröződik abban, hogy az éppen meghódolni készülő fehérvári bíró sértéseket vág a pasák szemébe: „*Nec minus eis servimus, quam mancipia, hocque solo secus, quod vestro more veni nos non exponunt*”.²²⁰

Paulo Giovionak, Nocera püspökének, Verancsics Antal Sebenico-ból²²¹

178–181.²²²

Előző évben, amikor Lengyelországban²²³ tartózkodtam, kezembe került történeti munkádnak 28. könyve, köszönhetően a kiváló és nemes Stanislaw Vaponius²²⁴ igyekezetének és gondoskodásának, ezt a könyvet ugyanolyan élvezettel és gyönyörködéssel olvastam, mint azon munkákat illik olvasni, melyek a régi Róma történetírói tollából származnak. Nem merek egy nagy szerző felett merészebben ítélni, különösen felett nem, aki egyrészt bölcséletben, másrészt a jogtudományban oly nagyon jártas vagy. Mégis oly mértékben megközelíted a legnagyobb

²¹⁷ Uo.

²¹⁸ Uo., MHH 1857, XX. k. 201, 206.

²¹⁹ MHH 1857, XX. k. 207.

²²⁰ BARTONIEK 1975, 49.

²²¹ A fordítás alapjául szolgált: MHH 1857, XX. k. 178–181., illetve 186–192. Paulo Giovio Nocera püspöke 1527-től (ma Nocera, Olaszország). Ld. GRENDLER 1999, III. 68. Sebenico: Verancsics Antal szülővárosa: ma Horvátország, Šibenik.

²²² Verancsics Antal egy négy oldalas kísérő levelet fűz munkájához, amit előszónak (praefatio) kell tekintenünk. Fontos információkat közöl Paulo Giovio-val való kapcsolatáról, és saját viszonyáról a történelemhez, illetve a történetíráshoz.

²²³ Izabella királyné 1547-ben Lengyelországba küldte Verancsicsot diplomáciai megbízatással. Krakóban dolgozik ezen a történeti munkáján, innen indul Rómába, Velencében megállva írja hozzá a kísérő levelet. Ld. BARTONIEK 1975, uo.

²²⁴ Lengyel diplomata, Verancsics barátja, több hozzá íródott levele maradt fenn. Ld. MHH 1857, XX. k. kötet 9, 222. illetve BIRNBAUM 1986, 233.

írókat a beszéd ékességében, elegáns stílusban, tekintélyben és tehetségben, hogy a tartalmi kiválóságról és az előadás fényéről ne is beszéljek. És az összes történetíró között, jóllehet nem törekszel arra, hogy Liviusal²²⁵ versenyre kelj, mégis a művelt emberek hasonlóknak vélnek hozzá.

Művedből semmit sem hagysz ki, amit az olvasó csak kívánhat, a történelem minden részét oly alaposan megvizsgálod, és minden egyes korszakát körüljáród, és így egy teljes egészé formálod. Ezt a tökéletességet másoknál, akik korszakunkban tudományokkal foglalkoznak, nem találom, és bátran kijelenthetem, hogy a te történetírásod egyedül igazságos, minden szempontból pártatlan, és mérsekelt. Nem szeretném, hogy azt gondold, hogy ezt csak Neked hangoztatom, jól ismerem az erkölcsös férfiú kötelességét, és a szerénység határait, és tisztában vagyok veled, hogy milyen messze illik futnom, amikor kiváló férfiakat dicsérek, különben hiábavaló volt egyrészt elsajátítani a betűvetés művészetét, ha egyáltalán megtettem ezt, másrészt hiába forogtam érdemes férfiak társaságában. Hanem mivel korunk történéseit, amelyeket mi is megéltünk, nem tudnánk annyira pontosan és hibátlanul felidézni, ahogyan Te leírtad őket.

Tudok véleményt mondani a művedről, ezt már megtettem, és csak csodálni tudom, hogy te mennyire birtokában vagy a hallomásból szerzett ismereteknek különösképpen a távoli és még inkább a szomszédos népek korai történelméről, akik nem fordítottak gondot saját történelmükre, és nem örökítették meg semmilyen módon, hacsaknem a dalokban, amelyeket nagy sietséggel megalkotva gyakran énekeltek a lakomákon, az erényre és az italozásra buzdítva.

Mégis rábukkantam jó néhány dologra, amelyekről úgy tűnik, hogy írónakid tudatlansága, vagy informátoraid figyelmetlensége miatt kerültek munkád azon fejezetébe, ahol a magyar eseményeket tárgyalod. Mely eseményekről a velem szembeni régi jó indulatodra való tekintettel és arra való törekvéssel úgy vélem, hogy szabad tanácsot adnom Neked, munkád dicsősége miatt, s kívánom, hogy azt, ha Isten szeret engem, az örök halhatatlanságban láthassuk viszont. Más dolgokról semmit sem ígérhetek, mert amihez nem értesz, abba ne szólj bele, elégségesnek látszik számomra azt megtenni, hogy azokról a történésekről beszéljek, amelyeket láttam és átéltem. Megegyezik ez a régi idők legkiválóbb íróival is, akik sok mindent tapasztalat útján vetettek papírra, Strabónt²²⁶ említeném, aki földrajzi tárgyú művének hetedik könyvében írja le, hogy a Száva a Drávába folyik,²²⁷ jóllehet mind-

²²⁵ Titus Livius, római történetíró (Kr.e. 59. – Kr.u. 17). Róma történetét összefoglaló munkáját (*Ab urbe condita* – A város alapításától) és az abban megjelenő stílust tekintették a humanista történetírók eszményképüknek. Ld. ALBRECHT 2003, 645.

²²⁶ Ókori geográfus (Kr. e. 64–19). Fő műve: *Geographia*, VII. könyvben írja le a Kárpát-medence földrajzát.

²²⁷ Verancsics itt Antonio Bonfini művéből idéz, aki az első tized első könyvében javítja ki az ókori szerzőt, leírva a Kárpát-medence földrajzát. Ld. BONFINI 1995, 35. (1. 1. 295.)

kettő, az egyik Nándorfehérvárnál,²²⁸ a másik Eszék²²⁹ városától két mérföldre²³⁰ ömlik bele a Dunába, Eszék és Nándorfehérvár között akkora a távolság, amekkora területet Szerém²³¹ vármegye – nem kis kiterjedésű régió – ez egykor a római császárok névadójaként és szülőföldjeként volt híres; fog közre, amint Brodarics István²³² – csanádi, majd pécsi, később váci püspök, barátod, amíg élt, és sohasem feledkezett meg rólad velem együtt, – kiadta a mohácsi ütközetről szóló művében.²³³

Nem lehet ezen csodálkozni, drága Joviusom, de ki lehet nyíltan jelenteni, hogy az emberek elbeszéléseiből nem lehet úgy helyesen történelmet írni, mint ahogy a háborús tapasztalatokból és élményekből, illetve évkönyvek tanulmányozásával; talán ezért is hozta fel néhány egykori író mentségére az események helyes ismeretének hiányát munkájának rövidségére érvként, ezért nem mertek kis csónakkal a mély vízre kievezni. Ha megfigyeljük azokat, akiknek vezetése és parancsnoksága alatt folynak a háborúk, hogy milyen eszközökkel és módszerekkel nyerik el a főhatalmat, könnyen felismerhetjük, hogy közülük sokan inkább azt akarják, hogy viselt dolgaikat homály fedje, mindaddig, amíg uralkodnak vagy valamilyen jogcímen úrnak nevezik őket, mint hogy írókra bízzák rá magukat, csak azért, nehogy ismeretlenül maradjon emlékü az utókorra; akkor kérdem én, hogyan írjanak azok, akik egyáltalán írnak olyan elbeszélésekből történelmet, amelyeket a köznép nem szépített meg? Így hát bár sokan sok mindent vagy a kapzsiság vagy a félelem miatt összehordanak vagy a jutalom reményében vagy a hata-

²²⁸ Belgrád (ma Szerbia, Belgrád). Nándorfehérvár váráról 1426. tatai szerződésben a szerb despota mondott le I. Zsigmond király javára. Ld. ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998, 157.

²²⁹ Ma Horvátország, Osijek.

²³⁰ mérföld: millaria, millarium. Római, európai előzmény. 1236. 1740–8360 m között mozog. Magyar mérföld: 11376 m. Ld. A TÖRTÉNELEM SEGÉDTUDOMÁNYAI 2000, 291.

²³¹ Történeti Magyarország délen fekvő vármegyéje, ma Szerbia. Sirmium városa: Száva-szentdemeter, ma Mitrovica, Szerbia.

²³² Brodarics István (1470–1539). Verancsics Antal idősebb kortársa, szlavóniai kisnemesi családból származott. Pécssett kanonok, prépost, kancellár, majd szerémi püspök. 1537-ben nevezik ki váci püspöknek. 1525 szeptemberéig volt II. Lajos magyar király követe Rómában, ekkor ismerkedett meg Paolo Giovio-val, Rómából való távozása után is tartották a kapcsolatot. Ld. BARTONIEK 1975, 8–9.

²³³ Brodarics István Cuspisianus (eredeti nevén: Johannes Spieshayner) – a Habsburg család foglalkoztatásában álló kiváló humanista történétíró – magyarokat bíráló röpirata ellen írta és adta ki később saját röpiratát, melyben részletesen leírta a mohácsi csata előzményeit és az ütközet lefolyását, azt megcáfolandó, hogy a magyarok saját maguk okozták szerencsétlenségüket, ezért nem szorulnak a többi keresztény állam segítségére a török ellen folytatott harcban. Az említett munka címe: De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacs verissima descriptio. Ld. BARTONIEK 1975, uo.

lom parancsára történeti tárgyú fércmunkákat; jó néhányan legyenek bár szabadok és nevüket senkinek el nem adók, mégis félrevezetik őket saját indulataik, ahogyan az emberek, sok dolgot a gyűlölet, többet a kegyesség, a legtöbbet a tudatlanság számlájára írva, semmi mást nem hagynak el inkább, mint a megtörtént eseményeket, semmit sem kísérnek jobban figyelemmel, mint amik nem történtek meg, saját képzelődésüket leírva, így a higgadt ítélettel bíró olvasók már az első olvasásnál elhajítják művüket, vagy a második olvasásra már nem hagynak helyet, ezért annyira távol állnak attól, hogy valamiféle hírnévvel bírjanak a későbbi nemzedékek körében, hiszen a kezdetek kezdetén elbuknak, és híruk elenyésznek. De elég volt ennyi bevezetésnek.

Régi keletű irántad való tiszteletemet új munkával az emlékezetedbe idézem, annál inkább, mivel áprilisban Róma felé ez járt a fejemben, arra fogok törekedni, hogy jelenlegi feladatom miatt megszakadt levelezésünket²³⁴ nagy szorgalommal Nálad bepótolhassam, történeti munkád kiváló és tehetségedet bizonyító könyve lehetőséget ad, hogy ígéretemet beválthassam. Utamra indulva művedet vettem magam mellé társnak, és a dolgokat a fogadóknak átgondoltam, a nyugalom óráiban, miből igen kevés jutott osztályrészemül, és akkor sem tökéletesen, ugyanis sietnem kellett, ebbe a kis iratba összegyűjtöm a történelmünk helyes ismeretének tanulmányozásával; eldöntöttem, hogy előre küldöm Hozzád, nehogy teljesen üres kézzel menjek. Minden igyekezetemmel arra törekszem, hogy ezt a munkát fogadd el tőlem az isteni tehetségeddel, és hogy innen ítéld meg, hogy mennyire vágyom arra, hogy ezeket te – Jovius – megértsd, hogy neved és tiszteleted érdekében fáradozok őszintén, és azt szeretném, hogy a törekvésem, munkám jóindulattal táruljon fel előtted.

Élj boldogul. Velence, 1548. 05. 22.

186–192.²³⁵

Werbőczy István²³⁶ kiváló szónok volt, komoly befolyással bírt, a legelső köze tartozott. Jellemét egyszerűséggel és őszinteséggel lehet jellemezni inkább,

²³⁴ Veranics Antal hasonlóan a korszak többi humanistájához tudós barátaival levelek segítségével tartotta a kapcsolatot. A „societas litteraria” alapja a középkori barbárságtól megtisztított, antik hagyományokat őrző latin nyelv volt. Ld. BIRNBAUM 1986, 235. illetve BÓNIS 1971, 326.

²³⁵ Miközben elmeséli Verancsics a magyar urak tanácskozását a táborba való utazásról, Werbőczy István utolsó hónapjait és halálát részletesen leírja barátjának egy rövid történet keretében. Verancsics ily módon szeretne egy plasztikus képet adni a 16. század egyik legellentmondásosabb politikusáról.

²³⁶ *Werbőczy István* (1458, Verbőc – 1541. 10. 13., Buda): ítélőmester, királyi személynök, nádor és főkancellár. Köznemesi család sarja. Szapolyai párthoz csatlakozott, a Hármas Könyv szerzője. 1525-ben lett nádor, 1526-ban lemondatták, száműzték. Mohács után János király mellé állt. Török barátságáról volt híres, háromszor volt követségben a

mint furfanggal és ügyeskedéssel, senkitől nem állt távolabb rendjének gonoszsága. Ezért a rosszindulatú törökökben is rendkívül megbízott.²³⁷

Háromszor volt követségben Szulejmánnál,²³⁸ János király²³⁹ nevében járt közben a király szultánnal való barátsága, szövetsége, a királyság tényleges státusza és a fiának az öröklése érdekében.²⁴⁰ {...}

Ezért jobban megbízott, – a török jogrendszerben és diplomáciai szokásokban járatlan idős emberként –, mint kellett volna, a barbárban, akinek Mohamed próféta törvénye értelmében név szerint ellenségként vannak megjelölve a keresztények, akikkel szemben nemcsak adott szavát szegheti meg, hanem büntetlenül esküvel átejtheti őket. Werbőczy makacsul kiállt Szulejmán szavahihetősége mellett, és csaknem egyedül érvelt amellett, hogy el lehet menni félelem nélkül a szultán táborába. Ezért később sajnálatos módon és igen gyorsan utolérte a halál.

Mivel már a szultán álnok tettét követően küldték vissza Werbőczyt Budára, hogy saját népének jogait képviselje,²⁴¹ saját magát kezdte el átkozni és azt mondani, hogy ő volt az, akinek, ha nem lett volna akkora bizodalma a szultán adott szavában, Buda az ország szíve nem veszett volna el.

Alig töltött el két hónapot a hivatalában, a harmadik hónapban a belső szerveinek betegsége folytán meghalt, miután vendégül látta Szulejmán,²⁴² az első budai pasa egy lakomán; így megalapozott volt a mérgezés gyanúja.

Nem mulaszthatom el, hogy teljes terjedelmében elmeséljem, miben állt a gyanú gondolata.

Werbőczy igen buzgó volt vallásában, megmutatta, hogy tettekkel lehet tökéletesebben megvallani a hitet, csaknem minden évben a törökök rabszolgáit, akikre lehetőség nyílt, a saját pénzén kiváltotta. Azok közül, – akiket utolsó konstantinápolyi követsége alkalmával váltott meg,²⁴³ a szultán engedélyével, fel is szabadította őket, – egyet, aki előkelő családból született, saját szolgálatába fogad-

szultánnál, 1541-ben a török által elfoglalt Budán kádiként működött, de pár hónap múlva meghalt. Ld. MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON 1981, II. 1039–1040.

²³⁷ Naivitása miatt a törökök rossz természetében megbízott, mert ő maga nem ismerte az intrikát, ármányt.

²³⁸ I. (Nagy) Szulejmán (1494–1566, uralkodott: 1520–1566).

²³⁹ I. (Szapolyai) János magyar király (1486–1540, uralkodott: 1526–1540).

²⁴⁰ „és mindjárt Eszéki János pécsi püspököt s Werbőczy István kancelláriust Konstantinápolyban útra indíták, nagy bőséges ajándékokkal, melyeket Szulimánnak s az vezéreknek bemutatniok kellene, adván kezekben.” Ld. ISTVÁNNFY 2003, I/2. 38.

²⁴¹ „Budában ő kípiben hagyá Szolimán passát, az Werbeczy Istvánt mellette hagyá, csak pro forma, magyarokért.” Ld. MEMORIA RERUM 1981, 89.

²⁴² Később, a 219. oldalon visszatér Szulejmán pasa tetteire.

²⁴³ 1540 nyarán küldte el János király a főkancellárt, és Eszéky Jánost Szulejmánhoz, hogy biztosítsa fia öröklését.

ta, mivel az emberi nagysága és az ügyek intézésében való tehetsége hasonlított családjának kiválóságához.

Egy bizonyos napon hintóba szállt, ugyanis köszvényben szenvedett, és egyébként nem is tudott már lovagolni igen hajlott kora miatt, így ment el megszo-
kott módon a tanácsba, hogy a pasa előtt képviselje a magyarok jogait.

Miután közel ért a pasa házához, bár pártfogoltjainak nagy tömege körbe vette, a pasa testőrei, akik mindennap fogadták hivatala miatt uruk parancsára a jeles férfiút, és akik azon a napon többen voltak, mint máskor, Werbőczynek nem tisztelegve, dühösen azonnal a fogolynak rontottak, megragadták a hajánál fogva, az utca közepén lecsupaszították nyakát, levágták a fejét, miközben a többiek elborzadtak és döbbsenten álltak. Innen gyorsan, egy szót sem szólva, visszatértek az őrhelyükre.

Werbőczy, alig halotta meg a szörnyű hírt, miután már a szerencsétlen ember holtan hevert a földön, kidugta a fejét a hintóból és így kérdezősködött, hogy mi történhetett, mert hiszen gondolni sem tudott volna egy ilyen istentelen tetre.

Miután megmutatták a levágott fejet ott, a holttestét meg amott és elmondták, hogy az okot senki sem ismeri, nehezen és fájdalmasan sóhajtott fel, kezével ütötte mellét; és amikor a török pasa, aki abban az évben lett a város vezetője, ahogy már mondtuk volt, az ő kocsija mellett ment el, rákiáltott és azt üvöltötte, hogy milyen szörnyűség történt; azonnal megfordította hintáját, amelyet nyolc ló húzott, és megparancsolta, hogy hajtsanak haza.

Alig ért ki abból az utcából, új hírnökök rohantak hozzá, és azokat mások követték, kérlelték, hogy maradjon nyugodt, visszahívták a pasához, és ne tulajdonítson nagy jelentőséget a bűnös szolga halálának, az ő élete és az övéi élete nincs veszélyben; a bűnös szolga ügyét ne értékelje sokra, a pasától majd értesül arról, hogy az illető megérdemelte a halált, és hogy vizsgálat nélkül kell azokat megbüntetni, akik elárulták a szultánt.²⁴⁴

Sokáig kardoskodott amellet, hogy haza megy, inkább a hitszegők álnok-sága miatt érzett dühe, mint a félelem vezérelte, többször kikiabálta a tér közepén az istentelen gaztettet, és hogy az erőszakoskodók kegyetlensége nyomán a jog és a rend felborult, ugyanígy azt is, hogy a szultán, a legigazságosabb uralkodó nem tudja, hogy a kinevezett vezetői bűnös és semmirekellő emberek.

Mégis a barátai meggyőzték, és egyébként ő maga is saját értelménél fogva többre értékelve saját hivatalát engedett, tudniillik attól félt, nehogy az erőszak ő ellene forduljon, és méltatlanabban hurcolják a pasához, igen gyorsan döntés született arról, ami kicsit később megtörtént.

Azonban amikor megérkezett a gyűlésre, noha a pasa a „szénátorokkal” együtt felállt előtte, és kérlelték nyájas és hízelkedő beszéddel, hogy foglaljon helyet, ő mindezt elhárította magától csodálatra méltó vakmerőséggel, egy szenátor-

nál is több, bátorsággal beszélt: nem ül le és semmit sem tesz addig, amíg nem kap számadást arról, hogy miért gyilkolták meg egyik emberét, és amíg nem adnak a magyarázatot az ártatlan ember megölése ügyében, úgy tekinti, hogy ezt a tettet az ő tekintélyének legnagyobb sérelmére követték el.

Mivel nem tudta mérsékelni jogos fájdmát, szavak segítségével fejezte ki, és úgy tűnt, hogy szavai miatt a pasa és ülnökei igen szégyellik magukat. Mindkét fél kezdett dühbe gurulni, kiváltképp a törökök, mivel Werbőczy nem mutatott irántuk semmifajta kedvességet, és semmilyen hízélgés hatására nem volt hajlandó lecsillapodni és megnyugodni, és Werbőczy is, mivel nem hoztak fel semmilyen olyan érvet a megölt emberrel kapcsolatban, amely elég alkalmasnak látszott meggyilkolásának mentségére. Ezzel a beszéddel semmi mást nem ért el, mint hogy a feldühösített törököktől ő is dülva–fúlva távozott.

Amikor eltávozván lement a lépcsőn, úgy tartják, hogy az átkozódva emlegette azokat, neveket nem mondva, noha eléggé elkeseredetten panaszkodott a sértetlenségükről. Ez a szó a barátai szerint azt jelentette – és egy megbízható tanúnak lehet hinni, hogy saját társait vádolta – Fráter Györgyöt²⁴⁵ és Petrovics Pétert²⁴⁶ – és szemrehányásokat tett nekik, – akiknek a döntése következményeként ebbe a börtönbe és veszélybe sodródott – mivel azok megőrizhették szabadságukat.

Következő nap a pasa embereket küldött utána, akik vállalkoztak arra, hogy megengesztelik Werbőczyt, és mindent megígérnek neki az ő részéről ezzel az ügyel kapcsolatban, bármit is kérne a főkancellár, mivel félt a szultán haragjától, akinek nemcsak saját magával és a magyar nemzettel, hanem a király fiával és budai polgárokkal szembeni méltányos viselkedését és jóságát Werbőczy gyakran ismételte, és felemlgette panaszos szavakkal, és nyíltan kijelentette, hogy nem fog

²⁴⁵ *Fráter György* (1482, Horvátország – 1551. 12. 17., Alvinc): családi nevén Utiešenić, édesanyja nevén Martinušević, bíboros, horvát kisnemesi származású államférfi. Corvin János herceg udvarában nevelkedett, utána került özvegy Szapolyai Istvánnéhoz, majd Szapolyai János szolgálatába állt, végül a pálos rend tagja lett. Sajóládi perjel, 1528-tól állt I. János szolgálatába, 1534-től váradi püspök. Komoly szerepe volt a váradi béke (1538) megkötésében, 1540 nyarán a haldokló király őt jelöli meg fia gyámjának, 1541 folyamán megvédi Budát I. Ferdinánd ellen, de a törökök ellen már kudarcot vall. 1541 decemberében megkötö a gyalui szerződést, de végül nem tartja be. 1542-ben kincstartósága mellett megkapja a kormányzói posztot, és elkezd szervezni az önálló erdélyi államot. 1551-ben újra megegyezik I. Ferdinánddal, lemondítja a királynét, ezért erdélyi vajda, esztergomi érsek és bíboros lesz. I. Ferdinánd nem bízva benne Castaldóval 1551 decemberében meggyilkoltatja. Ld. MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON 1981, I. 539–540.

²⁴⁶ *Petrovics Péter* (1485–1557, Kolozsvár): tiszántúli nagybirtokos, Pozsega vármegyéből származó szerb család sarja, Szapolyai János rokona és rendíthetetlen híve. 1531-ben Lippa várának kapitánya, 1534-ben temesi bán, János Zsigmond gyámja. A török szövetség híve, Fráter György ellenfele, 1556-ban az ő segítségével tér vissza Erdélybe Izabella és fia. Ld. Uo. II. kötet. 410.

soha ilyen jogtalanságot eltűrni, soha nem kapott a budai pasa ekkora cselekvési szabadságot a szultán alattvalóival szemben, és nem sokáig fog itt uralkodni ez a kegyetlen ember, amíg ő él.

Azonban hiába fáradtak, mivel Werbőczy megparancsolta a szolgáltnak, hogy készítsék elő a kocsit, gyűjtsenek össze minden háztartási eszközt, és készüljenek fel Buda elhagyására, és már mindent elrendeztek, és hozzátették a poggyászhoz.

Egyszer csak a pasától hozzá futnak jeles férfiak, egyesek kedves szavak és érvek felsorakoztatásával le tudják beszélni, és vissza tudják tartani a távozástól, a többiek a kocsiról leszedvén a terhet a saját hátukon viszik be a házba a poggyászt, messzire elkergetve a szolgáltnak, Werbőczynek megígérik, hogy az óhaja szerint minden későbbi ügy Szulejmán pasa elé kerül, csak a pasa egyetlen hibájába, amit már elkövetett, törődjön bele. Többé sem az ő emberei, sem a többi keresztény ellen nem fognak semmit tenni a pasa nevében beleegyezése és tanácsa nélkül.

Miután ezek meggyőzték Werbőczyt, megbékélt a pasával, inkább tette, mint őszintén, ugyanis nem tehetett másként, mivel a felső vezetők titkos parancsa alapján előkelő fogoly volt a legfőbb tiszteletadás és szabadság ürügyével álcázva.

Pár nappal később, hiszen szokásához híven több más alkalommal is meghívta a pasa magához az ünnepi lakomájára. Ezen a lakomán, amely igen nagy pompával és fénnel lett megrendezve, Werbőczynek mérgezett italt szolgáltak fel, amely azonnal hat és gyors halálhoz vezet, és még mielőtt a szultánhoz felterjeszthette volna panaszait, meghalt, és amely lakomán boros kupákat ürítettek a császár egészségére, János Zsigmond elkövetkező boldog életére, Magyarország szerencsés jövőjére hazug könyörgések formájában. Szinte teljesen nyíltan követték el az egész rémtettet, a köznép ismerete nem tért el erről az oly szörnyű és istentelen tetről.

Ezen a napon, amelyen későn tért haza Werbőczy, az éjszaka beálltával egyáltalán semmilyen fájdalmat nem érzett testében, talán addig, amíg az egész testében szétfolyt méreg nem kezdett el hatni. Következő nap bélgörcs kezdte el kínozni, és lassan–lassan, mielőtt beesteledett volna, szavai elerőtlenedtek, teste oly mértékben felfújódott, hogy feje, nyaka, kezei, lábai és ujjai is elvesztették formájukat, és az egészet nevezhetnéd hordónak, vagy inkább hústömegnek, mint emberi testnek, gondolhatnád azt is, hogy száját, szeméit és körmeit nem a természet rakta a nekik megfelelő helyre, hanem máshonnan függesztette őket a helyükre.

Mindenkit félelem és sajnálkozás töltött el, és akik ott voltak, némán átkozták a törökök hitszegését és kegyetlenségét. Így telt az idő, és a harmadik napon, amikor már rég a török testőrök, akiket a pasa küldött, örködtek házának kapuja előtt, kizárva a tömeget, nehogy még jobban kitudódjon, amit semmirekellő módon elkövettek, az emberek igen nagy számban gyűltek össze a helyszínen, hogy saját szemükkel lássák ezt az oly szörnyű esetet.

Éjjel, éjfél után két órával kilehelte a lelkét, a keresztény rítus szerinti temetésre elő készítették a testét nagy odafigyeléssel. Azonban még azt sem engedték meg a törökök, hogy azt a munkát felügyelet nélkül végezzék el, amit utoljára a halottaknak tartozunk megtenni; makacson követelték ugyanis, hogy a balzsamozásnál és a test koporsóba helyezésénél, – amelyben a temetésre kellett vinni Werbőczyt, – jelen legyenek, a legszigorúbb parancssal megtiltották, hogy a holttestet, amíg elviszik, felravatalozzák, nehogy az eltorzult holttestet sokáig nézegethessék és sajnálkozzanak felette az emberek.

Javait és értékeit érintetlenül hagyták a törökök, teljes bútorzata, arany és ezüstneműi, pénze és ruházata hiánytalanul fiához, Imréhez került.²⁴⁷ Szolgáinak, klienseinek és azoknak, akiket saját pénzéből fizetett, engedték, hogy családjukkal együtt háborítatlanul elhagyják Budát.

Egyetlen parancsa volt a pasának, amit az emberei végrehajtottak, midőn meghalt Werbőczy, összes magán holmiját, és bármije is volt a magániratai között és leveles szekrényében, elkobozták; válogatott leveleit és török diplomáciai iratait, amelyeket megtaláltak, mind eltulajdonították. Miután meggyilkolták az előkelő férfiút, ebből a tettükből jól lehetett látni, hogy mennyire el akarták bűjtatni hitszegésüket egy ilyen látszat mögé, hiszen ennek előtte meggyilkolták az előkelő férfiút.

A temetés és a gyászmenet nem nélkülözte a pompát, az őt megillető tiszteletet nem másként rótták le neki, mint vallásunk előírása szerint, mivel megengedte a pasa, hogy a közeli falvak és települések papjai is eljöjjenek, akik megmenekültek a legutóbbi vészből, mintha Budán semmilyen ellenség nem ejtett volna sebet.

[A szöveget lektorálta: Dr. Kárpáti András, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Klasszika–Filológia Tanszék, Dr. Jankovits László, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék.]

²⁴⁷ Werbőczy István fia, Buda elvesztése után azért küzdött, hogy Baranya és Tolna vármegyék magyar kézen maradjanak, azonban ezzel kapcsolatban 1545 végére minden remény szertefoszlott, ezért Werbőczy Imre erdélyi birtokaira vonult vissza. Hőstetteit Verancsics ifjabb kortársa, Tinódi L. Sebestyén örökölte meg Krónikájában: *Verbőczy Imreinek Kászon hadával kozári mezőn viadalja*. „Ő magában Kászon azon bosszonkodik, hogy Verbőczy Imre véle tusakodik, oly gyakor csatákkal véle ellenkodik, őtet elvesztené, azon igyeközik.”, „Éljen jó Verbőczy sokat ez világban, Isten megtarcsa jó akarattyában.”. Ld. TINÓDI 1984, 458., 463.

Összegzés

Verancsics Antal humanizmusáról kialakult képbe tökéletesen beleillik a Buda elfoglalásáról szóló tanulmánya. Stílusa, jellemábrázolási módszere, történetfilozófiai gondolatai, kiváló latinitása mind azt bizonyítják, hogy a 16. század egyik legkiválóbb magyar történetírója volt.

A magyarság 16. századi nagy tragédiáját feldolgozó írása elsöre nem egy gondosan megszerkesztett mű benyomását kelti, azonban ha jobban megvizsgáljuk a szöveg belső logikáját, azonnal szembetűnik, hogy minden egyes esemény szorosan kapcsolódik az előzőhöz, vagy az őt követőhöz. Műfajának pontos meghatározása is problémás, hiszen levél formájában íródott, de az egyszerű kommentárból történeti monográfia nő ki.

Tanulmányom középpontjában a török szultán táborában lezajlott események és a magyar főváros megszállása áll. Emellett még egy önálló, rövid történetet iktatott bele a szövegbe Verancsics Antal: Werbőczy István utolsó hónapjairól és haláláról. A Werbőczy-történet, akár az egész mű, komoly morális tanúságot hordoz magában, amit az író többször is hangsúlyoz: ne bízz a törökben! A törökök álszentségét, hitszegését állandóan felemlgeti, a perfidia, dolum kifejezések az oszmánok állandó eposzi jelzőivé válnak. Uralkodójuk szinte mindent a szerencse és Isten segítségével ért el, a fortuna adta kezére Budát is, nem saját érdeme volt, hogy elfoglalta a várost. Velük szemben állnak a kereszténységet képviselő magyarok, és királyuk, akire a szelídség, hűség és a jóság jellemző, és akiknek a megalázkodás jut osztályrészül, illetve, hogy saját városukért kell esdekelnük a szultán előtt. Az egyének jellemzésénél megmutatkozik a humanista történetíró realizmusa, kiemeli honfitársai egyéni hibáit, amelyeken ebben a sorsdöntő pillanatban egy ország sorsa múlott (Werbőczy naivitása).

Szigorú forráskritikai mércéjének megpróbál megfelelni, bár személyes tapasztalat híján jórészt kénytelen elbeszélésekre hagyatkozni az 1541-es ostrom leírásánál. Fontosnak tartja az antik auktorok imitálását, és stílusuk alkalmazását, de nem híve a lelketlen másolásnak. A legfőbb antik minta munkájában Livius volt, akinek stílusát, mesélő kedvét átvitte az akkori magyar valóságba. Szívesen alkalmazza a szónoki beszédet, leginkább az események fordulópontjainál, példa erre a magyar urak szónoklata a török táborban. Az oráció, mint egy válaszfal áll a szöveg mértani közepén, ahonnan lehet előre és hátra egyaránt tekinteni, meglátni saját tévedéseinket, és az azoknak megoldását. Az igazi tragédia azonban az, hogy a magyarságnak nincs kiút, nekik ezzel a beszéddel egy több mint ötszáz éves korszak zárult le végérvényesen, az utána következő már teljesen más lesz, ahol nem ők lesznek a főszereplők.

FORRÁSKIADVÁNYOK

MHH 1857 XX. k. = Verancsics Antal esztergomi érsek és magyar királyi helytartó összes munkái. In: *Monumenta Hungariae Historica*. Kiadja: SZALAY László – WENZEL Gusztáv. Második osztály: Írók. Pest, 1857. I. kötet (az összesített sorozatban XX. kötet). 178–226.

EMLÉKIRATOK, TÖRTÉNETI MUNKÁK

BONFINI 1995

BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Ford.: Kulcsár Péter. Budapest, 1995.

ISTVÁNFFY 2003

ISTVÁNFFY Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája* (Tállyai Pál XVII. századi fordításában). Szerk.: BENITS Péter. Budapest, 2003. I/2.

KLANICZAY 1982

Janus Panonnius – Magyarországi humanisták. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Budapest, 1982.

MEMORIA RERUM 1981

MEMORIA RERUM (1504–1566). Szerk.: BESSENYEI József. Budapest, 1981.

OLÁH 2000

OLÁH Miklós: *Hungária*. Ford.: NÉMETH Béla. Budapest, 2000.

RANSANUS 1999

RANSANUS, Petrus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Ford.: BLAZOVICH László – GALÁNTAI Erzsébet. Budapest, 1999.

SZAMOSKÖZY 1981

SZAMOSKÖZY István: *Erdély története (1598–1599, 1603)*. Ford.: BORZSÁK István. Budapest, 1981.

SZERÉMY 1961

SZERÉMY György: *Magyarország romlásáról*. Ford.: Székely György. Budapest, 1961.

THUKÜDIDÉSZ 1999

THUKÜDIDÉSZ: *A peloponnészoszi háború*. Ford.: MURAKÖZY Gyula. Budapest, 1999.

TINÓDI 1984

TINÓDI Sebestyén: *Krónika*. Szerk.: SUGÁR István – SZAKÁLY Ferenc. Budapest, 1984.

FELDOLGOZÁSOK

ALBRECHT 2003

ALBRECHT, Michael: *A római irodalom története*. Ford.: TAR Ibolya. Budapest, 2003. I. kötet.

BARLAY 2001

BARLAY Ö. Szabolcs: *Romon virág (Fejezetek a Mohács utáni reneszánszból)*. Budapest, 2001. (Reprint.)

BARTA 1979

BARTA Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése*. Budapest, 1979.

BARTONIEK 1975

BARTONIEK Emma: *Fejezetek a 16.–17. századi magyarországi történetírás köréből*. Budapest, 1975.

BIRNBAUM 1986

BIRNBAUM, Marianna: *Humanists in a shattered world (Croatian and Hungarian Latinity in the 16. Century)*. Budapest, 1986.

BÓNIS 1971

BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971.

BURKE 1999

BURKE, Peter: *Az olasz reneszánsz*. Budapest, 1999.

COLLINGWOOD 1987

COLLINGWOOD, Robin: *A történelem eszméje*. Budapest, 1987.

CORNIFICIUS 2001

CORNIFICIUS: *A. C. Herreniusnak ajánlott retorika*. Ford.: ADAMIK Tamás. Budapest, 2001.

ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998

ENGEL Pál – KRISTÓ Gyula – KUBINYI András: *Magyarország története (1301–1526)*. Budapest, 1998.

FINÁCZY 1986

FINÁCZY Ernő: *A reneszánsz kori nevelés története*. Budapest, 1986 (Reprint.)

FUETER 1911

FUETER, Eduard (von.): *Geschichte der neueren Historiographie*. München, 1911.

GUNST 1995

GUNST Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, 1995.

HERCZEG 1985

HERCZEG Gyula: *A régi magyar próza stílusformái*. Budapest, 1985.

- JANKOVITS 1996
JANKOVITS László – KECSKEMÉTI Gábor (szerk.): *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*. Pécs, 1996.
- KATUS 2000
KATUS László: *A középkor története*. Budapest, 2000.
- KLANICZAY 1964
KLANICZAY Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig*. Budapest, 1964. I. kötet.
- KÁLDY–NAGY 1974
KÁLDY–NAGY Gyula: *Szulejmán*. Budapest, 1974.
- KLANICZAY 1985
KLANICZAY Tibor: *Pallas magyar ivadékai*. Budapest, 1985.
- MARKIS 1976
MARKIS Simon: *Rotterdami Erasmus*. Budapest, 1976.
- SULICÁ 1907
SULICÁ, Szilárd: *Adalékok Jovius „Historiarum sui temporis” magyar vonatkozású forrásaihoz*. Budapest, 1907.
- SZILÁGYI – RITOÓK – SARKADY 1968
SZILÁGYI János György – RITOÓK Zsigmond – SARKADY János: *A görög kultúra aranykora*. Budapest, 1968.
- ZIMMERMANN 1995
ZIMMERMANN, T. C. Price: *Paolo Giovio (The Historian and the Crisis of Sixteenth Century Italy)*. Princeton, 1995.

TANULMÁNYOK

- ACSÁDY 1898
ACSÁDY Ignác: Verancsics Antal és Szerémy György. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1898.
- ÁCS 1999
ÁCS Pál: Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában. In: *Vigilia* 1999.
- BORZSÁK 1989/1990
BORZSÁK István: Livius magyarországi utókora. In: *Antik Tanulmányok* 1989/1990.
- GÖZSY 2004
GÖZSY Zoltán: Verancsics Antal, a történetíró. (kézirat). Elhangzott: *Verancsics Antal és kora* c. konferencián, Miskolc, 2004. november. 05. 3.
- HUSZTI 1943
HUSZTI József: Livius Magyarországon. In: *Olasz Szemle* 1943.

SÖRÖS 1897

SÖRÖS Pongrác: Verancsics Antal az erdélyi udvarnál. In: *Magyar Sion* 1897/12.

SZALAY 2000

SZALAY László: Werbőczy István és Verancsics Antal. In: *Válogatott történelmi tanulmányok*. Szerk.: SOÓS István. Budapest, 2000.

VÁSÁRHELYI 1978

VÁSÁRHELYI Judit: Két 16. századi magyar ciceroniánus. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1978/3.

KÉZIKÖNYVEK, LEXIKONOK, ENCIKLOPÉDIÁK

BERTÉNYI 2001

BERTÉNYI Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, 2001.

DOMANOVSKY 1991

DOMANOVSKY Sándor: Magyar művelődéstörténet. III. kötet. In: *A kereszténység védőbástyája*. Budapest, 1991. (Reprint.)

GRENDLER 1999

GRENDLER, Paul F. (ed.): *Encyclopedia of the Renaissance*. III. kötet. New York, 1999. III. kötet.

BEKE 2003

BEKE Margit (szerk.): *Esztergomi Érsekek (1001–2003)*. Budapest, 2003.

KENYERES 1981

KENYERES Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*. I–II. kötet. Budapest, 1981.

NAGY 2002

NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal (elektronikus dokumentum)*. Budapest, 2002.

MELLÉKLET

1. ábra

Buda városa és a királyi vár a 16. század első felében (rézmetszet)

E. S. T. I. ANT. VERANCIO ANN. NATC
O. I. F. R. III. QVINQ. ECCLES. EP. O. SACR
ROM. REG. DE PACE APVD
TVR. ORAT. MELCHIOF
LORCK PICT. BENEVOL
ERGO. F. CONSTANTINOP.
MDLV.

2. ábra

Verancsics Antal, egri püspök (rézmetszet)

3. ábra

Paolo Giovio: Dialogo dell'impresie militari et amorose. Lyone, 1574. 90–91. p.

4. ábra

I. (Nagy) Szulejmán (1520–1566)

5. ábra
Izabella magyar királyné (1519–1559)

6. ábra
Szapolyai János Zsigmond választott magyar király, erdélyi fejedelem (1540–1571)

7. ábra

Werbőczy István főkancellár, nádor (1458–1541)

8. ábra

Fráter György (1482–1551)

A SZÓ ELSZÁLL. AZ ÍRÁS MEGMARAD? BRODARICS ISTVÁN LEVÉLÍRÓI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

KASZA PÉTER

Kujáni Gábor Sörös Pongrác Brodarics–monográfiájáról írott *Századok*-beli recenziójában megállapította, hogy „*Brodarics életrajza úgyszólván leveleibe van letéve.*”¹ És valóban, ha hiteles életrajzát nem is lehet megírni pusztán csak a levelek nyújtotta adatokra támaszkodva, az egyik legfontosabb Brodaricsra vonatkozó forráscsoportot levelei jelentik. Fölmerül azonban a kérdés, forrásértékük mellett, mennyiben tekinthetők Brodarics levelei irodalmi alkotásoknak, azaz igazolható-e, hogy a mohácsi csatáról írott beszámoló mellett a leveleket is Brodarics humanista tevékenysége részeként kell vizsgálnunk? Avagy V. Kovács Sándor fordulatát kölcsönvéve: humanista levélről vagy egy humanista leveleiről van-e szó Brodarics esetében?² Az alábbiakban erre próbálok válaszolni, megvizsgálva a levelek jellegét, céljait, címzettjeit, nyelvezetét, valamint hogy mennyiben és milyen módon hasznosíthatók egy Brodarics–életrajz megírása során.

A levelek jellege

A levél eredendően római műfaj volt, amit személyes hangú formájában Cicero emelt irodalmi rangra. Cicero leveleinek alapvető célja az egyén belső érzelmeinek, gondolatainak kifejezése volt. Követőinél azonban, Senecánál vagy Pliniusnál ez az individualitás háttérbe szorult a retorikus szerkesztettség művészi igénye mögött. Az európai középkor ezt a hagyományt veszi át, és egészen a reneszánszig várni kell a cicerói hagyomány folytatására.

A reneszánsz és a humanizmus azonban újra felfedezi az egyént és az individualitást, amelynek tökéletes kifejezési formáját találja meg a kötetlen és szabad levélműfajban. „A humanista megismeri önmagát, foglalkozik saját jellemével, lelkivilágával, érzelmeivel [...] amelynek hű kifejezői levelei.”³ A humanisták között tehát valóságos levélkultusz alakult ki, amennyiben a levelezés egyaránt szolgált és helyettesítette a szórakoztatást, a hírközlést, művészi eszmecserét, véleményformálást, politikai vitairatot, esszét, újságírást, stb. Természetesen ez csak úgy volt elképzelhető, ha a levelek széles körben ismertté váltak. A humanista levél egyik legfőbb sajátossága tehát az, hogy (különösen ha jól sikerült) kézzel kézre adták, másolták, sőt összegyűjtve ki is adták. A humanista tehát igen gyakran nem csupán egyvalakinek, a levél tényleges címzettjének ír, hanem azzal a szándékkal,

¹ KUJÁNI 1908a, 348.

² V. KOVÁCS 1971, 48.

³ MOHOLI–ERNUSZT 1947, 22.

hogy művét utóbb akár közre is adhassa. Igen, művét és nem levelét, ugyanis a humanista szerző nem egyszerűen levelet *ír*, hanem opust *alkot*. Formai szempontból épp az a lényeg, hogy a levél könnyednek hasson, a pillanat spontánsága érződjék még egy többszörösen átfogalmazott és újraserkesztett levélen is. Enea Silvio Piccolomininek, a későbbi II. Pius pápának fennmaradt piszkozatai jól mutatják, milyen gondos munkával készítette, csiszolta episztoláit ez a briliáns levélíró. Az igazi példakép azonban Petrarca volt, a 16. század első felében pedig már természetesen Erasmus.

A humanisták számára tehát igen fontos volt a levelek szerkesztettsége, retorikus jellege, a gondos kimunkáltság, és ennek hamarosan kialakultak a kötelező szabályai is. Megjelentek a levélírást tanító segédkönyvek. Hogy csak a fontosabbakat és a Brodarics korában íródottakat említsük: elsőnek ott volt a komoly magyarországi kapcsolatokkal rendelkező bécsi humanista, Conrad Celtis műve a *Tractatus de condendis epistulis* (1492), amit hamarosan követett Erasmus nagy hatású *De conscribendis epistulis* (1522) című munkája.⁴ E kézikönyvek szerint alapkövetelmény volt a gazdag, választékos szókincs, a szóképek, metaforák használata, a sokszor már cikornyás szóbőség, szónoki eszközök alkalmazása és természetesen minél több antik idézet, utalás, reminiscencia. Ezek mennyisége a műveltség fokmérője volt.⁵

A magyarországi humanista levelezés nyitánya, miként az egész magyar humanizmusé is, Vitéz János nevéhez fűződik. Vitéz maga soha nem jutott el Itáliába, így csak közvetett úton, a Magyarországon megforduló humanisták, illetve külföldről hozott könyvek révén szívhatta magába a reneszánsz és a humanizmus szellemét. Vitéz kapcsolatban állt kora két legnevesebb humanistájával, Pier Paolo Vergerióval, aki 26 évet élt Magyarországon, jórészt Vitéz környezetében, és Poggio Bracciolinivel, a Petrarca követő időszak legünnepeltebb és legnagyobb hatású levélírójával. Volt tehát kitől ellesnie a levélírási művészetét és neki (a későbbi generáció számos jeles képviselőjével ellentétben) még megadatott, hogy írásaiból leveleskönyvet állítson össze 1451-ben.⁶ Már Vitéz leveleiben is feltűnik az a sajátos magyar jelleg, hogy az ország állandóan veszélyes külpolitikai helyzete, a fenyegető török veszély nem teszi lehetővé a tisztán művészi célú, fennkölt levelezést. A magyarországi humanizmus egyik legfőbb jellegzetessége lesz már a kezdet kezdetén, hogy a levélírásban a gyakorlati okok, a szükség és a kényszer

⁴ Erasmus a *De condendis epistulis* első változatát 1498-ban írta, majd közel negyed századdal később, 1522-ben jelentősen átdolgozta és újra kiadatta a művet. Vö.: MARKIS 1976, 35. – A levélírási metodológiájával magyarországi szerzők közül először Zsámboky János foglalkozott, akinek *Epistolarum conscribendarum methodus* című műve 1552-ben jelent meg Baselen.

⁵ MOHOLI–ERNUSZT, 1947, 22.

⁶ Magyarul lásd: BORONKAI 1987. – Vitéz leveleiből válogatást közöl V. Kovács Sándor *Magyar humanisták levelei* című antológiája is.

mindig dominálni fognak a pusztá kedvtelés előtt. Magyarországon a humanista stílus elsajátítása és alkalmazása a pusztá esztétikumon túl mindig azt a célt is kell hogy szolgálja, hogy a legmodernebb, Európa számára ismerősen csengő toposzrendszert és fordulatokat felhasználva hívja fel a figyelmet az országot, és így Európát fenyegető török veszedelemre, és így tudjon segítséget kieszközölni a törökkel szemben. Így a magyarországi levelek kivétel nélkül informatívabbak, több bennük a tényközlő vagy adott esetben propagandisztikus jelleg, mint más országok humanistáinak írásaiban.⁷

A Vitézt követő generáció, Janus Pannonius, Váradi Péter, Kosztolányi György vagy Garázda Péter sorsát részint beragyogja, részint elsötétíti Mátyás korszaka. Nem véletlen, hogy az említett szerzők közül talán csak Váradi Péter készít leveleskönyvet, azt is Mátyás halála után, de ez – ha elkészült egyáltalán – nem maradt fenn. A nagy reneszánsz uralkodó udvara ugyanis egyfelől páratlanul kedvező szellemi környezetet teremtett a kibontakozó magyarországi humanizmus számára, ugyanakkor Mátyás súlyos egyénisége rá is nehezedett környezetére. Közismert az az eseménysor, ami a nagyra törő és becsvágyó királlyal előbb szembefordítja, majd a király ellen szőtt összeesküvés lelepleződése után a bukásba taszítja addigi legodaadóbb és legjobb híveit. Ez a sors vár az idős Vitéz Jánosra éppúgy, mint a briliáns tehetségű Janus Pannoniusra, de Mátyás uralkodása végén Váradi Péter is tömlöcbe kerül. Pótolhatatlan vesztesége a magyar irodalomnak, hogy a humanizmus ezen óriásainak pályája fénykorukban törik derékba, életművük torzóban marad.

A Jagelló–kor kisebb jelentőségű levélírói után (Kesserű Mihály, Bekényi Benedek, Magyi Sebestyén, Hagymási Bálint),⁸ a következő nagy egyéniség, Brodarics István. Brodarics lényegében már két korszak határán áll, amennyiben életének nagyobbik fele a Jagellók Magyarországon telik el, de levelezésének túlnyomó része már a Jagelló–kori Magyarország bukása, vagyis 1526 után keletkezett. Már V. Kovács Sándor felismerte, hogy a Brodarics–levelek jellege eltér a korábbi humanista gyakorlattól, amennyiben levelei igen ritkán említenek humanista beszélgetéshez, levélváltáshoz illő témákat, sokkal gyakoribb, hogy a napi politika vagy Brodarics személyes gondjai, problémái, tépelődései kapnak bennük teret.

V. Kovács Brodarics stílusának különbözőségét, lényegi szikárságát egyfajta fordulópontként értelmezte, és a változás gyökereit európai szinten a lutheri reformáció szellemi térhódításában vélte megtalálni. Luther ugyanis az *Asztali beszélgetésekben* pálcát tört a cikornyás, retorikusan fecsegő humanista levél fölött,

⁷ V. KOVÁCS 1971, 7–12.

⁸ Az ő esetükben a minősítés persze sokkal inkább a mennyiségnek, mint a minőségnek szól. Az említett szerzőktől túl kevés levelet ismerünk ahhoz, hogy igazi kvalitásaikat meg tudjuk ítélni.

a puritán, egyszerű, a tényközlésre, az információ továbbítására szánt levelet állítva ideálul és ellenpéldaként. V. Kovács véleménye szerint ez a lutheri célszerűségi elv hatja át Brodarics leveleit. Az óhatatlanul felmerülő kérdésre, hogy kerül Luther hatása alá egy magyarországi katolikus főpap, a választ Brodarics erősen protestáns színezetű kapcsolataiban vélte megtalálni.

V. Kovács szerint az egyik döntő tényező a Krakkóban működő erasmista kör hatása volt, mely csoportosulásnak épp az a Piotr Tomicki volt az egyik vezéralakja, akihez Brodaricsot szoros barátság fűzte. Erasmus racionalizmusa, vallási toleranciája számos hívét a lutheri reformáció felé lökte, és az áttérésre ösztönözte. Krakkó kapcsán V. Kovács feltűnőnek tartotta, hogy az 1530–40-es évek magyar reformátor nemzedéke is jórészt Krakkóban kezdte tanulmányait.⁹ De fontosnak tartotta azt is, hogy Brodarics egyik legfontosabb levelezőpartnere, a protestáns tanok egyik legfőbb hazai gyámolítója, Nádasdy Tamás volt. Ezek alapján valószínűsítette, hogy Brodarics, aki a legszorosabb szellemi kapcsolatban állt a krakkói humanista elittel, valamint az egyik legnagyobb tekintélyű, a protestáns tanokkal legalábbis szimpatizáló magyar főúrral, tényleges áttérés nélkül is bőven meríthetett a reformáció szellemiségéből.¹⁰

A Brodarics–levelek valóban feltűnően különböznek a korábbi, sőt Oláh Miklóséival összehasonlítva a Brodarics utáni jelentős levélírók stílusától is. Míg a klasszikus humanista levél az esetek többségében egy leendő opus részét képezi, illetve már önmagában is a nyilvánosság számára íródik, így kerek és értelmezhető egészet alkot, addig Brodaricsnál ilyesmiről szó sincs. Mikor ír, szemlátomást vajmi kevéssé hajtja irodalmi ambíció, egyszerűen csak tudósít, híreket, tényeket közöl, háláját fejezi ki, és lépten nyomon olyan szóbeli megállapodásokra, korábbi eseményekre hivatkozik, amelyek csak ő és a levél címzettje előtt ismertek. Más, avatatlan szem, különösen pedig az utókor számára bizony igen sokszor nehezen értelmezhetőek. Fel sem merül benne, hogy a címzetten kívül más is elolvashatja a leveleit. Ez a szemlélet pedig a stílusra is rányomja a bélyegét. Brodarics kerüli a cikornyás kifejezéseket, a felesleges kacsaringókat, és a retorikus hatáskeltést, igen ritkán sző leveleibe antik auktoroktól származó idézeteket is. Humanista szelme csak a hálálkodó levelekben tör utat magának, ahol a dúsan hullámzó bókten-

⁹ V. Kovácshoz hasonlóan egyfajta „protoprotestáns” központot látott Krakkóban Waldappfel József is, aki szintén hangsúlyosnak vélte, hogy az első magyar reformátor–nemzedék tagjai Krakkóban kezdték tanulmányaikat: Dévai Bíró Mátyás és Kálmáncsehi Sánta Márton 1523-tól, Gálszécsi István 1527-től, Székely István 1529-től, Szegedi Kis István pedig 1537-től volt a krakkói egyetem hallgatója. Waldappfel is úgy vélte, hogy a krakkói erasmista szellem tette fogékonnyá az ottani magyar diákokat a reformáció befogadására, és legtöbbször csak krakkói tanulmányaik után kerültek Wittembergbe a reformáció fellegvárába. Vö.: WALDAPPFEL 1946, 27–46.

¹⁰ Vö.: V. KOVÁCS 1971, 34–39.

ger a nagy elődök példáit idézi.¹¹

Abban tehát minden további nélkül egyetérthetünk V. Kovács Sándorral, hogy Brodarics levelei jóval puritánabb egyszerűséggel, szikárabb stílusban fogalmazódtak, mint elődeié. De vajon tényleg a lutheri szemlélet az oka az eltérésnek? Valóban gyökeres stílusfordulatról van szó?

V. Kovács egyik érve az volt, hogy a Krakkóban működő, Tomicki vezette erasmista kör tette fogékonyá Brodaricsot a lutheri eszmék befogadására. Amivel mintha azt sugallná, hogy Erasmus követése, a vele való, még csak nem is közvetlen kapcsolat, az a tolerancia, ami Erasmus műveit és szellemiségét áthatja, mintegy szálláscsinálója a protestantizmusnak. Amennyiben ez ilyen egyszerűen működne, a Brodaricsnál megfigyelhető stílusbeli sajátosságok fokozattan kellene hogy hassanak arra az Oláh Miklósrá, aki nem krakkói közvetítők útján szívta magába Erasmus szellemét, hanem sűrű levelezésben állt a nagy humanistával, nem mellékesen a korabeli Európa legnagyobb hatású levelezőjével. Márpedig Oláh levelei, Brodaricséval ellentétben, iskolapéldái a humanista levéllirodalomnak.¹² Az erasmismus tehát önmagában aligha okozhatta (volna) a Brodarics–levelek jellegének különösségét.

Szintén kétségbe vonható V. Kovács másik érve: Nádasdy hatása Brodaricsra. Nádasdy majd' húsz évvel volt fiatalabb Brodaricsnál, az 1520-as években került csak a királyi udvar közelébe, addigra Brodarics már tekintélyes, Rómát járt diplomata, meglett ember, aligha valószínű, hogy a fiatal Nádasdy dön-

¹¹ Két idézet a példa kedvéért:

Servitores Vestrae Reverendissimae Dominationis in nulla alia re apud Vestram Reverendissimam Dominationem accusare possum, quam de nimia diligentia in me supra modum omnibus officiis et honoribus prosequendo. Accedat et hoc ad ceteram Vestrae Dominationis Reverendissimae et eam maximam et multiplicem in me benignitatem beneficentiamque. Gratiam, cum ego nequeam, Deus referat Vestrae Reverendissimae Dominationi, ego quoque dum vivam perpetuo habebō et si qua in parte unquam potero, referam servitoribus, amicis et consanguineis Vestrae Dominationis Reverendissimae. – Brodarics levele Piotr Tomickinak Tarnów, 1528. április 23. (AT, X. 207.)

Eo ipso die, quem Vestra Reverendissima Dominatio praefixerat, perveni ad Tarnowo ad maiestatem regiam, dominum meum gratiosissimum, ubique in bonis ac per praedia ac possessiones Vestrae Reverendissimae Dominationis ita acceptus, ut quoad amorem et humanitatem viderer mihi esse domi meae, quoad lautitiam et magnificentiam in domo et bonis reverendissimi domini mei, domini Cracoviensis, pro quo et pro cetera Vestrae Dominationis Reverendissimae maxima in me gratia ac beneficentia non cessabo Vestra Reverendissima Dominationi perpetuo agere grates et precari Deum, ut ipse referat, cum ego non sim referendo. – Brodarics levele Piotr Tomickinak Tarnów, 1528. április 25. (AT, X. 209.)

¹² Oláh esetében épp annak lehetünk tanúi, hogy amíg Erasmusszal levelezik, osztja annak toleráns nézeteit, majd hazatérve szakít addigi felfogásával, és a magyarországi ellenreformáció elindítója lesz.

tően befolyásolhatta volna az idősödő államférfi stílusát. De az *Asztali beszélgetések*ben rögzített stílárius elvek egyébként sem igen juthattak Brodarics tudomására, mivel a *Tischreden* első kiadását csak 1566-ban jelentette meg Johannes Aurifaber, húsz évvel Luther és huszonhét évvel Brodarics halála után!

Ha tehát a Brodarics leveleinek sajátosságaként elfogadott szikár tényyszerűséget akarjuk megmagyarázni, alighanem máshol kell keresnünk az okokat. Véleményem szerint a levelek jellegének sajátos voltát három tényezőre vezethetjük vissza: Brodarics életkörülményeire, az élete során betöltött pozíciókra, végül a leveleskönyv hiányára és a levelek ebből következő hagyományozódására. Nézzük ezeket sorjában!

Elég egy gyors pillantás Brodarics életrajzára, és világossá válik, hogy a Jagellók utolsó kancellárjának esetében egy meglehetősen hányatott sorsú humanistával van dolgunk. Mint ezt más alkalommal már kimutattam, Brodarics 1480 körül született,¹³ így gyermekora a Mátyás–kori Magyarország békés, a későbbiekhez képest szinte aranykori időszakára esett, de életének nagyobbik fele is még a Jagellók uralmának, ugyan a bukás felé haladó, de még egységes, viszonylag nyugalmas Magyarországon telt el. A problémát sajnos az jelenti, hogy ezekből az évekből alig néhány levél maradt ránk Brodaricstól,¹⁴ és mire 1522-ben kilép a viszonylagos ismeretlenségből, és levelei is szaporodni kezdenek, szerzőnk életének nyugalmasabbik periódusa is véget ér. Összefüggésben van ez egyrészt Magyarország helyzetének megváltozásával, másrészt a Brodarics által befutott életpálya sajátosságaival. Az 1522–1539 közé eső tizenhét év alatt Brodarics alig néhány hónapot tölt egy helyben: hol diplomáciai megbízatásai szólítják egyik helyről a másikra, hol a hadi helyzet miatt kell menekülnie, vagy követnie urának, Szapolyainak gyakran költözködő udvarát. Ez az életpálya még a kor viszonyai között is rendkívülinek számít. A szintén sokat utazó, véglegesen megtelepedni sehol nem tudó vagy akaró Erasmus például 1522-től 1529-ig hét évet tölt Baselen, mialatt számos korábbi művét kiigazítja, újrafogalmazza, és kinyomatja Frobenius ottani nyomdájában. Oláh Miklós lényegében száműzetésbe vonul, amikor elkíséri az özvegy Mária királynét Németalföldre, de 1531 és 1542 között ilyenformán a pezsgő szellemi életéről nevezetes brüsszeli udvarban él, és lehetősege nyílik megismerkednie kora szinte összes vezető tudósával és művészeivel.

¹³ Brodarics születési évének datálási problémáiról lásd: KASZA 2008, 1187–1209.

¹⁴ Jelenleg összesen hét levelet ismerünk az 1522, Brodarics római követi kinevezése előtti időszakból. Ezekből eddig csak öt jelent meg nyomtatásban. A legkorábbi levél 1505-ből való (kiadva: TKALČIČ, 1896. 48.), ismerjük két levelét 1508-ból (vö.: KUJÁNI 1908, 259–261.), egy Aldus Manutiushoz írottat 1512-ből (vö.: ÁBEL 1880, 30.), végül egy 1515-ös levelét Kassa város polgáraihoz a jászói konvent ügyében (vö.: TÓTH–SZABÓ 1903, 105–106). Két, kiadatlan levele található még a MOL Diplomatikai Gyűjteményében: az egyik 1507-ből ismeretlen papi személynek címezve (MOL, DF 232236), a másik 1512-ben kelt és szintén Kassa város polgárainak szól (MOL, DF 270926).

Jellemző, hogy Oláh leveleskönyve (az első fennmaradt magyarországi leveleskönyv Vitéz Jánosé óta!) épp az 1527–1538 közti évtized leveleit tartalmazza, tehát azon időszakét, melyet *nem* a nyughatatlan, hadszíntérré vált Magyarországon töltött. Brodarics esetében nem számolhatunk ilyen nyugalmi periódussal, ami nyilvánvalóan komoly akadály volt annak, hogy alkalma legyen irodalmi kapcsolatok ápolására, és ennek megfelelő tematikájú levelek írására.

A hányatott életútnál is fontosabbak azonban azok a pozíciók, melyeket Brodarics élete során betöltött. Az 1522 előtti időszakot ebből a szempontból lényegében figyelmen kívül hagyhatjuk, mivel ebből a korszakból összesen hét levelet ismerünk. 1522 után Brodarics előbb római követ, kisebb megszakítással 1525 őszéig, majd 1526-ban kancellár lesz, 1527-es átállását követően pedig Szapolyai vezető diplomatája, aki jószérével állandóan úton van, és tárgyal Itáliában, Párizsban, Krakkóban, Bécsben és a legkülönbözőbb magyarországi helyszíneken. Brodarics tehát, noha elsőrangú humanista képzettséget szerzett padovai és bolognai tanulmányai során, életének java részében sokkal inkább diplomataként és udvari emberként tevékenykedett, mintsem az irodalomnak, művészeteknek hódoló tudós humanistaként. Őrá is találóak lehetnének Erasmusnak Jacobus Piso halálakor írt sorai: „primum aula, deinde calamitas, nuper etiam mors hominem nobis abripuit”.¹⁵ Nem meglepő tehát, ha egy királyi titkár, követ, majd kancellár, utóbb diplomata ránk maradt levelei nem csillogtatnak irodalmi erényeket, mivel azok legnagyobb része nem a *bonae litterae*-vel foglalkozó tudós humanista, hanem az események sűrűjében forgolódo diplomata és államférfi kézjegyét viseli magán.

Levelei egyfelől szükségképpen tényszerűek, hiszen mint követnek vagy diplomatának legfőbb feladata a tájékoztatás volt. Be kellett számolnia az elvégzett feladatokról vagy mindazon európai eseményekről, melyek tudomására jutottak, és amelyek befolyásolhatták az általa képviselt ország sorsát. Levelei másfelől érthető okokból homályosak. A diplomáciai levél kényes műfaj, különösen ha ellenséges területeken kell átjuttatni.¹⁶ Könnyen rossz kezekbe kerülhet, nem mindig érdemes ezért minden fontos információt papírra vetni.¹⁷ A levelek sokszor valójában csak hitelesítik azt a személyt, aki viszi őket, és aki a valódi információt szolgáltatja,

¹⁵ Vö.: RITOÓKNÉ SZALAY 2002, 127.

¹⁶ Sokszor nemcsak a levél, de maga a követ is veszélyben forgott. Ferdinánd 1530-ban több levélben is utasította megbízottját, Andrea dal Borgót, hogy igyekezzék meggátolni a pápához követségbe küldött Brodarics pápai meghallgatását, sőt ha lehet, fogassa el a követet! Vö.: ETE, II. kötet 21., 74.

¹⁷ Qua de re et circa initia istarum divisionum scripseram et nunc scribo prolixius ad reverendissimum dominum meum, dominum Premisliensem, ex quo supplico dignetur cetera cognoscere, *quamvis non desint quaedam, quae litteris non videbantur committenda*. [Kiemelés tölem. – KP] Brodarics Tomickinak, 1527. április 3-án. AT, IX. 111–112.

ami így természetesen számunkra elveszik.¹⁸ Brodaricsnál tehát bizonyos értelemben fordított helyzetet teremt az a humanista levélírást befolyásoló tényező, hogy a levelet nem csak az olvassa/olvashatja el, akinek ténylegesen címezték, hanem másolatban terjedve vagy nyomtatásban megjelentetve adott esetben szélesebb olvasóközönséget is megcéloz. Ami egy Erasmus számára kívánatos cél, az Brodarics számára kerülendő kockázat. Az ő levelei sokszor nem azért homályosak, mert eszébe sem jut, hogy a címzetten kívül, aki amúgy is tisztában van az utalások és célzások jelentésével és értelmével, más is olvasson a leveleit, hanem éppen azért, mert olykor kifejezetten tart ettől! Mi sem jellemzőbb a titoktartás fontosságára, mint hogy van olyan levele, ahol néhány sort titkosírással írt.¹⁹

A harmadik indok a leveleskönyv hiánya. Valójában nem tudjuk, volt-e Brodaricsnak olyan szándéka, hogy levelezését összegyűjtse és kiadassa. Erre utaló nyom mindenestre nincs. Ha volt is ilyen elképzelése, a fentebb vázolt körülmények mindenképp bőven elegendőek voltak ahhoz, hogy megghiúsítsák azt. De ugyanakkor az sem kizárható, hogy Brodaricsnak esze ágában sem volt leveles-

¹⁸ Rogavi hunc amicum meum, dominum Nicolaum, ut referat nonnulla nomine meo Vestrae Beatitudini ratus hoc esse magis ad occupationes Vestrae Sanctitatis accomodatum, quam litteris prolixioribus eandem molestare. – Brodarics VII. Kelemen pápának, Buda, 1526. február 22. (ASV, Segr. Stato, Principi, vol. 4., f. 32r.)

Commisi reverendissimo Stephano Broderico, oratori regio nonnulla negotia mea apud Sedem Apostolicam et Sanctitatem Vestram transigenda. Supplico igitur Vestrae Sanctitati tanquam domino meo clementissimo, *velit eis quae ipse dominus Stephanus nomine meo retulerit, plenam atque integram fidem habere.* – Csulai Móré Fülöp megbízólevele Brodarics számára Pécs, 1525. március 5. (ASV, Segr. Stato, Principi, vol. 3., f. 50r)

Unde rogamus Dominationes Vestras, tanquam amicos nostros, *velint dictis ac verbis hominis nostri perinde atque nostris fidem praestare indubiam* et cum bona velocitate in absentia nostra ad dominum fratrem nostrum, dominum Mathiam Brodaryith remittere. – Brodarics levele Nádasdy Tamáshoz Vác, 1538. december 20. (KUJÁNI 1908b, 339.)

¹⁹ Brodarics Zsigmond lengyel királynak, Róma, 1525. július 4. AT, VII., 304–305. – A nyomtatott kiadásba a máig megfajtotlan jelekkel írt négy sornyi szöveg nem került be. A levél eredeti kézírata megtalálható a Varsóban őrzött Górski-gyűjteményben (Varsó, Biblioteka Narodowa, T. 6. 43r – 44r). Szintén tartalmazza a titkosírással írt sorokat a levél Libri Legationum kötetében található másolata is (AGAD LL. XXIII. kötet, 502–505. – A Libri Legationum köteteire vonatkozó információkért Tóth Péternek tartozom köszönettel.) – Egy 1528. október 28-án kelt leveléhez csatoltan pedig titkos kódot küld Tomickinek, hogy annak segítségével biztonságosabban fejthesse ki nézeteit: Sed, Mi Reverende Domine, necesse esset, nos illa occulta apertius intellegere; itaque rogo Vestram Dominationem: *velit nobis aliquid apertius significare, quod facere poterit secure per has notulas occultiores, quas ad Vestram Dominationem mitto hanc solam ob causam.* (AT, X. 419.)

könyvet összeállítania. Mivel levelezése konkrét ügyekben írott, aktuálpolitikától terhes témákat érintett, vagyis amikor írt, nem irodalmi ambíciók vezették a tollát, miért kellett volna megjelentetnie hát ezeket a leveleket.

A leveleskönyv hiánya ugyanakkor óvatosságra is kell hogy intsen bennünket. Akiknek hajlandóságuk mellett lehetőségük is adódott episztolárium összeállítására, gondosan megrostálták a gyűjteménybe felveendő darabokat, módjuk volt utólag is csiszolni, stilizálni rajtuk. Az ilyen esetekben tehát, mint Vitéz Jánosnál vagy Oláh Miklósnál, nem azt a levélíró ismerjük, aki elküldte a leveleket, hanem azt, aki utólag kiválogatta, szerkesztette őket. Brodaricstól jelen ismereteink szerint valamivel több, mint kétszáz levéllel²⁰ rendelkezünk, a többi nem az ő írása, hanem neki küldött levél. Brodarics élete során ennek a mennyiségnek akár a százszorosát is megírhatta, de mivel ő maga nem fordított gondot levelei összegyűjtésére (vagy ha mégis, arról nem tudunk!), azok többnyire magánlevéltárakban (pl. Nádasdy–levéltár) vagy külföldi levéltárakban (Krakkó, Bécs, Róma) maradtak meg, ahová Brodarics zömmel diplomáciai okokból írt levelet. Ezek a fejedelmi, hivatali levéltárak tehát kimondottan olyan leveleket őriznek, amiket Brodarics, ha úgy tetszik munkájából fakadóan írt, és köztük a magánlevél jóval ritkább. A leveleskönyv hiánya tehát komoly torzító hatást gyakorolhat Brodarics stílusának értékelésekor, hiszen a hagyományozódás jellegéből fakadóan, vagyis hogy jóval több hivatalos, mint magánlevél ismerjük, nehéz teljes képet kapni szerzőnk levélírói kvalitásairól. Mivel nem ő maga választotta ki megmaradásra szánt leveleit, korántsem biztos, hogy valóban nem az irodalmilag értékesebb levelek veszttek el.

Ha már ennyit beszéltünk a leveleskönyv sajnálatos hiányáról, hadd említsek meg egy sajátos paradoxont ezzel kapcsolatban. A levelek forrásértékének szempontjából ugyanis talán még szerencsésnek is mondható az a körülmény, hogy maga Brodarics nem gyűjtötte össze, és nem rendezte kötetbe levelezését: ez esetben ugyanis a kötetbe felvett levelek mindenképpen magukon viselnék mind a formai, mind a tartalmi csiszolás nyomait, míg jelenleg a megmaradt, kezünkben lévő dokumentumok mindennemű utólagos stilizálás nélkül, a maguk eredetiségében olvashatók és használhatóak. Az általunk ismert levelek tehát valódi missilisek, melyeket természetesen, mint minden történelmi dokumentumot, kellő forráskritikával kell kezelni, de legalább a szerkesztői kéz utólagos szépitésai, megfontolásai nem csorbitják, torzítják vagy módosítják tovább a levelek valódi jellegét.

Nem állíthatjuk tehát, hogy Brodaricsnak nem voltak irodalmi ambíciói leveleinek írásakor, de azt leszögezhetjük, hogy a levelek korábbi humanistákétól eltérő stílusa nem valamiféle protestáns esztétika hatására alakult ki, ahogy V. Kovács Sándor gondolta, hanem sokkal inkább Brodarics személyes viszonyaiból, mintegy a levelek keletkezési körülményeiből fakadt.

²⁰ Ezek jó része egyelőre kiadatlan, legújabb bécsi kutatásaim során találtam őket a HHStA Hungarica anyagában. Feldolgozásuk folyamatban van.

Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a Brodarics–levelek közt találunk nem is egyet, mely igazi gyöngyszeme a humanista episztolográfiának. Ezek a levelek, noha jelentős kisebbségben vannak az előbbieket során taglalt, gyakorlati, politikai célú írásokhoz képest, mindenképpen biznyságul szolgálnak arra, hogy Brodaricsnál nem a képzettség, a tehetség, a hajlam vagy valamiféle szemléletváltás okozta a ránk maradt levelek nagy részének szikárabb stílusát, hanem a stílust alapvetően meghatározta a levél címzettje, és a levél célja.

Célok és címzettek. A levelek nyelve.

A fentebb taglalt okoknál fogva bizonyosak lehetünk benne, hogy Brodarics levelezése erősen töredékes állapotban maradt ránk, ilyenformán egy címzettlista összeállításával csak részben oldható meg Brodarics kapcsolatrendszerének feltérképezése, a kapcsolatok jellegének és intenzitásának megállapítása pedig sok esetben kifejezetten reménytelen. Több tucatra tehető azon személyek száma, akikhez Brodarics ránk maradt levelei szólnak. De ebből a listából lényegében négy név emelhető ki: VII. Kelemen pápáé, Zsigmond lengyel királyé, Piotr Tomicki krakkói püspöké és Nádasdy Tamásé. Ugyanis csupán négyükhöz szól tíznél több levél.²¹ A többi címzett egy, szerencsés esetben két–három levéllel szerepel csak a listán.²²

De még ebben a négy kivételezett esetben is igen sporadikus a levelek eloszlása. Zsigmond királlyal például jelen ismereteink szerint Brodarics összesen huszonhárom levelet váltott, ebből tizennégyet írt ő, kilencet pedig a király. Brodarics 1522-ben, római követi megbízásával került a nagypolitika színpadára, nem meglepő tehát, hogy az első levél (mely egyébként Zsigmondtól származik) 1522 októberében kelt.²³ Annál feltűnőbb azonban, hogy a levélváltás többi darabja, három levél kivételével, mind 1522 és 1525 között keletkezett, a huszonhárom-

²¹ A cikk kéziratának leadása után számos, főleg I. Ferdinándhoz, Thurzó Elekhez és Johann Wese lundi érsekhez címzett levelet sikerült találnom a bécsi HHStA Hungarica anyagában. A tetemes dokumentáció feldolgozása folyamatban van, de annak eredményeit jelen tanulmányba már sem terjedelmi, sem időbeli korlátok miatt nem dolgozhattam bele. Mivel e korábban ismeretlen és kiadatlan levelek, az eddig ismertekhez hasonlóan szintén mind diplomáciai jellegűek, a tanulmány lényegi mondanivalóját felbukkanásuk nem befolyásolja, kivéve természetesen, hogy jelentősen kibővíti azon személyek körét, akiknek Brodaricshoz fűződő viszonyát érdemben vizsgálni lehet és kell.

²² A teljesség igénye nélkül: három levelét ismerjük például Oláh Miklóshoz (vö.: IPOLYI 1875, 315–316., 569., 574–575.), két levelét Taddeo dei Lardi gömöri főespereshez, Ippolito d’Este esztergomi érsek egykori kamarásához (vö: KUJÁNI 1908b, 259–261.; magyarul V. KOVÁCS 1971, 555–558.), egy levelét 1526-ból Mária királynéhoz (MOL, DL 24319, kiadva: PRAY, 1908b, 1806, 268–271.), egy levele szól Erdődy Simon zágrábi püspökhöz (MOL, E 204, 7. csomó), stb.

²³ AT, VI. 144–145.

ból tehát húsz levél mindösszesen három év alatt.²⁴ Ezeken kívül ismerjük még Zsigmond egy levelét 1526-ból (ez az a levél, melyet a Mohács–beszámoló megírására buzdító felkérő levéllel azonosítottak),²⁵ Brodaricsnak egy Frangepán Ferencsel közösen írt levelt 1527 novemberéből,²⁶ valamint Brodarics utolsó Zsigmondhoz írott levelét 1539-ből!²⁷ 1527 és 1539 között eltelt tizenhárom évből egyetlen más levél sem maradt ránk.

Még ha el is fogadjuk, hogy Brodarics római követi minőségében, amikor számos esetben járt el Zsigmond megbízásából, sűrűbb levelezést folytatott is a lengyel királlyal, mint követi megbízása lejárta után, aligha feltételezhető, hogy 1527 és 1539 között egyetlen levelet sem írt volna neki. Még feltűnőbbé válik ez a hiány, ha megnézzük a másik jelentős levelezőpartnerhez, Piotr Tomickihez írott levelek dátumait.

A Tomicki–Brodarics levélváltásból ma összesen negyvenhét levelet ismerünk, ebből huszonnégyet írt ő, huszónhármat a lengyel főpap. A legelső ismert levél dátuma 1526. január 28. (ezt Brodarics írta),²⁸ majd a levelek szép sorban, és elég rendszeresen követik egymást egészen 1535 szeptemberéig, amikor Tomicki megírja a levélváltás utolsó ismert darabját.²⁹ A lengyel püspök a rákövetkező évben, 1536-ban meghalt, így a levelezés természetesen nem folytatható tovább. A dátumokból azonban jól látható, hogy a Brodarics–Tomicki levelezés tíz éve lényegében arra az időszakra esik, amikor a Brodarics és Zsigmond közti levelezés „szünetel”.

Noha csak közvetett bizonyítékokkal igazolható, mégis szinte bizonyos, hogy Brodarics már 1526 januárja előtt is rendszeres levelezést folytatott Tomickival. Az 1526-os „első” levél hangneme (Brodarics minden átmenet nélkül belevág, hogy előadja a kancellári pecsét átadása, Szalkai kancellár lemondása, és saját kancellári kinevezése körüli bonyodalmakat, majd hálálkodni kezd Tomicki segítségéért),³⁰ mindenképpen arra enged következtetni, hogy a levélnek és az is-

²⁴ AT, VI–VII. kötet.

²⁵ Erről bővebben: KASZA 2007/3–4, 323–342.

²⁶ AT, IX. 324–325

²⁷ Ez az utolsó levél nem az Acta Tomicianából származik. A *Libri Legationum* sorozata őrizte meg (VI. kötet, 109a–114a fol.). Kiadva: TÓTH 2003, 206–207.

²⁸ AT, VIII., 25.

²⁹ Varsó, Biblioteka Narodowa, Górski-gyűjtemény T. 19., 63r.

³⁰ De sigillo ita fuit decretum sicut Dominatio Vestra Reverendissima a magnifico domino Trepka, oratore regio intellexerat. Nondum tamen aliud factum est, nisi quod hodie, quae est XXVIII. Januarii, sigillum ipsum magno honore reverendissimo domino Strigoniensi [ti.: Szalkai László] est restitutum, qui credo illud diu non tenebit, sed facturum existimo id, quod Vestra Reverendissima Dominatio a domino Trepka intellexit. Ego – Deus est mihi testis – nullis verbis exprimere possum, quanta observantia et amore, quam sincero affectu prosequar Vestram Reverendissimam Dominationem cupioque et votis omnibus

meretségnek volt előzménye. További bizonyíték lehet az a levél, melyet Andrzej Krzycki przemysli püspök írt Brodaricsnak 1523. február 18-án.

A levél bevezető soraiban Krzycki azt írja, örömmel vette Brodarics neki küldött levelét, mellyel bizonyosságát adta, hogy az *eltelt évek, és a köztük lévő nagy távolság* (Brodarics ekkor Rómában van) dacára sem feledkezett el a köztük fennálló régi barátságról.³¹ Eszerint tehát 1523-ban Brodarics és Krzycki között már több éves baráti viszony állt fent. Krzycki viszont nem volt más, mint a legfőbb levelezőpartner, Piotr Tomicki unokaöccse. Felettébb valószínű tehát, hogy Brodarics és Tomicki ismeretsége is jóval 1526 előttre datálható.

Nos, mind a Tomickihoz, mind pedig a Zsigmondhoz írt, vagy a tőlük kapott Brodarics–levelek, a Tomicki nevét viselő dokumentumgyűjteményben, az Acta Tomicianában hagyományozódtak ránk. A Tomicianák köteteit Stanisław Górski, Tomicki titkára állította össze, és benne I. Zsigmond Lengyelország fénykorát jelentő uralkodásának, azon belül is Piotr Tomicki tevékenységének kívánt emléket állítani.³² A levelek hagyományozódása kapcsán tehát nyilvánvalóan számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy Górski a kötetek összeállítása során megrostálta a rendelkezésére álló dokumentumokat, és csak a számára, vagy inkább a kötet célja szempontjából fontosakat válogatta be. Brodarics római követként Zsigmondnak írt levelei tele vannak a lengyel történelem szempontjából fontos adatokkal és eseményekkel, ami indokolhatta a levelek beválogatását. A Tomickihoz írott levelek szintén rengeteg lengyel vonatkozást is tartalmaznak (jellemző, hogy a legtöbb levél abból az 1528-as esztendőből származik, amikor Brodarics János királlyal együtt Lengyelországba kényszerül menekülni a Habsburg–csapatok elől),³³ illetve olyan magánjellegű leveleket is, melyek Tomicki nagylelkűségét, bőkezűségét bizonyítják, kiválóan alkalmasak tehát arra, hogy Górski a segítségükkel vonjon dicsfényt egykori patrónusa köré.³⁴

exopto, venire aliquando tempus, quo hunc animi mei ardorem re ipsa declarare possim. AT, VIII, 25.

³¹ Rediens huc ex Lithuania litteras Dominationis Vestrae a quodam, qui dudum istinc ex urbe venerat, accepi, ex quibus quam non oblita nostrae veteris consuetudinis, et qua me benevolentia complectatur, abunde cognovi. Quae quidem litterae loco magni cuiuspiam muneris mihi exstiterunt. Fuit enim spectata semper virtus Vestrae Dominationis et consuetudo iucundissima, quam cum per tot annos tantamque locorum intercapedinem video non extinctam, plurimum mihi gratulor, et Vestrae Dominationi, quas maiores possum, gratias ago. (Kiadatlan levél a kórniki könyvtár egyik kódexéből. BK 243 222v–223r)

³² Az Acta Tomiciana történetéről bővebben: MARCINIÁK, 1983.; a témában magyarul Petneki Noémi összefoglaló ismertetése ajánlható: PETNEKI 2003, 301–305.

³³ 1528-ból összesen tizenegy levelet ismerünk, ami a kettejük közti levelek közel egynegyede.

³⁴ Jellemző, hogy az Acta Tomiciana őrizte meg Brodarics egyetlen ismert költeményét is,

A Górski szerkesztéséből fakadó torzításról tehát nem szabad elfeledkeznünk akkor, ha Brodarics lengyelországi kapcsolatait akarjuk feltérképezni a levelek alapján. Hiszen a fennmaradt levelek ékesen bizonyítják, hogy Brodarics szoros kapcsolatban állt nemcsak vezető lengyel államférfiakkal,³⁵ de magával a királlyal is, ám ezeknek a kapcsolatoknak csak bizonyos részeit, szakaszait világítják meg, adataikat ezért, ha lehet, máshonnan kell kiegészíteni. Hasonló a helyzet a Nádasdy-gyűjteményben őrzött levelekkel is. Brodarics Nádasdyhoz írott levelei jelentik a Brodarics-levélcorpus legnagyobb számú összefüggő részét, amennyiben negyvenkét Nádasdyhoz írott levelet tartalmaznak. Bizonyos azonban, hogy még ez a gyűjtemény sem teljes. Pray György forráskiadványa, az *Epistulae precerum Regni Hungariae* ugyanis tartalmaz egy olyan Nádasdyhoz írott levelet, melynek az eredetije nem található meg a Nádasdy-gyűjteményben.³⁶ Nem is beszélve arról, hogy a gyűjtemény csak Brodaricsnak Nádasdyhoz írott leveleit tartalmazza, és egyetlen Nádasdy-választ sem. Kettőjük levelezésének, illetve inkább Brodarics fennmaradt leveleinek időhatára 1530–1538. Érdemben azonban csupán az 1531–1534 közé eső időszakot lehet vizsgálat tárgyává tenni, tekintve, hogy a negyvenhárom ismert levélből negyven erre az időszakra esik. Egészen pontosan a Pray által kiadott, és a Nádasdy-gyűjteményben nem szereplő levél kelt 1530-ban, öt levél származik 1531-ből, tizenhat 1532-ből, tizennégy 1533-ból, szintén csak öt 1534-ből, míg 1535-ből, illetve 1538-ból összesen egy-egy darab.

A Nádasdy–Brodarics viszony esetében a megélénkülő majd lényegében megszűnő levélváltásnak lehet közvetlen politikai oka is. A ránk maradt levelek zömében ugyanis Brodarics igyekszik rábírní a Szapolyaihoz csak 1529 őszén csatlakozó Nádasdyt, hogy maradjon meg a nemzeti király hűségén, illetve próbálja meggyőzni a Szapolyai által magas méltóságokba emelt Gritti iránt egyre bizalmatlanabb Nádasdyt az olasz kalandor becsületességéről. A kísérlet nem járt sikerrel, Nádasdy 1534-ben visszapártolt Ferdinándhoz, ami nyomot hagyhatott kettejük levelezésének gyakoriságán. A számadatokon túl emellett szól az is, hogy az utolsó két levél nélkülöz minden politikumot. Brodarics 1535. augusztus 30-án kelt levelében³⁷ egy birtokperben kéri Nádasdy segítségét, 1538. július 15-én³⁸ pedig a Nádasdy jobbágyságot ért sérelem ügyében fordul az akkor Ferdinánd által már horvát bánná emelt Nádasdyhoz.³⁹ De még a politikai nézetkülönbségek sem teszik valószínűvé, hogy Brodarics összesen két levelet írt volna Nádasdynak 1534-et követően.

egy rövid panegyricus-jellegű verset Tomicki tiszteletére (vö.: AT, X., 420.).

³⁵ Tomickin és a már említett Krzyckin kívül levelezett Krzysztof Szydłowiecki lengyel kancellárral vagy Jan Tarnowskival a lengyel seregek főkapitányával is.

³⁶ PRAY 1806, 352–354.

³⁷ KIJÁNI 1908a, 338.

³⁸ KIJÁNI 1908a, 338–339.

³⁹ A Brodarics–Nádasdy levelezésről bővebben: KASZA 1999, 55–65.

Hasonló a helyzet a VII. Kelemennek írott levelekkel is.⁴⁰ Brodarics ismereteink szerint összesen tizennégy levelet írt VII. Kelemen pápának, ebből tizenegyet 1524–1526 között, részben még római követsége kapcsán, részben pedig kancellári kinevezése ügyében, melyet a pápai udvar erősen támogatott, utóbb pedig a török támadás részleteiről számolt be a pápának. A maradék három levél mind 1533-ból származik, Kelemen pápaságának végéről. A közel hét éves szünet mögött itt is felsejlenek azért a szövegahagyományozódáson túli politikai okok. Brodarics 1527-től Szapolyai hívéül szegődött, akit viszont a pápa 1529-ben Habsburg nyomásra kiközösített. Igaz, a kiközösítést utóbb visszavonta, de a Szentszék és a Szapolyai–országrész viszonya egészen az 1538-as váradi békéig nem vált felhőtlené.⁴¹ Ebben a helyzetben, amikor Brodarics egy kiközösített, török hűbérresnek kikiáltott fejedelem diplomatája lett, érthető, ha valamelyest meglazultak korábbi vatikáni kapcsolatai.

Mivel pedig az eddig tárgyalt levelek a zöme, éppen a címzettek személyéből fakadóan (egy pápa, egy király, egy humanista műveltségű főpap, aki egyben lengyel alkancellár is, valamint egy szintén nagy műveltségű világi főúr, aki szintén komoly politikai befolyással bírt) jórészt közéleti, politikai témákat érintett, országos vagy európai ügyeket tárgyalt, így Brodaricsnak lényegesen kevesebb tere maradt humanista felkészültségének megcsillogtatására.

Amikor azonban nem hivatalos minőségben, hanem magánemberként ír, saját dolgában vagy valaki más érdekében ragadva tollat, Brodaricsból is kibújik a humanista. A teljesség igénye nélkül, néhány példán szeretném ezt szemléltetni.

A humanista írásmód egyik fontos jellemzője az antik auktorokra való utalás, idézetek, allúziók beépítése a saját fogalmazásba, abban a tudatban, hogy az olvasó bizonytalansággal érti és értékeli a célzást. Brodarics leveleiben szokatlanul kevés antik utalás fedezhető fel, ám azok alkalmazása mindig a megfelelő helyen történik.

V. Kovács Sándor fedezte föl és tette közzé Brodaricsnak a bolognai humanistához, Angelo Cospiohoz írott levelét.⁴² A rövid levélben Brodarics Cospio figyelmébe ajánl egy számunkra ismeretlen, de a tudományok iránt elkötelezett

⁴⁰ A pápának írt Brodarics–levelek egy részét kiadta THEINER 1859–1860., illetve THEINER 1863–1875.; regesztákat közölt róluk KOLLÁNYI 1905, 311–324.; legújabban BESSENYEI 2002. című forráskiadványában jelent meg részben újra, részben először a legtöbb VII. Kelemenhez írott levél, de még ebből a kiadásból is hiányzik egy, a vatikáni Titkos Levéltárban (ASV) őrzött Brodarics–levél.

⁴¹ Alighanem ennek tudható be az is, hogy a János király által már 1532-ben pécsi majd 1537-ben váci püspökké kinevezett Brodarics csak 1539 májusában, halála előtt fél évvel kap pápai megerősítést váci püspöki méltóságában már Kelemen utódjától, III. Pál pápától. Kinevezési okmány: MOL I 1, 1. doboz, Nr. 25. – A Szentszék és Szapolyai viszonyáról bővebben: FRAKNÓI 1902, 697–715, 793–809, 895–911.

⁴² V. KOVÁCS 1970, 370–372. – A levél magyarul megjelent: V. KOVÁCS 1971, 598.

(fiatal?) férfit, teszi ezt annak ellenére, hogy elismeri: nem fűzi régi és hosszan tartó barátság és ismeretség Cospiohoz.⁴³ Ami mégis felbátorítja, hogy írjon és szívességet kérjen, az az, hogy igaznak véli Martialis megállapítását, miszerint a régi barátok is újak voltak valamikor, nem tart tehát attól, hogy Cospi, mivel barátságuk újkeletű, nem tartja majd őt és kérését oly becsben, mintha régi barát kérné.⁴⁴

Már V. Kovács megállapította, hogy a levél azért különösen fontos, mert ez Brodarics első, olasz humanistához írott levele, továbbá mert az antik szerzőkre ritkán hivatkozó Brodarics Martialistól idéz. V. Kovács azonosítja is az idézetet, mely Martialis *Ad Fuscum* című epigrammájából származik.⁴⁵ Levelezésében ez az egyetlen Martialis-hivatkozás. Brodarics a levélben igazi humanista módjára ír. Úgy tűnik nem sok alapja van, hogy Cospitól szívességet kérjen, de az alapot egyből megteremtheti egy jól választott idézet, mely mintegy hitelesíti a címzett számára a levélíró, egyben megnyithatja a kaput az ajánlott számára is.

A ritka auktor-idézetek másik példája két Oláh Miklósnak küldött levél. Az első levelet 1533 májusában küldi a Mária özvegy királynővel Brüsszelben tartózkodó Oláhnak, és igyekszik megtudni tőle, hogyan vélekedik róla a királyné, akit lényegében cserben hagyott, mikor 1527-ben Szapolyaihoz pártolt. Távozását Vergilius *Aeneis*éből vett idézettel mentegeti: „possum in veritate dicere illud, quod apud Virgilium Aeneas :

⁴³ Etsi nulla mihi vel parva admodum cum tua dominatione intercesserit familiaris necessitudo, qua fretus, liberius ille [!] oneris quippiam auferem imponere; exoratus tamen precibus huius boni viri, quem vel ex eo bonum dixerim, quod litterarum sit cupidus, scribendum duxi ad tuam dominationem <non minorem> hominemque illi non parvis mihi officiis devinctum singulariter commendandum, existimans tuam dominationem non minorem huius petitionis meae habituram rationem, quam si quis ex veteribus illius amicis ad se scriberet. V. KOVÁCS, 1970, 372.

⁴⁴ Est enim non minor quandoque in conciliandis, quam in retinendis ac sanctissime colendis amicitias voluptas; si locum et exactius rem consideramus, verissimum est illud Martialis nostri: omnes hi veteres novi fuerunt; quis enim nostrum iure dicere potest, sibi ullum veteri [!] amore vinctum, qui non idem ei olim novus fuerit. Quare non diffido tuam quoque dominationem, quam ut omni in virtute ita amicitia quoque colenda plurimum voluptatis ponere, nullum est dubium amico novo et visu forte tantum cognito aliquid tribuituram. *Uo.*

⁴⁵ Vö.: Martialis I, 54, 5. – Brodarics ügyesen saját szövegéhez illeszti a Martialis-sort. Az eredetiben:

Si quid, Fusce, vacas adhuc amari
(Nam sunt hinc tibi, sunt et hinc amici)
Unum, si superest, locum rogamus.
Nec me, quod tibi sim novus, recuses;
Omnes hoc veteres tui fuerunt.
Tu tantum inspice, qui novus paratur,
An possit fieri vetus sodalis.

per sidera iuro,
Per superos, et si qua fides tellure sub ima est,
Invitus Regina tuo de littore cessi.”⁴⁶

Három évvel később, 1536 februárjában Nápolyból ír Oláhnak, a levélből úgy tűnik, hosszabb idő után, és ismét kéri, ajánlja őt a királyné figyelmébe, akitől megint csak Vergiliust idézve kér bocsánatot, szinte ugyanazt a helyet felhasználva megint:⁴⁷ „Rogo te, domine, ut meam humillimam servitutum in gratiam sacrae reginalis maiestatis, dominae meae clementissimae commendare velis. Cui si ob meum ex Posonio a se et a vobis discessum adhuc indignatur, possem vere illud dicere, quod est apud poetam:

Invitus regina tuo de limine cessi,
Sed me fata Deum, quae nunc has ire per undas
Imperiis egere suis.”

Nem tudjuk, Oláh mentegette-e barátját Mária előtt, az mindenesetre bizonyos, hogy élt a lehetőséggel és egy Kálnay Imréhez írott, 1536-os verses levelében kissé megcsipkedte a magát kétszer is Aeneas szavaival mentegető Brodaricsot:

Kálnaim és Forgáchék sokszor jutnak eszembe,
Sibrik mindmáig itt a szivembe lakik
és Brodarics püspök! Nem szünök róla beszélni,
bár „partunkról, nem szívesen, tovatűnt”.⁴⁸

Az említett helyeken kívül Brodarics még háromszor utal antik vagy humanista szerzőre. Mind a három levél Piotr Tomickihez íródik: ezekben egyszer Terentius, egy esetben Ovidius idéz, végül egy alkalommal Petrarca szonettjeire hivatkozik.

Terentius egy 1528. április 23-án kelt, meglehetősen enigmatikus levélben fordul elő. Brodarics ez idő tájt Lengyelországban tartózkodik urával, Szapolyaival együtt, ahová az Ferdinánd csapatai elől volt kénytelen menekülni. Nem tudjuk honnan íródik a kérdéses levél. Szövegéből csak annyi hámozható ki, hogy Brodarics Tomickitől jövet Tarnówba igyekszik János királyhoz, út közben megáll Tomicki valamelyik birtokán, vagy annak krakkói házában,⁴⁹ és a levelet innen keltezi. Azt írja, hogy elfelejtett megmutatni Tomickinak bizonyos olasz nyelvű verseket, melyeket Krzyckinél, Tomicki unokaöccsénél fedezett föl, annak könyvtárában. Nem írja, milyen versekről van szó, de talán politikai tartalmú (gúny?)versek lehettek, mert bennük utalást fedez föl János királyra, a többi vers

⁴⁶ Aeneis VI, 458–460. Vö.: IPOLYI 1875, 315–316.

⁴⁷ Aeneis VI, 460–462. Vö.: IPOLYI 1875, 569.

⁴⁸ Vö.: KLANICZAY 1982, 127.

⁴⁹ Elképzelhető, hogy a levél Krakkóból íródik, mert Brodarics azt állítja, hogy Tarnówba tart, két nappal később, április 25-én pedig már onnan ír Tomickinak. A Krakkó Tarnów távolság (kb. 70–80 km) pedig legfeljebb két napi járóföld.

értelmét azonban nem tudja megfejteni, mivel: *Davus enim sum, non Oedipus*.⁵⁰ A szöveghely minden kétséget kizáróan Terentius *Androszi lány* című vígjátékából származik, óvatossággal azonban azért érdemes kezelni, mert Brodarics korában már szállóige vált belőle. Némileg más összefüggésben Vitéz János is élt ezzel a fordulattal *Leveleskönyvének* második, Pál főespereshez írott levelében.⁵¹ Erasmus is beválogatta az *Adagia* különféle kiadásába.⁵² Az idézet tehát kétségtelenül Terentiustól való, de nem biztos, hogy Brodarics is onnan ismerte. Olvashatta akár Vitéz *Leveleskönyvében*, vagy Erasmus valamelyik *Adagia*-kiadásában is.

Szintén 1528-ban keletkezett az Ovidius-idézetet tartalmazó levél. Brodarics ebben megköszöni Tomicki válaszát, melyet Tamás nevű káplánjának közvetítésével jutatott el neki. Azt írja, Szapolyai is hálás Tomicki segítségéért, és hogy a király tudja: igaz a mondás: *Res est sollociti plena timoris amor*.⁵³ Vagyis hogy Tomicki minden tettét a Szapolyai iránti jóindulat vezérli.⁵⁴

⁵⁰ Terentius, *Andria*, 194. – Oblitus fui ostendere Vestrae Reverendissimae Dominationi, cum apud eam essem et de his rebus sermo incidisset, quiddam, quod nuper, in bibliotheca reverendissimi domini mei, domini Plocensis nescio quid revolvimus, in quodam libello italice scripto casu reperimus; quod quidem ita ut se habet de verbo ad verbum transcriptum ad vestram Dominationem mitto. Id enim ut Vestrae Dominationi ostenderem, summis precibus exegerat a me dominu meus Plocensis, sed ut dixi, fui oblitus. Ego, ut verum fatear, ubi vidi hos versus italicos, etsi non sim omnino de genere eorum, qui talia magnifacere solent, non parum tamen sum miratus, cum subito in mentem venisset, me in omnibus notis secretioribus, quae de sermo. rege meo Joanne habueram et rex ipse de se habuerat, praesertim cum domino Colocensi, per illam litteram Q ipsum Joannem regem designatum fuisse, sicut domino Plocensi tunc statim in cifris praesentibus ostendi non parum hanc rem admiranti. Nam versiculus primus, quemnam demonstrat, non est difficilis conjectura. Cetera quae sequuntur non intelligo. *Davus enim sum, non Oedipus*. (AT X, 207.)

⁵¹ „Azután – ha nem tévedek – hazánkban, a latinság e gazos parlagán, aligha tesznek különbséget az irodalom lisztje és korpája között, vagy hogy érthetőbb nyelven cáfoljalak: nálunk *van olyan bölcs Davus, mint Oidipusz*, tán még bölcsőbb is.” [Boronkai Iván fordítása] Vö.: V. KOVÁCS, 1971, 65., illetve BORONKAI 1987, 53.

⁵² Az *Adagia* volt Erasmus egyik legtöbbször átdolgozott és még életében a legtöbb alkalommal megjelent műve, melyben az antik auktoroktól származó idézeteket magyarázatokkal látta el. Vö. például: ERASMUS, *Chiliades adagiorum*, Coloniae, 1540, 94–95.

⁵³ Ovidius: *Heroides* I, 12.

⁵⁴ Rediit rursus dominus Thomas cum optatissimo et humanissimo Vestrae Dominationis Reverendissimae ad optata mea responso. Deus faxit, ut possim hoc quoque inter alia benefacta Vestrae Dominationis Reverendissimae eidem reservire, quod totis viribus, dum vivam, facere conabor. De publicis negotiis nescio quid aliud scribere, quam quod et scripsi iam saepe et nuntiavi satis aperte, videor mihi plane videre, quorsum ista tendant. Utinam autem optatum et reipublicae Christianae utilem finem sortiantur. De maiestate regia intelligo, quae Vestra Dominatio nuntiat, quae me praesente ita, ut nuntiata sunt, retulit dominus Thomas suae maiestati; grato animo accepit sua maiestas.

A két levél és a két idézet közös vonása, hogy Brodarics antik auktor idéz ugyan, miként a Cospiohoz vagy az Oláhhoz írott levelekben is, de ez a két idézet amazokkal szemben nem képezi lényegi részét az adott levélnek. A Cospiohoz írott ajánlólevélben ugyanis mintegy a Martialis-idézet adott alapot a levélben foglalt kérés megfogalmazására, az Oláh Miklóshoz írott két levélben pedig a Vergilius-helyek szolgáltak legfőbb mentségül Brodarics számára. Brodarics mondanivalójának alátámasztására, nyomatékosítására használta az első három esetben az antik auktorok szövegeit. A Terentius- és az Ovidius-hely esetében viszont inkább csak *proverbium* jelleggel fűzi bele az auktor-idézeteket a levélbe.

Nézzük végül a Petrarca-utalást tartalmazó levelet. Brodarics ezt 1535. február 25-én írta Budáról, abból az alkalomból, hogy visszatért a szultántól Szapolyai követe, és beszámolt a török perzsi hadi sikereiről. A hadjárat során a szultán elfoglalta Babilont is, és Brodaricsnak ez a tény juttatja eszébe Petrarca szonettjeit. Azt írja, ügyelniük kellene a keresztény fejedelmeknek, de legfőképp a pápának, nehogy a török szultán, miután elfoglalta az asszíriai (értsd: perzsi) Babilont, az európai Babilon, azaz Róma meghódítására törjön. Rómát ugyanis, folytatja, nem csupán a mostani szakadárok, vagyis a protestánsok nevezik Babilonnak, hanem régóta él ez az elnevezés a katolikus rítust követő művelt férfiak ajkán is, és ennek alátámasztására mellékeli Petrarca egyik szonettjét, melyben az Rómát Babilonnak titulálja.⁵⁵ A levelet Trencsényi-Waldapfel Imre tette közzé 1957-ben, és már ő megállapította, hogy noha a levél melléklete nem maradt ránk, Brodarics vélhetően Petrarca három, úgynevezett Avignoni-szonettjének egyikére gondolhatott.⁵⁶

Scit sua maiestas, verum esse illud: *Res est sollociti plena timoris amor*. Videt ista procedere ex singulari amore Vestrae Dominationis Reverendissimae erga se. (AT X. 419.)

⁵⁵ Idem nuntius narrat miranda de successibus Turcarum imperatoris. Verendum esset principibus Christianis, si saperent, vel si iam tandem ex tam diuturno veterano vellent evigilare, et invigilandum esset eis simul cum Pontifice Romano, ne Caesar Turcarum iam capta Babylonia Assyriorum veniat ad capiendam hanc, quam non nostri tantum temporis schismatici, sed multi etiam viri magni ritum Ecclesiae Romanae sequentes iam pridem Babyloniam nominare coeperunt. *Inter quos vir doctissimus et idem optimus Franciscus Petrarca quid in vulgari suo carmine de ea praedixerit, ex libro sonettorum sive epigrammatum eius exscriptum casu his diebus a me ibi repertum Vestrae Dominationi mitto*. Quod vaticinium illius ante annos ducentos factum utinam ne temporibus nostris adimpleatur. Vö.: TRENCSENYI-WALDAPFEL 1957, 227. – A levél szövege magyarul: V. KOVÁCS, 1971, 594–595.

⁵⁶ Trencsényi tanulmányában azt írja, hogy a Róma-Babilon párhuzam Petrarca négy szonettjében kerül elő, mégpedig a 114-es, 117-es, 137-es és 138-as szonettekben. Helyesen megállapítja, hogy a 114-es és 117-es szonettekben a Babilon-motívum csak futólag jelenik meg, míg a 137–138-as szonettekben a fő gondolati vezérfonalat adja. Trencsényi véleménye szerint Brodarics a legkomorabb, a Babilon pusztulását megjövendülő 138.

A Petrarca-utalás ismét kiváló példa Brodarics levélírói művészetére. Ez esetben nem antik auktor használ, de a humanizmus atyjának, Petrarcanak neve a 16. század humanistái előtt csengett olyan jól, mint akármelyik antik szerzőé. A könnyed társalgási stílusban írt, a Petrarca–szonettre való utalással kellő humanista magasságba emelt levél azonban nagyon is komoly politikai üzenetet hordoz. A levél születését megelőző évben (1534) pápává választott III. Pál uralkodása alatt Róma politikája nem sokat változott Szapolyai irányában. A pápai kúria továbbra is fagyos viszonyban volt a törökbérencként megbélyegzett magyar királlyal, és lényegében Ferdinánd törekvéseit támogatta. Brodarics a „véletlenül” kezébe akadt Petrarca–szonett segítségével finom de hatékony eszközt talál arra, hogy rámutasson: a Szapolyai törökbarátságát keresztényellenes cselekedetként elítélő Róma sem tekinthető a keresztény eszmények megtestesítőjének, és hogy bűnei nem is új keletűek, azt éppen Petrarca kétszáz évvel korábbi szonettje igazolja.

A fenti példák, úgy vélem, kellőképpen igazolják, hogy Brodarics vitathatatlanul mestere volt a levélírásnak, és ha az alkalom lehetővé tette vagy megkívánta, a teljes humanista fegyvertárat képes volt bevetni. Hogy ránk maradt leveleinek jelentős része nélkülözi a humanista erudíció látványos eszközeit, az jórészt a tanulmány első felében taglalt okokra vezethető vissza.

Brodarics leveleit alapvetően latinul írta, egyrészt a nemzetközi címzettlista okán, másrészt mert nyilvánvalóan ezen a nyelven fejezte ki magát a legkönnyebben – legalábbis írásban. Jellemző, hogy még saját fivérével, Brodarics Mátyással is latinul levelezett.⁵⁷ Leveleiben azonban elszórtan található más nyelvekből való szavak, mondatdarabok. Egyik Dobra wodából Tomickihoz írott levelében lengyel vagy legalábbis szláv szójátékkal él: *Ex Dobra woda, vellem potius ex dobro vino, sed amisso Sirmio perdidimus.*⁵⁸

Más alkalommal úgy tűnik, olykor még képzett humanistánkat is cserben hagyja latintudása. Egyik Nádasdyhoz írott levelében sürgeti a címzettet, igyekezzen János királyhoz, de ügyeljen, nehogy elkerülje a közben már szintén útra kelt Brodaricsot és Laskyt: *per iter veniendo ad Regem, cavete, ne nos fallatis id est*

szonettet küldhette el Tomickinak. (Vö.: TRENCSENYI–WALDAPFEL 1957, 227–229.) – Trencsényi megállapításait annyival érdemes kiegészíteni, hogy a 137. és 138. szonettek mellett a 136-ost is az ún. avignoni szonettekhez szokás sorolni, amelyben ugyan a Róma–Babilon azonosítás nem történik meg, de az avignoni pápai udvar romlottsága elleni kirohanás félreérthetetlen. Továbbá nem elképzelhetetlen, hogy Brodarics több szonettet is elküldött Tomickinak, levelében ugyanis csak annyit ír, hogy elküldi neki, amit Petrarca vulgáris nyelven, azaz olaszul írt a Róma–Babilon témáról.

⁵⁷ Vö.: Brodarics István Brodarics Mátyásnak, 1534. szeptember 16. (MOL, E 204, 7. csomó) és Brodarics Mátyás Istvánnak 1535. február 3. (MOL, E 204, 7. csomó). Ez utóbbi levél részlegesen kiadva: KOLLER, 1801, 230.

⁵⁸ AT, X. 207.

hogh mynketh el ne wech (*Nunc enim aliud vocabulum aptius non succurrit*).⁵⁹ Vagyis: megfelelőbb kifejezés pillanatnyilag nem jut eszébe...

Egy kurta magyar félmondaton kívül azonban Brodaricsnak akad, igaz nagyon sommás magyar nyelvű levele is. A váradi békét előkészítő tárgyalások során írja a levelet Thurzó Eleknek, akit ugyan a levél végén megkér, hogy tépje össze, ha olvasta, szerencsére azonban Thurzó nem ezt tette, hanem a levelet sajátjához csatolva megküldte Bécsbe Ferdinándhoz, és így fennmaradt. Rövid néhány sor csupán,⁶⁰ de az egyetlen bizonyíték arra, hogy a magyar nyelvű levelezés egyik hazai úttörőjével, Nádasdy Tamással oly sok latin nyelvű levelet váltó Brodaricsnak lehettek talán magyar nyelvű levelei is.

Ha magyar nyelvű leveleiben nem is lehetünk biztosak, olasz levele több is akad. Ismerjük három olasz nyelvű levelét, melyek mindegyike Budáról kelt, egyazon napon, 1532. augusztus 14-én. Az egyik Lazaronak, a francia király velencei követének szól,⁶¹ a másik a jeles itáliai történétírónak, Paolo Giovióknak, ami egyébként az egyetlen közvetlen bizonyíték a Giovio és Brodarics közt fenállt kapcsolatra,⁶² a harmadik a velencei illetőségű Francesco Chereának.⁶³ Cherea két válaszlevele is fennmaradt, mindkettő olaszul és Velencéből keltezve.⁶⁴ Fennmaradt egy olasz nyelvű levele 1534-ből Octaviano Grimaldinak, egy másik pedig 1536-ból V. Károlynak címezve.⁶⁵

Tudunk még két későbbi olasz nyelvű Brodarics-levélről is. Az egyik 1538. április 21-én kelt, Tomaso Lascanóhoz, Ferdinánd felvidéki főkapitányához. A frissiben megkötött váradi béke okmányaival Krakkó felé tartó Brodarics ebben arra kéri Lascanót, gondoskodjon számára szállásról Eperjesen, ahová hamarosan megérkezik. Valószínűleg soha nem fogjuk megtudni, miért gondolta úgy Brodarics, jobb, ha olaszul ír a zsoldosvezérnek. Talán abban reménykedett, kényelmesebb szálláshoz jut, ha anyanyelvén szólítja meg Lascanót. Arról nincs adat, csalódott-e elvárásaiban a derék püspök, annyi azonban bizonyos, hogy Lascano

⁵⁹ KUJÁNI 1908b, 268.

⁶⁰ „Én igen félek, hogy ha ezúttal valami vége nem leszen az békiség dolgában, és ha egyéb condiciókra nem juttok, soha többé mi utánatok nem tudunk járni. Egyéb utat lelünk dolgunkban. Péter uram igen megigyenesült királlyal, fiát is megadják a terek. Jól értse kegyelmed, mit akarnék mondani. Szakasztja meg kegyelmed ezt!” Vö.: SZTÁRAI 1985, 114. – A teljes Thurzó-levél szövege, benne a betűhív Brodarics-átirattal megtalálható BESSENYEI 1994, 329.

⁶¹ Vö.: HHStA, Ung. Akt. Fasc. 21. Konv. A, fol. 6.

⁶² Vö.: HHStA, Ung. Akt. Fasc. 21. Konv. A, fol. 7–8.

⁶³ Vö.: HHStA, Ung. Akt. Fasc. 21. Konv. A, fol. 9.

⁶⁴ Vö.: HHStA, Ung. Akt. Fasc. 23. Konv. C, fol. 73–74. és HHStA, Ung. Akt. Fasc. 24. Konv. A, fol. 17–18.

⁶⁵ Vö.: HHStA, Türkei I., Kart. 2., Konv. 2., fol. 62.; HHStA, Ung. Akt. Fasc. 29. Konv. C, fol. 37–38.

nem olasz volt, hanem spanyol...⁶⁶

A másik olasz nyelvű levelet Giovanni Morone pápai nunciusnak írja 1538. augusztus 20-án, és ebben a szultán Moldvát és Havasalföldet, de talán Erdélyt is fenyegető támadásáról számol be.⁶⁷

Brodarics talán nem fogalmazott olyan választékosan olaszul, mint latinul, de bizonyos, hogy a ránk maradt hétnél lényegesen több olasz levelet írt élete során. A fenti példák csupán arra elegendők, hogy jelezzük: Brodarics esetében abban a szerencsés helyzeten vagyunk, hogy konkrét bizonyítékokkal tudjuk alátámasztani, hogy bár minden kétséget kizáróan a latin volt az a nyelv, melyen a legtöbbet írt és melyen vélhetőleg a legkönnyebben fogalmazott, a több éves itáliai tartózkodásából következtethető olasztudását valóban használta diplomáciai tevékenysége során.

Összegzőképpen azt mondhatjuk, hogy Kujáni Gábornak a tanulmány elején idézett megállapítása, miszerint Brodarics életrajza a leveleibe van letéve, vagyis azok alapján írható meg, az elmondottak fényében csak bizonyos fenntartásokkal fogadható el. Kétségtelenül a legfontosabb kiindulópontot jelentik bármely életrajz számára. Számos adat található bennük Brodarics életkörülményeire, gondolkodására, nézeteire vonatkozóan, és nélkülözhetetlenek Brodarics kapcsolatrendszerének feltárása során is. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy a levelezés önmagában, éppen töredezettségénél fogva, nem adhat teljes, torzításmentes képet Brodaricsról, így csupán kiindulópontként használható.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Aeneis VI.

ASV = Archivum Secretum Vaticanum, Róma

Segr. Stato = Segreteria di Stato

ETE, II. kötet 21., 74.

ETE, III. 243.

HHStA, Ung. Akt. Fasc. 21. Konv. A, fol. 6., 7–8., 9., 17–18.

HHStA, Ung. Akt. Fasc. 23. Konv. C, fol. 73–74.

MOL = Magyar Országos Levéltár

DF = Diplomatikai Fényképgyűjtemény

DL = Diplomatikai Levéltár

E 204 = Magyar Kamara Archivuma, Missiles 1526–1846

I 1 = Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Staatsarchiv,

Urkundensammlung magyar eredetű iratai 1531–1660

Ovidius: Heroides I, 12.

Varsó, Biblioteka Narodowa, Górski-gyűjtemény T. 19., 63r.

⁶⁶ ETE, III. 243.

⁶⁷ VERESS 1914, 284.

BIBLIOGRÁFIA

ÁBEL 1880

ÁBEL Jenő: *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon*, Budapest, 1880.

BESSENYEI 1994

BESSENYEI József: Középkori magyar leveleink 1541-ig, *Történelmi Szemle*, 1994.

BESSENYEI 2002

BESSENYEI József: *Lettere di principi* (Roma, 2002.) című forráskiadványában jelent meg részben újra, részben először a legtöbb VII. Kelemenhez írott levél, de még ebből a kiadásból is hiányzik egy, a vatikáni Titkos Levéltárban (ASV) őrzött Brodarics–levél.

BORONKAI 1987

BORONKAI Iván (szerk.): *Vitéz János levelei és politikai beszédei*, Budapest, 1987.

ERASMUS 1498–1522

ERASMUS, Rotterdami: *De condendis epistulis*. 1498–1522

ERASMUS 1540

ERASMUS, Rotterdami: *Chiliades adagiorum*, Coloniae, 1540.

FRAKNÓI 1902

FRAKNÓI Vilmos: János király és a római Szentszék, *Századok*, 1902.

IPOLYI 1875

IPOLYI Arnold: *Oláh Miklós levelezése*, Budapest, 1875.

KASZA 1999

KASZA Péter: Nádasdy Tamás és Brodarics István levelezése. In: *Nádasdy Tamás*, Sárvár, 1999, 55–65.

KASZA 2007

KASZA Péter: „Mert látom, hogy néhányan [...] az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...”. *Megjegyzések Brodarics István Historia verissimájának keletkezéstörténetéhez*, ItK, 2007/3–4, 323–342.

KASZA 2008

KASZA Péter: *Egy karrier hajnala. Adalékok Brodarics István tanulmányainak és családi viszonyainak kérdéséhez*, *Századok*, 2008, 1187–1209.

KLANICZAY 1982

KLANICZAY Tibor (szerk.): *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, Budapest, 1982.

KOLLÁNYI 1905

KOLLÁNYI Ferenc: Regeszták a római és páрмаi levéltárakból, *Történelmi Tár*, 1905.

- KOLLER 1801
KOLLER, Iosephus: *Historia episcopatus Quinqueecclesiensis. Tomus V.* Pesthini, 1801.
- KUJÁNI 1908a
KUJÁNI Gábor: Jerosini Brodarics István. Írta: Sörös Pongrácz, *Századok*, 1908.
- KUJÁNI 1908b
KUJÁNI Gábor: Brodarics István levelezése 1508–1538, *Történelmi Tár*, 1908.
- MARCINIAK 1983
Ryszard, MARCINIAK: *Acta Tomiciana w kulturze politycznej Polski okresu odrodzenia*, Warszawa, 1983.
- MARKIS 1976
MARKIS, Simon: *Rotterdami Erasmus*, Budapest, 1976.
- MOHOLI-ERNUSZT 1947
MOHOLI-ERNUSZT Hanna: A humanista levél, *Egyetemes Philológiai Köz-
löny*, 1947.
- PETNEKI 2003
PETNEKI Noémi: Acta Tomiciana – A kéziratok és a nyomtatott szöveg-
kiadás története és sajátosságai, *Levéltári Közlemények*, 2003.
- PRAY 1806
PRAY György: *Epistulae procerum regni Hungariae I.*, Posoniae, 1806.
- RITOÓKNÉ SZALAY 2002
RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Erasmus és a XVI. századi magyarországi ér-
teltség. In: „*Nympha super ripam Danubii.*” *Tanulmányok a XV–XVI.*
századi magyarországi művelődés köréből. Budapest, 2002.
- SZTÁRAI 1985
SZTÁRAI Mihály: *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról*, Budapest,
1985.
- THEINER 1859–1860
THEINER Augustin: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram*
illustrantia, Romae, 1859–1860.
- THEINER 1863–1875
THEINER Augustin: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam*
illustrantia, Romae–Zagrabiae, 1863–1875.
- TKALČIĆ
TKALČIĆ, Ivan: *Monumenta Historica Zagrabiae*, Zagrabiae, 1896.
- TÓTH-SZABÓ 1903
TÓTH-SZABÓ Pál: Oklevelek a kegyúri jog történetéhez 1508–1521, *Tör-
ténelmi Tár*, 1903.

TÓTH 2003

TÓTH Péter: *A lengyel királyi kancellária Libri legationum sorozatának magyar vonatkozású iratai II 1526–1541*, Miskolc, 2003.

TRENCSENYI-WALDAPFEL 1957

TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre: *Petrarca szonettje Brodarics levelében*, ItK, 1957.

VERESS 1914

VERESS Endre (szerk.): *Akták és levelek Erdély- és Magyarország Moldvával és Havasalfölddel való viszonyához*, Budapest, 1914.

V. KOVÁCS 1971

V. KOVÁCS Sándor: *Magyar Humanisták leveli*. Budapest, 1971.

WALDAPFEL 1946

WALDAPFEL József: *A krakkói egyetem s a magyar és lengyel szellemi élet kapcsolatai a renaissance korában*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1946.

ZSÁMBOKY

ZSÁMBOKY János: *Epistolarum conscribendarum methodus*. Basel, 1552

**„GRAMMATICAM LATINAM PHRASI CONTINUA SCRIPTAM
INTERROGANDI SALE CONDIRE VOLUIT.”
QUINTILIANUS, VALLA, ERASMUS ÉS LINACRE EGY
PRISCIANUS–KOMPENDIUMBAN (1537)***

EKLER PÉTER

Az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 428 jelzetű kötetes kézirata Georgius Trapezuntius (1395–1474 k.) latin nyelvtani munkáját tartalmazó korvina-kódex.¹ A bizánci származású humanista élete nagyobbik részét Itáliában töltötte. Görög nyelvű művek fordítójaként és rétorikai, dialektikai munkáival a Quattrocento egyik meghatározó egyénisége lett. Maria nevű lányát a magyar Kosztolányi (Polycarpus) György vette feleségül. Számos fordítása és önálló alkotása megtalálható létező, hiteles korvináinkban.²

Trapezuntius említett grammatikai műve, a *De octo partibus orationis ex Prisciano compendium* (a továbbiakban *Compendium* vagy *kivonat*) az 1430-as években keletkezett. 1471 és 1537 között 6 alkalommal jelent meg nyomtatásban és számos kéziratban maradt fenn. A kivonatos munka a nagy római grammatikus, Priscianus (VI. század eleje) latin nyelvtanát (*Institutiones grammaticae*) tartalmazza az alsóbb szintű oktatás számára is alkalmas formában, méretét tekintve pedig kb. 1/6-ra rövidítve.³

Tanulmányunk középpontjában a *Compendium* utolsó kiadása áll (Augsburg, 1537., a továbbiakban *augsburgi kiadás* vagy *kommentár*).⁴ A *Compendium* első öt megjelenése (1471, 1472, 1474, 1478, 1480) Itáliához köthető (Milánó, Bologna). Több, mint félszáz évvel utolsó ösnyomtatvány-kiadása (és száz évvel a kivonat keletkezése) után az Alpokon túl is megjelent a *Compendium*. Az augsburgi kiadás az első nyomtatott változattól (1471) annyiban különbözik, hogy közel másfélszáz magyarázatot, megjegyzést fűz Trapezuntius eredeti szövegéhez.

* Szakmai tanácsaiért ADAMIK Tamás Professzor Úrnak ezen a helyen mondok köszönetet.

¹ BARTONIEK 1940, no. 428; CSAPODI 1973, no. 667; CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI 1990, p. 41.

² EKLER 2007. A Cod. Lat. 281 jelzetű korvina (Országos Széchényi Könyvtár) iniciáléja (fol. 1^r) 1000 forintosunk hátoldalán szerepel.

³ A *Compendium* szövegét EKLER Péter tette közzé (EKLER 2008b). A priscianusi *Institutiones* nyomtatott kiadásaira vonatkozóan lásd GIBSON 1977. Az *Institutiones* máig mérvadó kiadása: KEIL 1855–1859. A hatalmas nyelvtani műhöz elengedhetetlen segéd-eszközt jelent: ROMÁN – GALINDO 2001.

⁴ TRAPEZUNTIUS 1537. A *Compendium* szövegét a Bayerische Staatsbibliothek (München) L. lat. 873 jelzetű példánya alapján közlöm.

A kommentárokat Xystus Birkius (Sixt Birck, 1500–1554), az augsburgi Szent Anna gimnázium rektora készítette. Birck Augsburgban született és ott is halt meg, a *Compendium* újbóli közreadását gimnáziumának ajánlotta (*Xystus Birkius scholae suae s. d.*).⁵

A *Compendium* bekezdései után olvasható „kiadói” sorok egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a *Compendium* utolsó kiadása (is) iskolai igények kielégítésére történt. A latin nyelvtankönyv egyes szakaszaihoz fűzött magyarázatok számos alkalommal görög nyelvű példákat tartalmaznak. Más esetekben magyarázó (olykor bíráló) megjegyzéseket fűznek Trapezuntius (Priscianus) megállapításaihoz. További esetekben pedig a XV. század második felében, a XVI. század első harmadában keletkezett új latin nyelvtanok párhuzamos szakaszaira hivatkoznak összehasonlítás, kiegészítés vagy az ismeretanyag további elmélyítése céljából.⁶

Tanulmányunk célja, hogy az utóbbi csoportba tartozó megjegyzéseket és azok feladatát, jelentőségét bemutassa, vagyis a *Compendiumot* más XV–XVI. századi nyelvtani művekkel is összehasonlítsa. Az augsburgi kiadás számos alkalommal említi Lorenzo Valla, Erasmus, Thomas Linacre nevét, ezért figyelmünket elsősorban az ő nyelvtani vagy stilisztikai műveikre kívánjuk irányítani. A kommentár megjegyzései több esetben Plinius, Quintilianus és Gellius műveire is felhívják a figyelmet, ezért említéseikre mi is kitérünk. A nyelvtani jelenségek érzekeltetésére, alátámasztására Priscianus elsősorban Vergiliust, Cicerót és Terentiust idézte követésre méltó normaként. Plinius, Quintilianus és Gellius idézésével, „bevonásával” az augsburgi kiadás az eredeti (priscianusi és az őt követő trapezuntiusi) nyelvtani, stilisztikai eszmények mellé tehát egy másikat is felvonultat. A tankönyv célja ezzel feltehetően az lehetett, hogy a latin nyelvtani szabályokat, a görög nyelv vonatkozó részeit és a jól megválogatott, odaillő irodalmi idézeteket a gyermekek egy, jól szerkesztett könyvből tudják megtanulni.⁷

⁵ A Szent Anna Gimnázium Németország legrégebb iskolái közé tartozik. Az augsburgi intézményben 1531 óta folyik oktatás, ma több, mint ezer diákot tanítanak.

⁶ Georgius Trapezuntius életére vonatkozóan lásd MONFASANI 1976 és MONFASANI 1984. Az Itáliában tevékenykedő bizánci humanisták és Magyarország kapcsolatára vonatkozóan lásd EKLER 2008a. A *Compendium* létrejöttének körülményeire vonatkozóan lásd EKLER 2006. A mohácsi vész előtti Magyarországon elterjedt latin nyelvtanok módszertanára vonatkozóan érdemes figyelembe venni EKLER Péter esettanulmányát (EKLER 2009).

⁷ A középkori és XV. századi itáliai iskolai oktatásra vonatkozóan figyelmet érdemel BLACK 2001. A latin nyelv oktatásában a XV. században lezajló folyamatokra lásd JENSEN 1996b. A humanista nyelvtanok megjelenésére vonatkozóan lásd PERCIVAL 1975 és PERCIVAL 1988. Az itáliai szerzőktől származó humanista nyelvtanok német nyelvtanra való elterjedésére vonatkozóan lásd JENSEN 1996a.

A *Compendium* a Priscianustól származó ismereteket kérdés–felelet formájában igyekszik a diákok számára könnyen elsajátíthatóvá tenni. A *Regulae generales* fejezet a szavak nyelvtani nemével kapcsolatos általános szabályokat ismerteti:

’Andreas’ cuius generis? Masculini. Quare? Quia omnia nomina propria virorum, cuiuscumque sint terminationis, masculini sunt generis. ...

’Maria’ cuius generis? Feminini. Quare? Quia omnia nomina propria mulierum, cuiuscumque sint terminationis, feminina sunt. ’Glycerium’, ’Dorcium’ ... et similia, quamvis formam neutrorum et declinationem apud comicos servant, figurate tamen femininum habent articulum.⁸

Nyelvtankönyvekben bevett szokás, hogy egy–egy példa megegyezik annak a személynek a nevével, akinek a művet ajánlották. A *Compendium* ajánlása Andreasnak, Trapezuntius fiának szól, az említett példa is az ő nevét közli. Női nevek nyelvtani nemének illusztrálására a ’Maria’ szolgál. Maria Trapezuntius lánya, később Kosztolányi György felesége volt.

Az augsburgi kiadásban az utóbbi kérdés után (’Maria’ cuius generis?) a női foglalkozásokra, településekre, tájegységekre vonatkozóan a következő megjegyzés olvasható:

Officiorum etiam muliebrum, ut ’obstetrix’. Urbium item, regionum atque insularum: ’Augusta’, ’Rhetia’, ’Creta’. Exceptiones fere specialibus regulis parent.⁹

A kiadók az eredeti trapezuntiusi szöveget Augsburghoz „igazították”: a megjegyzés példái az egykori római provincia és a város latin nevére (’Rhaetia’, ’Augusta Vindelicorum’) és Krétára, Trapezuntius szülőföldjére utalnak. A denominativumokról szóló fejezetben Trapezuntius az *is*-re végződő szavakat ismertette – az *alis*, *elis*, *ilis*, *aris* végűek után – rátér az *ensis* végűekre is:

In *ensis* desinentia, si a prima vel secunda declinatione sunt, terminationem nominativi singularis vel pluralis in *en* mutant, et assumunt *sis*, sin a tertia, abiciunt *s* genitivi et asciscunt *ensis*, ut ’Sardinensis’, ’Catinensis’, ’Iliensis’; ’Athenae Atheniensis’ euphoniae causa habet *i*; praeterea ’Pistoriensis’, ’Carthaginensis’.

A sorokhoz fűzött magyarázat az ’Augusta’ szóból képzett ’Augustanus’ és ’Augustensis’ alakokat és Kréta szigetét említi:

Quae licet proprie ad [ethnika]¹⁰ pertineant, sed respicis ad formationem. Quo loco observabis a prima declinatione, quae consonantem ante *a* habebant, deflexa tam in *anus*, quam in *ensis* secundum analogiam

⁸ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [E₆^v]-[E₇^r]

⁹ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [E₇^r]

¹⁰ A görög szavakat átírásban közöljük.

formant, 'Augustanus' enim non minus recte, quam 'Augustensis' dixeris. Quamvis 'Romanus' a 'Roma', 'Cretensis' vero a 'Creta' usus magis approbavit.¹¹

Quintilianus

Priscianus a „legnagyobb szabású antik retorikai kézikönyvet”, Quintilianus (megh. Kr. u. 96 körül) *Institutio oratoria* című művét¹² csupán egy alkalommal idézi.¹³ Grammatikai, stilisztikai, pedagógiai ismeretei és tanácsai miatt az augsburgi kiadás viszont többször hivatkozik rá.¹⁴

Quintilianus már a *Compendium* szövege előtt álló ajánló és buzdítóversek egyikében is szerepel. Sixt Birck polgártársaihoz írt versében (*Ad cives suos*) az *Institutio oratoria*-ban olvasható nevelési elvekre (az iskolai oktatás fontossága a magánoktatással szemben) hivatkozik, és sejtetni enged, hogy Quintilianus az egyik legfontosabb viszonyítási alapja lesz a *Compendium*hoz írt kommentároknak:

Disputat hoc pulchre praeceptor Quintilianus,
An ne domi pueros instituas melius,
Rectius an natos ad phrontisteria mittas,
Hinc morum ratio maxime habenda tibi. [...]¹⁵

A *Compendium* elején (*De litteris*) az *ae* diphthongus kapcsán említett vergiliusi sorhoz (*Aulai in medio libabant pocula Bacchi*) fűzött magyarázat (*Lege ad haec, quae scribit Fab. Quintil. li. I. cap. de orthographia*) az *Institutio oratoriára* hívja fel a figyelmet.¹⁶ Quintilianus a régiséget kedvelő Vergiliust említi, aki 'pictai' és 'aquai' alakokat használt 'pictae' és 'aquae' helyett:

... magno veluti cum flamma sonore
virgea suggeritur costis undantis aeni
exsultantque aestu latices, furit intus aquai
fumidus atque alte spumis exuberat amnis,

Iamque omnis campis exercitus ibat apertis
dives equum, dives pictai vestis et auri;¹⁷

¹¹ KEIL 1855–1859, II 133, 9–19; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. E₃^f–[E₃^v]

¹² ADAMIK 2008, 27

¹³ KEIL 1855–1859, II 18, 12; QUINTILIANUS, *Inst. orat.*, I 4, 15

¹⁴ Az augsburgi kiadás a következő helyeken említi: TRAPEZUNTIUS 1537, fol. B₅^f, [B₈^v], K₅^f, [O₅^f], [Q₅^v]. Egy alkalommal példaként (*Fabii*) fordul elő: fol. [C₁^v].

¹⁵ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. A₄^f, cf. QUINTILIANUS, *Inst. orat.*, I 2

¹⁶ KEIL 1855–1859, II 37, 13–18; VERGILIUS, *Aen.*, III 354

¹⁷ QUINTILIANUS, *Inst. orat.*, I 7, különösen I 7, 18; VERGILIUS, *Aen.*, VII 462–465; VERGILIUS, *Aen.*, IX 25–26.

A *patronymicum*ok esetében a Trapezuntius által kihagyott szakasz pótlásakor az augsburgi kiadás nem Priscianus példáit (’Cornelii’, ’Marcelli’) közli, hanem M. Fabius Quintilianust „csempészi be” a szövegbe:

Graeca enim sunt omnia et poetas tantum usitata. Romani pro his utuntur nominibus familiarum, ut ’Fabii’...¹⁸

Az augsburgi kiadás a *facticum*ok kapcsán is említi Quintilianust: [*poiétika*] *vocant Graece. De onomatopoeia lege Quintil. li. 9. ca. I.*¹⁹ Az *Institutio oratoria* IX 1 fejezete a szóképek és alakzatok közötti különbségekkel foglalkozik. A *Compendium* említett helyén leírtakhoz talán a VIII 6, 31–33. áll közelebb. Az *onomatopoeia* szókép, új szó alkotása, más szóval neologizmus. Eredetét onnan veszi, hogy a szó hangzását a dolog által keltett benyomáshoz alkalmazták, pl. ’bögés’, ’sójaj’, ’mormogás’ (jelen esetben ’tintinnabulum’ = csengettyű):

Facticum est, quod a proprietate sonorum per imitationem factum est, ut ’tintinnabulum’, ’turtur’.²⁰

A kommentár tehát megtanítja a *facticum* görög nevét – [*poiétika*] – is, és további rétorikai ismeretek (szóképek, alakzatok) megszerzése céljából Quintilianust ajánlja a diákok figyelmébe.²¹

Érdemes Plinius és Gellius „jelenlétét” is megvizsgálni. Priscianus az *Institutiones*ben többször hivatkozik Caius Plinius Secundusra (Kr. u. 23/24 k.–79), Trapezuntius viszont a kivonatban egyik helyet sem veszi át.²² Az augsburgi kommentár idézi őt, ráadásul olyan Plinius-helyeket is említi, amelyek az *Institutiones*ben nem fordulnak elő.²³ Aulus Gelliusra (Kr. u. II. sz.) Priscianus kevés alkalommal hivatkozik, Trapezuntius egyszer sem, az augsburgi kiadás viszont több alkalommal.²⁴

Lorenzo Valla

Lorenzo Valla (1407–1457) a latin grammatika és stilisztika területén a Quattrocento egyik legkiemelkedőbb egyénisége volt. Tekintélye elsősorban sikeres és nagyhatású főművén (*Elegantiarum linguae Latinae libri sex*, a továbbiakban *Elegantiae*) nyugodott. Bár az *Elegantiae* nagy mértékben támaszkodik Priscianus

¹⁸ KEIL 1855–1859, II 62, 17–19; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [C₁^v]

¹⁹ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [B₈^v]

²⁰ ADAMIK 2008, 553; KEIL 1855–1859, II 61, 26–27.

²¹ QUINTILIANUS, *Inst. orat.*, VIII 6, 31

²² KEIL 1855–1859, II 26, 16; 29, 9; 29, 18; 31, 2; 98, 16; 233, 13; 248, 5; 248, 6; 248, 7; 248, 7; 248, 8; 248, 9; 248, 9; 248, 10; 248, 10; 262, 18; 393, 9; 594, 23.

²³ Pliniust a következő helyeken idézik: TRAPEZUNTIUS 1537, fol. C₅^r, [C₅^v], [D₇^r], [D₇^r], [D₇^r], [G₈^r]

²⁴ KEIL 1855–1859, II 259, 23–260, 2; 355, 20. TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [D₈^v]-E₁^r; [E₄^v]-E₅^r; E₅^r; K₁^r; [K₄^v]-K₅^r.

rendszerére, és Valla többször is elismeréssel adózik a nagy grammatikus teljesítménye előtt, számos alkalommal mégis éles kritikát fogalmazott meg az *Institutiones* egyes tételeivel kapcsolatban (pl. a comparativus és a superlativus, illetve a 'mei', 'tui' és 'sui' névmások használata ügyében).²⁵ Nem véletlen, hogy az augsburgi kiadásban Valla az egyik legtöbbet idézett szerző.²⁶

A hivatkozások közel fele a *denominativumok* terén hívja segítségül – további példák felsorolása és árnyaltabb elemzésük érdekében – az *Elegantiae* megfelelő fejezeteit.²⁷ Egy példával szeretnénk érzékeltetni Valla módszerét. Trapezuntius az *ius* végű denominativumokról a következőket írja:

In *ius* desinentia *c* antecedente, si a prima fiunt declinatione, nominativo, sin a secunda vel tertia, genitivo vel dativo assumpta *cius* tam correpta paenultima, quam antepaenultima. Alia terminationem genitivi in *ius* vertunt, ut 'membranacius', 'gallinacius', 'advecticius', 'commendaticius', 'patricius', 'aedilicius', 'Servius', 'Silvius', 'Martius'; a verbis sunt 'nunci-
cius', 'saucius', 'scius', 'nescius'.²⁸

A kommentár szerint kimaradt a *rius* végűek ismertetése (*Huius loci atque ordinis erant nomina in rius, tu, quia hic neglecta sunt, potes quaerere apud Vallam, lib. I. cap. 8. ...*). A *Compendium* alapjául szolgáló *Institutiones* az *us* végű szavakon belül a következő alcsoportokat sorolja fel: *ius* ('nunci-'), *uus* ('arduus'), *bus* ('probus'), *cus* ('lucus'), *quus* ('aequus'), *dus* ('providus'), *lus* ('patulus'), *rus* ('sonorus'), *sus* ('saxosus'), *tus* ('palliatus'), *stus* ('venustus'). Tehát Priscianus sem és Trapezuntius sem írt külön a *rius*-végűekről.²⁹ A kommentár által ajánlott Valla-fejezet tehát hiánypótlónak minősül (*De nominibus exeuntibus in rius vel rium*):

'Tabularium', locus, ubi tabulae, id est instrumenta et literae reponuntur.
'Sacrarium' repositorium sacrorum. 'Aerarium' repositorium aeris, id est nummorum similibusque rerum pretiosarum atque opum. 'Armarium', ubi reponuntur libri caeteraque huiusmodi. ... 'Pomarium' igitur aut locus frequens arboribus pomi, sive fructuum pomi repositorium, aut copia ipsa arborum pomiferarum. Nam horum nominum natura est, significare vel locum, ubi illa sunt, vel ipsarum rerum, quae in loco sunt, copiam: ut 'alvearium', tametsi potest dici locus, ubi sunt alvei apium, tamen potius

²⁵ Az *Elegantiae* felépítésére és a Priscianusszal szemben támasztott kritikákra vonatkozóan lásd AX 2001.

²⁶ A következő helyeken utal rá az 1537. évi kiadás: TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [B₆^r], D₃^r, E₁^r, [E₁^v], E₃^r, E₄^r, E₅^r, E₅^r, E₅^r, [H₇^v], [K₆^v], L₂^r, [O₁^v], [P₇^v], [P₇^v], [Q₂^v], [Q₆^r].

²⁷ *-mentum*-végűek (fol. [D₈^v]-E₁^r), *-men*-végűek (fol. E₁^r-[E₁^v]), *-ilis*-végűek (fol. [E₂^v]-E₃^r), *-ius*-végűek (fol. [E₃^v]-E₄^r), *-dus*-végűek (fol. [E₄^v]-E₅^r), *-lus*-végűek (fol. E₅^r), *-osus*-végűek (fol. E₅^r)

²⁸ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [E₃^v]-E₄^r, cf. KEIL 1855–1859, II 135, 10–136, 3

²⁹ KEIL 1855–1859, II 134, 17–140, 6; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [E₃^v]-E₄^r

accipitur pro copia alveorum eodem in loco collocatorum, vel apium mellificantium. ...

Valla először tehát azokat a *rius*-végű szavakat sorolta fel, amelyek bizonyos dolgok tárolóhelyét, raktárát (*repositorium*) jelentik, illetve azt a helyet, ahol bizonyos dolgokból nagy mennyiség (*copia*) található. A következő csoportban a foglalkozást jelentő *rius*-végűek találhatók:

Et haec de neutris, nam masculina, foeminina et communia officia hominum qualitatemque significant, 'caprarius', 'saltuarius', 'camparius', 'horrearius', 'classarius': custos exercitorve caprarum, saltus, campi, horrei, classis. 'Sagarius', 'linterarius', 'vestiarius': venditor sagorum, linteorum, vestium. 'Proprietarius', 'fructuarius', 'usuarius': cuius est proprietas praedii, cuius fructus, cuius usus, quae omnia significant actionem possessionemque, numero quidem incomprehensibilia. Pauca autem, quae passive accipiuntur: 'legatarius', 'commendatarius', 'depositarius', 'beneficiarius', 'fideicommissarius', qui legatum, commodatum, depositum, beneficium, fideicommissum accepit ...

Végül pedig azokat említi, amelyek azt fejezik ki, ahol egyes folyamatok végbe mennek, megtörténnek:

Ex huiusmodi nominibus fiunt etiam nomina quaedam rerum, 'calcaria', 'sulphuraria', ubi calx coquitur et sulphur fit. ... Neutra autem in *orium* locum plerunque significant, ubi aliquid fit, ut 'deambulatorium', locus, ubi deambulamus, 'dormitorium', locus, ubi dormimus. ...³⁰

Erasmus

Desiderius Erasmus (1467–1536) a korszak legnagyobb Alpokon túli humanistája volt. Nyelvtani, stilisztikai kézikönyvei népszerűek és elterjedtek voltak, pl. értekezés a szintaxisról (*Libellus de octo orationis partium constructione*), dialógus a latin és görög szavak helyes kiejtéséről (*De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus*), ábécérendben haladó összefoglalás Lorenzo Valla *Elegantiae* című művéhez (*Epitome in Elegantiarum libros Laurentii Vallae*), stilisztikai kézikönyv (*De copia verborum ac rerum libri duo*).³¹ Erasmus az augsburgi kiadás egyik kedvelt és sokat idézett, ajánlott szerzője.³² A hímnemű patronymicumok formáinak felsorolása így található a *Compendiumban*:

³⁰ VALLA 1544, p. 19–22.

³¹ PERCIVAL 1975, 241.

³² A következő helyeken utalnak Erasmusra: TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [B₃^v], [B₆^r], [B₈^v], [C₇^v], [D₂^r], [G₃^v], [H₁^v], K₅^r, L₂^r, [L₄^v].

Quot sunt patronymicorum masculinorum formae? Tres. Quae? In *des*, in *on*, in *adios*, quarum prima, qua sola poetae utuntur Latini, communis, altera Ionica, tertia Aeolica appellatur.³³

Az augsburgi kiadás az alábbiakat fűzi hozzá:

Ion[ica], ut [Kronión], Aeol[ica], ut [Hyrradios], urb[anitat]is et Gaz[es].

A megjegyzés Theodóros Gazés (kb. 1400–1475/76) görög nyelvtanára vonatkozik, amely Erasmus fordításában kétnyelvű (görög–latin) kiadásban is elterjedt volt:

*Est et aliud patronymici genus improprie, masculinum quidem in [dios] desinens, ut [Hyrradios], id est Hyrradius.*³⁴

A Priscianus által említett példát ('Hyrradius') Trapezuntius kihagyta a kivonatból. Gazés görög nyelvtanában és annak latin fordításában szerepel, ezért az augsburgi kommentár is fontosnak tartja megemlíteni. A [Kronión] viszont nem szerepel Priscianusnál az adott helyen. A kétnyelvű nyelvtanban (Gazés–Erasmus) [Kronidés] található. Gazés egynyelvű görög nyelvtanában sem szerepel a [Kronión],³⁵ úgy tűnik tehát, hogy ez a példa az augsburgi kiadás sajátja.

Trapezuntius a genitivusok képzésének ismertetésekor a 'delphin' (delfin) görög eredetű latin szó segítségével hívja fel a figyelmet azokra a *nomenekre*, amelyeknek a latinban kétféle genitivusa is lehet (pl. 'delphinos' és 'delphinis'), illetve arra, hogy az 'elephas' (elefánt) szóból 'elephantus' nominativus is képezhető:

'Delphin' genitivo 'huius delphinos' vel 'delphinis'. Quare sic? Quia in *an* vel in *in* vel in *yn* desinentia nomina Graeca sunt, et tam Graece assumpta *os*, quam Latine assumpta *is* declinantur: 'Titan Titanos' vel 'Titanis', 'Eleusin Eleusinos' vel 'Eleusinis'... Notandum, quod a genitivo Graeco *os* in *us* mutata et ab accusativo nominativos fecit Latinitas, ut 'abacus', 'Arabus', 'elephantus', 'Aethiopus', 'Titanus', 'Panthera', 'cratera'...³⁶

Az említett sorokhoz fűzött megjegyzés (*Vide de his Eras. de heterosi declinationis.*) Erasmus *De copia verborum ac rerum libri duo* című művére hivatkozik. A *Ratio variandi per enallagen, sive* [heterósin] című fejezet *numerus – persona – genus – casus – species – figura – tempus – modus – declinatio – coniugatio* szerinti csoportokban (tehát a névszók és igék Priscianus által is használt akcideniciái szerint, de „vegyesen”) vizsgálja a szavakra jellemző változtatásokat/felecserelődéseket. A *declinatio* alfejezet így hangzik:

In nonnullis licebit et declinationem variare, ut 'hilarus' et 'hilaris', 'violens' et 'violentus', 'imbecillus' et 'imbecillis', 'contagium' et 'contagio', 'iuger' et 'iugerum', 'capo' et 'capus', 'pavo' et 'pavus',

³³ Cf. KEIL 1855–1859, II 65, 12–17; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [C₁^v]

³⁴ GAZÉS 1516/1518. fol. K₁^{f-v}

³⁵ GAZÉS 1495. fol. [b_{vii}^r]

³⁶ KEIL 1855–1859, II 216–220; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. G₃^r

’scorpio’ et ’scorpius’, ’senectus’ et ’senecta’, ’iuventus’ et ’iuventa’.³⁷
Érdekes az igékkel kapcsolatos *heterosis*-okra³⁸ is felhívni a figyelmet. Trapezuntius (Priscianus) az ige akcenciái közül először a genus (activum, passivum, neutrum, commune, deponens) vizsgálatára tér rá, és felsorolja az igékre jellemző nembeli változtatásokat/felcserélődéseket, pl.

- aktív és passzív formában ugyanazt jelentik (pl. ’mereo’ – ’mereor’),
- az első igeragozáshoz tartozó aktív igéből neutrum absolutummá változnak (pl. ’duro’, ’duror’, ’dureo’, ’duresco’),
- nemükkel együtt igeragozást (coniugatio) is váltanak, miközben jelentésük nem változik (pl. ’labo labas’ – ’labor laberis’),
- igeragozást cserélve jelentést is változtatnak (pl. ’mando mandas’ – ’mando mandis’).

A kommentár szerint a kérdésről sokan írtak: Gellius, P. Consentius, Papius Curius Lancilotus, Nonius Marcellus, Quintilianus és Erasmus.³⁹ Nézzük meg közelebbről az utóbbi két szerző vonatkozó sorait!

Quintilianus az *Institutio* IX. könyvében foglalkozik a kérdéssel. Előfordul, hogy amit teszünk, szenvedő igével fejezzük ki (’arbitror’), amit pedig elszenvetünk, aktív igével (’vapulo’). Gyakori jelenség ez a keveredés, és több ige mindkét nemben használatos (pl. ’luxuriatur’ – ’luxuriat’; ’fluctuatur’ – ’fluctuat’, ’adsentior’ – ’adsentio’). Quintilianus a jelenséget a grammatikai alakzatok közé sorolja. A szóalakzatokon belül a grammatikai és rétorikai alakzatok között Quintilianus tett először különbséget.⁴⁰ A névszók nemével (pl. ’timidi damnae’) és számával (’a kardforgatásban legharciasabb nép, a rómaiak’) kapcsolatban is lehet alakzatokról beszélni, amelyek azért fontosak a szónok számára, mert enyhítik a beszéd egyhangúságát és fenntartják a hallgatóság figyelmét. A nyelvtani hibákhoz való hasonlóságuk pedig ízt kölcsönöz a beszédnek.⁴¹ A nembeli változásokról Erasmus is ír említett művében (*Genus* alfejezet):

Est nonnihil varietatis et in generis commutatione, ut ’lachrymat’ pro ’lachrymatur’, ’luxuriat’ pro ’luxuriatur’, ’fluctuatur’ pro ’fluctuat’, ’praevertere’ pro ’praeverti’, ’praecipitat’ pro ’praecipitatur’...
Consimiliter in nominibus: ’pileum’ et ’pileus’, ’haec ficus’ et ’hic ficus’, ’haec barbitus’, ’hic barbitus’, ’hoc barbiton’...⁴²

³⁷ ERASMUS 1538, p. 36.

³⁸ A heteroiószisz grammatikai alakzat, lásd QUINTILIANUS, *Inst. orat.*, IX 3, 12.

³⁹ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. K₅^f

⁴⁰ ADAMIK 2008, 595.

⁴¹ QUINTILIANUS, *Inst. orat.*, IX 3, 3; IX 3, 7; IX 3, 27.

⁴² ERASMUS 1538, p. 33.

A példából látszik, hogy Erasmus az igék után névszókat is említ. A *genus* az igék esetében aktív, passzív stb. mivoltukat, névszók esetében nyelvtani nemüket jelenti. Erasmus elrendezésében ezek a szóosztályok (szófajok) jelen esetben egymás mellé kerültek, így olyan összefüggések is nyilvánvalóvá váltak, amelyek egy átlagos nyelvtankönyvben, ahol egymás után következnenek, nem derülnek ki. A meg-egyező jelentésű, de különböző igeragozásokba tartozó igék (pl. 'denseo denses' et 'denso densas') felsorolása után a kommentár (*Vide heterosin coniugationis apud Eras.*)⁴³ a *Coniugatio* alfejezetre utal:

In aliquot coniugationem [sc. licebit variare], ut 'lavere' pro 'lavare', 'fervere' et 'fervere', 'accersere' et 'accersire'. ...⁴⁴

Priscianus szóosztályok (*nomen, verbum* stb.) szerint és kategóriák (akcidenciák, pl. *genus, species, declinatio, coniugatio*) mentén haladt a latin nyelv alaktanának ismertetésében. Quintilianus a jó szónok számára szükséges ismeretek között írta le a (grammatikai) alakzatokat. Erasmus stilisztikai kézikönyve a szókincs bővítésére törekedett és a fogalmazásbeli bőség (*copia*) elérése érdekében gyűjtötte össze (olykor szóosztályoktól függetlenül) a névszókra, igékre stb. jellemző változtatásokat/felcserélődéseket.⁴⁵

Thomas Linacre

Thomas Linacre (1460 k.–1524) nyelvtanát (*De emendata structura Latini sermonis libri sex*) az oktatás magasabb szintjén használták. A mű népszerű volt. Német nyelvterületen is megjelent, első német kiadásához Philipp Melanchthon fűzött ajánló sorokat. Az angol humanistát az augsburgi kiadás magyarázó jegyzetei is gyakran említik.⁴⁶ Linacre a nyelvtani jelenségek rendszerezése és tisztázása érdekében a korabeli (humanista) grammatikákhoz képest árnyaltabb fogalmi felosztást, kategorizálást használt.⁴⁷ Alábbiakban a névszók *specienseire* vonatkozó észrevételeit közöljük. A *gentile* és *patrium* Trapezuntius kivonatában a következőképpen hangzik:

Gentile est, quod gentem significat, ut 'Graecus', 'Latinus'.

Patrium est, quod sumitur a patria, ut 'Romanus'.⁴⁸

Az augsburgi kiadás megjegyzései (*Ex gente, vel natione. Lynacer.*) Linacre meghatározásaira hívják fel a figyelmet:

⁴³ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. L₄^v

⁴⁴ ERASMUS 1538, p. 36.

⁴⁵ Erasmus Johannes Coletusnak szóló ajánlásában ez olvasható: „Nos formulas quasdam copiae, ceu fontes ostendere conati sumus, sic, ut a generalibus per gradus ad particulares devenimus(!).” ERASMUS 1538, fol. a_{iii}^r.

⁴⁶ Linacre-t említik: TRAPEZUNTIUS 1537, [B₈^r], [B₈^r], P₂^r, [Q₈^v], [R₁^v].

⁴⁷ JENSEN 1990, 80, 88–90.

⁴⁸ KEIL 1855–1859, II 61, 3–4; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [B₈^r]

Patrium. Patrium nomen est, quod aliquid ex patria significat, ut 'Eboracensis', 'Romanus'. Est enim patria, ut Nonius Marcel. censet, urbs vel civitas parentum. Itaque Vergilium nove illud protulisse ait, *Qui sanguine nobis // Hanc patriam peperere suo*,⁴⁹ cum de Latio id dicat.

Gentile. Gentile est, quod aliquid ut ex gente vel natione significat, ut 'Graecus', 'Latinus', 'Britannus', 'Cyprius'. Illa enim, 'Hispaniensis', 'Siciliensis', 'Romanensis', 'Corinthiensis' [oikeiómátika] potius, quam gentilia dixeris, cum non tam aliquid his gentibus ortum, quam in iis versatum significant, ut 'Hispaniensis negotiator' et 'exercitus', licet genere sint Romani.⁵⁰

Linacre mindkét esetben bővebben értekezik, még Priscianusnál is. A *patrium* esetében Nonius Marcellusra (Kr. u. II. sz. és V. sz. között) is támaszkodik, aki grammatikai művével (*De compendiosa doctrina*) hatalmas antik idézetanyagot menekített át az utókorra. A *gentile* esetében pedig pontosítást is eszközöl az [oikeiómátikon] kategória használatával.

Hasonló esetet látunk a kérdő névmás (*interrogativum*) esetében is. Trapezuntius – szorososan követve Priscianust – a következőket írja:

Interrogativum est, quod cum interrogatione profertur, ut 'quis', 'qualis', 'quantus', 'quot', cum suos servant accentus.⁵¹

Priscianus sem ír többet. Az augsburgi kiadás megjegyzése (*De substantia interrogat, reliqua de accidentibus. Lynacer subtiliter.*) sejteti, hogy Linacre az *interrogativum* esetében is pontosítani fog:

Interrogativum est, per quod de re quapiam quaerimus. Est autem duplex, aliud substantiae, per quod de proprio, appellativo vel demonstrativo pronomine quaeritur, ut 'quis', 'uter', 'nunquis', 'ecquis' pro 'num aliquis'. Aliud accidentis, per quod de adiectivo quaeritur. Hoc autem multiplex est. Nam aliud de qualitate quaerit, ut 'qualis', aliud de magnitudine, ut 'quantus', aliud de numero, ut 'quot', aliud de ordine, ut 'quotus'...⁵²

Linacre „finoman szött” (*subtilis*) érvelése tehát különbséget tesz a *substantiára* (pl. 'quis') és az *accidentiára* (pl. 'quantus') irányuló kérdőnévmások között.

Érdekes idézni a *dividuum* esetében megfogalmazott észrevételeket is. A meghatározás Trapezuntiusnál (és Priscianusnál is) így hangzik:

Dividuum est, quod a duobus vel a pluribus ad singulos habet relationem vel ad plures in numeros pares distributos, ut 'uterque', 'alter', 'quisque', 'singuli', 'bini', 'trini', 'terni', 'centeni'.

⁴⁹ VERGILIUS, *Aen.*, XI 24–25.

⁵⁰ LINACRE 1532/1533, p. 7–8.

⁵¹ KEIL 1855–1859, II 61, 5–6; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [B₈]

⁵² LINACRE 1532/1533, p. 6.

Az augsburgi kiadás megjegyzése:

Confundit [sc. Trapezuntius, Priscianus] partitiva distributivis: illa numeralium generi subdita, [diaretika] Graecis, recentioribus Latinis divisiva et distributiva dicuntur. Partitiva autem [epimerizomena] ipsi vocant. Formae partitivi sunt: unum ex duobus, ut 'alterum', duo ad unum, ut 'alterutrum', unum ex multis, ut 'aliud', multa ad unum, ut 'unumquodque'.

Az osztószámnevek és névmások közötti különbségnek megfelelően tehát pontosításra van szükség a [diaretikon] (divisivum, distributivum) és az [epimerizomenon] (partitivum) terminus technikusok segítségével.⁵³ A kommentár nem nevezi meg forrását, de elképzelhető, hogy Linacre művére támaszkodott, ezért idézzük Linacre *divisivum*ra vonatkozó sorait:⁵⁴

Numerale varias habet species. Est enim et cardinale, quod numerum absolute significat, ut 'unus', 'duo', 'tres'. Et ordinale, quod numerum in ordine, vel ut apte Laurentius praecipit, quod ultimum eius numeri significat, ut 'primus', 'secundus', 'tertius'. Et divisivum sive distributivum, Graeci [diaretika] vocant, quod singulis multorum eundem numerum distribuit, ut 'singuli', 'bini', 'terni', 'quaterni', ut non inmerito oratoribus in multitudinis numero eorum fere sit usus. ...

Partitivum est, quod vel multa singillatim, vel unum ut ex multis significat. Multa singillatim, ut 'unusquisque', 'quisque', 'uterque', 'neuter'. Unum ut ex multis, ut 'alter', 'alius' ...

Az *interiectio* (indulatszó) a lélek érzelmeit: félelmet, örömet, fájdalmat, csodálkozást fejez ki.⁵⁵ Az augsburgi kiadás megjegyzése (*Lancil. videndus est li. 8. ca. 45. et conferendus. Lyna.*) ismét Linacre rendszerező módszerét ajánlja. Linacre kritikája általában szól a grammatikusoknak:

Habet enim [sc. *interiectio*] varias species, sed maxime a grammaticis confusas.

A Linacre által felállított *speciess*ek a következők: *exultantis vel laetitiae – dolentis vel lugentis – timentis – admirantis – vitantis – laudantis – vocantis sub incondita voce – silentium iniungentis – deridentis vel ironiae – ex improviso aliquid depraehendentis – ridentis – exclamantis*.⁵⁶ Linacre árnyaltabb felosztást alkalmaz (közel kétszer annyi csoportba osztja az indulatszavakat), mint Priscianus és az őt követő Trapezuntius. Linacre felosztási rendszere illusztrálására Priscianus által „kevésbé” idézett auktorokat (pl. Martialis, Seneca) is idéz, összesen 24(!) klasszi-

⁵³ KEIL 1855–1859, II 61, 23–25; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [B₈^v]

⁵⁴ LINACRE 1532/1533, p. 8.

⁵⁵ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [R₁^v]-R₂^r

⁵⁶ LINACRE 1532/1533, p. 51–52.

kus helyet. Priscianus „csupán” 10 klasszikus szerzőt (Vergilius, Terentius, Lucanus), Trapezuntius 8 auktort idéz.⁵⁷

Összefoglaló megjegyzések

Az augsburgi kiadás (Trapezuntius szövegétől jól elkülönülő) magyarázatai és megjegyzései fontos adatokat szolgáltatnak nekünk a XVI. század első harmadának gimnáziumi latintanítási módszereiről.

A kommentárban szereplő görög szavak arról tanúskodnak, hogy az iskolában görögül is tanultak, ezért a latin tankönyvben is közölni kívánták a görög nyelvórákon elhangzott és a latin nyelvtani szabályokhoz illeszkedő, azokat megvilágosító görög regulákat. Ezzel mindkét nyelv mélyebb elsajátítását segítették elő. A görög nyelv oktatása Európában ekkor már nem meglepő jelenség. Vizsgált korszakunkban Erdélyben is jelentek meg görög nyelvtankönyvek.⁵⁸ A görög nyelv elfogadható ismerete Trapezuntius és honfitársainak, a bizánci emigránsoknak Itáliában való megjelenésekor (a XIV. század végén, a XV. század első felében) még ritka volt.⁵⁹ Trapezuntius egyrészt ezért mellőzte a Priscianus által egyébként bőségesen alkalmazott görög idézeteket, görög szavak felsorolását és a görög terminusokat. Másrészt pedig azért, mert a gyermekeknek egyszerre csak egy idegen nyelvet óhajtott tanítani.

Quintilianus kiemelt helye a kommentárban összefügg egyértelmű elismerésével. Cicero stílusának kizárólagos követését Valla és Erasmus (*Ciceronianus*, 1528) is megkérdőjelezték, Quintilianust pedig mindketten magasra értékelték, érthető tehát, hogy az augsburgi kiadás, amely nagy mértékben támaszkodik utóbbi két humanista esztétikai ítéleteire, „bevette” Quintilianust a priscianusi műbe. Az *Institutio oratoria* jól szerkesztett szakkönyv, pedagógiai értékei miatt pedig hasznos és kellemes olvasmány volt.⁶⁰

Lorenzo Valla nyelvtudása, hatalmas szókincse, olvasottsága révén megkérdőjelezhetetlen stilisztája lett a Quattrocentónak. Érthetetlen viszont, hogy Nicolò Perotti *opusa*, a *Cornucopiae* miért nem került be az olvasásra ajánlott művek közé.⁶¹

Gellius „esszéi” értékes adatokat őriztek meg a régi római irodalomból. A *Noctes Atticae* gyűjteményes munka, Gellius közel háromszáz szerzőből kivona-

⁵⁷ KEIL 1855–1859, III 90–91; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [R₁^v]-R₂^r

⁵⁸ Johann Honter (Brassó, 1539), Philipp Melanchthon (Brassó, 1548) és Valentin Wagner (Brassó, 1549) görög tankönyvei, lásd RMNy 1473–1600, no. 36, 73, 76.

⁵⁹ A bizánci humanisták itáliai tevékenységére vonatkozóan lásd GEANAKOPLIS 1962, GEANAKOPLIS 1988, GEANAKOPLIS 1989.

⁶⁰ A XV. századi Quintilianus–polémiára vonatkozóan lásd MONFASANI 1992.

⁶¹ Lorenzo Valla főművére vonatkozóan figyelmet érdemel MARSH 1979. Perottira lásd: WORSTBROCK 2001.

tolt, sokat idézett Catótól és Varrótól. Miscellanea–jellegű műve a középkorban kedvelt volt, később a humanisták tényéhségét is kielégítette. Angelo Poliziano nagy mértékben támaszkodott Gelliusra.

Plinius „enciklopédiája”, a *Naturalis historia* szintén népszerű volt a *curiositasok* iránt érdeklődő humanisták körében. Plinius számtalan auktort idéz, hatalmas tárgyi ismereteket közöl, és iskolai tankönyvvé válva nagy népszerűsége tett szert a XV–XVI. században.

Pasius Curius Lancilotus (XV–XVI. sz.) és Philipp Melanchthon (1497–1560) művei szintén nagy befolyással voltak az augsburgi kiadásra. Hatásuk elemzése szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, későbbi vizsgálatuk azonban értékes adatokkal gazdagíthatja az antik (grammatikai) irodalom XV–XVI. századi befogadásának kutatását.⁶²

A *Compendium* augsburgi kiadásában tehát több stilisztikai szándék ötvözetét figyelhetjük meg:

a) az elsősorban Vergilius és Cicero nyelvhasználatát követő Priscianusét (Kr. u. VI. sz.),

b) a Priscianus normáival egyező Trapezuntiusét, aki a nagy *opus*ból gyermekek számára is érthető nyelvtant készített az 1430-as években,

c) a Quattrocento későbbi eredményeit és az Alpokon túli humanizmus (Erasmus, Lincare stb.) stilisztikai szemléletét tükröző augsburgi kiadásét.

A *Compendium* – Priscianustól eltérően – kérdés–felelet formában ismerteti a nyelvtani ismereteket. Az oktatásnak ezt a formáját sokan választották, így tesz például Cicero is a *Partitiones oratoriaeban*. A Quattrocento kedvelt latin nyelvtanaihoz (pl. Guarino Veronese, Niccolò Perotti grammatikái) képest a *Compendium* a közepesen népszerűek közé tartozik. Száz évvel a létrejötte utáni kiadása mégis a mű használhatóságát igazolja. Ebben az a formai megoldás is közrejátszott, hogy Trapezuntius a terjedelmes *Institutionest* a „kérdézetés sójával kívánta ízessé tenni”.⁶³

⁶² Lancilotusra hivatkoznak: TRAPEZUNTIUS 1537, fol. B₂^r, [B₆^r], [D₈^v]-E₁^r, [E₃^v]-E₄^r, [F₆^r], [K₄^v]-K₅^r, [K₆^v], O₁^{r-v}, [O₇^r], P₂^r, [Q₂^v], [R₁^v]; Melanchthonra hivatkoznak: TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [L₂^v]-L₃^r, F₅^r-[F₅^v], [F₇^v]-F₈^r, K₆^r-[K₆^v]

⁶³ Részlet Sixt Birck ajánló sorából, TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [A₇^v]: ... Grammaticam Latinam phrasi continua scriptam interrogandi sale condire voluit...

BIBLIOGRÁFIA

ADAMIK 2008

QUINTILIANUS, Marcus Fabius: *Szónoklattan*. Ford. és a jegyz. összeállította ADAMIK Tamás, CSEHY Zoltán, GONDA Attila, KOPECZKY Rita, KRUPP József, POLGÁR Anikó, SIMON L. Zoltán, TORDAI Éva. Szerk. ADAMIK Tamás. Pozsony, Kalligram, 2008.

AX 2001

AX, Wolfram: Lorenzo Valla (1407–1457), „Elegantiarum linguae Latinae libri sex” (1449). In: Ax, Wolfram ed.: *Von Eleganz und Barbarei: Lateinische Grammatik und Stilistik in Renaissance und Barock*. (Wolfenbütteler Forschungen, 95). Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 2001, 29–57.

BARTONIEK 1940

BARTONIEK Emma: *Codices manu scripti Latini*. Vol. 1. *Codices Latini medii aevi*. Budapest, 1940. (Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici – A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke 12.)

BLACK 2001

BLACK, Robert: *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*. Cambridge, University Press, 2001.

CSAPODI 1973

CSAPODI, Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.

CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI 1990

CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Negyedik, bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, Helikon Kiadó, 1990.

EKLER 2006

EKLER Péter: Georgius Trapezuntius nyelvtani kompendiuma Priscianus *Institutionese* alapján. *Antik Tanulmányok*. 2006. 315–322.

EKLER 2007

EKLER Péter: Adalékok a korvinák történetéhez. Trapezuntius–kódexek, Trapezuntius–korvinák. *Magyar Könyvszemle*. 2007. 265–277.

EKLER 2008a

EKLER Péter: „Propugnacula Christianitatis – studia humanitatis”. Bizánc és az Itáliában tevékenykedő bizánci humanisták kapcsolata Magyarországgal a XV. század középső harmadában. In: *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a magyarországi humanizmus kezdetei. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban 2008. március 14.–június 15.* Szerkeszti FÖLDESI Ferenc. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008. 101–112.

EKLER 2008b

EKLER Péter: *Georgius Trapezuntius nyelvtani kivonata a priscianusi „Institutiones” alapján. Szövegközlés és -elemzés.* PhD-értekezés. Témavezető MADAS Edit. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Ókortudomány Doktori Program. Budapest, 2008.

EKLER 2009

EKLER Péter: Methodological Problems in 15th Century Latin Grammar Books Used in Hungary: saepes – faex – pecus. *Camoenae Hungaricae.* 2009. 65–78.

ERASMUS 1538

ERASMUS: De duplici verborum copia commentarii duo. Párizs(?), 1538.

GAZÉS 1495

GAZÉS, Theodóros: [Grammatiké eisagógé]. Velence, Aldus Manutius, 1495.

GAZÉS 1516/1518

GAZÉS, Theodóros: *Grammaticae institutionis libri duo per Erasmum Roterodamum translati.* Bázél, Frobenius, 1516/1518.

GEANAKOPIOS 1962

GEANAKOPIOS, Deno John: *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe.* Cambridge, 1962.

GEANAKOPIOS 1988

GEANAKOPIOS, Deno John: Italian Humanism and the Byzantine Émigré Scholars. In: *Renaissance Humanism. Foundations, Forms, and Legacy.* Ed. RABIL, Albert, Jr., University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1988. Vol. 1. 350–381.

GEANAKOPIOS 1989

GEANAKOPIOS, Deno John: *Constantinople and the West: Essays on the Late Byzantine (Palaeologan) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches.* Madison (Wis.), University of Wisconsin Press, 1989.

GIBSON 1977

GIBSON, Margaret: The Collected Works of Priscian: The Printed Editions 1470–1859. *Studi Medievali* XVIII (1977) 249–260.

JENSEN 1990

JENSEN, Kristian: *Rhetorical Philosophy and Philosophical Grammar: Julius Caesar Scaliger's Theory of Language*. München, Wilhelm Fink Verlag, 1990.

JENSEN 1996a

JENSEN, Kristian: Humanist Latin Grammars in Germany and their Italian Background. In: *Italia ed Europa nella linguistica del rinascimento. Atti del Convegno internazionale Ferrara, Palazzo Paradiso 20–24 marzo 1991*. Ed. by TAVONI, Mirko. Ferrara, 1996. vol. 2, 23–41.

JENSEN 1996b

JENSEN, Kristian: The Humanist Reform of Latin and Latin Teaching. In: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*. Edited by KRAYE, Jill. Cambridge, 1996. 63–81.

KEIL 1855–1859.

Prisciani Grammatici Caesariensis Institutionum Grammaticarum libri XVIII ex recensione Martini HERTZII (=Grammatici Latini ex recensione Henrici KEILII, vol. II–III.), Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1961. (=Unveränderter reprografischer Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1855–1859.)

LINACRE 1532/1533

LINACRE, Thomas: *De emendata structura Latini sermonis libri sex*. Párizs, Robertus Stephanus, 1532/1533.

MARSH 1979

MARSH, David: Grammar, Method, and Polemic in Lorenzo Valla's „Elegantiae”. *Rinascimento* XIX (1979), 91–116.

MONFASANI 1976

MONFASANI, John: *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*. Leiden, E. J. Brill, 1976.

MONFASANI 1984

MONFASANI, John: *Collectanea Trapezuntiana. Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond*. New York, Binghamton, 1984.

MONFASANI 1992

MONFASANI, John: Episodes of Anti–Quintilianism in the Italian Renaissance: Quarrels on the Orator as a „Vir Bonus” and Rhetoric as the Scientia Bene Dicendi. *Rhetorica*. 1992, 119–138.

PERCIVAL 1975

PERCIVAL, W. K.: The Grammatical Tradition and the Rise of the Vernaculars. In: *Current Trends in Linguistics*. Ed. SEBEOK, Thomas A. Vol. 13: Historiography of Linguistics. The Hague, Mouton, 1975. 231–275.

PERCIVAL 1988

PERCIVAL, W. K.: Renaissance Grammar. In: *Renaissance Humanism: Foundations, Forms, and Legacy*. Ed. RABIL, Albert, Jr. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1988. Vol. 3. 67–83.

RMNY 1473–1600

Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600. Írták BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, KELECSÉNYI Ákos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

ROMÁN – GALINDO 2001

ROMÁN, Cirilo García Marco – GALINDO, A. Gutiérrez: *Prisciani Institutionum grammaticalium librorum I–XVI Indices et Concordantiae*. Vol. 1–4. (Alpha–Omega. Reihe A. Lexika, Indizes, Konkordanzen zur klassischen Philologie, CCXIV. 1–4.) Olms–Weidmann, Hildesheim–Zürich–New York, 2001.

TRAPEZUNTIUS 1537

TRAPEZUNTIUS, Georgius: *De octo partibus orationis ex Prisciani grammatica compendium*. Augsburg, Philipp Ulhart, 1537.

VALLA 1544

VALLA, Lorenzo: *Elegantiarum linguae Latinae libri sex*. Lyon, Sebastianus Gryphius, 1544.

WORSTBROCK 2001

WORSTBROCK, Franz Josef: Niccolò Perottis ‘Rudimenta grammatices’. Über Konzeption und Methode einer humanistischen Grammatik. In: AX, Wolfram ed.: *Von Eleganz und Barbarei: Lateinische Grammatik und Stilistik in Renaissance und Barock*. (Wolfenbütteler Forschungen, 95). Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 2001, 59–78.

ISTVÁN A KORONÁT, MÁTYÁS A PALÁSTOT. HUNYADI MÁTYÁS MINT SZENT KIRÁLY TELEK JÓZSEF PRÉDIKÁCIÓIBAN

MACZÁK IBOLYA

Jóllehet Mátyás király alakja több ízben megjelent a 18. századi magyarországi prédikációkban, ez kevés adattal és többnyire említés szintjén történt.¹ Ebből adódóan különös jelentőséggel bírnak Telek József Havas Boldogasszony ünnepére írt, több ízben megjelentetett² prédikációi, amelyben többször és részletezve kaptak szerepet a reneszánsz uralkodó tettei: a ferences hitszónok nyolc beszéde közül hatban említette meg Mátyást vagy a Hunyadi-házat.

A szokatlan gyakoriság oka lehetett, hogy az 1759 és 1768 között elhangzott nyolc beszéd mindegyikét a szegedi Havas Boldogasszony-templomban (a mai alsóvárosi templomban) mondta el a rendi hivatásával³ összhangban álló történelmi érdeklődéssel bíró ferences szerző. E templomot Mátyás-templomnak is nevezték, mivel – jóllehet építésének idejét 1543-ra teszik – az uralkodó kezdeményezte az épület felújítását, nagyobbítását. Nem meglepő tehát, hogy e helyen többször emlékeztek meg a városhoz egyébként is több szállal kötődő Hunyadi családról.⁴

Az egyik prédikációban részletesebben is írt az uralkodó helyi kötődéséről: „amaz Országunknak egy páratlan Bajnoka ’s koronázott Királya Corvinus Mátyás, mindjárt országlásának zsengejében győzedelmesen meg-veré a’ temérdek Bosnyai pogányságot: azért-is leg-ottan, hálá-adó buzgóságából a’ Székes Fejér Vári Nagy Templommal együtt, ezen Szögedi Libanus Havának ditsőségét kezdé terjeszteni: és az alaton sorsú Havi Bóldog Asszony Templomát, Királyi költsé-

¹ Csúzy Zsigmond prédikációinak vonatkozó passzusait Angyal Endre gyűjtötte ki: „Nemde, a’ hol fénlik az igasság (mint Apostoli hazánk-ba dicsősséges Mátyás Király idejében).” (Kosárba rakott aprólékos morzsalék, 345.) „Így Siratta Apostoli hazánk, (...) igasság-szerető Mátyássát, mondván: meg-hólt Mátyás Király oda vagy az igasság!” (Zengedező sípszó, 99.) „Hazánk drága gyümölcse nevezetes és híres Mátyás.” (Zengedező sípszó, 41.) ANGYAL 1957. 218.

² TELEK 1761. *Coronae Mariannae tomus II. Az az a boldogságos szűz Mária tizenkét tsillagú koronájának vagy tizenkét ünnepeire tsillag-sugárok gyanánt el-osztatott prédikációknak II. része, mellyben az utolsó hat tsillagokat, vagy ünnepeket, egymást követő szép rendel, öszvefűzőgette, és a magyar népnek hasznára világosságra botsátotta.* Vác, 1772, 365–517.

³ Fáy Zoltán a „nagy, XVIII. századi ferences rendtörténetírók” közé sorolja. FÁY 2005, 193.

⁴ Erről bővebben: KRISTÓ 1983, 438–444.

gével, a' mint most láttyuk, illy szépségü épületre fordítá.”⁵ Jól érzékelhető a hitszónok mítoszteremtő szándéka, amikor egyenesen a Szűzanya késztetéseként ábrázolta a Mátyás által végrehajtatott felújítási munkálatokat: „Mivel itten–is hajdan 1301. esztendőben arra vitte, arra gerjesztette önnön kedves híveit az irgalmas Anya; hogy örökös tiszteletére Sz. Egyház építtessen, mellyben anyai emlőibül áradott böldegülésunkat kegyelmesen osztogathassa, nyújthassa, ajándékozhasssa. Söt osztán idövel 1465. esztendő tájban, ismét édes Hazánkknak gyözzhetetlen bajnokát Magyar Achillesét, 's Koronás Királyát, Corvinus Mátyást, mindgyárt országlásának ditsöséséges kezdetén arra készttette a' tiszta havakban meg–jelenő Szüz Anya, hogy ezen választott Sz. helyet, ékesebb új Templommal 's jelesebb szerzetes Klastrommal nemesitené: a' mint–is éltében a' mennyire temérdek hadi viadali engedték aképpen, miként most álmélkodva szemléllyük, ezen ritka szépségü, Havi Böldeg Aszszony Templomát, akkori szerzetes Klasrommal együtt fel–állíttatta 's építtette.”⁶

Telek a templomépítéshez kapcsolódóan a korszakban gyakorta használt biblikus mitizáció eszközkészletével⁷ is érzékeltetni kívánta Mátyás nagyságát: „Ezen gyözzedelmejj bajnok, mikor országlásának elején, itten, e' Szögedi Havi B. Aszszony Temploma mellett lévő tágas környéken, közönséges Ország Gyülésétt tartott vólna; majd éppen a' szerént tselekedett, a' miként Dávid. (...) látván ö–is a' titkos értelmö kegyelem ládját, Havi B. Aszszonyunkat ezen Sz. helyen (...) azt látzatott mondani az egybe–gyült Hazának: Vides ne: Látod–e' Nemes Haza, hogy én Isten rendelésébül Tzedrus–fa házakban lakom, az Úr Szekrénye pedig Havi B. Aszszony bőrök közé tétetett, azaz: alázatos régi hajlékban tiszteletetik. Arra–való nézve, akkor mindgyárt a' régi alacsonyabb Havi B. Aszszony Templomát le–rontván (...) ezen most is fenn–álló igen jeles nagy Sz. Egyházat építtette.”⁸

A ferences hitszónok megfogalmazásában nemcsak felmagasztosult az uralkodó tevékenysége, hanem ki is emelkedett az ország jeleseinek sorából: „Ugyan–ezeket (...) követték a' követezzendő ájtatos magyar Királyok, Kálmánok, Lászlók, Andrások, Bélák, Mátyások 's a' t. Kik közül, egyedül Hunyadi Mátyást az igazság folytatásában a' köz–nép között–is leg–isméretesebb Királyt, ezen Szögedi Szent helynek 's Sz. Egyháznak felséges jó–tévojét hozom világosságra.”⁹

Telek beszédeiben nemcsak a közismert igazságos király alakja jelent meg:

⁵ TELEK 1772, 403.

⁶ TELEK 1772, 372.

⁷ „A *biblikus mitizáció* a bibliai hivatkozások, párhuzamok alkalmazásának egy sajátos módja. Tudatos eljárás a mű szerzője részéről: a kortársakra vonatkoztatott bibliai párhuzamok (nevek) valamilyen lényegi hasonlóság alapján jelentéstöbbletet kölcsönöznek a műnek, akár pozitív, akár negatív mitizációról van szó.” HARGITTAY 2004, 61. A biblikus mitizációról egyéb vonatkozásban: HARGITTAY 1997, 73–85.

⁸ TELEK 1772, 467–468.

⁹ TELEK 1772, 467.

az általános Mátyás-képen túl egyik beszédéből kiderül, hogy „Sz. István Király az Ország Koronáját, Corvinus Mátyás Királyi palástját: Lajos MARIA–Tzelbe temérdek arany ’s ezüstyét; Nagy Aszszonyunknak lábaihoz ajánlották (...). Azért a’ Királyi Koronának, palástnak és arany ezüstnek B. Aszszony lábaihoz ajánlásával, mintegy esküdtek az ájtatos Királyok az Isten Sz. Annyának engedelmességére, és az ő hatalma ’s óltalma alá örökösen ajánlották gazdag kintseket, arany, arany, ezüst bányáikat, ezüst bányáikat boldog ügyöket ’s egyszer ’s mind az egész Magyar Hazát ’s Nemzetet.”¹⁰ A fenti megfogalmazásból kitűnik, hogy Mátyás nemcsak bölcs, igazságos és népszerű, valamint vallásos uralkodó volt, de felajánló gesztusával már–már a szent királynak tekintendő. Annál is inkább feltűnő ez a szónoki szándék, mivel a beszéd egy más részében kifejezetten Szent Istvánnal és a korona felajánlásával hozta párhuzamba Telek Mátyás kegyes cselekedetét: „Gondollyátok–e’ ugyan–is ájtatos Lelkek: mi okból ajánlotta–fel Szent István, Nagy Aszszonyunk lábaihoz az Ország Koronáját. Corvinus Mátyás pedig királyi palástját?”¹¹

A tárgyalt esemény azonban több vonatkozásban is a hitszónoki kegyesség, illetőleg az elokúció tárgykörébe tartozik, mintsem a történeti hűség keretei közé. Az adatokat vizsgálva ugyanis – már–már a komikum határát súrolva – a következő pontosításra szorul a történet: nem a koronázási palástot, hanem saját, „új” palástját (esetleg nem is palástját, hanem egyéb felsőruháját) és nem felajánlotta, hanem adományozta Hunyadi Mátyás Szegeden. Ráadásul mindezt minden bizonynyal kegyes, de nem magasztos okokból tette. Annál is inkább, mert nem Szűz Mária, hanem Szent Demeter részére történt az adományozás...

A szövegrész előzményének ugyanis azt a históriás ének–töredéket tekinthetjük, amelynek sorait Heltai Gáspár toldotta Görcsöni Ambrus Mátyás királyról szóló históriás énekébe:

„Üdö közbe az innepeket ülle,
Es mindennap vduarauál be méne,
Aytatos nagy Misset meg halgatá,
Nagy wraknac sokasága vdvart állá.

Véksö innepbe hogy Misére méne
Mind az egész ország be iöue velle,
Misse vtan wraknac Király monda,
Szent Demeter nec vagyon hituán ruha.

¹⁰ TELEK 1772, 447.

¹¹ TELEK 1772, 446.

Emléközetre neki offeráloc,
 Az érdemes Szentnec iob köntest adoc,
 Mindiárt szép felső ruháiát le voná,
 Áytatosságból aszt oda adá.

Hogy Misse mondo ruha szép belölle,
 Melly hatuan ezer forintot meg érne,
 Ez lönne mind éltig szent Demeterben,
 Az Isteni szolgálátban, Szegeden.”¹²

Ez a szövegrész „próza változatban” Heltai Gáspár 1575-ben kiadott *Chronicájában* is megjelent: „Ez mellett, az Isteni szolgálatra igen hajol vala színetlen nagy szorgalmatossággal. Es erre nem tud vala semmit kiméleni. Mikoron egyszer Szeggeden az gyűlésben vala, és szent Demeter napián be ment vólna a nagy Missere, és látta vólna, hogy nem igen ieles Casula, auagy Misse mondo ruha vólna a’ Plebanoson a’ nagy Missen: Mindiárást offerendára méne. Es mikoron meg körülte vólna szent Demeter nec óltárát, mindiárt le voná az ő felső ruháiát, és az óltárra offerála aszt, hogy Szent Demeter nec Casulát csinálnánac belöle. Beczülik vala kedig aszt a’ ruhát hatuan ezer forintra. Ebből tetzic, melly áyitatos szüue vólt. Esmet, menyi kölczéggel meg épüttette Budán a’ Király Kápolynáiát, Menyi kölczéggel szörzette a’ soc nagy szauu papokat belö? Menyi nagy kölczéggel épüttötte a’ libráriát? Menyi soc pénzel szörzette a’ nagy soc irattot hárttyás könyuet belö, Mind Göröget, mind Deákat? Menyi soc és szántalan nagy pénzel meg épüttette a’ soc Egyházakat, oltárokat, Abpát wrságokat, és Kalastromokat etc.”¹³

A történet igen ismert és népszerű lehetett, Jókai a következőképpen dolgozta fel Fráter György című regényében: „Végre elérkezett Szent Dömötör napja, aki is a magyaroknak különösen tisztelt szentje vala: úgyhogy a juhászok, gulyások, csikósok ennek a napjátul számították az esztendő, a nagy alföldi városban, Szögedében külön temploma volt, ékesen faragott szobrával, kinek is minden neve napján új subát tettek a vállára. Midőn Hunyadi Mátyás király Szegeden országgyűlést tartott, meglátva, hogy Szent Demeter vállán igen dísztelen suba volna, levétette azt onnan. S saját drága bársonyos, prémes és bogláros mentéjét akasztá a nyakába, ahogy ez a szentek történetében olvasható.”¹⁴ Az nem ismeretes, milyen vonatkozásban olvasható ez a Szentek életében,¹⁵ az azonban tény, hogy Szent

¹² RMKT, XVI/9, 564. Erre az idézetre hivatkozott Ipolyi Arnold is. (IPOLYI 1876. 526–527.

¹³ HELTAI 1973, 178 v.

¹⁴ JÓKAI 1962, 341.

¹⁵ A Demeter-kultuszról összefoglalóan. TÓTH 2007

Demeter ünnepét Szegeden különös ünnepélyességgel ülték meg, bár pontosan nem tudható, mikorra tehető ottani (s általában hazai) kultuszának kezdete, s az sem tudható, hogy a finom, történelmi párhuzamot ismerhette-e Telek: a koronázási palástot miseruhából készítették, Mátyás pedig a palástjából készítettet miseruhát...¹⁶

A fentiek nyomán joggal merül fel a kérdés: hol lehetett a „fordulópont”? Hogyan lett Szent Demeterből Szűz Mária – különösen a történelmi forrásokat értő-ismerő¹⁷ Telek beszédében? A kérdés pontos megválaszolása további kutatási feladatot jelent. Tény azonban, hogy Esterházy Pál Mennyei korona című művében már ebben az összefüggésben értelmezte az eseményeket: „Az Tisza mellett Mező Szeged városában volt egy Boldog Asszony Temploma, kiben tiszteltetett egy igen régi Boldogságos Szűz képe, kihez Mátyás király oly aétatossággal viseltetett, hogy egykor ottan lévén, az maga drága köntüsit ki Tiz Ezer Tallerra böcsültetett, levétvén, oda ajándékozna az Boldogságos Szűznek.”¹⁸ Nem lehetetlen, hogy ez, vagy hasonló megfogalmazás inspirálta Telek tudatos, kultuszteremtésre irányuló retorikáját...

Összefoglalóan elmondható Telek József Mátyás királyra vonatkozó beszédrészeiről, hogy a „történelmi kutatásai során feltárt adatok könnyed, (...) népszerűsítő formában szerveződnek a prédikációk szerves részeivé”¹⁹ általuk győzedelmeskedett a hitszónok Telek a történész Telek felett: amennyiben tudatosan – olykor az adatok módosításaitól sem visszariadva – szent királyok közé sorolta Hunyadi Mátyást.

¹⁶ Művészettörténelmi szempontból Balogh Jolán foglalkozott a Mátyás által adományozott kegytárgyakkal. Megfogalmazása szerint „A régi feljegyzések tudnak arról is, hogy Mátyás ajándékai számos ízben kegyes célokat szolgáltak. Valóságos mesekör fonódott ama miseruha köré, melyet a szegedi Szent Dömötör-templomnak ajándékozott.” (BALOGH 1985, 34.) Bár az ő adattárában külön tételként szerepel a Szent Demeter-templomnak és a szegedi ferenceseknek ajándékozott miseruha, a szerző mégis bizonytalanságát fejezte ki a két miseruha különbsége között. (BALOGH 1966, 390. 1. j.) 1985-ben megjelent könyvében pedig már csak ezt említette.

¹⁷ Erről bővebben: MOLNÁR 2004 A, 147–148, MOLNÁR 2004 B, 557–562.

¹⁸ ESTERÁS 1696. 141.

¹⁹ MOLNÁR 2004 A, 147–148.

FORRÁSOK

RMKT

RMKT 16. – Régi magyar költők tára. 16. század. II–XI. Budapest 1880–1999.

ESTERÁS 1696

ESTERÁS Pál: *Mennyei korona*. S. 1., 1696.

TELEK 1761

TELEK József: *Bátorságos havasok. Az az havi boldog aszszony napján... Mellyet... Szöged várossában a sz. Ferencz fiainak klastroma mellett hajdan havi boldog aszszony tiszteletére felépített ritka szépségű sz. egyházban 1759 esztendőben, ugyan havi boldogaszszony ünnepe–napján, élő nyelvél mondott, Pest, 1761. Coronae Mariannae tomus II.*

TELEK 1772

TELEK József: *Az az a boldogságos szűz Mária tizenkét tsillagú koronájának vagy tizenkét ünnepeire tsillag–sugárok gyanánt el–osztott prédikációknak II. része, mellyben az utolsó hat tsillagokat, vagy ünnepeket, egymást követő szép rendel, öszvefűzőgette, és a magyar népnek hasznára világosságra botsátotta. Vác, 1772, 365–517.*

BIBLIOGRÁFIA

ANGYAL 1957

ANGYAL Endre: Csúzy Zsigmond magyarsága. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1957. 216–226.

BALOGH 1966

BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. I, Akadémiai, Budapest, 1966.

BALOGH 1985

BALOGH Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Magvető, Budapest, 1985.

FÁY 2005

FÁY Zoltán: *Egy kevésbé ismert forráscsoport a ferencesek hódoltságkori történetéhez: Szalvatoriánus tabulák a XVII. századból*. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép–Európa történetére és kultúrájára*. Szerk. ÖZE Sándor – MEDGYESY–SCHMIKLI Norbert, PPKE BTK, METEM, Piliscsaba–Budapest, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 1/2).

HARGITTAY 1997

HARGITTAY Emil: *A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben*. In: *„Mint sok fát gyümölcscsel”*: *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*. Szerk. ORLOVSZKY Géza. Budapest, ELTE, 1997. 73–85.

HARGITTAY 2004

HARGITTAY Emil: Az uralkodói eszmény irodalmi kifejezési formái Magyarországon. In: *Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. aug. 6–10.) előadásai*. Szerk. JANKOVICS J. – NYERGES J. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2004.

HELTAI 1973

HELTAI Gaspar: *Chronica az magyaroknac dolgairól ...*, Akadémiai, Budapest, 1973.

JÓKAI 1962

JÓKAI Mór: *Fráter György*. Akadémiai, Budapest, 1962. 341.

IPOLYI 1876

IPOLYI Arnold: A Magyar mű- és történeti emlékek kiállítása. *Századok*, 1876. 526–527.

KRISTÓ 1983

KRISTÓ Gyula: *Szeged története, I, A kezdetektől 1686-ig*. Szerk. KRISTÓ Gyula. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1983. 438–444.

MOLNÁR 2004–A

MOLNÁR Antal: *Kecskemét, az alföldi katolicizmus központja*. In: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus törtök kori történetéhez*. METEM, Budapest, 2004 (METEM Könyvek, 45). 103–153.

MOLNÁR, 2004–B

A magyar ferencesek hódoltság-képe a XVIII. században a rendi történetírás és a prédikációk alapján. In: *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. Bitskey István, Oláh Szabolcs. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 551–562.

TÓTH 2007

TÓTH Péter: *Szent Demeter. Magyarország elfeledett védőszentje*. Szerk.: TÓTH Péter: Balassi, Budapest, 2007.

PETRŐCZY KATA SZIDÓNIA IMÁDSÁGA SZEZENI FOGSÁGÁBAN

S. SÁRDI MARGIT

Sokan hiszik azt, hogy a reformáció megjelenése a reneszánsz korszak bukásának jele. A vélekedés mélyén az a – nem mindenestül téves, mégis túlzóan leegyszerűsítő – meggyőződés rejlik, amely a reneszánszot alapvetően vallástalan, a tételes vallásokkal összeegyeztethetetlen szellemiségű korszaknak látja. A valóságban a reneszánsz korántsem volt ennyire világias szemléletű, s a reformáció nemhogy a reneszánsz bukását fejezné ki, ellenkezőleg: a betetőződése az emberközpontú szemléletnek. Az ember vizsgálódásának, ítélkezésének jogát a Szentírásra is kiterjeszti, kiteljesíti az ezredfordulótól kezdve jelen lévő vallásos reformtörekvéseket, s egy új, a polgári életmódnak megfelelő vallásosságot tesz lehetővé.

Bármennyire meghatározta a vallásos világnézet a középkor szellemiségét, az egyház az egyes emberre nézve csak a keresztény köteleességek megtartását írta elő, azaz szokások betartását igen, érzelmek megélését nem. A középkor alkonyán föllépő vallásos–laikus mozgalmak (valamint az eretnekségek egy része) azonban megkívánták a csatlakozóktól, hogy hitüket szubjektíven is átéljék, helyesebben a csatlakozók éppen azért csatlakoztak e mozgalmakhoz, mert bennük megtalálták azt, amit a kor egyházi életében nem: az érzelmi élményt. Ezekben a mozgalmakban egy új, korszerű vallásos magatartás formálódik, amely a vallást az egyes ember személyes ügyévé kívánja tenni. Ez az igény tisztán fejeződik ki az imádságokhoz való viszony megváltozásában. Imaszövegek, imaformulák léteztek korábban, már az egyházatyáknál is, de csak e mozgalmak tették az imát az istenséggel való egyesülés, érzelmi kapocs eszközévé: bennük a magánima a hívő érzelmi életének megszólalásává, az egyéni számvetés műfajává vált.

Magyarországon a késő–középkori kódexekben jelennek meg az első magyar nyelvű magánimák, összesen 21 kódexünk tartalmaz imát (elég vegyes anyagból összeszöve), közülük nem egy többé–kevésbé imádságoskönyvnek is tekinthető (Gyöngyösi-k., Gömöry-k., Kriza-k., Kulcsár-k.), sőt vannak köztük világi személy számára készült imakönyvek is (Czech-k., Festetich-k., Peer-k.).

A reformáció, amely a késő–középkori vallásos–laikus mozgalmak eszméiből oly sokat örökölt, szintén központi kérdésnek tekintette a magánimát. Luther arra törekedett, hogy – szakítva a középkor formulákkal teli, *Paradisus animae* és *Hortuli animae* jellegű imádságos könyveivel – „önimádkozásra szorítsa híveit”.¹ Súlyt fektetett rá, hogy a hívő az imádkozásnak ne csak a helyére és idejére,

¹ GAJTKÓ 1936, 4; BRAW 1989, 143.

hanem a módjára és a tartalmára is ügyeljen, de kifejezetten óvott a magánima külsődlegességétől.² Saját imáit arra szánta, hogy belőle az együgyű hívek is megtanulják az Istennel való beszélgetés módját, s utóbb a maguk szavaival, immár vezetés nélkül tudjanak imádkozni.³

Ám az így felfogott magánima az egyéni számvetésnek olyan képességét, olyan önreflexív érettséget feltételez, amely csak keveseknek volt birtokában. Mihamar kiderült, hogy a hívőknek továbbra is szükségük van valamiféle vezetőre, szöveges segítségre. A 16. század második felében német nyelvterületen a középkori misztikusok új kiadásainak egész sora terjed latinul és németül egyaránt.⁴ Magyar nyelven Heltai Gáspár adott ki imádságoskönyvet, némiképp tartva a „kolozsvári pasquillások s a felette igen bölcs kovácsok” ítéletétől, akik azt fogják mondani: „ím, elbolondult és gyermekké lett a vén Heltai Gáspár. Ím ismét pápássá akar lenni, hogy új zsolozsmás breviárt akar szerezni.”⁵ A 17. században a tridenti zsinat hatására a katolikus imádságirodalom gyorsan gazdagodott (Fejérvölgyi István, Péchi Lukács, Marosvásárhelyi Gergely, Pázmány Péter), a protestánsok azonban eleinte erősebben támaszkodtak az egyházatyák imádságaira, s csak a belső, lelki élet iránt oly fogékony kegyességi mozgalmak (puritanizmus, coccejanizmus, pietizmus) hatására szaporodtak meg a magánimádkozásra szánt imádságoskönyvek.

Petróczy Kata Szidónia vallásos olvasmányairól nagyon kevés ismeretünk van. Ismerte a hazai, a szlovák, élete végén a német egyházi énekköltészetet; birtokolt annyi német könyvet, hogy azokról érdemesnek tartotta végrendeletében külön rendelkezni.⁶ Az egyházi irodalomban való tájékozódásáról azonban leginkább prózafordításai vallanak.⁷ Nem érintve most első prózafordításának bonyolult kérdéseit, két másik, névvel kiadott fordítására hivatkozunk.⁸ Mindkettő Johann Arndtnak (1555–1621), a reformortodoxia kedvelt írójának művéből, a *Vier Bücher vom wahren Christentum* (1605–1609) bizonyos fejezeteiből készült.

Johann Arndt az evangélikus felekezet szellemiségét nemcsak a keresztény erkölcsiség, hanem az imádság felfogása tekintetében is erősen befolyásolta.⁹ Első ilyen jellegű műve, a *De constituendis scholiis virtutum* (1596k.) elveszett; az

² KVIST 1989, 108, 109.

³ *Imádkozzunk együtt Lutherral – ma is*, 1983, 17, 18.

⁴ BRAW 1989, 142.

⁵ *Isteni dicséreték és könyörgések*, Kolozsvár, é.n. [1570k.], előjáró beszéd. Idézi GAJTKÓ 1936, 4. A mű egyetlen fennmaradt példánya Kolozsvárt van, ellenőrzésére nem volt mód.

⁶ ROZSNYAI – KOHÁRY – PETRÓCZY – KÖSZEGHY 2000, 657.

⁷ ROZSNYAI – KOHÁRY – PETRÓCZY – KÖSZEGHY 2000, 642–649.

⁸ *A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt szíveket élesztő, jóillatú tizenkét lilium* (Kolozsvár, 1705; RMK I. 1704); *Jó illattal füstölgő, igaz szív* (Lőcse, [1708]; RMK I. 1747).

⁹ BRAW 1989, 140.

imádságról való nézeteit a *Paradiesgärtlein voller christlichen Tugenden* (1612) c. művében taglalja, de hivatkozik imakönyvére a *Wahres Christentum* lapjain is. Az imáról vallott nézetei a legszorosabban kapcsolódnak az ifjúságában megismert középkori szerző, Andreas Musculus felfogásához, amelyet annak imádságoskönyveiből (latinul 1553, németül 1559) megismerhetett: a *Paradiesgärtlein*ben öt témát sorolt föl mint az imádság alkalmait, s közülük három megegyezik a Musculus által felsorolt öt imadiszpozíció hármával (hálaadás a Szentháromság jótéteményeiért; keresztviselésben és kísértésben lelki orvoslásért mondott ima; dicséret és öröhimádság). Maga a *Paradiesgärtlein* cím is a középkori kegyesség imakincsének öröksége, bár maguk az imák magukon viselik az ágostoni meditációs könyörgés hatását, a jezsuita imairódalom nyomát s a korabarokk színeit. Luthertől eltérően Arndt – egy megváltozott pasztorációs helyzetben, a kegyesség eszmeiségének megfelelően – az ima hatástalanságát ellenzi, azt az imádságot, amelynek nincs befolyása az életre,¹⁰ s ezzel Spenernek, a pietizmus ideológusának felfogását előlegezi meg. Öt imadiszpozíciója egyben az a fokozatosság, amelyet a hívő bejár lelki útján, míg eljut az Istennel való egyesülés örömeig. Imatanának ez a kettőssége (hogy egyszerre tulajdonítja a megigazolást a hitnek és az Istennel való egyesülésnek), az erős etikai hangsúly és a lelki élet fokozatosságának felfogása kétségtelenül az egyházatyákhoz és a középkori misztikusokhoz kötik őt.

Nem tudjuk, mikor és miként találkozott Petróczy Kata Szidónia a pietizmus vagy a reformortodoxia alkotásaival, de az biztos, hogy szebeni rabsága idején, a *Jóillatú tizenkét liliom* fordítása közben Arndt ima–felfogását ismerte meg.

A kolozsvári egyetemi könyvtár (Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”) Ms. 4007. leltári szám alatt őriz egy apró, 32° (135x90 mm) kéziratot a fenti címmegjelöléssel. A 8 fólióból álló, kicsiny füzetet újabb időkben, valószínűleg a 19. században bekötötték, és első levelét restaurálták is, de a jobb szél szakadozása miatt a szöveg már korábban sérült. Szennylapján: (*A br. Wesselényi–levéltár letétanyagából való. Klj.*). A szennylap verzóján pecsét: *Az Erdélyi Orsz. Múzeum Könyvtára*. Kézrel írva: *On 263. 1911*. Az 1a. lapon az Erdélyi Múzeumi Egylet Könyvtára Levéltárának és a b. Wesselényi–családnak pecsétje. A vízjel csak töredékesen látszik (két fekvő nyolcas?).

Két kéz írása. Ezek egyike sem Petróczy Kata Szidóniáé, de azzal közel egykorú. Az első kéz a bevezetőt, a második magukat az imákat írta le. Az első kéz az 1. és 2. levél rektóra írt, ám a bevezető ennél hosszabbra sikerült, utolsó mondatát jellel bezúrva és őrszóval összekötve az 1. levél verzójára kellett bejegyeznie. A második kéz folyamatosan írt a lapokra, még a második imát sem kezdte új lapon. Úgy tűnik tehát, a füzetecskében előbb kapott helyet a két ima, s csak utóbb került eléjük a bevezető.

¹⁰ „daß sie immer fort und fort die Gebetlein auff alle Tage spreche unnd lesen unnd bleiben doch in jhrem alten Leben” (*Paradiesgärtlein*, 12). Idézi BRAW 1989, 150.

Ez az elhelyezkedés akkor nyer fontosságot, ha a bevezető szövegét alaposan megvizsgáljuk. A lapszél sérülései ugyanis három sort érintenek. Ebből az első két helyen valóban hiányzik néhány betű, ám a harmadik sor *a sérülés előtt elválasztójellel (=) ér véget* [Ez=res]. A bevezető beírásakor tehát itt a lapszél már sérült volt. Meg kell tehát vizsgálnunk, hitelt adhatunk-e a hagyománynak, amely az imák szerzőségét Petrőczy Katának tulajdonítja.

Az imák megszövegezése egészében nem tér el a korszak imáinak szövegétől. Akad benne néhány szófordulat, amely Petrőczy Katánál is kimutatható („hiszem nem rövidült meg az te kezed” – „Hiszem nem rövidült, sem meg nem kisbéült / Szent kezed és hatalmod”;¹¹ „ok nélkül gűlölnek” – „Ok nélkül gűlölsz igj”;¹² „az mit az világ elveszetnek tart” – „Az mit az emberek épen elveszetnek, / Tartnak lehetetlenek”;¹³ „hatalmas karod” – „Hogy ha hatalmas karod / Engem nem tamogot”¹⁴ stb.), ezek azonban nem egyediek, szerzőséget nem bizonyíthatnak. A tartalom sem mutat túl sok olyan jelleget, ami Petrőczy Kata személyéhez kötné őket, de a *szolgálód* kifejezés eleve nőíróra utal, az „elszakasztottad tőlem az én szerelmes férjemet s–vetetted suljos rabság alá”, „szabadicsd meg az én édes férjemet–is örvendetes álando szabadulással, hozd haza ötet”, „ted az én édes Férjemet kedvessé azok elöt az kinknél van”¹⁵ pedig arra az élethelyzetre, amelyben Petrőczy Kata Szebenben élt. Az első ima címében szereplő „szebeni méltatlan rabság” szófordulat szintén előfordul Petrőczy Katánál.¹⁶ Rendkívül adatgazdag az imák elé írt bevezető, amelynek csak egyes adatai láttak napvilágot a kéziratnak a könyvtár birtokába kerülése (1911) előtt, a 19. században kiadott emlékiró művekben és a költő prózafordításának előszavában szétszórva. A kézírás jellege és a kézirat provenienciája hasonlóképpen a szerzőség hitelessége mellett tanúskodik: a költő unokája, a Daniel Istvánné Pekri Polixénától született Daniel Polixéna Wesselényi István felesége volt, a Wesselényi családban tehát megőrződhetett Petrőczy Kata imája.

¹¹ 4a; v. ö. ROZSNYAI – KOHÁRY – PETRŐCZY – KŐSZEGHY – 2000, 105/15.

¹² 5a; l. még 5b. V. ö. *I. m.*, 112/13.

¹³ 5b; v. ö. *I. m.*, 105/16.

¹⁴ 5b; v. ö. *I. m.*, 133/7.

¹⁵ 3a; 3b; 4b.

¹⁶ „Az 1704. esztendőben méltatlan sullyos szomorú fogságot szenvedtem Szebenben tiz egész hónapig és tiz napig, midön az én édes Férjem Gróf PEKRI LŐRINCZ Uram a’ Balás–falvi pusztá kastély örzésére (mint egy mészár–székre) kedve ellen, kevés számú fegyveretlenekkel küldetett, a’ melly helyet ostrommal és tüzzel megvévén a’ magok szabadságának helyre állításáért fegyvert kötött Magyarok meg–fogták, s’ fogva vitték Magyar országba.” *A’ Kereszt nehéz terhe alatt el–bágyatt sziveket élesztő jó illatu XII. Liliom*, Elöl–járo beszéd. Ugyanígy: „ez előtt három esztendővel méltatlan szomorú rabságom”, *Jo illattal fűstőlő Igaz Sziv*, Elöl–járo beszéd. *I. m.*, 646–647; 649.

Ezeket megfontolva az imákat elfogadjuk Petrőczy Kata Szidónia alkotásaként. A bejegyzésről azt kell feltételeznünk, hogy a füzetbe előbb bekerült a két ima, majd utóbb írta valaki eléje a bevezetőt úgy, hogy a levél közepe táján a papír széle már sérült volt, s idő jártával a szakadás még nagyobbra nőtt.

Az imák az Arndt által tételezett „Trostgebete im Kreuz” típusba tartoznak; hangjuk erősen emlékeztet a két fordítás előljáró beszédeinek hangjára.

Figyelemre méltónak tartjuk, hogy az imákban egy helyütt nemcsak maga és férje számára kér irgalmat Istentől a szerző, hanem a szenvedő társak számára is: „szabadics meg az velünk edgjüt méltatlan rabságot szenvedöket”.¹⁷ Úgy vélem, ez alátámasztja azt a megfigyelést, amelyet korábban több helyütt megkockáztattam: hogy a pietizmus és a Rákóczi–szabadságharc alatt átélt szenvedés a költőnőt fogékonnyá tette a közösség, a „mások” sorsa iránt.¹⁸

A következőkben betűhíven közöljük a kézirat szövegét.

[Petrőczy Kata Szidónia imádságai szebeni fogságában]

[1a] In A[nn]o 1704 Irta ezen könyörgest Groff Petroczy Kata Sydonia: Groff Pekri Lőrincz Házas Társa: Midőn a' Rákocziana Revolutionnak kezdetiben Férjét a' R. Gubernium pro Antiquardia Szeben eleiben egynéhany W[á]r[me]g[j]eiek]kel Balás falui Castelyban Collocalta volna: De a' W[á]r[me]gy[é]t[öl] a lapszél sérült] késén érkezvén az helyre [sérülés] Azomban Guti Kurucz Ezres Kapitány feles Hajdu Seregekkel érkezven a' Kastelyt Körül vészi. Aszt meg gjujtya: A' Groff 20 defensiora valo szemellyekkel alig volt [? a pecsét miatt olvashatatlan] méghis magát [2a] defendalni igyekezik: Egj Kurucz Tisztet el ló maga, de végre a' sokaság p[ræ]váleálván a Kaput bévagak, és a' mi kevesen ott voltak, mind Rabságra esnek: Magát a' Grofot Rakoczi Ferencz fejedelemhez Rabul kiviszik. Kiis nem akarván Io Kiralyahoz hűségtelen lenni, Rakoczihoz nem hajol, azért ott egész Fel Esztendeig Kemény Rabságban marad. Az alatt Szebenben maratt Feleségét Rabutin Kegjetlen General Suspicioban keveri és Kemény Arrestumb[a] vészi. [1b] Ezen Rabságában írta osztan a' Grofneis ezen Imadsagot.

[2b]

I.N.I.

Egj Nyomoruságban lévo személynek Istenhez való alazatos sup[p]licatioja, melyet szebeni méltatlan rabságában irt Az jrott szomoru esztendőben

¹⁷ 3b.

¹⁸ Semmi okunk nincs tehát arra, hogy a nőköltőtől valóban szokatlan módon, a közösség nevében szóló 137. és 139. sz. verseket, amelyek a Szebenben öt ért agyvérzést követően született 138. sz. vers szomszédságában keletkeztek, a költőnőtől elvitassuk (v. ö. VAR-GA 1977, 164–166; 166–167).

Menynek földnek hatalmas teremtő s–igazgató Istene Ki semmiből ezt az nagy alkotvánt teremtéd, midőn te a’ szeleket megdorgáloed engednek tenéked [másfél sor egy ráragasztott apró papírszelet miatt olvashatatlan] Az föld fundamentomi meg Indulnak a’ te szódra, és az fel haborodot tenger mélysége tsak tekintetedre is meg csendesedik, mindenek az te hatalmodban vadnak, te sebesitesz, te gyogjitasz, te szomoritasz te vigasztalsz, te ölsz te elevenítesz és sem[m]i nem lehet a te akaratod ellen söt hajunk szala sem eshetik le fejünkrül, Oh Uram, énis gyámoltalan szolgálod érzem kezeidnek sulyosságát melynek terhét érdemem szerint eresztetted reám, Uram példabeszéddé töttél és gjülőimnek csufjáva, avagj el–hattál é engemet Oh könyörülő jo Isten hogj Nemzetemnek s–joakaroimnak [3a] is sziveket bézártad siralmim előtt, Uram el–szakasztottad tölem az én szerelmes férjemet s–vetetted suljos rabság alá, el–szakasztottad Oh Uram tölem minden vilagi örömet, s–attál minket gjülőöinknek nyelvekre, kik ejiel nappal vesztünköt s–karunkat munkalogják, ki vetettél engemet az emberi tarsasagból Kabuddonnozorról, és senki nem ésmér engemet meg keményétetted emberek szivét oh nagy Isten hozzánk az mi büneinkért, senki igaz igjemnek mentségére nem szól, az elméket az mi ostorozásunkra meg homalyosítottad hogj az nap fényhez hasonló artatlanságot sem lathatták s–eszekbe nem veszik, visza fordítyák jo értelemből eset cselekedetinket és beszédinket, Oh Ur[am] ne hagj–el minket ne ostoroz büneink[ne]k érdeme szerint, meg érdemlettük nem csak ezen sziv emésztő bánatot, jó akaróink megvetését, és gjülőöink nyomorgatását, hanem az örök kárhózatot–is, meg vallom oh Irgalmas Isten meg vallom hogj vétkeztünk teellened, [3b] mert születésünk napjatul fogva egj órát vagj szempilantást sem szenteltünk igazán tenéked, de oh bünösökön könyörülő Kegjelmes jó Isten nem esem ketségbe mert te az meg térököt hozzád fogadod, az meg töredezett nád szálát el nem töröd, sem az füstölgő csepüt el nem óltod, és az ki benned bizik nem esik szigjenbe, hiszem hogj engemet sem útalsz meg, könyörűly rajtunk oh nagy irgalmasságu jo Isten, ne késsél hozd el az mi vigasztalásunknak bóldog óráját hozd –el, meg bocsátván az mi büneinket szolgáltsd ki az mi bóldogulásunkra való eszközöket, szabadicsd meg az én édes férjemet–is örvendetes álando szabadulással, hozd haza ötöt hogj egjüt élvén aldhassuk nevedet, szabadics meg az velünk edgjüt méltatlan rabságot szenvedöket, szabadics meg nyomoruságinkból, hozd nap fényre ártatlan vóltunkat, [4a] vádloinkat szigjenécsd meg oh igasságot szerető Isten, és mint az Achitophel tanácsát ugj roncsad meg az ellenünk való tanácsot, s–az felölünk fel töt gonosz szándíkot erős hatalmaddal változtasd meg, Oh Uram Zabolázd meg az mi gyülőöinket, kiket te jobban ésmersz mint nem mi magunk mert sziveket s–vesséket visgalo Isten vagj, Zabolázd meg őket mint Philopátort, meg zaboláztad vólt hogj az te népednek nem árthatot, hiszem nem rövidült meg az te kezéd hogj meg nem segíthetnél sem el–nem fogjot nagy irgalmasságod hogj meg ne szánhatnál, mutasd meg nékiek hogj náloknál hatalmassab vagj, és az Gyámoltalanok gjamola s az el–hagjattakat te hozzád kiáltókat meg halgató jo isten egjedül csak te

vagj, had lássák meg az te hatalmat s–ésmérjék meg porhamu vóltokat, Oh Uram az három iffiat az égő kemen [4b] czébe meg tartád, Josephet az Tömlöczbül méltóságra emeléd, hogj az ő halálat és vesztét munkalodó atyafiaival jót tehetet azzal meg áldád, Manassest az Tömlöczbül Ki szabaditád, szabadics meg minket–is oh Uram, addig penig ted az én édes Férjemet kedvessé azok elöt az kicznél van mint Josephet, had féllenenek töled s–véle mind felebarátyokkal jól bán[n]yanak, óltalmazd betegségtül haláltul, enyhicsd szive fájalmát az te vigasztaló Kegjelmeddel, szükségében légj tapláló erős paissa, légj önécie bölcs tanácsadoja s–ne hagj el vesznünk, Uram Jelennyék meg az te segedelmed nekünk–is noha érdemetlen de te benned bizó szolgádnak és szolgálódnak, ki az Kegjetlen Oroszlányok szívét meg szeliditeted hogj Danielnek nem árthattak, lagicsd meg az ellenünk meg keményedet sziveket is lagjicsd meg, oh nagj Isten, [5a] s hajcsad könyörületességre azokat. Uram te az kösziklábul vizet attal birsz az mi gjülőloink köszikla forma szivekkel is nyuly magad az mi gjámoltalan el–hagjatot szomoru igjünkhez, és parantsoly nékiek hogj akarattyok ellen–is az mi jonkat munkálódgjak, ne enged hogj Kivánságok szerint meg ronthassanak Karosithassanak ben[n]ünket, óltalmaz minket Oh Ur[am] minden gonosz igjekezeteknek vighez vitelétül, légj az mi pártfogónk, s–ne enged hogj lábok alá tapogjanak azok a’kik ok nélkül gjülőlnak, mutasd meg jó voltodat s–nagj hatalmodat ne hagj el–minket mert csak te read hagjatattunk s–csak edgjedül te benned bízunk, ki azt mondottad hi segítségül engemet az te nyomoruságodnak idején és én meg segitelek tégedet. Oh igaz mondó jo Isten mi az te igiretidben bizunk, segély szabadics és vigasztaly meg, [5b] minket is, had lássák, meg az mi ok nélkül való gjülőloink és üldözöink hogj te vagj az mi gjamolunk, és szabaditonk, had lássa minden az te jó vóltodat és irgalmasságodat rajtunk, Uram te nálad semmi lehetetlen nints, és az mit az világ elveszetnek tart a’ te hatalmas karod fél emelheti s meg tarthattya, ne hagj el minket, lam az te Sz[ent] Fiad azt igirte hogj valamit az ő nevébe Kérünk mindeneket meg adz minékünk halgas meg és tarcs meg vigasztaly és aldgj meg Szerelmes Sz[ent] Fiadnak neveért érdeméjért s–keserves Kinszenvedéséjert. Amen.

Mas

Oh mindenekkel szabadossan biro erős hatalmas Isten, ez nyomoruság sarjának feneketlen mélységében merülvén minden felöl reám tudult bánat habjai közzül kiáltok te hozzád, kiáltok mint a’hoz a’ki egjedül való Szabaditonk lehez. [6a] Oh Uram az vizeknek soksagi fejemen fellyül haladtanak, az én szivem háborog nintsen nyugodalma. Mert banatimnak szeleitül kegjetlenül ostromoltatik, nintsen nyugodalmom és nyegek mint a’ galamb csak te töled várván segedelmet, környül vöt mindenfelöl az szomorúság, és sohonnan szabadulast nem várok, az gjötremnek rettenetes terhe az földig nyomot, és ha hatalmas kezéd meg nem segít annak fel háborodot mélysége el–nyel. Oh Uram el fogjot é az te kegjelmességed s–igiretid meg szüntenek–é, de tavul légjen oh Irgalmas jó Isten

mert az te igiretid igazak a mének és örökké tartók, látod, oh gjamoltalanok gjámola, az föld porában nyomatot szomorú igjemet, látod hogj mint az el-tévedet Juh bujdosik bánattal tellyes elmém az szomorúságnak rettenetes pusztáján, nintsen segétöm, nincs párt fogóm, nincs tanács adóm, nintsen senki [6b] az ki oltalmazná az nyomorultat, csak az te erős karod segíthet nékem, Ur[am] látod az én siralmimot, szed tömlödben könyveimet, s-hohászokodásimot ved Sz[ent] füleidben, minden bűneimet a' te Sz[ent] Fiadért az feledékenységnak tengeriben vetvén Kely ki melettem, Kely ki oh erős boszu álló Jehova kely ki, ved fel igjünket fogd pártunkot és óltalmaz gjülölőink ellen, lám eddig-is édes Atya[m] te vóltal minden el hagjattaknak oltalmok, üldözőjök mint szenvedők[ne]k menedék helyek, s-az te benned bizoknak segedelmek. Te vigasztaltad meg Davidot sok szenvedési után, te áldád meg Jóbot *keresztviselési s kárai* [a kéziratban: *keresztviselés iskárai*] után, te szabadtottad meg az Izrael népét az Babilonai fogságból, és az Egiptomi igából, te szégjenéted meg s-a' veres tengerbe borítás Farahót midön az te népednek elvesztésére ment vólna, s-az te népedet az tengeren által száraz lábbal vitted *által* [örszó: *által*. 7a: *által* hiányzik] Oh Uram az mi szörnyü bánatinknak feneketlen örvényébül vezes ki minket-is száraz lábbal, s-ne enged hogj annak melysége el boricson benünket, Uram az artatlan Susánnát megszabadítád és annak vádlóit meg szégjenétéd az iffü Daniel által, Uram te minden sziveknek titkait látod, te tudod ártatlan vóltunkat, tudod gjülölőinknek nagy hatalmát s-az mi gjamoltalanságinkatis, kely ki, és tamasz egj Dánielt, támasz egj nyomorulton szánakodó embert az ki pártunkat fogja, és a halálhoz hasonló gjamoltalan sor-sunknak legjen Istenes óltalmazója, mindenek az te hatalmadba vadnak, ugj az mi üldözőink kemény Köszikla Szivek-is, eléged még eddig való nyomoruságinkot bánatinkot méltatlan szenvedésénket és nagy kárainkot, ne engedjed hogj semmivé tegjenek a' kik nyoromuságinkot s-karainkot munkálódgják, dorgáld meg az ő sziveket s-engednek tenéked, lágics meg azokat, s-hajcsad könyörületességre mi hozánk, mert az te akaratod ellen semmi nem lehet, te ólthatod el az ő ellenünk felgerjedet haragjokat, Oh Uram ésmértesd meg véle hogj ök-is halando emberek, és hogj ártatlan felebarátyokat üldözik, ki Lábant meg intted álmában hogj Jákóbnak ellene ne szóllyon, Esaunak is haragját attyafiahoz való szeretetté változtattad, ugj változtasd meg ezeknek-is sziveket, légy az mi segedelmünk, ved fel az mi igjünket, ved fel bajunkat, mert ég alat senki nintsen a' ki segícsen csak te egjedül, mindentül meg vetettek vagjunk de te szánakodol az [8a] nyomorulton, az te hatalmas kezted ezt mind meg változtathattya, Oh édes atyánk légy szabadítónk ved fel igjünket mert csak tereád hagjattunk csak te benned bizunk, Könyörüly rajtunk oh hozzád térőkön könyörülo jo Isten, mutasd jelét szabadításodnak, had lássa a' világ hogj te pörlesz magad érettünk gjámoltalan s-csak te benned bizó szolgálóidért, halgas meg Sz[ent] Fiadért, kinek nevéjért mindeneket meg igirtél nekünk adni, hiszük hogj ő erette meg-is halgacz minket szerelmes édes Szent Atyánk halgas meg Kegjelmessen. Amen.

BIBLIOGRÁFIA

BRAW 1989

BRAW, Christian: *Das Gebet bei Johann Arndt = Makarios–Symposium über das Gebet*, hrsg. MARTIKAINEN, von Jouko – KVIST, Hans–Olaf. Åbo Akademis Förlag, Åbo, 1989. 132–157.

GAJTKÓ 1936

GAJTKÓ István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., Budapest, 1936 (Palaestra Calasactiana, 15).

GUARDINI é.n.

GUARDINI, Romano: *Az imádság iskolájában*, Szt. István Társulat, Budapest, 1988.

HALLESBY

HALLESBY, Olaf: *Az imádságról*, Evangélikus Iratmisszió, h.n., é.n. (2001?).

HAFENSCHER 1983

HAFENSCHER Károly: *Imádkozzunk együtt Lutherral – ma is*, ford., bevez. és jegyz. HAFENSCHER Károly. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1983.

KVIST 1989

KVIST, Hans–Olaf: *Das evangelisch–lutheranische Gebet. Entwurf einer Gebetstheologie = Makarios–Symposium über das Gebet*, hrsg. MARTIKAINEN, von Jouko – KVIST, Hans–Olaf. Åbo Akademis Förlag, Åbo, 1989. 104–131.

LERCARO 1959

LERCARO, Giacomo: *Wege zum betrachtenden Gebe*. Verlag Herder, Basel–Freiburg–Wien, 1959.

ROZSNYAI 2000

ROZSNYAI Dávid – KOHÁRY István – PETRŐCZY Kata Szidónia – KŐSZEGHY Pál *Versei*, kiad. KOMLOVSZKY Tibor – S. SÁRDI Margit. Balassi Kiadó, Budapest, 2000 (RMKT XVII/16).

VARGA 1977

VARGA Imre: *A kuruc küzdelmek költészete*, Budapest, 1977.

HUNYADI MÁTYÁS ÉS BONFINI BARÁTJA, PROSPERO CAFFARELLI

PAJORIN KLÁRA

Ismeretes, hogy Bonfini 1487-ben két görögből készült latin fordítását és négy saját munkáját hozta magával az Ausztriában háborút viselő Mátyás király retzi táborába, ajándékkul a király, valamint felesége és fia, Korvin János számára. A saját művek közül a legkorábbi a Beatrix királynénak írt *Symposion*, mely 1484–1485-ben, nyolc hónap alatt keletkezett.¹ Mint Bonfini ennek előszavában írja, nem adta volna ki a kezéből, ha Beatrix testvére, Aragóniai Ferenc, aki látta és ízlelőt kapott belőle, nem siettetni elkészültét. Bonfini felsorolja azokat a barátait is, akik Francesco mellett sürgették a művét. Közülük az első Prospero Caffarelli ascoli püspök, aki „állandóan hirdeti Mátyás fényességét”. Utána következik a recanati származású, minden tudományban jártas kiváló római orvosprofesszor, Bernardo (Bernardus Rhecinsensis). Ugyancsak Rómában él Eugenio Condulmaro, a hajdani IV. Jenő pápa unokaöccse, szentszéki scriptor és conchai kardinális.² A sort a fermói Giovanni Francesco Angelita, Recanati város titkára zárja, Bonfini munkájának egyetlen, hűséges társa.³ Itáliában valamennyi barátja – írja Bonfini – állandóan tiszteli, hirdeti és fennen magasztalja Mátyás és Beatrix nevét.⁴

A magyar uralkodónak és családjának hozott művek, mint tudjuk, Recanatiban keletkeztek, ahol 1478-tól fogva Bonfini a főiskola vezetőjeként a humaniorát oktatta. Maguk a művek fennmaradt kódexei is ott készültek, a Heródianosz- és a Hermogenész-fordítást az utoljára említett hűséges barát, Angelita másolta le.⁵ Keveset tudunk róla, a város jegyzőkönyvében 1470-től sze-

¹ PAJORIN 1994, 188. (Ez a tanulmány bővebb, átdolgozott változata.) A keletkezésről és a művek keletkezésének sorrendjéről bővebben lásd KULCSÁR 1995, 231–234. – Bonfini Itáliában írt történeti műveiről lásd még MARTELLINI, 2007, 65–79.

² Nem tudtam azonosítani.

³ Vö. BONFINIS 1943, *Praefatio*, 62.

⁴ „Quod ne tam cito quidem edendum esse stauissem, nisi Franciscus frater tuus e Pannonia rediens visum et prelibatum opus festinare iupsisset caeterique ad id me amici compulissent imprimisque Prosper Capharellus episcopus Asculanus, claritatis vestrae praedicator assiduus et Berardus Rhecinsensis Romae medicinae professor excellentissimus, omni scientiarum genere praeditus, item Eugenius Condulmarius scriptor apostolicus cardinalisque Conchensis olim nepos clarissimus et quam maxime Ioannes Franciscus Angelitas civis Firmanus et Rhecinsensium secretarius, unicus meorum studiorum comes observatorque fidissimus, qui quidem omnes utriusque serenitatis vestrae nomen in Italia passim colere, praedicare ac adorare non desinunt.” (BONFINIS 1943, 6., 62.)

⁵ KULCSÁR 1995, 232–236.

repele a neve. Valószínűleg neki köszönhető, hogy Bonfini 1478-ban elfogadta a recanati tanári állást. Bonfini Mátyás udvarából hazatérve is találkozott vele. 1489. július 16-án Recanati küldötteként Angelita Loretóban részt vett egy csodás ördögűzésen, melynek Francesco nevű fiával együtt Bonfini is szemtanúja volt.⁶

A szentszéki scriptorról és a Recanatiból való római orvosról, Bernardóról egyelőre nem rendelkezőnk bővebb adatokkal. A Bonfini által elsőként említett barátáról, az ascoli püspökről⁷ lényegesen többet tudunk. Prospero Caffarelli (? – 1500. febr. 12.) a Mátyás királyt befolyásolni kívánó szentszéki diplomáciának egy nagy műveltségű, rokonszenves képviselője volt, akit érdemesnek látszik – márcsak Bonfini magyarországi útjának indítékai szempontjából is – bővebben bemutatnunk.

Ascoli, melynek a patrignonei születésű Bonfini városi polgára volt, a középkorban a jelentős püspöki székhelyek közé számított. Püspökei közvetlenül a Szentszék alá tartoztak, ezért a pápák gyakran bízták meg őket diplomáciai feladatokkal.⁸ Ez a szempont figyelembe jöhetett Caffarelli kiválasztásánál is; 1463 végén II. Pius pápa (Enea Silvio Piccolomini) nevezte ki püspökké.⁹ Diplomáciai tevékenységre műveltsége, okossága, szónoki képességei is alkalmassá tették őt.¹⁰ Magabiztosan forgolódhatott a legelőkelőbb körökben is, hiszen jeles római patricius családból származott.¹¹

Az olasz–magyar diplomáciai élet forrásai között már 1465 végén találkozunk az ascoli püspökkel. Feltehetően róla van szó, jöllehet az ascoli püspöki címet Antonio Boccarelli is használta.¹² Az ascoli püspök a nápolyi király lányának, Eleonórának és Mátyásnak tervbe vett házasságát előmozdítandó nápolyi követként tartózkodott 1465 végén Velencében. Korábban, 1465. február 17-én Velence arról értesítette magyarországi követét, Giovanni Aimót, hogy a nápolyi királyi család házassági kapcsolatot kíván létesíteni Magyarország királyával, és ezért titkára révén puhatolózott a Signoria titkáránál, vajon elvállalná-e e ebben az ügyben a közvetítést. Velence felszólította követét, értesítse erről Mátyást, majd jelentse, hogyan fogadta a hírt a kiszemelt vőlegény.¹³ A nápolyi király hivatalos felkérésére Velence május 25-én válaszolt. Ekkor már talán azt is tudta, mit szól Mátyás a tervezett házassághoz. Velencéből azt írják Nápolyba, hogy boldogan vállalják a közvetítést, de egyelőre nem tudnak intézkedni, mert jelenleg nincs követük Ma-

⁶ G. F. Angelitáról bővebben lásd KULCSÁR 1995, 234–236; AMADIO 1930, 72, 214–219.

⁷ PAJORIN 1995, 188 és 37. jegyzet.

⁸ KEHR 1909, 148.

⁹ EUBEL 1901, 108.

¹⁰ Vö. „... *vir genere, doctrina, probitate et eloquentia praestans* ...” FÖGEL – IVÁNYI – JUHÁSZ 1941, liber 6. 10.

¹¹ ZAPPERI 1973, 251–252.

¹² ZAPPERI 1973, 252.; GEREVICH – JAKUBOVICH – BERZEVICZY, 15, 4. jegyzet.

¹³ GEREVICH – JAKUBOVICH – BERZEVICZY, 1914, 8.

gyarországon. Az, aki ott volt – vagyis Aimo –, Mátyás Itáliába küldött követeihez csatlakozva visszatért Velencébe.¹⁴ Mint tudjuk, ennek a magyar követségnek a vezetője Janus Pannonius volt. Ugyanez év végén Gerardo Colli milánói követ Velencéből levélben számolt be urának a tervbe vett házasság ügyéről. Értesüléseit nagyrészt az ascoli püspöktől szerezte, aki Ferdinánd nápolyi király követeként azzal a megbízatással tartózkodott Velencében, hogy a házasság megkötését elősegítse. Az ascoli püspök elmondta a milánói követnek, hogy miután Mátyás követsége Rómából visszaérkezett Velencébe, emlékeztette a Signoriát arra, hogy beszélje meg a magyar követekkel a házasság tervét. A Signoriától ígéretet is kapott erre. Később azonban a velenceiek mégis azt mondták neki, hogy egyelőre nem hozzák szóba az ügyet a magyarok előtt, mert előbb követük révén akarnak tárgyalni Mátyással. Az ascoli püspök megfogalmazta azt a gyanúját, hogy a Signoria semmit sem intézett a házasság ügyében, és elmondta Collinak, hogy erről urát, a nápolyi királyt is tájékoztatta. Colli a Milanóba írt levélben ezekhez még hozzáteszi, hogy a Signoria valóban nem tárgyalt a magyarokkal a házasságról, mert tudomására jutott, hogy Ferdinánd lánya – akkor még Eleonoráról volt szó – nem szép, márpedig a magyar király gyönyörű feleséget akar magának.¹⁵ Eleonora külleme, mint tudjuk, később nem volt akadály Ercole d'Este ferrarai herceggel kötött házasságának.

Caffarelli életrajzírója az ascoli püspök 1465. évi követségéről nem tud. Diplomáciai működésének kezdetét 1467–1468-ra teszi, amikor még (vagy ismét) a nápolyi király követeként működik Velencében.¹⁶ Ha azonos Prospero Caffarellivel, akkor Bonfini tőle is szerezhette a Beatrix gyermekkorára és neveltetésére vonatkozó ismereteit.¹⁷ És akkor az is elképzelhető, hogy Mátyás udvarában járva, 1480–1482-ben Caffarelli személyes jó ismerősként üdvözölhette Beatrixt, valamint Giovannit és Francescót, a királyné Budán időző fivéreit.

1480-ban IV. Sixtus pápa küldte Caffarellit követségbe Közép-Európába, azzal a megbízással, hogy eszközölje ki III. Frigyes császár és a magyar király kibékülését. A két uralkodó közti viszály megszűntétől Róma azt várta, hogy lehetőségessé válik a török elleni keresztes hadjárat elkezdése, amely azért vált halaszthatatlanul fontossá, mert a török már Otranto előtt állt. Caffarelli először III. Frigyes-sel tárgyalt, majd onnan a császári követekkel, vagyis a döntőbírának elfogadott György bajor herceg embereivel augusztusban érkezett a Frigyessel éppen háborúban álló Mátyáshoz.¹⁸

¹⁴ GEREVICH – JAKUBOVICH – BERZEVICZY 1914, 9.

¹⁵ GEREVICH – JAKUBOVICH – BERZEVICZY 1914, 15–16.

¹⁶ ZAPPERI 1973, 252.

¹⁷ Lásd BONFINIS 1943, 182.

¹⁸ ZAPPERI 1973, 252–253.; FÖGEL – IVÁNYI – JUHÁSZ 1941, IV. 6. 10–14.

Bonfini a Magyar történetében Caffarelli diplomáciai tevékenységéről is szól. Elsősorban az ő érdemének tulajdonítja, hogy Mátyás, annak ellenére, hogy Frigyes szándékában nem hitt, a maga részéről megígérte az ellenségeskedés be-
szüntetését, és így rövid időre szüneteltette a háborút.¹⁹ 1480. november 6-án kelt levelében Mátyás így jellemzi a pápának Caffarellit: „... az ascoli püspök úr Szentségtek ügyeinek intézésére a legalkalmasabb, tudós és okos embernek látszik, és igazán állíthatjuk róla, amit Üdvözítőnk mondott magáról az evangéliumban: *Tanuljatok tőlem, mondja, mivel szelíd és alázatos szívű vagyok*²⁰. Ha egy kicsit keményebb volna és nagyobb bátorsággal menne neki a dolognak, vagy ha más ilyen valakit küldene Szentségtek, véleményünk szerint jobban használna az ügyeknek, mert – hogy megtudja Szentségtek, milyenek is a császár erkölcsi – a császár minden kísérletet elhárít magától, mikor látja, hogy arra akarják rávenni, ami igazságos.”²¹

Caffarelliből, úgy látszik, tényleg hiányzott az a keménység és erőszakosság, amelyet Mátyás szívesen látott volna benne, természetesen csak a császárral szemben. Miután a püspök visszatért Frigyeshez, azzal a szándékkal, hogy további lépéseket tegyen a békekötés érdekében, a császár nem volt hajlandó szóbaállni vele, húzta-halogatta kihallgatását, s megakadályozták, hogy Caffarelli bejusson hozzá. A követnek rá kellett jönnie, hogy a császár becsapta, üres szavakkal küldte őt ellenfeléhez, és ahogy Mátyás előre megmondta, esze ágában sincs a békén munkálkodnia.²²

Ha Mátyás Caffarellinél erélyesebb és aktívabb közvetítőre vágyott, hamarosan megkapta a magáét. 1481 tavaszán Caffarelli mellé a béketárgyalások vezetésére Orso Orsini teanói püspök személyében egy új követet küldött a pápa. Orsiniben megvoltak azok a jellemvonások, melyeket Mátyás Caffarelliben hiányolt. Csakhogy ezek kifejezetten és következetesen – Mátyás legalábbis úgy érezte – a magyar fél ellen irányultak.

A teanói püspök érkezése és működése Mátyás őszinte felháborodását váltotta ki. Egymás után küldi a panaszos leveleket Rómába, amelyekben rosszindulattal, részrehajlással vádolja Orsinit, és kéri a pápát, hívja őt vissza, hagyja meg a

¹⁹ FÓGEL – IVÁNYI – JUHÁSZ 1941, IV. 6. 13.

²⁰ Mt 11, 29.

²¹ „respondemus ... dominum Asculanum videri nobis hominem doctum et prudentem ac optime expertum ad res gerendas sanctitatis vestre; verum id possumus affirmare de illo, quod dicitur in evangelio salvatorem nostrum dixisse de se ipso: Discite, inquit a me, /quia mitis/ sum et humilis corde. Si ipse aliquantulum severior esset et aggrediretur rem ipsam animo maiore, ve si alium talem legatum mitteret sanctitas vestra, iudicio nostro melius conduceret istis rebus, quia ut intelligat /sanctitas vestra mores/ imperatoris, /ipse omni conatu/ refugit, quandocumque videt se trahi ad hoc, quod iustum est. (*Mátyás király levelei*, 68.)

²² FÓGEL – IVÁNYI – JUHÁSZ 1941, IV. 6. 15–16.

békeközvetítést Caffarellinél. Ennek a kieszközlése volt az egyik fő feladata újabb szentszéki követének, ifj. Vitéz Jánosnak is, akit 1481 tavaszán küldött Rómában levő követe, Veronai Gábor mellé.²³ A király 1481. évi szentszéki levelezése túlnyomórészt az Orsini elleni panaszokból és Caffarelli dicséretéből áll. Mint írja, az ascoli püspöknél senki sem lett volna jobb a békeközvetítésben, akkora szorgalommal és hűséggel végezte feladatát.²⁴ Rómában levő követei mellett Aragóniai Jánost is tájékoztatja Orsini működéséről. Az egyik levelében kéri a kardinálist, hasson oda, hogy „ne arassa le idegen sarló Caffarelli termését,” és dicséri a püspököt hűsége és okossága miatt.²⁵ IV. Sixtus a Mátyástól felpanaszolt konkrét sérelmekre nem reagált, és külső ráhatással, Caffarelli befolyásával próbálta magyarázni az Orsini elleni indulatokat. Közölte, hogy császári oldalról is bevádolták Orsinit, ami éppen hogy pártatlanságát bizonyítja.²⁶

Ezekután – úgy tűnik fel – IV. Sixtus intézkedése Mátyás számára felért egy arculsapással. A pápa nem a gyűlölt Orsinit hívta vissza, ahogy Mátyás annyiszor kérte, hanem azt a Caffarellit, aki a király szerint jól és elfogulatlanul végezte a Szentszéktől kapott feladatát. 1482 elején Mátyás már Rómába küldi levelét, melyben a Caffarellitől kapottra válaszol, és biztosítja őt szeretetéről.²⁷ Nem habozik Frigyesnek és Orsininek sem tudtára adni, hogy ezután mire számíthatnak. A pápai külpolitika és Caffarelli visszarendelése nagymértékben befolyásolta Mátyás további lépését. 1482 márciusában Magyarország hadat üzent Ausztriának.²⁸ Ezt megelőzően, 1482. február 20-án Mátyás levelet írt Orsininak. Kifejezésre juttatta, hogy a békekötéshez fűzött reményeit végképp feladta, és megírta, ne csodálkozzék Orsini, ha ennek megfelelő lépéseiről értesül majd.²⁹

1482 tavasza után egy ideig nem találkozunk a Szentszéknél Caffarellival, Rómába és a közéletbe csak IV. Sixtus halála (1484. augusztus 12.) után tért vissza. A közbeeső időben püspöki székhelyén egyházfői teendőivel foglalkozott.³⁰ Felújította az ascoli püspöki palotát és székesegyházat,³¹ és jelentős művészeket

²³ FRAKNÓI 1899, 301; *Mátyás király levelei, i. m.*, 131–132.

²⁴ „profecto ea fide et diligentia se hactenus in procuranda pace inter me et praefatum imperatorem gessit, ut eius conditionis homo nemo gerere melius potuisset.” (*Mátyás király levelei, i. m.*, 127–128.)

²⁵ *Mátyás király levelei, i. m.*, 129.

²⁶ *Mátyás király levelei, i. m.*, 181, vö. *uo.*, 164.

²⁷ *Mátyás király levelei, i. m.*, 206–207.

²⁸ *Mátyás király levelei, i. m.*, 209.

²⁹ *Mátyás király levelei, i. m.*, 208.

³⁰ ZAPPERI 1973, 253.

³¹ CAPPONI 1898, 125.

foglalkoztatott székhelyén.³² Főpapi hivatását igen komolyan vette, emiatt is dicsérettel emlegeti az utókor.³³

Caffarelli és Bonfini barátságának alapja a hasonló érdeklődés és műveltség lehetett. A püspök nagyra becsülte az antikvitás emlékeit. Palotáját alapjaitól kibővítette, és a homlokzatára egy antik Fortuna-szobrot helyeztetett.³⁴ Tudunk egy gazdag ókorifelirat-gyűjteményéről is.³⁵ Epigráfiai érdeklődése találkozott a Bonfiniéval, akinek ez irányú szakismeretét az egyik kortársa említésre méltónak találta,³⁶ és tanúsítja Magyar története is.³⁷ A két barát, az ascoli püspök és az ascoli polgárságú író közös érdeklődése jegyében születhetett meg Bonfini Ascoli története című könyve, amelyet a szerző később Beatrixnak ajánlott.

Saját nyilatkozata szerint Bonfini a Beatrixról hallottaktól,³⁸ illetve Mátyás hírnevétől jött lázba („Corvini regis nomine succensus”),³⁹ és indult el Magyarországra. 1481-ben valószínűleg még nem gondolt arra, hogy Mátyás udvarában próbáljon szerencsét. Az évben földet vásárolt Recanatiban,⁴⁰ s ez valamilyen letelepedési szándékot jelezhet. Symposionja 1484 nyarán viszont már készülődésben volt, és akkor már befejezte két görögfordítását is, amelyeket a Symposionban Mátyásnak fordított és ajánlott műveiként említ.⁴¹ Barátai közül leginkább az elsőként említett Caffarelli kelthette fel az érdeklődését Magyarország iránt, és feltehetően buzdításában is élen járt. A püspök, mint láttuk, 1481 vége–1482 eleje tájt tért vissza Itáliába, s Bonfini nem sokkal ezután kezdte el Magyarországra hozott műveinek munkálatait. Caffarelli, akitől buzdításokat kapott, 1484 végéig székhelyén tartózkodott, amely csak egy ugrásnyira van Recanatitól. Valószínű, hogy a püspök figyelemmel kísérte és tanácsaival segítette a humanista munkáját.

Bonfini útikészületeiben Caffarellinak nagyobb szerepe lehetett, mint az Aragóniai ifjaknak, jóllehet a Symposion előszavának végén a mű megírásának siettetői közül mindenki más előtt Francesco d’Aragona neve olvasható. Giovanni, a bíboros esztergomi érsek is szerepel a könyvben, az előszó azonban hallgat róla. Tudjuk, hogy az előszó a mű befejezése után készült. A kardinális 1485. október 17-én meghalt,⁴² lehetséges, hogy emiatt is hiányzik a neve az előszóból. De ennek az is oka lehetett, hogy Bonfini csak az ifjabb Aragóniai fiúval olvastatta el készülő

³² Bővebben lásd ZAPPERI 1973, 254.

³³ MARCUCCI 1766, 344, 347.; CAPPONI, 1898, *i. m.*, 123.

³⁴ CAPPONI 1898, *i. m.*, 126.

³⁵ ZAPPERI 1973, *i. m.*, 254.

³⁶ Vö. AMADIO 1930, *i. m.*, 20.

³⁷ KULCSÁR 1975, 169.

³⁸ BONFINI 1943, *Praefatio*, 1.

³⁹ FÓGEL – IVÁNYI – JUHÁSZ 1941, IV. 7. 178.

⁴⁰ FÓGEL – IVÁNYI – JUHÁSZ 1941, *Introductio*, VI, 1; KARDOS 1967, 96.

⁴¹ KULCSÁR 1995, 229.

⁴² HAFNER 1997, 22.

művét. Francesco 1476-ban nővérel érkezett Magyarországra, és nyolc év távollét után, 1484 nyarán tért vissza hazájába. Bátyjával, az esztergomi érsekkel együtt indult el Budáról. Ascoliban még együtt voltak, három napot töltöttek ott; vendéglátójuk a püspök lehetett. Útjaik azonban Ascoliban szétváltak IV. Sixtus pápa halála miatt, amely esemény a kardinálist sürgősen Rómába szólította. Augusztus 19-én már megérkezett az örök városba, de ekkor már szülővárosát, Nápolyt is megjárta. Öccse, Francesco, aki csak augusztus 25-én érkezett haza Nápolyba,⁴³ feltehetően Ascoliban találkozott a vendéglátó püspök barátjával, Bonfinival, s akkortájt adhatta áldását a humanista terveire és műveire. E találkozás idején a Symposion egy része (ha nem az egész) már kész volt. Erről tanúskodik az első könyv negyedik bekezdésére vonatkozó, Bonfini által fogalmazott lapszéli bejegyzés: „Franciscus haec legens conlachrymavit.”⁴⁴ A herceg annál a jelenetnél könynyezett, amelyben ő maga beszél Beatrix iránti szeretetéről és hálájáról. A mű tematikájának létrejöttében tehát nem annyira az Aragóniai ifjakkak, mint inkább Caffarellinek lehetett szerepe. Bonfini Symposionjában mindenesetre a püspök is szót kap, és a szüzesség mindenható erejének bizonyítására egy Ascoliban megtörtént eseményt beszél el.⁴⁵

IV. Sixtus halála után Caffarelli visszatért Rómába, 1484 decemberében részt vett a VIII. Ince pápa vezetete konzisztóriumon. Hamarosan új tisztségeket kapott,⁴⁶ melyek miatt keveset tartózkodott Ascoliban. Rómában minden fontos magyarországi hírről hallhatott, és ezeket bizonyára eljuttatta az oda készülő Bonfinihoz. Számos lehetősége volt arra, hogy barátja számára egyengesse a Magyarországra vezető utat. A diplomatát, akinek az erényei Mátyást Jézusra emlékeztették, nemcsak tisztelték, hanem szerették is Magyarországon. Bizonyosra vehető, hogy a neve legjobb ajánlólevéllel ért föl Mátyás király előtt.

RÖVIDÍTÉSEK

ItK – Irodalomtörténeti Közlemények

MKSz – Magyar Könyvszemle

MT – Magyar Történelmi Tár

⁴³ PAJORIN 1981, 62. jegyzet 519. lapon.

⁴⁴ BONFINIS 1943, Marginalia, 203.

⁴⁵ BONFINIS 1943, Marginalia, 195.

⁴⁶ Bővebben lásd ZAPPERI 1973, 253.

FORRÁSKIADÁSOK

GEREVICH – JAKUBOVICH – BERZEVICZY 1914

GEREVICH Tibor – JAKUBOVICH Emil – BERZEVICZY Albert: *Acta vitam Beatricis reginae Hungariae illustrantia. Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. Budapest, 1914. Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történeti Emlékek, Diplomataria, 39.

Mátyás király levelei, 68., 127–128., 131–132.

Mátyás király levelei. Külügyi osztály, 1–2., A m. tudom. akadémia történelmi bizottságának megbízásából közzéteszi FRAKNÓI Vilmos. Budapest, 1893–1895.

BIBLIOGRÁFIA

AMADIO 1930

AMADIO, Giulio: *La vita e l'opere di Antonio Bonfini, primo storico della nazione ungherese in generale e di Mattia Corvino in particolare*, MONTALTO Marche, 1930, 20., 72., 214–219.

FÓGEL – IVÁNYI – JUHÁSZ 1941

BONFINIS, Antonius de: *Rerum Ungaricarum decades*, ed. FÓGEL, I. – IVÁNYI, B. – L. JUHÁSZ: tom. IV, Budapest, 1941, liber 6. 10, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Ævorum.

BONFINIS 1943

BONFINIS, Antonius: *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*, ed. Stephanus APRÓ, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1943, *Praefatio*, 1., 6., 62., 182. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Ævorum.

CAPPONI 1898

CAPPONI, Pietro: *Memorie storiche della chiesa ascolana e dei vescovi che la governarono*, Ascoli Piceno, 1898.

EUBEL 1901

EUBEL, Conrad: *Hierarchia catholica medii aevi*, 2, Monasterii 1901.

FRAKNÓI 1890

FRAKNÓI Vilmos: Hunyadi Mátyás király. Budapest, 1890. (M. Tört. Életrajzok).

FRAKNÓI 1899

FRAKNÓI Vilmos: Mátyás király magyar diplomatái. *Századok*, 1899.

KEHR 1909

Regesta pontificum Romanorum. Vol. 4. *Umbria, Picenum, Marsia*, congressit Paulus Fridolinus KEHR, Berolini, 1909, 148.

HAFFNER 1997

HAFFNER, Thomas: *Die Bibliothek des Kardinals Giovanni d'Aragona (1456–1485)*, Wiesbaden, Ludwig Reichert, 1997

KARDOS 1967

KARDOS Tibor: *Bonfini, storiografo di Mattia Corvino* = Studi e ricerche umanistiche italo–ungheresi, I. Studia Romanica Universitatis Debreciniensis de Ludovico Kossuth nominatae, Series Litteraria, fasc. III, Debrecen, 1967

KULCSÁR 1975

KULCSÁR Péter: *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*, Akadémiai, Budapest, 1975

KULCSÁR 1995

KULCSÁR Péter: *Bonfini-kéziratok*, MKSz, 111 (1995), 231–234., 232–236.

MARCUCCI 1766

MARCUCCI, Francesco Antonio: *Saggio delle cose ascolane*, Teramo, 1766, 344, 347.

MARTELLINI 2007

MARTELLINI, Manuela: *Antonio Bonfini. Un umanista alla corte di Mattia Corvino*, Viterbo, Sette Città, 2007, 65–79.

PAJORIN 1981

PAJORIN Klára: *Bonfini Symposionja*, ItK, 1981, 62. jegyzet 519. lapon.

PAJORIN 1994

PAJORIN Klára: *La rinascita del simposio antico e la corte di Mattia Corvino* = *Italia e Ungheria all'epoca dell'Umanesimo corviniano*, a cura di Sante GRACIOTTI, Cesare VASOLI, Firenze, Olschki, 1994, 179–228.

ZAPPERI 1973

ZAPPERI, R.: *Caffarelli, Prospero* = *Dizionario biografico degli italiani*, 16, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1973, 251–254.

*Ajánlom egykori tanárainak,
Lapinskasné Máté Erikának és
Petrovics József Pálnak.*

ADALÉKOK LACKNER KRISTÓF SZELLEMI MŰVELTSÉGÉHEZ

JUHÁSZ JÁNOS

*(A Coronae Hungariae emblematica descriptio
című emblémás királytükör forrásainak feltárása)*

1. A dolgozat témája, célja

Lackner Kristóf egykori könyvtárának jegyzéke nem maradt ránk.¹ Arról viszont, hogy volt egyáltalán könyvtára, nagy bizonyossággal tudunk, hiszen Sopron tudós polgármestere 1631. évi végrendeletében említést tesz róla.² Azonban az egyes példányokat sem itt, sem máshol nem sorolja fel cím szerint.

Dolgozatomban arra törekszem, hogy feltérképezsem azokat a forrásokat, melyeket Lackner használt. Céлом nem lehetett az, hogy rekonstruáljam az egykori könyvtár állományát, mivel ez fennmaradt könyvtárjegyzék hiányában szinte lehetetlen. Ellenben nagy pontossággal meghatározható azon művek csoportja, melyek megfordultak Lackner kezében (figyelmen kívül hagyva azt, hogy saját példányai voltak vagy sem). Ehhez az 1615-ben kinyomatott *Coronae Hungariae emblematica descriptio* című emblémás királytükört³ használom, mely Lackner saját alkotása. A forrásfeltárás adalékuul szolgálhat Lackner szellemi kapcsolatainak felderítéséhez, illetve az eddig feltárt anyag⁴ bővítéséhez. A forrásfeltárás jelentőségét Knapp Éva is hangsúlyozza: „Marót és Klaniczay egyetértettek abban is, hogy az emblematikus és az emblematikus hatást mutató szövegek eredetét, értelmezését és közvetítési folyamatait a filológia funkcionális módszereinek alkalmazásával kellene megközelíteni.”⁵ A dolgozat ezt az emblémás könyvet veszi a forrásbemutató alapjául, amelyből több példány is megtalálható az országban, én a Szegedi Tudományegyetem könyvtárában fellelhető elemzem. Ez a példány sérült, címlapja és az első hat, ill. az utolsó öt lapja hiányzik. Az *Epistola Dedicatoria* hiányzó része kézírással van pótolva, mely azonban számomra olvashatatlan, így

¹ KOVÁCS 2004, 57.; GRÜLL 1990, 132-133.; KESERŰ 1994.

² *Lackner Kristóf 1631. évi végrendelete*. GyMSMSL IV.A 1002./e. Lad. I. Fasc. II. nr. 54.

³ LACKNER 1615.

⁴ GRÜLL 1990, 132-133.; KOVÁCS 2004, 88-114.; GRÜLL 1971, 454-512.; GRÜLL 1970, 508-512.; GRÜLL 1971/1 (I. rész), 1971/2 (II. rész).; PAYR 1932.

⁵ KNAPP 2003, 14.

elemzésem is csak a 7. lapon kezdődik el, az *Epistola Dedicatoria* második felénél és a 202. lapon ér véget, a *Catalogus Emblematum* első felénél. Ezek a hiányosságok nem akadályozzák a teljességre törekvő kutatás céljait, hiszen a mű legfontosabb elemei – a 32 embléma – hiánytalanul megtalálhatók.

A művet 1615-ben nyomtatták a németországi Lauingenben (latinul: Lauinga), *A magyar irodalom története* tévesen 1613-as bécsi nyomtatást említ.⁶ Műfaját tekintve emblémás királytükör, tehát hordozza mind az emblémás könyvek, mind a királytükrök (fejedelmi tükrök) tulajdonságait. Így válik az uralkodó számára morális instrukciókat hordozó, azokat szimbolikus képi–szöveges formában előadó művé a *Coronae Hungariae emblematica descriptio*.

2. A forrásfeltárás menete

A *Coronae Hungariae emblematica descriptio* forrásai két nagy részre bonthatók: 1. tisztán szöveges forrásokra és 2. képi–szöveges forrásokra. A szöveges forrásokon belül elkülönítettem a) antik görög szerzőktől származókat, b) antik latin auktoroktól eredőket, c) neolatin szerzőktől származó idézeteket és d) bibliai idézeteket.

Meg kell említenem, hogy Lackner forrásmegjelölése erősen ingadozó. Van, ahol az összes könyvészeti adatot feltünteti, előfordul azonban, hogy helyenként csak szerzőt vagy csak művet tüntet fel, s legrosszabb esetben találkozhatunk teljesen jelöletlen citátumokkal is. Ahol minden filológiai adat jelölve van, ott csak ellenőriztem annak pontosságát, s ha tévesztést fedeztem fel, javítottam azt. Abban az esetben, ahol csak szerző vagy csak műcím szerepel, megpróbáltam kiegészíteni azt. A teljesen jelöletlen idézetek felderítése a szerencsén múlik, ahol tehát szerencsém volt, ott a kiegészítést megtettem.

Az alábbi táblázatok a fenti filológiai előkészítés révén kerültek kiegészítésre, melyeknek jegyzetelését itt nem teszem meg.

⁶ KLANICZAY 1964, 40.

3. Szöveges források

3. 1. Az antik görög források táblázata

Ezeket a forrásokat Lackner feltehetően latin nyelven olvasta, művében is latinul idézi őket.

Sor- szám	Forrásadatok (szerző, cím)	Forrásadatok (könyv, fejezet, vers)	A forrás megjelenésének helye a CHed-ban (lapszám)
1.	ARISZTOTELÉSZ, <i>Politica</i>	5. könyv, 6., 7., 8., 9. fejezet	185.
2.	I. m.	5. könyv, 10., 11. feje- zet	21.
3.	I. m.	7. könyv	111.
4.	EURIPIDÉSZ, <i>Hecuba</i>	Na.	27.
5.	UŐ, (címadat nélkül)	Na.	7.
6.	PINDAROSZ, (címadat nélkül)	Na.	8.
7.	PLATÓN, <i>Crito</i>	Na.	67.
8.	UŐ, <i>De Legibus</i>	1. könyv	63., 114., 148.
9.	I. m.	2. könyv	63., 170.
10.	I. m.	3. könyv	165., 171.
11.	I. m.	4. könyv	116.
12.	I. m.	5. könyv	116., 137.
13.	I. m.	6. könyv	98., 99.
14.	I. m.	7. könyv	116.
15.	I. m.	8. könyv	114.
16.	I. m.	10. könyv	67.
17.	I. m.	12. könyv	170.
18.	UŐ, <i>De Republica</i>	1. könyv	97., 113.
19.	I. m.	3. könyv	115.
20.	I. m.	5. könyv	147., 148.
21.	I. m.	6. könyv	147.
22.	I. m.	8. könyv	181.
23.	I. m.	9. könyv	127., 128.
24.	I. m.	10. könyv	177.
25.	PLUTARKHOSZ, (címadat nélkül)	Na.	177.
26.	POLÜBIOSZ, (címadat nélkül)	Na.	30.

3. 2. Az antik római források táblázata

Sorszám	Forrásadatok (szerző, cím)	Forrásadatok (könyv, fejezet, vers)	A forrás megjelenésének helye a CHED-ban (lapszám)
1.	Marcus Tullius CICERO, <i>De Legibus</i>	2. könyv, 5. fejezet	33.
2.	Uő., <i>De Natura Deorum</i>	2. könyv, 49. fejezet	44.
3.	I. m.	2. könyv, 125. fejezet	74.
4.	I. m.	3. könyv, 85. fejezet	18.
5.	Uő., <i>Pro Ligario</i>	35. fejezet	50.
6.	Uő., <i>Pro Rabirio Perduellionis</i>	29. fejezet	18.
7.	Uő., (címadat nélkül)	Na.	57.
8.	HORATIUS, <i>Epistularum</i>	1. könyv, 2. levél, 14. sor	155.
9.	Titus LIVIUS Patavini, <i>Historiarum Ab Urbe Condita Decadis Primae</i>	1. könyv	41., 115., 121., 131., 149.
10.	I. m.	2. könyv	122., 173.
11.	I. m.	3. könyv	173.
12.	Valerius MAXIMUS, <i>Factorum et Dictorum Memorabilium</i>	3. könyv, 2. fejezet, 24. vers	29.
13.	I. m.	3. könyv, 2. fejezet, 2–5. vers	29–30.
14.	I. m.	4. könyv, 1. fejezet, 4. vers	32.
15.	Publius OVIDIUS Naso, (címadat nélkül)	Na.	11.
16.	Uő., <i>Ex Ponto</i>	4. könyv, 3. fejezet, 35. vers	97.
17.	Quintus Septimus Florens TERTULLIANUS, (címadat nélkül)	Na.	7.
18.	PLAUTUS, (címadat nélkül)	Na.	47.
19.	Caius PLINIUS Secundus Maior, <i>Naturalis historia</i>	35. könyv, 3. fejezet.	7., 9.
20.	I. m.	3. könyv, 9. fejezet.	65.
21.	I. m.	10. könyv, 22. fejezet	74.
22.	I. m.	37. könyv, 1. és 10. fejezet	138.
23.	I. m.	36. könyv, 16. fejezet	140.
24.	I. m.	10. könyv, 2. fejezet	180.
25.	I. m.	Na.	30., 31., 198., 200.,

3. 2. 1. Az antik római források idézésének összehasonlító táblázata

Az alábbi összevetés Lackner forrásfelhasználási technikáját hivatott bemutatni. Azokat a klasszikus szövegrészleteket hasonlítottam össze, melyeknek elérhető volt számomra a latin nyelvű kiadása.⁷

A forrás filológiai adatai	Az idézet szövege a <i>Coronae Hungariae emblematica descriptio</i> ban	Az eredeti forráshelyből származó idézet
CICERO, <i>De Legibus</i> , 2. könyv, 5. fejezet.	„nos totos dedere, et in ea nostra omnia ponere, et quasi nos consecrare debemus.” (I.m., 33.)	„nos totos dedere et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare debemus.”
Uő, <i>De Natura Deorum</i> , 2. könyv, 49. fejezet.	„Sic Sol luminum et astrorum tenet principatum.” (I. m., 44.)	„Primusque sol, qui astrorum tenet principatum,”
I. m., 3. könyv, 85. fejezet.	„nec domus, minus respublica ipsa constrare posset, nisi inqua, praemia recte factis, et supplicia legum transgressoribus fuerint et distributa,” (I. m., 18.)	„Ut enim nec domus nec res publica ratione quadam et disciplina dissignata videatur, si in ea nec recte factis praemia extent ulla nec supplicia peccatis, sic mundi divina in homines moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen nullum est bonorum et malorum.”
Uő, <i>Pro Rabirio Perduellionis</i> , 29. fejezet	„neminem cum laude et dextre in administranda republica versari, nisi spe recordationis, posteritatis, fructuque ducatur.” (I. m., 18.)	„neque quisquam nostrum in rei publicae periculis cum laude ac virtute versatur quin spe posteritatis fructuque ducatur.”
Uő, <i>De Natura Deorum</i> , 2. könyv, 125. fejezet	„huc nimirum pertinentia de Grue: cuius emblematicam figuram <i>ad laevam</i> , aquilae oppositam, eodem Coronae circulo locavi, vel ideo, ut inibi summa sut custodia, unde summum possit oriri periculum, et Regnicolis ac Regno detrimentum.” (I. m., 74.)	„Ranae autem marinae dicuntur obruere sese harena solere et moveri prope aquam; ad quas quasi ad escam pisces cum accesserint, confici a ranis atque consumi. Miluo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo; ergo alter alterius, ubicumque

⁷ <http://www.thelatinlibrary.com/>

		<p>nactus est, ova frangit. Illud vero (ab Aristotele animadversum, a quo pleraque) quis potest non mirari: grues cum loca calidiora petentes maria transmittant, trianguli efficere formam; eius autem summo angulo aer ab is adversus pellitur, deinde sensim ab utroque latere, tamquam remis, ita pinnis cursus avium levatur; basis autem trianguli, quam efficiunt grues, ea tamquam a puppi ventis adiuvatur; eaeque in tergo praevolantium colla et capita reponunt; quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet, ubi nitatur, revolat, ut ipse quoque quiescat; in eius locum succedit ex his, quae adquisierunt, eaque vicissitudo in omni cursu conservatur.”</p>
Uő, <i>Pro Ligario</i> , 35. fejezet	„nil solitus sit oblivisci, nisi injurias” (I. m., 50.)	„qui obliuisci nihil soles nisi iniurias,”
OVIDIUS, <i>Tristia</i> , 3. könyv, 5. fejezet, 33–34. sor.	„Corpora magnanimo satis est prostrasse Leoni, Pugna suum finem, cum iacet hostis habet.” (I. m., 11.)	„Corpora magnanimo satis est prostrasse leoni, pugna suum finem, cum iacet hostis, habet.”
Uő, <i>Ex Ponto</i> , 4. könyv, 3. fejezet, 35. vers.	„Omnia sunt hominum tenui pendentia filo, Et subdito casu quae valutere ruunt.” (I. m., 97.)	„Omnia sunt hominum tenui pendentia filo et subito casu quae ualuere ruunt.”
VERGILIUS, <i>Aeneis</i> , 6. fejezet, 853. sor. Valerius MAXIMUS, <i>Factorum et Dictorum Memorabilim</i> , 3. könyv, 2. fejezet, 24. vers.	„Parcere subjectis, et debellare superbos.” (I. m, 130.) „Ut Coronas aureas octo, civicas quatuordecim, murales tres obsidionalem unam, demeruerit: nec haec solum, sed praeterea torquibus cI. xxxii. armillis cI. x. hastis	„parcere subiectis et debellare superbos.” „praeferebantur enim aureae coronae octo, ciuicae xiiii, murales iii, obsidionalis i, torques lxxxiii, armillae clx, hastae xviii, phalerae xxv,

I. m., 3. könyv, 2. fejezet, 3. vers.	puris duodeviginti, phaleris triginta quinque eundem donatum fuisse,” (I. m., 29.) „Primo Romulo [...] quod ea de Acrone Caeninensium duce post violatas et raptas Sabinas detraxerit.” (I. m., 29–30.)	ornamenta etiam legioni, nedum militi satis multa.” „Redeo nunc ad Romulum, qui ab Acrone Caeninensium rege ad dimicandum prouocatus, quamquam et numero et fortitudine militum superiorem se crederet, tutiusque erat toto cum exercitu quam solum in aciem descendere, sua potissimum dextera omen uictoriae corripuit.”
I. m., 3. könyv, 2. fejezet, 4. vers.	„Paulo post Cornelio Cosso, inclýto et sumnio duci, qui optima spolita de Larte Tolumnio, rege Veientium, detulit;” (I. m., 30.)	„Ab Romulo proximus Cornelius Cossus eidem deo spolia consecrauit, cum magister equitum ducem Fidenatium in acie congressus interemisset. magnus initio huiusce generis inchoatae gloriae Romulus: Cosso quoque multum acquisitum est, quod imitari Romulum ualuit.”
I. m., 3. könyv, 2. fejezet, 5. vers.	„Tertio Claudio Marcello, qui de Viridomaro Gallorum duce, apud Padum victo, optima spolita et victorias deportavit.” (I. m., 30.)	„Ne M. quidem Marcelli memoriam ab his exemplis separare debemus, in quo tantus uigor animi fuit, ut apud Padum Gallorum regem ingenti exercitu stipatum cum paucis equitibus inuaderet, quem protinus obtruncatum armis exiit eaeque Ioui Feretrio dicauit.”
I. m., 4. könyv, 1. fejezet, 4. vers.	„quod L. Quintus Cincinnatus inops adeo fuerit, vt agrum quatuor iugerum solum possideret; quem etiam propria cultura excoluit, a sentibus tribulisque purgavit,	„Age, L. Quintus Cincinnatus qualem consulem gessit! cum honorem eius patres conscripti continuare uellent non solum propter

nihilominus ad aratro ab
dictaturam capessendam
Romam accersitus est. Et hic
unica spes populi Romani fuit.
Sic rustico opere attrite manus
salutem populi Romani
stabiliverunt, & maximas
copias nostium
pessumderunt &
triumpharunt.” (I. m., 32.)

illius egregia opera, sed
etiam quod populus
eosdem tribunos in
proximum annum creare
conabatur, quorum
neutrum iure fieri poterat,
utrumque discussit senatus
simul studium inhibendo
et tribunos uerecundiae
suae exemplum sequi
cogendo atque unus causa
fuit, ut amplissimus ordo
populusque tutus esset ab
iniusti facti
reprehensione.”

SENECA, *Troades*, 2.
fejezet, 291. vers.

HORATIUS, *Epistularum*,
1. könyv, 2. levél, 14.
sor.

ERASMUS, *Institutio
Principis Christiani*, 1.
könyv, 1. fejezet, 56.
vers.

„Qui non vetat peccare, cum
possit iubet.” (I. m., 102.)

„Quicquid delirant Reges,
plectuntur Achivi.” (I. m.,
155.)

„curabit is qui Principem
instituit nomen etiam
ipsorum odium instillare futuro
Principi tyrannis ac dominij
frequenter execrans humano
generi detestanda vocabula
Phalaridis, Domitij (Deus ac
Dominus dici voluit)
Maezentij, Syracusani,
Dionysij, Neronis, Caligulae.”
(I. m., 19.)

„Qui non vetat peccare,
cum possit iubet.”

„Quicquid delirant reges,
plectuntur Achiui.”

„Curabit igitur qui
Principem instituit,
nomen etiam ipsorum
odium instillare futuro
Principi, tyrannidis ac
dominii: frequenter
execrans humano generi
detestata uocabula,
Phalaridis, Mezentii,
Dionysii Syracusani,
Neronis, Caligulae,
Domitii, qui Deus ac
Dominus dici uoluerit.”

3. 3. Neolatin források táblázata

Sorszám	Forrásadatok (szerző, cím)	Forrásadatok (könyv, fejezet, vers)	A forrás megjelenésének helye a CHed-ban (lapszám)
1.	Hieronymus CARDANUS, (címadat nélkül)	Na.	54.
2.	Desiderius ERASMUS, <i>Institutio Principis Chirstiani</i>	Na.	80.
3.	I. m.	1. könyv, 1. fejezet, 57. vers.	19.

E táblázat végén emliteném meg Kovács József László feltételezését, miszerint Lackner ismerte Machiavelli nézeteit: „Antimachiavellista nyilatkozatokat is találunk. Pl. az, hogy zsarnoki nyilatkozatnak tartja, hogy a király független a törvénytől (XV. embléma), s ez a nagy olasz ismeretének a nyoma. Ugyanilyen nyom bukkan elő a XIX. emblémában...”⁸

A 32 embléma tárgyalását követően, a *Dialogus Apologeticus*ban Lackner maga is felsorolja (a teljesség igénye nélkül) az általa használt szerzők nevét: „Qui ergo pro bono subditi affectu mine? Certe quod aequum erat in Quintio, non debet iniquum videri in Naevio. Quid fecit Plinius, quid Cicero, quid Isocrates, quid Agapetus, Oratores latini et graeci? Quid Philosophi, Aristoteles, Plato, Plutarchus? quid Historicus Gallus, Philippus Cominaeus? Quid Historici Latini, Salustius, Titus Livius, Cornelius Tacitus? Quid Thucydides, Xenophon, Polybius, Herodotus, Graeci historici, et qui non? [...] Ergone et isti dabunt poenas in Tabula Sestia...”⁹

A felsorolásból kitűnik, hogy vannak olyan auktorok, akikre a törzsszövegben nem hivatkozott. Valószínűleg ezen szerzők gondolatai vagy akár pontos idézetei is megtalálhatók Lackner művében, azonban a jegyzetelés hiányában felderítésük nem vagy csak részben lenne megoldható.

⁸ KOVÁCS 2004, 106.

⁹ LACKNER 1615, 198-199.

3. 4. *Bibliai idézetek helyeinek táblázata*¹⁰

Prooemium, de praemiis ac poenis

1. Liber Deuteronomii 20.	3. Prophetia Ezechielis 18.
2. Liber Leviticus 20.	4. Liber Deuteronomii 22.

Emblema I.

5. Evangelium secundum Lucam 11.	11. Liber Iob 29.
6. Evangelium secundum Matthaeum 6.	12. Liber Genesis 50.
7. Evangelium secundum Lucam 6.	13. Liber II Regum 2., 19.
8. Epistula ad Ephesios 4.	14. Liber Exodus 18.
9. Liber Ecclesiasticus 10.	15. Liber I Regum 11.
10. Liber Ecclesiasticus 7.	

Emblema II.

16. Liber Ecclesiasticus 5.	20. Evangelium secundum Lucam 1.
17. Liber Psalmorum 27., 8.	21. Liber Ecclesiasticus 11.
18. Liber Proverbiorum 24.	22. Liber I Samuelis 25., 21.
19. Liber Proverbiorum 4.	

Emblema III.

23. Epistula ad Galatas 5.	27. Liber II Samuelis 11.
24. Liber Ecclesiasticus 13.	28. Liber Genesis 29.
25. Epistula ad Ephesios 5.	29. Liber II Samuelis 11.
26. Liber Genesis 26.	

Emblema IV.

30. Liber Proverbiorum 20.	34. Liber Isaiae 5.
31. Liber Proverbiorum 23.	35. Liber Ecclesiasticus 19.
32. Liber Proverbiorum 20. és 23.	36. Liber Proverbiorum 31.
33. Liber Proverbiorum 16.	

Emblema V.

37. Liber Sapientiae 7.	46. Liber Ecclesiasticus 43.
38. Liber Proverbiorum 8.	47. Liber Psalmorum 2. és 27. és 29.
39. Liber Psalmorum 119.	48. Liber Ecclesiasticus 42.
40. Liber Psalmorum 36.	49. Liber I Paralipomenon 29.
41. Liber Ecclesiasticus 7.	50. Liber I Regum 22.
42. Liber Proverbiorum 20.	51. Liber II Regum 3.
43. Liber Proverbiorum 28.	52. Liber II Regum 19.
44. Liber Proverbiorum 18.	53. Liber Isaiae 36.
45. Evangelium secundum Matthaeum 23.	

¹⁰http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_index_lt.html

Emblema XII.

98. Liber Psalmorum 82.	109. Liber Psalmorum 30.
99. Liber Ecclesiasticus 40.	110. Liber Ecclesiasticus 18.
100. Liber Isaiae 40.	111. Liber I Regum 19.
101. Liber Sapientiae 5.	112. Liber I Samuelis 22., 31.
102. Liber Ecclesiasticus 10.	113. Liber Ieremiae 22.
103. Liber Ecclesiasticus 40., 38.	114. Liber Leviticus 19.
104. Liber II Paralipomenon 30.	115. Liber Ecclesiasticus 4.
105. Liber Ecclesiasticus 14.	116. Liber II Samuelis 11.
106. Liber Ecclesiasticus 38.	117. Liber I Regum 21.
107. Liber Iob 1.	118. Epistula ad Colossenses 3.
108. Evangelium secundum Matthaicum 27.	

Emblema XIII.

119. Epistula ad Philippenses 4.	120. Liber I Samuelis 17.

Emblema XIV.

121. Liber Psalmorum 115.	122. Liber Proverbiorum 25.

Emblema XV.

123. Epistula I ad Corinthios 6.	126. Prophetia Zachariae 7.
124. Epistula ad Titum 2.	127. Evangelium secundum Matthaicum 22.
125. Liber Ecclesiasticus 10.	128. Evangelium secundum Ioannem 4.

Emblema XVI.

129. Liber Psalmorum 2.	134. Actus Apostolorum 20.
130. Liber Iob 19.	135. Liber Proverbiorum 3., 5.
131. Evangelium secundum Matthaicum 6.	136. Liber Ecclesiasticus 22.
132. Liber Sapientiae 12.	137. Liber Psalmorum 37.
133. Liber Psalmorum 41.	138. Liber I Paralipomenon 17.

Emblema XVII.

139. Liber Proverbiorum 19.	144. Liber II Regum 14.
140. Liber Proverbiorum 20.	145. Epistula ad Romanos 13.
141. Liber II Samuelis 18.	146. Liber Proverbiorum 15., 25.
142. Liber II Paralipomenon 25.	147. Liber Ecclesiasticus 5., 4.
143. Liber Psalmorum 101.	

Emblema XVIII.

148. Liber Iosue 1.	154. Liber Ecclesiasticus 27.
149. Liber Ecclesiasticus 6.	155. Prophetia Michaeae 1.
150. Liber Ecclesiasticus 9.	156. Liber Proverbiorum 1.
151. Liber Ecclesiasticus 41.	157. Liber Sapientiae 6.
152. Liber Ecclesiasticus 37.	158. Epistula ad Philippenses 4.
153. Liber Proverbiorum 10. és 12.	

Emblema XIX.

159. Prophetia Danielis 2.	160. Liber Ecclesiasticus 10.

Emblema XX.

161. Prophetia Nahum 1.

Emblema XXI.

162. Liber Deuteronomii 25.	164. Epistula ad Romanos 13.
163. Epistula I Petri 5.	165. Liber Ecclesiasticus 5.

Emblema XXII.

166. Liber Psalmorum 144.	168. Liber Psalmorum 90.
167. Epistula ad Hebraeos 9.	169. Liber Genesis 47.

Emblema XXIII.

170. Liber Ecclesiasticus 25.	173. Epistula I ad Timotheum 6.
171. Liber Proverbiorum 11.	174. Liber I Regum 12.
172. Epistula II ad Corinthios 8.	

Emblema XXIV.

175. Liber Ecclesiasticus 28.	181. Liber Proverbiorum 28.
176. Liber Proverbiorum 26.	182. Liber I Regum 11.
177. Liber Ecclesiasticus 28 és 19.	183. Liber III Regum 22. [!]
178. Liber Proverbiorum 14.	184. Liber II Samuelis 24. [!]
179. Liber Ecclesiasticus 20.	185. Liber I Regum 18.
180. Liber Sapientiae 6.	186. Liber II Paralipomenon 24.

Emblema XXV.

187. Liber Deuteronomii 4.	192. Prophetia Habacuc 2.
188. Liber Psalmorum 112.	193. Liber Exodus 17.
189. Liber Ieremiae 50., 51.	194. Liber Exodus 14.
190. Liber Sapientiae 6., 11.	195. Liber II Samuelis 16.
191. Prophetia Ezechielis 15.	

Emblema XXXIII.

244. Liber Ecclesiasticus 4.	248. Liber Genesis 30.
245. Liber Ecclesiasticus 37.	249. Liber Deuteronomii 1., 16.
246. Liber Ecclesiasticus 6.	250. Liber Proverbiorum 16.
247. Liber Psalmorum 101.	

Coronae Hungariae Margaritae ex Hagiographis

251. Liber II Paralipomenon 16.	255. Liber IV Regum 19.
252. Liber II Paralipomenon 14.	256. Liber Sapientiae 2.
253. Liber I Paralipomenon 15.	257. Liber Isaiae 22.
254. Liber Iudith 9.	

A táblázatokban feltüntetett művek, szerzők, bibliai helyek táblázatai felölelik az emblémás királytükör összes jelölt vagy részben jelölt citátumait (a teljesen jelöletlen hivatkozásokat csak részben tudtam feloldani). A bibliai helyek, a mű alapján, idézésüknek megfelelően, lineáris sorrendben követik egymást.

4. Képi–szöveges források

Az alábbiakban azokat az eseteket, amikor Lackner egyiptomi hieroglifákra utal, figyelmen kívül hagytam, hiszen ez egyértelműen Valerianus hatása (a *Hieroglyphica* ugyanis teljes egésze egyiptomi iratokra hivatkozik).

4. 1. Neolatin emblematikusok hatásai Lacknerre

Dolgozatomnak ebben a részében erősen támaszkodom Kovács József László meg-látásaira: „Az emblémák magyarázatait – exemplumfüggelékét – további klasszi-kus ismeretanyag is bővíti. Saját könyvtárjegyzéke nem maradt ránk, de Fauttól nem csak Pierio Valerianót kölcsönözhetett szerzőnk, hanem Ovidiust, Sallustiust, Plutarchost és Liviust, sőt humanista szerzőket is. Melancht[h]on, Erasmus nem egy soproni könyvtárban megtalálható volt. Mindezek persze Lackner könyvtárá-ból sem hiányozhattak. A többször idézett Valerius Maximus mellett Panormita Beccadelli (1394–1471) *De dictis et factis Alphonsi regis...* című könyvét is hasz-nálta.”¹¹ Szintén Kovács figyel fel az alábbi emblematikusok Lacknerre tett hatása-ira is: Gabriel Rollenhagen, Joachimus Camerarius, Lebeus–Batillus, Jacobus Bruck, Pierius Valerianus, Juan de Boria.¹²

¹¹ KOVÁCS 2004, 106.

¹² KOVÁCS 2004, 98.

Lackner I. emblémáján a nap (Sol) ábrázolása látható.¹³ Valerianushoz hasonlóan¹⁴ az igazságosság és Isten fényének jelképe.

Lackner II. emblémáján a gyémántot (Adamas) ábrázolja,¹⁵ s Valerianushoz hasonlóan¹⁶ a keménység szimbólumává teszi.

A III. leírásban a smaragdról (Smaragdus) olvashatunk,¹⁷ amelyre szintén hatott Valerianus,¹⁸ hiszen mindkét szerző a szüzesség szimbólumaként mutatja be.

Az ametisztet (Amethystus) a IV. jelképes ábrázolás részletezi,¹⁹ s itt is Valerianushoz kell visszanyúlni,²⁰ hiszen az nála is a józanság, mértékletesség drágaköve.

Az V. embléma a zafír²¹ (Sapphirus), melyet a *Hieroglyphica* is úgy ír le,²² mint a (királyi) trón elfoglalásának szimbólumát és Isten jelenlétének jelképét a szent könyvekben.

A sas (Aquila) emblematikus ábrázolása az *Epistola Dedicatoriában*²³ és a VI. emblémában²⁴ történik, megegyezik Valerianuséval.²⁵ Mindketten a világszele uralommal, a hatalom teljes birtoklásával azonosítják.

A VII. szimbólum a darvat (Grus) írja le.²⁶ Lackner itt egy képben két Valerianus-féle ábrázolást is tömörít, hiszen a lábával követ tartó őrdaru az éberséget jelenti,²⁷ míg a darvak sokasága a békét, demokratikus együttélést hivatott jelképezni.²⁸

¹³ LACKNER 1615, 42-52.

¹⁴ VALERIANUS 1678

¹⁵ LACKNER 1615, 52-57.

¹⁶ VALERIANUS 1678, 41. könyv, 34-37. fejezet.

¹⁷ LACKNER 1615, 57-61.

¹⁸ VALERIANUS 1678, 41. könyv, 40. fejezet.

¹⁹ LACKNER 1615 61-64.

²⁰ VALERIANUS 1678, 41. könyv, 44. fejezet.

²¹ LACKNER 1615, 64-69.

²² VALERIANUS 1678, 41. könyv, 38-39. fejezet.

²³ LACKNER 1615, 7-9.

²⁴ LACKNER 1615, 69-74.

²⁵ VALERIANUS 1678, 19. könyv.

²⁶ LACKNER 1615, 74-78.

²⁷ VALERIANUS 1678, 17. könyv, 17. fejezet.

²⁸ VALERIANUS 1678, 17. könyv, 18. fejezet.

Valerianus: órdu

Valerianus: több daru ábrázolása egy képen

Lackner: ötvözi a két Valerianus forrást, a képen látható egy követ tartó daru, mögötte pedig a darvak csapata.

A XIII. embléma csillagot (Stella) ábrázol,²⁹ melynek jelentése Valerianusnál is az öröm, ünnepélyesség, az idő, illetve a jóslás.³⁰

Oroszlánfejet (Caput Leonis) ábrázol a XVII. embléma,³¹ és mindkét szerzőnél igen széles jelentéstartalommal bír. Szimbóluma az egyiptomi papságnak, Jézus Krisztusnak és a királyi hatalomnak.³² Az alábbi két metszet, bár nem hasonlít egymásra, bemutatásuk mégis fontos, mivel a kor általánosan elterjedt szokása az volt, hogy magát a teljes állatot ábrázolták. Az oroszlánfejnek a testtől leválasztott különálló bemutatása azonban kivételes, s ennek következtében Valerianus hatását erősíti.

²⁹ LACKNER 1615, 103-108.

³⁰ VALERIANUS 1678, 44. könyv, 24-29. fejezet.

³¹ LACKNER 1615, 126-130.

³² VALERIANUS 1678, 1. könyv.

Mind Valerianus (baloldali kép), mind Lackner (jobboldali kép) csak oroszlánfejet ábrázol, s nem az egész állatot.

Bruck-émléma.³³

Lackner-émléma.³⁴

Az emblémás királytükör XXIII. képe kezeket³⁵ (Manus) mutat be, melyek a béke és a szövetség jeléül összeérnek. A kézfogás Valerianusnál is békét, egyetértést jelképez.³⁶ Hasonló ábrázolást és értelmezést figyelhetünk meg Jacobus Bruck esetében.

³³ BRUCK 1615, (1996), 1017-1018.

³⁴ LACKNER 1615, 150.

³⁵ LACKNER 1615, 146-151.

³⁶ VALERIANUS 1678, 34. könyv.

A jogar, királyi pálca (Sceptrum), a XXVI. emblémában kerül bemutatásra,³⁷ és Lackner, a *Hieroglyphicához* hasonlóan,³⁸ a királyi hatalom jelképeként ábrázolja. A királyi pálca hasonló bemutatása Rollenhagennél fedezhető fel.

Rollenhagen jogarábrázolása.³⁹

Lackner jogarábrázolása.⁴⁰

A XXVII. embléma képi forrása ugyancsak Bruck lehetett, témája a remény, melynek szimbóluma a horgony (Ancora).

Bruck-embléma.⁴¹

Lackner-embléma.⁴²

³⁷ LACKNER 1615, 160-165.

³⁸ VALERIANUS 1678, 41. könyv, 28. fejezet.

³⁹ ROLLENHAGEN 1611 = HENKEL, SCHÖNE 1996, 1264.

⁴⁰ LACKNER 1615, 163.

⁴¹ BRUCK 1618, (1996), 1477

⁴² LACKNER 1615, 167.

A hangya (Formica) a szorgalmasság, a kitartó munka jelképe, mely Lacknernél a XXVIII. emblémában jelenik meg,⁴³ Valerianust véve alapul.⁴⁴

A fönix (Phoenix) a XXXI. embléma állata, éppúgy, mint Valerianusnál is igen hosszú életű, s a nap felé emelkedik.⁴⁵ Lackner ennél az emblémánál filológiai tévedést ejt, mely Valerianus használatát erősíti. A fönixről szóló embléma esetében a tartalomjegyzékbe pelikánt ír, s ez arra vezethető vissza, hogy a *Hieroglyphyca* 20. könyve a pelikánról szól, de abban két fejezet kitér a fönix tulajdonságaira is.

Képi ábrázolás tekintetében teljes a megegyezés Camerarius emblémájával.⁴⁶ Valószínű, hogy még mottójának témáját is tőle kölcsönzi Lackner, ami Camerariusnál az alábbi: „Vita mihi mors est”, azaz „Az élet nekem halál”, Lackner fönixe pedig így szól: „Pro vita moritur”, azaz „Az életért hal meg”.

VITA MIHI MORS EST.

Camerarius fönixábrázolása.⁴⁷

Pro vita moritur.

Lackner fönixábrázolása.⁴⁸

⁴³ LACKNER 1615, 169-172.

⁴⁴ VALERIANUS 1678, 8. könyv.

⁴⁵ VALERIANUS 1678, 20. könyv, 1-4. fejezet.

⁴⁶ CAMERARIUS, 1596

⁴⁷ BRUCK 1618, (1996), 795.

⁴⁸ LACKNER 1615, 183.

Az unikornis (*Unicornis*) leírásához (*Epistola Dedicatoria*) Valerianus mellett Pliniust is felhasználja, éppúgy, mint a kígyó (*Serpens*) tulajdonságaihoz, mely szintén az *Epistola Dedicatoriában* olvasható. Képileg a címlapon és a XVII. emblémában tűnik fel a saját farkába harapó kígyó mint a föld és az időtlenség szimbóluma.

Az emblémák forrásainak illetén felsorolásánál meg kell említeni, hogy nem csupán a neolatin szerzők hatottak Lacknerre. A többi forrás szála az ókorba nyúlnak vissza (lásd antik források táblázata) vagy más reneszánsz auktorok művei felé ágaznak (lásd neolatin források táblázata).

A fenti összevetések, főként azok, amelyek Lacknert Valerianusszal hozzák összefüggésbe, nem azt hivatottak bizonyítani, hogy az adott emblémamagyarázat kizárólag Valerianustól származik. Hiszen Lacknert olyan nagymértékű és komplex emblémairói hagyomány előzi meg, hogy még teljes megfelelések esetében sem tehetünk kijelentést a forrásról, csak más körülmények (pl. könyvkölcsönzés, könyvtárkatalógus) figyelembevételével. Továbbá a képi források kutatásakor szem előtt kell tartani, hogy Lackner maga is ötvös volt, így emblémáit nem csak maga rajzolta, de akár még véshte is azokat.

5. Összegzés

A dolgozatomban bemutatott források túlnyomórészt megegyezhetnek a Lackner által felhasználtakkal, de természetesen előfordulhatnak további jelöletlen citátumok, melyeket itt nem tárgyaltam.

Lackner forráshasználatából kitűnik, hogy követi a klasszikus humanista hagyományt. Azonban megfigyelhető az is, hogy késő reneszánsz (manierista) szerzőként igencsak felkelti érdeklődését a szokatlan, a meghökkentő (pl. az egyiptomi iratokra alapozó Valerianus-féle *Hieroglyphica*).

A *Coronae Hungariae emblematica descriptio* megírása magas erudíciót követelt meg szerzőjétől, aki a magyar emblémairodalomnak igen jelentős művét alkotta meg, ennek ellenére a mű átfogó elemzése még nem született meg, így hiányzik többek között strukturális elemzése, magyar fordítása, s a mindenki számára elérhető faksimile–kiadás is.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

GyMSMSL = Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára
IV.A 1002./e. = Sopron Város Levéltára, Sopron Város Választott Polgárságának iratai, Vegyes iratok

INTERNETES FORRÁSOK

<http://www.thelatinlibrary.com/>

http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_index_lt.html

BIBLIOGRÁFIA

BRUCK 1615 (1996)

BRUCK, Jacobus: *Emblemata Moralia et Bellica*, Strasbuorg, 1615. In: HENKEL, Arthur–SCHÖNE, Albrecht: *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, 1996, 1017–1018.

BRUCK 1618 (1996)

BRUCK, Jacobus: *Emblemata Politica*, Strasbourg, 1618 In: HENKEL, Arthur–SCHÖNE, Albrecht: *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, 1996, 477.

CAMERARIUS 1996

CAMERARIUS, Joachim: *Symbolorum et Emblematum*, Noribergae, 1596. In: HENKEL, Arthur–SCHÖNE, Albrecht: *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, 1996

GRÜLL 1990

GRÜLL Tibor: *Lackner Kristóf könyvtárának maradványai*, MKSz, 1990, 132–133.

KESERŰ 1994

KESERŰ Bálint: *Lesestoffe is Westungarn I: Sopron (Ödenburg) 1535–1721*, szerk. KESERŰ Bálint, Scriptum, Szeged, 1994.

KLANICZAY 1964

KLANICZAY Tibor: A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig, *A magyar irodalom története* II., szerk. KLANICZAY Tibor, Akadémiai, Budapest, 1964.

KNAPP 2003

KNAPP Éva, Irodalmi emblematika Magyarországon, a XVI–XVIII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez, Budapest, Universitas, 2003, 14, (*Historia Litteraria* 14).

KOVÁCS 1970

KOVÁCS József László: *Lackner Kristóf Prágában*, ItK, 1970, 508–512.

KOVÁCS 1971

KOVÁCS József László: *A Soproni Nemes Tudósok Társasága: Foedes Studiosorum Nobilium Semproniense 1604–1674*, Helikon, Budapest, 1971, 454–512.

KOVÁCS 1971

KOVÁCS József László: *Emblematika, hieroglifika, manierizmus: Fejezet Lackner Kristóf művészi világából*, I–II, Soproni Szemle, 1971/1 (I. rész), 1971/2 (II. rész).

KOVÁCS 2004

KOVÁCS József László, *Lackner Kristóf és kora*, Sopron, 2004.

KOVÁCS 2004

KOVÁCS József László: Lackner Kristóf és az európai emblematika, In: KOVÁCS József László, *Lackner Kristóf és kora*, Sopron, 2004, 88–114.

LACKNER 1615

LACKNER Kristóf: *Coronae Hungariae emblematica descriptio*, Lauingen, 1615.

PAYR 1932

PAYR Sándor: *Emlékezés Doktor Lackner Kristófról, Sopron szabad királyi város első nagy polgármesteréről, halálának háromszázados évfordulóján*, Sopron, 1932.

ROLLENHAGEN 1996

ROLLENHAGEN, Gabriel: *Nucleus Emblematum*, Arnheim, 1611 In: HENKEL, Arthur–SCHÖNE, Albrecht: *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, 1996, 1264.

VALERIANUS 1678

VALERIANUS, Pierius: *Hieroglyphica*, Frankfurt am Main, 1678, www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/valeriano.html

A RENESZÁNSZ EMBEREK ÉS A XXI. SZÁZADI NŐK

HORVÁTH JÚLIA BORBÁLA

A polgárosodó, reneszánsz ember jellemzője az XIV–XVI. században az antik kultúra szeretete és tisztelete, miközben kiemelten humanista a művészetben és a tudományban. A reneszánsz ember eltávolodva a skolasztika istenhívő regulátumaitól a világi élet felé fordul, annak örömeit és szépségeit természetes adományként csodálja, és használja, a misztikus helyébe lépő filozofikus gondolkodással formálja saját világát, melyben az életöröm az első helyek egyikét foglalja el. Szellemileg és politikailag szabad, technikai és tudományos felfedezések garmaát tárja környezetébe és a világ elé, mely a lábainál hever. A származáson alapuló determinált hatalom és egyéb előnyök helyett az egyéni tehetség etikájára építi értékrendjét, mellyel az új korszak erkölcsiségének alapjait kívánja lefektetni. Az erős és célratörő, személyiség-centrikus önképzést tartja megfelelőnek, melyben alkotóereje, és polgári önbizalma akadálytalanul virágozhat a korszakot gazdagító fejlődés érdekében. Erősen munkál benne a tudás birtoklásának vágya, és sokoldalúsága révén új embereszmény megteremtésén dolgozik. Összességében szembe száll a hagyományos gondolkodással, majd kimunkált szalonjába visszavonulva további hatalmas távlatokat készül bejárni takaros asszonya oldalán. Merthogy mindezen erények az *emberre* vonatkoztak, nem pedig az asszonyra, kinek gyarlóság a neve.¹

Eközben a reneszánsz nő az eszmék, és a művészi ábrázolásmód felszabadulásának következtében a táblaképeken lehet bármilyen kócos, bármilyen csupaszvállú, és forgathat bármit a fejében, a valóságban lesütve szemét továbbra is ritkán szól, s éteri mosollyal a szája körül várja, hogy belépjen életébe az a férfi, aki igazságérzetétől vezérelve sorsát beváltja, és egyenlőségét végre megadja. A reneszánsz férfi azonban az olyannyira vágyott Újkorban, a szabadság és egyenlőség elvei mentén haladva megint csak saját habitusát előtérbe helyezve építi újjá a társadalmat, amelyből a nők érdekeit ugyanúgy kizárja, mint hosszú évszázadokon keresztül mindig. Az emberi jogokat tekintve a nemi különbségtétel a XIV–XVI. századi reneszánsz életnyitásának korában továbbra is megmaradt, és a tradicionális szkriptek öröklődtek anyáról leányára, miszerint a lány „*a világot ne ismerje; éljen, mint angyal; bár húsból is van, legyen a húsnak romlása nélkül.*”²

A reneszánsz vívmányainak ellenére a középkori nők önképviselte továbbra is hiányos volt, a nőnevelés pedig elhanyagolható témaként a többség számára háttérbe szorult. Ugyanakkor társasági körökben (pl. Olaszországban) határo-

¹ Eredetileg: „Gyarlóság, asszony a neved!” W. Shakespeare: Hamlet, I. 2.

² MÉSZÁROS – NÉMETH – PUKÁNSZKY, 2003, 50

zott állásfoglalás jelent meg, mely bizonyos pontjaiban jóval megengedőbb volt, sőt bizonyos pontjaiban emancipálódott eszméket fogalmazott meg. A reneszánsz nőkép kialakításának négyféle sarkpontja:³

1. *Az ó-keresztény nő eszményképe:* a szűzies tisztaságot, szerénységet, az egyszerűséget, a vallásosságot és a családi érzést tartja legértékesebbnek a nőben, amit a leányok a világ zajától és hívságaitól távol otthon, anyjuk és a válogatott háznép körében sajátíthatnak el. Elemi ismeretek vagy gyakorlati készségek tanulása nem szükséges.
2. *A házias nő eszményképe:* a vallásossága mellett világiasabb és gyakorlatiasabb leánynevelés; a nő hivatása, hogy jó anya és feleség legyen. Tanulásra, tudományra nincs szüksége, a gazdasági és háztartási ismeretek elegendőek ahhoz, hogy a férj–szerezte javakat rendben tartsa. Rendszeretőnek, gondosnak és szorgalmasnak kell lennie, műveltnek azonban nem.
3. *A tudós nő eszményképe:* kiváltképp a fejedelmi és főnemesi családok körében fordul elő. Az ilyen nő ismeri a történelmet és a görög filozófusok műveit, latinul olvas és versel, humanistákkal és tudós férfikkal vitatkozik – ha kell. Fontos irányváltás: egyenlőnek érzi magát a férfival, és ő is érvényesülni szeretne.
4. *Az elmés nő eszményképe:* sokoldalú műveltségével, lelki szépségével, izlésével és művészi affinitásával tűnik ki. Elég annyit tudnia, hogy követhesse a férfiak eszmecseréjét, és ösztönző hatással legyen a szellemi életre. Tudományát nem szabad mutogatnia, mindössze tanultságát jeleznie. Zene, tánc, rajz – ezeket művelje, és a mindenkori társaság középpontja legyen. Mindezeket valamely szellemi mozgalom előidézésére vagy segítésére tegye.

A felsorolt eszményképek felvázolásakor világosan kitűnnek a tradicionális szerepek, és a ritka kevesek számára *megengedett* újak. Az ókeresztény–típus a szűziesség, Isten szolgálata, és a testvériség eszmekörét tartja előtérben. A házias nevelés is csak egy lépéssel mozdul a gyakorlatiasság felé, a családcentrikusság, a férj és környezetének rendben tartása, illetve a férfi, ha úgy tetszik karrierjének háttérrendeztetését jelöli meg követendő női életcélként. A másik két tipizálás azonban nyitottabb lehetőséget ad a nőlet kiteljesedéséhez. Már a meghatározások: a *tudós nő*, és az *elmés nő* is szokatlan hangzás, tartalmukat tekintve pedig végképp elérhetetlen volt sok százezer korabeli nő számára.

A megengedő hangnem viszont korlátokat is állított. A nevelés korabeli körülírásában megemlíthető a nemesi származású lánygyermeknek szerényebb családból származó társaiknál nagyobb *lehetőségei*. Őket korábban is támogatták bizonyos szintű tudás megszerzésében, pl. írás és olvasás – főleg az alapvető hit tanainak megismerésére –, és egyéb olyan ismeret elsajátításában, miáltal szükség esetén a rájuk bízott (vagy hagyott) hűbérbirtok ügyeit felnőtt korukban hozzáértéssel

³ FINÁCZY 1919

irányíthatták.⁴ De az irányadó férfielmék között nagyon kevesen voltak azok, akik a nemes nők ennél magasabb szintű oktatása mellett szóltak. Például Durand de Champagne, Navarre-i Johanna, IV. Fülöp feleségének gyóntatója, aki a nemes nők magasabb szintű oktatása mellett érvelt, mivel az „*felemel, vigasztal és az öröm forrása*”.⁵ Ellenzők annál többen akadtak; például Navarre-i Fülöp, a lányok és nők szüziességét megóvándó szólt tanításuk ellen, mert szerinte, amennyiben tudnak olvasni, a szeretőiktől kaphatnak levelet, ha pedig írni is tudnak, még válaszolhatnak is rájuk, amivel szégyent hozhatnak családjukra.⁶

A nemesi családokból származó leányokat humanista alapokon nyugvó, személyre szabott terv szerint nevelték. A tervet híres nevelők, gondolkodók állították össze. Ennek ellenére vagy ezzel együtt például Malesta hercegnő programjából kimaradt a természettudomány, viszont jelentős mértékben belekerült az irodalom. A Biblia mellett antik filozófusokkal, és történelmi személyiségekkel ismerkedhetett meg, hogy a régmúlt korok hőseinek cselekedeteiből kiszűrhesse a követendő erényeket, a költészet nagyjai pedig nyelvi kifejezőképességének csiszolásában segítették őt. Bruni mester viszont úgy vélte, retorikai képességre a növendékhölgynek bizonyosan nem lesz szüksége. Ezzel együtt a reneszánsz humanistái szem előtt tartották a nőnevelést, a legismertebb tanítók egyike Juan Luis Vives (1492–1540) volt. *A Keresztény nő nevelése* című jelentős művét Aragóniai Katalinnak és VIII. Henriknek ajánlotta leányuk, Mária hercegnő neveléséhez. De Vives sem tudott szabadulni az arisztotelészi állítástól, miszerint a női nem gyöngé, esendő, és bűnre fogékony, mert:

„...a nőt ... csak a félelem tartja féken. Ha ez hiányzik, akkor a természeti ösztönöknek féket ereszt; ha a mélységbe vivő útra téved, oda belebukik és onnan szép szerével nem szabadul, hacsak szellemi tehetségénél és természeténél fogva azok közé nem tartozik, akik csak kevés számmal vannak.”⁷

Vivesnek és társainak azonban eszébe sem jutott feltételezni a nőemberből belülről fakadó erkölcsiséget, mely rengeteg túlzó aggódástól és sokszor fölösleges tiltástól óvta volna meg a családokat. És nem utolsó sorban: a nőt kiemelte volna a tudatlan állatok és a gyermekek sorából. Hogy mindez miért nem jöhetett létre, arra egyszerű a válasz: a bizalomhoz és az általános értékrend kialakításához őt is emberszámba kellett volna venni, a nőt, aki ugyanolyan önálló, és helytálló etikával bír, mint a férfi.

Az említett négy eszménykép meghatározásának alapjául az emberi méltóság és szabadság dominált, mely szerint az *ember* (mely fogalomnak éppen akkora

⁴ Ld. még: PUKÁNSZKY, 2006

⁵ Ld. uo: 10

⁶ Ld uo: SHAHAR, 1990

⁷ VIVES, 1935, 238. „A természeti ösztönöknek féket ereszt”, azaz: enged természetes ösztöneinek.

mértékben része a nő is, mint a férfi) szabad választása szolgált. Pico della Mirandola így ír, szintén az *ember* reprezentálásáról:⁸

„... hogy az ember a teremtmények közbenjárója, az égiekkel otthonos s az alantiak uralkodója; hogy éles érzékeivel, kutató elméjével, világos értelmével a természet tolmácsa; hogy az ember a megváltoztathatatlan öröklét és a folyó idő között áll, s a perzsák szerint a világ összetartó kapcsa, mintegy nárszi egyesítője. Vagy ahogy Dávid mondja, alig kisebb az angyaloknál.”⁹

Pico értelmezésében a szabadság legfőbb elérésére a reneszánszban továbbra is Isten célra rendelt elérése. Ez férfinak és nőnek egyaránt javallt, mert meghozza a filozófiai békét (*pax philosophia*), ami újkori értelemben a társadalmi toleranciát jelenti. Etikai értelmezésben a békés élet sajátja a lélek harmóniája, ami uralkodik az értekek és az érzelmek fölött. Ugyanakkor Pico hangsúlyozza, hogy az emberi méltóságnak lényeges pontja az a szabadság, melynek alapján választási joggal rendelkezik; formálja önmagát, életét, döntéseiben szabad, összességében pedig teremtő erővel és képességgel: autonómiával rendelkezik.

Az autonómia kérdése a nők életében azonban most sem lehetett egyértelmű kitétel. A középkorban (és kijelenthető, hogy még napjainkban is) rendkívül népszerű axióma volt, hogy a gondolkodás, és azzal kapcsolatos tevékenységek (állásfoglalás, döntés, cselekvés stb.) férfi–kiváltság, alapozván arra, hogy a férfi Isten után az Univerzum második teremtőereje. E fallogocentrikus kijelentés, bár meghatározása későbbi korok eredménye, állhatatosan tartotta, és tartja magát.¹⁰

A reneszánszban, azon belül a kiérlelt itáliai, Dantét követő időkben, a kultúrában a középkorhoz képest lényeges elmozdulás látszott a nők javára. Legalábbis a művészetek területén. Néhányan önálló, alkotó individuumként jelentek meg, bár ars poétikájukat az ismert férfimezsgyén haladva fogalmazták meg. Előfordult, hogy a női festőnők képeiken üzentek a férfiaknak, jelezve, könnyen a fordulhat a kocka, és a férfiak méltán tarthattak pozíciójuk gyöngülésétől, ha efféle jelenetek kerültek a közönség elé.

Sofonisba Anguissola (1532/1–1625); nemesasszony a reneszánsz művészet azon kevés női *sztárja* közé tartozott, akinek tehetségét életében elismerték. A művészettörténészek szerint azonban képei a test–, fény– és térábrázolás szempontjából igen rosszak. Egyik rajza síró kisfiút ábrázol, akit egy lány a kezében tartott

⁸ A reneszánsz humanizmus egyik kulcsszövege: Pico della Mirandola: *Oratio de Dignitate Hominis* – Az ember méltóságáról – 1486. Művét egy római tudományos konferencia megnyitójára írta, melynek 900 tételéből 13-at eretneknek nyilvánítottak. PICO 1984, 212

⁹ Ld. összefoglalva, magyarul: TARNAS 1995, 457

¹⁰ Jacques Derrida *Grammatológia* (*De la Grammatologie*, 1991) című művében használja. A társadalmakban a filozófiai gondolkodás férficentrikusságát, a logosz, a világról gondolkodás férfikiváltságát jelöli. A fallogocentrizmussal foglalkozott még: Heidegger, Lacan, Foucault, Freud, a feministák közül pedig Julia Kristeva és követői.

rákkal megcsípet. Sofonosbia elküldte a rajzot Michelangelónak, és az végül Cosimo di Medici herceg tulajdonába került. Lavinia Fontana (1552–1614), akit korában szintén nem tartottak túl tehetségesnek, szakállas asszony portréját festette meg, amely ma a reneszánsz világ egyik legismertebb alkotása. A mű többletjelentése nem kérdéses: a férfias vonásokkal rendelkező, csúnya nő portréja, aki kegy nélküli sorsában hiába kapott előnytelen külalakját ellensúlyozandó netán erőt, bátorságot, a nőideáltól eltérően a külsőn révén ítélték fölötté. Artemisia Gentileschi (1593–1653), akit rajztanára korábban megerőszkolt, és a bírósági tárgyaláson is nyilvánosan megszégyenítették, véres jelenetben ábrázolja Juditot, aki felgyürközve, kardját haldokló férfi nyakához tartja.¹¹

Méltán felmerül tehát az örök kérdésre adott örök válasz: valóban különbség mutatkozik a női és a férfi gondolkodásában. A kijelentés ellentmond George Simmel feltevésének, aki tagadja az önálló női elvrendszer létezését, mert szerinte az uralkodó maszkulinitás kiterjed a női gondolatokra és megnyilvánulásokra. Simmel nem vitatja ugyan „női árnyalatok” jelenlétét, de igen finoman azt mindössze a nagy egész egyik hangulatelemének tartja.¹²

És ha felvilágosodás és reneszánsz, akkor a nőtörténelemben mindenképpen megemlíthető Christine de Pisan (1365–1431), aki az európai keresztény nők közül először élt önálló értelmiségi életet. Pisan nyíltan hangoztatta férfi és nő egyenértékűségét, abból kifolyólag pedig az egyenjogúság szükségességét. A férfiak és nők egyenlőségéről Marie de Jars de Gournay, Montaigne nevelt lánya (1565–1645) adta közre írását (*Égalité des hommes et des femmes*), mely több utánnomást megélt.¹³

A nő és a művésznő státusát viszont koroktól függetlenül, szinte mindig különválasztják. A művésznő szabad, és független, alkotótevékenysége a hétköznapok fölé emeli, tehát rá nem vonatkoznak oly élesen a nemi sztereotípiák; legföljebb elnézik neki az érzelmesebb ábrázolásmódot, és a nem mindig racionális elemekre épülő érvrendszert. A komor hétköznapok mindenkor átlagnőtől viszont elvárják a tradicionális szerepek maradéktalan beteljesítését, miszerint legföljebb éke, de helyettesítője soha nem lehet a férfinak. A nőknek a reneszánszban kapott *média-lehetősége*, amellyel elképzeléseiket a nyilvánosság elé tárhatták, figyelemreméltó jellegénél fogva örökös konfrontációt okozott a követendő, sztereotip elképzelésekkel szemben.

Nem sokban különbözött mindez napjaink konfliktusaitól, amikor ugyanez, más platformon zajlik. A reneszánszkorában forradalminak ható humanista emberkép – vagyis férfikép – ma már a nőkre is vonatkozik. A XX. században a nők reneszánszkori elődeikhez hasonlóan végre megkaphattak számos áhított jogot: a

¹¹ GENTILESCHI, 2007

¹² Vö: SIMMEL, 1990, 26–37.

¹³ Ld: HELL, 2006, 50–54.

szabadabb döntéshozatal, a tanulás lehetőségét, az önálló alkotás lehetőségét, az önkitaljesztést. A XIX. század késői éveiben, és a XX. században hasonló forradalom zajlott le, mint a reneszánszban, ahol a női emancipáció részeként az emberközpontság eszméje immár ha korlátozottan is, de nemcsak a férfiakra vonatkozott. Legalábbis papíron. Adott társadalomban ugyanis a nők kirekesztettsége általában fordított arányban áll a társadalom fejlettségével; a vegetáló gazdasággal és sovány kultúrával rendelkező államokban a nők helyzete és joggyakorlása visszamaradott.

Korunkban az egyenlőségért folytatott küzdelem számos pontján – a reneszánszhoz hasonlóan – nem várt problémák merültek fel, mivel a női gondolkodásmód látásmódjánál, helyzetértékelésénél fogva, és megoldási problematikájából adódóan a férfitől eltérő jelentésuniverzumban zajlik, ezért sok esetben az eredetiség negatív minősítését vívja ki (vö. reneszánsz alkotónők). A kezdeti egyenlősödési eufória lassan alábbhagyott, s mivel a fizikai és szellemi egységet továbbra is férfi és nő dualizmusában, egyszersmind polarizációjában mérik, a nők mellőzöttsége társadalmi egyensúly-eltolódást eredményezett, mely leginkább a közéleti, politikai területeken érhető tetten.

A nők státusa, habitusrendszere és mentalitása az önálló fennmaradásért folytatott harcban halmozott feladatkörökkel egészült ki, ami a komplex társadalmi szerepek pluralizmusa által többes szerepkört feltételező identitásokat tett szükségessé. E többes női szerepkörök a következők:¹⁴ *nő, dolgozó, fogyasztó, társ, szellemi partner, háziasszony, anya*.

A többes szerepköröknek megfelelés a korábban visszaszorított személyiségjegyek megerősödését hívta elő a nőkből, a visszahúzódást felváltotta az érvényesülés, a tradicionális férfiszerepek átvétele (intermentalitás)¹⁵, illetve a hagyományos női szerepekkel párhuzamosan futó szerepek változtatása. Hagományos értelemben *csak* nőiesnek lenni ma már kivitelezhetetlen viselkedésforma.

A reneszánsz-korban körvonalazott tudósnő és elmésnő képe ötvözve a házas nőével szinte napjaink nőideálját határozza meg. A több száz éves késéssel létrejött fúzió nem jelez különösebb újdonságot (legfőleg a férfiak számára), mivel a nőkben eddig is megvolt az affinitás az oikoszon kívüli teendőkhez, kívülmaradásuk a közélet, és saját érdekeik képviselésében soha nem rajtuk múlt. A szociokulturális környezetnek az individuumra nehezedő sztereotípiái közül a nemi különbözőségek hangsúlyozásában továbbra is első helyen a gyermekvállalás és a családi életet találhatók. És nem volt ez másként a középkorban sem, amikor ugyan

¹⁴ A maskulin jellegű társadalmakban a közvélekedés ma már egyértelműen a nők elférfiasodásáról beszél, mivel a nő érvényesülésének érdekében kénytelen átvenni a férfias viselkedésformákat. A jelenlévő sztereotípiák miatt azonban a nők szinte egyik elvárásnak sem képesek megfelelni: a nőiesekben férfiasak, a férfiasokban nőiesek. Felice N. Schwartz 1989: 68.

¹⁵ Intermentalitás = köztes mentalitás. Ld: HJB, Újnőkorszak, 2008

elnéztek néhány úttörő, női szellemet, akinek karrierje első gyermeke megszületésével végképp lezárult. Talán annyit haladtunk, hogy napjaink nőinek a klasszikus szerepek beteljesítése mellett/után talán már van visszaút más irányú ambícióikhoz.

BIBLIOGRÁFIA

FINÁCZY 1919

FINÁCZY Ernő. A reneszánsz kori nevelés történet. Budapest, 1919

HELL 2006

HELL Judit: *Van-e feminista filozófia?* Áron Kiadó, Budapest, 2006

GENTILESCHI 2007

GENTILESCHI, Artemisia: *Judit és Holofernéz*. National Museum of Women in the Arts 2007.

MÉSZÁROS – NÉMETH – PUKÁNSZKY 2003

MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla: *Neveléstörténet. Szöveggyűjtemény*. Osiris, Budapest, 2003.

PICO 1984

PICO, della Mirandola, Giovanni: *Az ember méltóságáról*. (ford. Kardos Tiborné) – részlet. In: *Reneszánsz etikai antológia* (váll. és szerk. Vajda Mihály) [Etikai gondolkodók] Gondolat, Budapest. 1984.

PUKÁNSZKY 2006

PUKÁNSZKY Béla: *A nőnevelés évezredei. Fejezetek a lányok nevelésének történetéből*. Gondolat Kiadó, Budapest. 2006

SCHWARTZ 1989

SCHWARTZ, Felice N.: Management women and the new facts of life. Harvard Business Review, 1989, 65–76.

SHAHAR 1990

SHAHAR, Shulamith: *The Fourth Estate. A history of women in the Middle Ages*. Routledge, London, New York. 1990

SIMMEL

SIMMEL, George: Női kultúra In.: *A kacérság lélektana*. Atlantisz, Budapest, 1990.

TARNAS 1995

TARNAS, Richard: *A nyugati gondolat stációi*. [Megújuló világképek] (Ford. Lázár A. Péter) AduPrint, Budapest, 1995

VIVES 1935

VIVES, Luis Juan: *Válogatott neveléstudományi művei*. [1523] Kézdivásárhely, 1935

ZSÁK 2002

ZSÁK Judit: *Az irodalom visszavág – A poétikai feminizmus gyökerei a művészetfilozófiában*. Tudásmenedzsment 3. 2002/2.

SZEMLE

**Csukovits Enikő (szerk.): *Mátyás és a humanizmus.*
Budapest, Osiris Kiadó 2008, 705 p. (Recenzió)**

KŐMÍVES TIBOR

A Nemzet és emlékezet című könyvsorozat az elmúlt években az egyik legszebben és legigényesebben megszerkesztett, a magyar történelemmel és irodalommal foglalkozó kiadványok, forrás- és tanulmánygyűjtemények egyike. Több témában is jelentetett meg kiadványokat, első kötetében Szent Istvánt és a személye körül kialakult „Szent István eszme” alakulását taglalja a hazai történetírásban és publicisztikában. A válogatás nagyon pontosan és érthetően szemlélteti, hogy az évek során hogyan alakultak ki és hogyan tökéletesedtek a történeti forráskritika módszerei, sőt betekintést kapunk arról, hogy az egyes politikai rendszerek hogyan formáltak és alakították saját céljaik eléréséhez a szent király alakját. A kezemben tartott kötet hű maradt az eredeti elgondoláshoz, az első kötetben célként támasztott elvekhez, a legteljesebb válogatásban nyújtja a Mátyás uralkodására, korára és közvetlen környezetére ható és az ezeket befolyásoló tényezőket, és nem feledkezik meg az áttekinthetetlenül gazdag szakirodalomról sem. A sorozat nagyban hozzájárul a tudományos történeti közgondolkodás fejlődéséhez, jelentős terjedelművel, képi ábrázolásukkal a korszak iránt elhivatottak és a laikus érdeklődők számára is hozzáférhetővé és gördülékennyé teszi a humanizmus és reneszánsz különböző aspektusainak, a humanista uralkodó tetteinek, gondolkodásának és művelődésének megértését. A kötet három tematikus részből áll, elsőként a kortársak forrásait adja közre, több alfejezetre bontva, a kronologikus és tematikus történetírás áttekinthetőségének segítségével, második témakörként az utókor közéleti, irodalmi és népi emlékeinek válogatott írásait közli, majd az előző források és feljegyzések feldolgozásával a 20. századi és a legújabb kutatások eredményeinek tudományos kiadványait, tanulmányait válogatta össze. A szerkesztő a válogatott források közlésénél a sorozat hagyományainak kettősségével igyekezett képet adni a Mátyás körül kirajzolódott portré bemutatásánál, illetve személyének és uralkodásának körülményeiről, ugyanakkor a forrásválogatásoknál igyekezett beilleszteni az uralkodó személyét a Magyarországon megjelenő humanizmus és művészeti irányzata a reneszánsz (bár ez utóbbi kevésbé kap helyet a kötetben) új eszmerendszerébe.

Mátyás király élete és uralkodása a magyar közgondolkodásban az igazságos uralkodó képében jelenik meg, művészi és tudományos berkekben pedig az új műveltségeményt, a humanizmust Magyarországon elterjesztő, nemzetközileg is elismert, modern gondolkodású, művelt uralkodóként. A humanista uralkodó az „igazságos” jelzőt csak a későbbi korokban kapta, már a 16. században keletkeztek

olyan írások, melyek a humanista uralkodót „visszasírják,” főleg az utána következő zavaros, gazdasági, társadalmi és a törökök által befolyásolt helyzetben. Nagyszombati Márton bencés szerzetes és pannonhalmi perjel Magyarország főuraihoz című 1523-ban megjelent versének itt közölt részletében visszaemlékezik Mátyás uralkodásának idejére, bemutatja az ország állapotát akkor és felhívja a figyelmet arra, hogy a mostani időkben a zavarodottságon és az ínségen csak egy olyan volumenű uralkodó, mint Mátyás tudna változtatni. Ilosvai Selymes Péter Mátyás tetteit meséli el vers formájában Bécs bevételétől egészen haláláig, de nem szabad megfeledkezni Zrínyi Miklós barokkos hadtudományi elmélkedéséről, melynek segítségével szeretné felébreszteni és kifejezni a törökök elleni harc fontosságát az emberi érzelmekre támaszkodva. Ez a buzdítás már Nagyszombatinál megjelenik, végül Zrínyinél teljesedik ki. Tartalmilag színesebb és izgalmasabb olvasmány Szerémi György emlékirata, visszaemlékezéseit 1546 és 1547 között vetette papírra, számos téves mondával, pletykával fűszerezve, szintén az ország romlásáról, Mátyás életéről és haláláról. Látható tehát, hogy a király személye körüli legenda-képződés már a halálának idején elkezdődött, mégis a 19. század romantizmussal átszőtt történetírásában, költészetében és prózairodalmában jelent meg erőteljesebben ez a motívum. A kötet irodalmi forrásai közt megismerhetjük a romantika emberének felfogását a nagy hírű királyról, még hozzá a legismertebb költők tollából, úgymint Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Vajda János, vagy Arany János költeményeit olvasva. A prózai irodalom is kifejezetten kedvelte a Mátyás történeteket – jelen kötetben két Mátyás ábrázolást ismerhetünk meg – Mikszáth Kálmán, aki egy gyermekkori élményét elmesélve vetíti ki számunkra a korabeli mondavilág túlfűtött érzéseinek hatását a gyermek íróra; Krúdy Gyula pedig Mátyás második feleségének erényeit, szépségét ismerteti meg az olvasóval, sajátos módon kiemelve női hiúságát és szívtelenségét. Az irodalmi művek talaján közismerten mély benyomást tettek a Mátyás-kép kialakításában a népi irodalmi szövegek, melyek vagy mesék, vagy népi balladák formájában máig megtalálhatók a köztudatban. A kötetben a legismertebbek kaptak helyet. A Mátyás királyról szóló kötet második fejezetében az utókor emlékezete a híres uralkodóról mintegy bemutatásképpen szerepel az olvasó előtt, kezdve a legkorábbi írók tollából, egészen a legújabb politikatörténeti írásokig.

A 19. század közepétől erősödik egy másik jellegzetes szemlélet, a „politizáló történelem” és a politikai hatalom történelem iránti erőteljes érdeklődése. Teleki József forrásfeltáró 1856-ban megjelent műve – a Hunyadiak kora Magyarországon – mára már elfeledett és nehezen hozzáférhető forrásokból dolgozott, főleg Galeotto Marzio és Antonio Bonfini műveit felhasználva érezhetően megjelenik a Habsburg ellenes lázadás, Frigyes személyének és cselekvéseinek kritikájában. Bár Fraknói Vilmos Mátyás-monográfiája kimaradt a válogatásból, a 19. századi hatások a 20. század elején is megmaradnak, sőt felerősödnek, Teleki Pál 1940-es közölt beszédében, Mátyás „nagyratörő” hatalmi elképzeléseinek felidézésével, a kor

politikai követelményeinek eszközeként történő felhasználásával. Ma már túlzottan tekinthetők ezek a nézőpontok, ahogyan Székfű Gyula kiváló 20. századi pozitívista történetíró „nemzeti reneszánsz uralkodó” képe.

A 15. század Mátyásról szóló forrásokban már érezhetően megjelenik, elkezdődik a „Mátyás-kultusz” kialakítása, dicséretes, jellemrajzok és korrajzok jelentek meg, kezdve Bonfiniétől, Mátyás udvari történetírójától, aki már Mátyás életében kialakítja az áruhában országot járó, igazságos király képét, azonban ő még nem Mátyásnak, hanem elődjének I. Lajos királynak tulajdonítja ezeket a tulajdonságokat. A kötetben az elbeszélő források között két rövid írását közli a szerkesztő, elsőként intelmeit¹ olvashatjuk Beatrixhoz, megismerve, hogy egy korabeli humanista királynő milyen erényekkel kell, hogy rendelkezzen, és nagyon sok utalást találunk arról, hogy a királyi udvarban a művészeteket éppen ő honosította meg, magával hozva Itáliából, művészek és tudósok egy csoportját. Ezt később házasságukról szóló alfejezetben Bonfini részletezi, leírja házasságuk körülményeit, Mátyás új életformáját, ismét kiemeli Beatrix jóságát és műveltségét, és pontosítja a tudósok, művészek csoportját, akiket a humanista királyné hozott magával Budára. A magyarok szerint ezt nem nézték jó szemmel, túlzottan tartották az udvar költségeit és a művészet javára írták a megemelt adókat is. Bonfini másik írása a Filarete című Antonio Averulino városurbanisztikai műve, melyet Mátyás számára fordított le latin nyelvre, hogy az uralkodó is olvashassa. Bonfininek ebből a kötetből a király számára történő ajánlását ismerhetjük meg. Leginkább a korrajzként felhasználható forrásban Bonfini Mátyás életének egyes törvényszerű, vagy véletlen mozzanatait próbálja meg a kor felfogásának síkjába állítani és hírnevét igyekszik eredeztetni, felmenőinek² tükrében. Mátyást egyenesen nemcsak Magyarország és Csehország királyának és „legyőzhetetlen fejedelmének” titulálja, hanem Itália megmentőjének is, ki megvédi Magyarországot és Itáliát az északi vad népektől, párhuzamot vonva a római császárok, hadvezérek és Mátyás harci tevékenységével. Bonfini írása a művészettörténet, s ezen belül az építészettörténet fontos történeti forrása, pontosan leírja a visegrádi vár (melyet eredetileg Mátyás vidéki várának építtette, majd székhelyének tette meg) berendezéseit, bútorait, díszítőelemeit és kiegészítőit. Megtudhatjuk, hogy a korabeli uralkodónak és feleségének külön hálószobája volt, fürdőszobájukat, ebédlőjüket is leírja, továbbá képzeletben megcsodálhatjuk a kertet, a vár kápolnáját és a tájra néző kilátóhelyeket is. Nem szabad megfélekednünk róla, hogy a visegrádi palota és a magyar

¹ Mátyáshoz történő intelmeket találhatunk a kötet első forrásközlésében, Andreas Pannoniusz elbeszélésében, középkorias, a vallásossággal átítatott stílusban megírva.

² A kötetben Mátyás származása külön alfejezetként szerepel, elsőként Petrus Ransanus Minden idők évkönyvei című munkában találunk eredeztetési adatokat, másrészt épp Bonfini írta magyar történelem tizedei című munkájában Mátyás őseiről, melyekből kiderül, hogy már a kortársaknak sem volt biztos képe a király származásáról.

királyi udvar ekkor kivételes jelentőséggel bírt az európai hatalmi politikában. A humanista király ennek jegyében rendezte be udvarát, számos reneszánsz stílusú, máig fennmaradt művészeti alkotás díszítette a palotát és környékét, így az európai királyi udvarok közül nem csupán a hatalmi politikában foglalt el kiemelkedő helyet, hanem az európai kulturális központok sorában is. A vár későbbi, 16. századi leírását Oláh Miklós Hungária című művében olvashatjuk, mely helyet kap a kötet későbbi részében, az utókor emlékezete című fejezetben, sokat elárulva, hogy a humanista uralkodó milyen újításokat, építkezéseket folytatott a vár területén, néhány szokását is feltüntetve. A király és feleségének házasságáról szóló feljegyzés, a pfalzi gróf követe által leírt részletes körülmények szintén a tárgyi művészettörténet, de a művelődéstörténet egyik remeke, megtudhatjuk, hogy egy humanista uralkodó, hogyan és milyen körülmények között házasodott, a ceremónia, a felvonulás részleteit is élénk tárja. Az elbeszélő források, melyek leginkább ajánlások, meglehetősen pontosan és hűen tükrözik a humanista király családjának, közvetlen tárgyi környezetének egyes mozzanatait, jeleneteit, sőt hozzásegítenek ahhoz is, hogy képet alkossunk a humanista udvar berendezkedéséről, tevékenységéről és így könnyebben megértsük a korszakot, s benne központi szereplőként a király személyét.

A kortárs források közül a kötetben külön helyet kaptak azok, amelyek kizárólag a Mátyás-kép kialakításában jelentős szerepet tölthettek be. Kiemelném Galeotto Marzio: Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló anekdota gyűjteménye, mely kiváló alapnak bizonyult, a későbbi népmesék kialakulásának és elterjedésének. A fentebb már tárgyalt uralkodói kép kialakításához hozzájárult a neves magyar történetíró Thuróczy János és az olasz humanista történetíró Ludovicus Carbo is. Mindketten a törökök elleni harc egyes mozzanatait emelik ki, Carbo párbeszédként bemutatva Mátyást a csataterén, mint hadvezér és mint politikus. Thuróczy a fiatal Mátyásnak Mohamed felett aratott győzelmét, majd a Frigyes ellen történt támadást, végül a cseh és a lengyel harcok okait. A törökök ellen harcoló király forrásainak bemutatására a törökkérdés című alfejezet gondoskodik. A válogatott források közül Mátyás történetírója is kiemelkedő helyet kap, uralkodójáról alkotott kép kialakításában a már korábban említett műveiben,³ leginkább Mátyás nemesi alkatát, hazaszeretetét, igazságosságát írja le, de külsejéről is tudósít a humanista emberábrázolás jellegzetességeivel.

A kötet igyekszik kronologikus sorrendben követni az eseményeket, így a válogatott források is tematikus csoportosításban, témáktól függetlenül időrendben olvashatóak. A csehországi királyválasztásról szóló alfejezet is ebben a szellemben került közlésre, Thuróczy Magyarok krónikájából az ide vonatkozó részek kettéválasztásával, közéjük a cseh jegyző Peter Eschenloer írását ékelte a szerkesztő, mely

³ „Beszélgetés a szüzességről és a házaselet tisztaságáról” és „A magyar történelem tizedei” c. írásai.

hitelesebb képet ad Mátyás csehországi politikájáról, illetve a cseh és lengyel nemesek ténykedéséről, mint maga Thuróczy. Boroszló város jegyzőjeként, leírta a város történetét, és mint hithű katolikus ember mindvégig Mátyás támogatója volt, a huszitákkal szemben, ezért örömmel tudósítja a király csehországi koronázását. Thuróczy a koronázást kiegészíti a korabeli költészet egyik gyönyörű példájával.

A kötetben található forrásközlések jó részének már korábban is megjelentek a fordítások, ellenben találhatók olyan források, melyeket e kötet megjelenésével olvashatunk elsőként magyar nyelven. Találunk olyan forrásokat is, melyek nem túlzott, dicsérő szavakkal emlékeznek Mátyásról és ezért eddig még nem készült róluk fordítás. Ilyen a Kázmér-féle hadüzenet, az erdélyi szövetséglevél és a két krónika a Długoss féle Lengyel történet és a Dubnici krónika válogatott forrásközlése, melyet Kulcsár Péter fordított le magyar nyelvre. Długoss közlésében egyenesen arról beszél, hogy a csehek meggyűlöltek Mátyást, amiért magas adókat rótt ki rájuk és Kázmérhoz a lengyelek királyához fordultak segítségért. Fegyvereket kérnek tőle és azt, hogy másodszülött fia uralkodjon a cseh trónon. Mátyás és Kázmér közötti ellentétről is betekintő képet kapunk, míg végül a békekötésről, majd utána Thuróczy krónikájából ismerjük meg, hogy milyen módon szerzi vissza a lengyel kézen lévő szepességi városokat.

A források között az oklevelek, törvénykezések és magánjellegű levelek bemutatása mindenképpen egy igen jelentős terjedelemben jelenik meg a kötetben, az előző fejezethez hasonlóan ezek közül is sokaknak első magyar nyelvű fordítása először került kiadásra. Mátyás király levelei fordításának és kiadásának egy részét már Fraknoi Vilmos elkezdte (Mátyás király levelezése, Róma, 1893). Néhány évvel korábban Artner Edgár kísérelt meg hasonló témakörben forráskiadást (Mátyás király levelezése a római pápákkal 1458–1490, Budapest, 1891). Fraknoi művében mintegy összefűzi a török kérdést, Artner viszont az egyház és az állam viszonyát próbálja tükrözni kiadványában. A tárgyalt kötetben számos forrás V. Kovács Sándor gyűjtőmunkájának korábban kiadott eredménye, számos olyan okiratot tartalmaz melyből kiderül Mátyás egyházi és török ellenes politikájának lényege, s e két mozzanat gyakran szorosan összefügg. A király nem akart közös európai összefogás nélkül egy nagy méretű török ellenes hadjáratot szervezni, Magyarország határait védte, aminek pontos jelentései a II. Pius és IV. Sixtus pápának írt leveleiből is kiderül. Mátyás folyamatosan tájékoztatja és segítséget kér a pápától, de nem csak a török ellen, hanem az időközben II. Frigyes által, az ország határait és határmenti településeit feldúló katonák ügyében is.

A kötet színvonalát dicséri, hogy nem feledkezik meg a korabeli szépirodalom és költészet forrásértékéről sem, jelen esetben természetesen Mátyás jelentős tanácsosának Janus Pannoniusnak verseinek közléséről.

A harmadik, s egybe utolsó tematikai körben a legkorábbi Mátyással és korával foglalkozó kutatók pontosították, új szemléleti bázisra helyezték a korábbi ismereteket. Négy témakör köré csoportosítva a legújabb tudományos kutatások

eredményeit, Mátyás családjáról és származásáról, Mátyás államáról és belpolitikájáról, Mátyásról, mint központi szereplőről és hatalmi tényezőről és magáról a király személyéről érkező tanulmányok formájában. Kulcsár Péter tanulmányában a király származásáról és ennek számos helyen előforduló tévhiteiről és politikai indíttatású hibás származási szemléletekbe ad szemléletes betekintést. Kettős származási elképzelésekből, miszerint az egyik Jupitertől származtatja a királyt, a másik pedig Nicolae Iorga oláh paraszt leszarmazottjaként vezeti le családfáját. A tanulmány szerzője valahol középtájon látja a megoldást tükröződni, mégpedig ott, hogy Mátyás előkelő, de nem főrangú havasalföldi családból származott, kiegészítve és sok helyen kijavítva Elekes Lajos nézeteit. A Corvinus-legendáról kialakult számos helyen téves nézeteket is kijavítja, válaszokat és magyarázatokat keres a származási hely kétes és gyakran ellentmondó leírások valóságalapjára, behatárolja Bonfini által megállapított Corvinus falu helyét (ahonnan állítólag a király családja származik), melynek valójában Covinum a neve, magyarul Keve, mai nevén Kovin. Nem állítja, hogy bármilyen talányt sikerült volna megoldania, egyszerűen szembeállítja az elképzeléseket, és hiteles történeti források segítségével igyekszik lehetséges válaszokat keresni a talány megállapítására. Magáról a Corvinus-legendáról Rioókné Szalay Ágnes közöl egy rövidebb tanulmányt, melyben megállapítja, hogy Mátyás római felmenőinek legendáját, mondáját a király személye körüli tiszteletadásnak lehet tekinteni.

Mátyás államszervezetéről közölt részletes tanulmány Kubinyi András munkáját dicséri, aki pontosan és részletesen vezeti végig a király hatáskörétől és birtoktulajdonától kezdve a királyi tanács, az országgyűlés szereplőinek működésének, jogkörének, döntéseinek hatásán keresztül Mátyás udvari berendezését és a király és az ország politikájában részt vevők viszonyát. Pontos statisztikai adatokat tudhatunk meg a király tulajdonviszonyairól és az ország gazdasági helyzetéről a pénzügyi reformokat követően, a rendszeres pénzügyigazgatás kezdetén. A tanulmány végső fázisaként a szerző ezeknek együttes hatásait vizsgálja, illetve szűri le a tanulságot arról, hogy milyen jelentőséggel bírt a központi kormányzat a korabeli királyi politika nem mindig igazságosnak nevezhető alakulásában. Kubinyi András egy másik közölt tanulmányában pedig a már előzőleg a forrásokban verseit közlő Janus Pannonius és a humanista kultúra elterjesztésében központi szerepet vállaló Vitéz János életéről és politikai befolyásukról és az ő hatásaikról kapunk ízelítőt.

Szakály Ferenc és Magyar Károly tanulmányából pontos képet kapunk a forrásokban csak felvázolt és megemlítés szintjén szereplő királyi háztartás, rezidenciák és várak berendezéséről, a Mátyás idején szerzett, vásárolt és építtetett műemlékekről, melyeknek jelentős része a török kori harcokban elpusztult vagy elveszett. A kötet nem lenne teljes, ha a király udvarában tevékenykedő híres tudósok, úgymint Puerbach György, Regiomontanus, Ilkus Márton, vagy maga Galeotto Marzio munkásságáról nem tudnánk meg többet. Ebben segít Szathmáry

László tanulmánya, áttekintést nyújtva a már előzőleg felfedezett asztrológiai, alkímiai újításokat, részletes életrajzokat írva az egyes tudósok életéről, és Magyarországon végzett tevékenységükről. Mátyás híres könyvtárát ismerhetjük meg Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára kutatómunkájának köszönhetően a kötet végén pedig két egymásnak ellentmondó, sok helyen eltérő nézeteket olvashatunk a fennmaradt források tükrében felszínre hozott Mátyás királyról kialakult képről, mintegy összefoglalásként és magyarázataként a kötet eredeti célkitűzésében szereplő kettősség megállapításában.

A „Reneszánsz Év” című 2008. január 22.-én elkezdődött programsorozat számos Mátyás királyról és udvaráról nyílt kiállítás, konferencia és megemlékezés vette kezdetét, ennek egyik jelentős produktuma ez a kötet, mely nivójában teljes mértékben kielégíti a nagyközönség és a tudományos történeti és irodalmi munkásságának igényét. A terjedelem betartása miatt pusztán betekintést nyújt a híres király életéről, alakjáról, tevékenységéről és nem utolsósorban a korszak bemutatásáról, mégis éppen a válogatott forrásoknak, tanulmányoknak és közléseinek köszönhetően az olvasóban egy összeszedett és az uralkodó személyének minden részletére kiterjedő kép jelenik meg, hasonlóan az őt körülvevő világról is. Hunyadi Mátyás páratlan tehetsége, katonai szerepvállalása és kül- és belpolitikai sikerei dacára hátrahagyott örökségét nem tudták a későbbiekben teljes mértékben megőrizni, köszönhetően a halálával bekövetkező zavaros viszonyok miatt. Életében kiharcolt, évtizedek alatt felépített diplomáciai és katonai célkitűzései csak részben sikerültek, személyes céljait a nagypolitikában és a magánéletben sem mindig tudta véghezvinni. Az illusztrációkat sem nélkülöző kötetben szereplő számos közlés és történeti tanulmány válaszokat keres Mátyás királynak személyére vonatkozó értékelésekre, és egy célzatos felépítésű remek összefoglalást nyújt a humanista uralkodó személye körül kialakult nézetek, kutatások eredményeire.

SZERZŐINKNEK

Minden tanulmányhoz bibliográfiát kérünk csatolni az alábbi formai követelmények szerint. A hivatkozásokat lábjegyzetes formában kérjük a bibliográfiában jelzett módon.

Könyvre történő hivatkozás

ZOVÁNYI 1977

ZOVÁNYI¹ Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.*²
Budapest, Akadémiai, 1977, 430.

Több szerzős mű esetén:

BENKŐ–DEMÉNY–VEKOV 1979

BENKŐ Samu–DEMÉNY Lajos–VEKOV Károly (szerk.): *A székely felkelés 1595–1596.* Bukarest, Kriterion, 1979. 320.

Külföldi mű esetén:

BIRELEY 1999

BIRELEY, Robert: *The Refashioning of Catholicism 1540-1700.*
Washington, DC, Catholic University of America Press, 1999, 20

Tanulmánykötetben megjelent tanulmányra történő hivatkozás

TÓTH 2001

TÓTH István György: A missziós faházból az érseki trónra. (Marco Bandini bosnyák ferences misszionárius levelei a hódoltságról.) In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére.* Szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Piliscsaba, PPKE BTK, 2001, 164–227.

Folyóiratcikkre történő hivatkozás

TUSOR 2000

TUSOR Péter: Az 1639. évi nagyszombati püspökkari konferencia.
Századok 134. 2000, 431–457.

¹ A vezetékneveket kiskapitális betűtípussal kérjük.

² A címetet minden esetben döntve kérjük.

Internetes lelőhelyre történő hivatkozás

LATZKOVITS Miklós: *Inscriptiones alborum amicorum*. <http://susu.cs.jgytf.u-szeged.hu/~latzkovits/index2.php?search=1&lang=hu> (2008.02.12).

Forrásokra történő hivatkozás

B-A-Z. m. Lt. IV. 501/a.

Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, IV. 501/a. Borsod vármegye levéltára: Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Jegyzőkönyvek.

A kéziratokat az alábbi címre kinyomtatva és elektronikus úton is kérjük a szerkesztőségbe eljuttatni: postai cím: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, dr. Horváth Zita egyetemi docens, 3515 Miskolc-Egyetemváros; bolcsek@uni-miskolc.hu; tel.: 46/565-230.

Honlap: www.uni-miskolc.hu/~philos.

Szerkesztői megjegyzés:

A Publicationes Universitatis Miskolcinensis (Sectio Philosophica Tomus XIII. – Fasciculus 3., Miskolc, 2008.) számában jelent meg a „Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről” c. kötet második kiadása. A kötet prof. dr. Bessenyei József az egyik korábbi szerző és szerkesztő hozzájárulása nélkül jelent meg.

Ezért ezúton is elnézést kérek.

Dr. Horváth Zita
a Szerkesztőbizottság elnöke